

Олександр ОГЛОБЛИН

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ЙОГО ДОБА

Друге доповнене видання

Нью-Йорк • Київ • Львів • Париж • Торонто 2001

Любомир Винар. Передмова від редактора

Lubomyr Wynar. Foreword from the Editor

Любомир Винар, Алла Атаманенко. Видатний дослідник Мазепинської доби

Мазепіяна Олександра Оглоблина: 1927—1992

ЧАСТИНА

Олександр Оглоблин. ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ЙОГО ДОБА

I

Передмова

Розділ I. Іван Мазепа до гетьманства

Розділ II. Іван Мазепа — гетьман України

1. Кримський похід 1687 року і змова проти гетьмана Самойловича
2. Коломацький переворот і обрання Мазепа на гетьманство
3. Коломацька угода 1687 року

Розділ III. Зовнішня політика Мазепа до 1700 року

1. Основні засади зовнішньої політики Мазепа в 1680-х- 1690-х роках
2. Україна у війні з Туреччиною і Кримом

Розділ IV. Внутрішня політика гетьмана Мазепа

1. Господарство
2. Соціальні відносини (Козацька старшина. Козацтво. Селянство. Міщанство. Соціальна боротьба)
3. Гетьман Мазепа і духове життя України

Розділ V. Повстання Петра Іваненка (Петрика)

1. Гетьман Мазепа і великостаршинська опозиція в кінці XVII століття
2. Полтавська опозиція в 90-х роках XVII століття
3. Повстання Петра Іваненка (Петрика). Українсько-кримська угода 1692 року

Розділ VI. Гетьман Мазепа і Правобережна Україна

1. Правобережна Україна в кінці XVII — на початку XVIII століття
2. Козаччина на Правобережній Україні. Семен Палій
3. Повстання 1702 — 1704 років
4. Мазепа і Палій
5. Гетьман Мазепа — володар Правобережної України

Розділ VII. Зовнішня політика Мазепа після 1700 року

1. Україна і Північна війна (до 1708 року)
2. Криза українсько-московських відносин і українські політичні пляни під час Північної війни

Розділ VIII. Зрив Мазепа з Москвою. Союз України зі Швецією

1. Угода Мазепа зі Станіславом Лещинським
2. Українсько-шведський союз
3. Старшинська опозиція і виступ Кочубея

Розділ IX. Українсько-московська війна 1708-1709 року. Полтавська катастрофа

1. Похід Карла XII на Україну
2. Московський терор на Україні
3. Боротьба за Україну в 1708 — 1709 р.
4. Приєднання Запоріжжя до українсько-шведського союзу
5. Полтавська катастрофа

Розділ X. Еміграція і смерть гетьмана Мазепа. Бендерська конституція 1710 року

SUMMARY

ЧАСТИНА

СТАТТІ ТА МАТЕРІЯЛИ

II

Мазепин Дзвін

З історії української державницької думки доби Мазепа

«Дума» Гетьмана Івана Мазепа

Бендерська конституція 1710 року

Нові матеріяли до повстання Петра Іваненка (Петрика)

Труди і дні гетьмана Івана Мазепа (хронологія)

Лист Пилипа Орлика до київського митрополита Стефана Яворського (1721)

Вибрана бібліографія публікацій та документальних матеріалів про Гетьмана Івана Мазепу (1960 — 2000)

Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. — 2-е доповнене видання. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — 464 с.: іл.

ISBN 1-879070-13-8

У збірці праць видатного українського історика Олександра Петровича Оглоблина вміщені одна з найкращих монографій про гетьмана Івана Мазепу, доповнена пізнішими примітками автора, а також статті, присвячені Мазепинській добі. Написані у кін. 20-х — 60-і роки ХХ століття, вони не втратили свого наукового значення і сьогодні. Крім того, до книги включено бібліографію праць різних авторів про Мазепу, опублікованих після 1960 року.

Книга розрахована на фахівців-істориків, а також усіх, хто цікавиться українською історією.

OLEXANDER OHLOBLYN
HETMAN IVAN MAZEPА AND ITS ERA
Second updated edition
EDITED BY LUBOMYR WYNAR
New-York • Kyiv • Lviv • Paris • Toronto
2001

Див. також:

[Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709.](#)

[Гетьман Іван Мазепа. Збірка портретів.](#)

[Мапа України Гоманна, 1716.](#)

[Листи та накази Петра І-го. Липень-грудень 1708 року](#)

[Північна війна в Новгородському третьому літописі.](#)

ПЕРЕДМОВА ВІД РЕДАКТОРА

В анналах української і світової науки професор Олександр Мезько-Оглоблин (1899-1992) записаний як провідний український історик і здібний організатор українського наукового життя в ХХ столітті. Одночасно Олександр Петрович є одним із найвидатніших дослідників Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII ст., зокрема доби гетьмана Івана Мазепи.

Ідея нового видання монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба» виникла в 1998 році, в якому при Українському Історичному Товаристві було створено Міжнародний ювілейний комітет для вшанування Олександра Оглоблина з нагоди 100-ліття його народження. Тоді було вирішено видати монографію історика про гетьмана Івана Мазепу, збірку історичних нарисів «Люди Старої України» та інші видання й архівні матеріали. За ініціативою УІТ і при співпраці інших наукових установ у 1999 році в Україні і на Заході відбулися численні конференції, присвячені Олександрові Оглоблину, а також започатковано нове серійне видання «Оглоблініяна» (Нью-Йорк, Острого: Українське історичне товариство, Університет «Острозька Академія», 2000, 215 с., том I), присвячене виданню праць і архівних матеріалів історика, а також досліджень про нього. Одночасно було започатковано редагування другого доповненого видання праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба», що з'явилося в 1960 році, як 170-й том «Записок НТШ» у серії «Праці історично-філософської секції товариства» (видання Організації оборони чотирьох свобод України і Літ визволення України. Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960, 406 с.).

У науковій спадщині Олександра Оглоблина ця праця займає одне з головних місць як глибинна аналітично-синтетична студія Івана Мазепи і його держави. Історик багато років присвятив дослідженню Козацько-Гетьманської держави XVII — XVIII ст. в контексті багатовимірного українського історичного процесу, що зазублювався з історією Польщі, Росії, Криму, Туреччини, Швеції та інших держав. Ця монографія є до наших часів однією з найкращих студій, присвячених гетьманові Івану Мазепі і його часам. Після 1960 року Олександр Петрович доповнював спою монографію на окремих аркушах паперу, що було типовим у його праці, і на маргінесах виданої книжки — усі ці матеріали, а також рукопис його праці першого видання монографії ми віднайшли в його архіві. Ми узглянули цей матеріал і включили як доповнення в наше видання разом із деякими джерельними матеріалами і працями історика з мазепинської тематики. Також у новому виданні вміщено історичні ілюстрації, що деякою мірою доповнюють текст монографії історика. Це є одна з причин другого видання книги «Гетьман Іван Мазепа та його доба», що з'являється з цими важливими додатковими матеріалами. Існували, однак, ще й інші причини і стимули для нового видання цієї унікальної монографії.

По-перше, декілька місяців перед відходом у вічність Олександр Петрович попросив мене, щоб по його смерті познайомити істориків в Україні, особливо представників молодого покоління і студентів, з його творчою спадщиною, зокрема з його працями, присвяченими Іванові Мазепі, Петрикові, Хмельницькому, «Людям Старої України» й іншими дослідженнями. Я обіцяв виконати його бажання, його «історіографічний заповіт» і започаткував систематичне видання історичних праць Олександра Петровича в Україні. «Люди Старої України та інші праці» з'явилися в 2000 році.

По-друге, ми свідомі, що в минулі роки в комуністичній Україні і взагалі в ССРСР гетьмана Івана Мазепу партійні історики представляли як «зрадника України, українського народу і братньої Росії», а професора Оглоблина — як «зрадника радянської батьківщини» і «фальсифікатора історичного минулого і сучасного України». Історичні праці Олександра Петровича були заборонені в советській Україні, історики та інші дослідники не мали змоги познайомитися з його монографією про гетьмана І. Мазепу та

його іншими мазепознавчими працями. Цю кривду направляємо в 2001 році, в якому відзначаємо 10-ліття відродженої незалежної Української Держави.

По-третє, вже сам факт видання монографії Олександра Мезька-Оглоблина Українським Історичним Товариством (УІТ) і Світовою Науковою Радою Світового конгресу українців при співпраці Української Вільної Академії наук у США (УВАН у США), Української Американської Асоціації університетських професорів (УААУП), Наукового Товариства Шевченка в Європі (НТШ-Е), не випадковий. Адже Олександр Петрович був першим президентом, а згодом — почесним президентом УІТ, першим головою Історичної Секції, а згодом — президентом і почесним президентом УВАН у США, почесним членом і заступником голови Історично-філософської секції НТШ і довголітнім редактором «Історичного відділу» Енциклопедії Українознавства НТШ, почесним членом УААП і близьким дорадником Наукової ради СКВУ. Також він був першим головою Українського генеалогічного та геральдичного товариства, почесним доктором і довголітнім професором Українського Вільного Університету у Празі і Мюнхені, професором-гостем Гарвардського університету та членом інших наукових і академічних установ. Як бачимо, Олександр Петрович значну частину свого життя на Заході присвятив розбудові українського наукового життя в Європі і Америці. Цим виданням сплачуємо, деякою мірою, борг вдячності проф. Олександрові Оглоблину за його вклад у розбудову національної культури й історичної науки на Заході.

Друге доповнене видання монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба» складається з таких розділів:

1. Передмова редактора.
2. Англomовна передмова редактора.
3. Вступна стаття «Видатний дослідник Мазепинської доби».
4. Доповнений текст монографії «Гетьман Іван Мазепа і його доба» з ілюстраціями і уточненнями цитат історичних джерел і літератури.
5. Додатки до монографії О. Оглоблина. Тут містяться деякі праці історика з мазепинською тематикою: «З історії української державницької думки доби Мазепа», «Дума гетьмана Івана Мазепа», «Бендерська конституція 1710 року», «Нові матеріали до повстання Петра Іваненка (Петрика)».
6. Також містимо досі надруковану хронологію історика «Труди і дні гетьмана Івана Мазепа», яку Олександр Петрович склав у Києві. З історичних джерел друкується лист гетьмана Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського від 1 червня 1721 року, в якому містяться важливі дані про таємні польсько-українські та українсько-шведські переговори Мазепа.
7. В окремому розділі міститься «Вибрана бібліографія праць про Івана Мазепу, що появилися після 1960 року».

Показчик імен і англomовне резюме закінчує наше видання.

Монографію та інші праці Олександра Петровича друкуємо за «харківським правописом» без жодних стилістичних чи мовних змін.

Олександр Оглоблин у своїй праці ставить засадниче питання: «Чи вдалося Москві — байдуже, білій чи червоній, подолати Мазепу, як ідейного речника українства? Ні, не вдалося ні знищити, ні здолати. Перефразовуючи слова Грушевського, смерть перелетіла над українською нацією — і вона не тільки пережила 250 літ Полтавської московської перемоги, але навіть відродилася й стоїть далеко сильнішою ідейно супроти свого московського противника, ніж за часів Петра І. І саме тому Москва й досі, з непослабленим завзяттям і невгамованою ненавистю веде боротьбу проти імення і символу Мазепа — боротьбу, якої вона ніколи виграти не може» (Олександр Оглоблин, «Гетьман Іван Мазепа та його доба», 1960, с.7).

Цю свою думку і прогноз висловив Олександр Петрович 40 років тому, коли закінчував писати свою монографію про Івана Мазепу. Одночасно він говорив, що деякою мірою наші часи нагадують добу Мазепа, коли державні діячі намагалися створити

незалежну Українську Державу. Олександр Петрович радів відродженням української державності в 1990-х роках і надіявся, що український народ, його провідна верства, не повторить помилок доби Івана Мазепи і закріпить свою державну незалежність.

Думаємо, що поява нового доповненого видання монографії історика «Гетьман Іван Мазепа та його доба» є дуже своєчасною. Вона заповнює прогалину в сучасній українській і світовій науковій літературі і є гідним відзначенням пам'яті Олександра Петровича Оглоблина, провідного дослідника Мазепинської України.

Любомир Винар.

Президент Українського Історичного Товариства,

Голова Світової Наукової Ради СКУ

Кент, 27 травня 2001 р.

* * *

Текст праці О. Оглоблина «Мазепа та його доба» поданий за авторським коректурним примірником книги. У ньому Олександр Петрович не лише виправляв фактичні й коректорські помилки, але й уточнював деякі факти й бібліографію. Зокрема він доповнював текст і примітки посиланнями на книжки й статті радянських істориків, які з'явилися друком після 1960 року.

Упорядник тексту не врахував усі записи О. Оглоблина, зроблені на сторінках і маргінесах книга та окремих аркушах паперу, доданих до її коректурного примірника, оскільки не всі з них мають закінчений характер доповнення, а є лише робочими шкiцями, котрі автор, очевидно, хотів використати для наступного варіанту книги. Дописки олівцем (вони складають переважну більшість) відносяться до 60-х років ХХ ст., записи ручкою дуже нерозбірливим почерком О. Оглоблин писав у 80-х роках. Пізніші авторські доповнення накреслені у нашому виданні курсивом.

При цій нагоді складаю подяку д-ру І. Вербі, якій віднайшов в Центральному архіві вищих органів влади України рукопис незакінченої праці історика «Труди і дні гетьмана Івана Мазепи (хронологія)» і звірив текст, що тут друкується, з оригіналом.

Ігор Гирич

FOREWORD FROM THE EDITOR

In the annals of Ukrainian and world scholarship, Professor Oleksander Mez'ko-Ohloblyn (1899-1992) is noted as a leading Ukrainian historian and skilled organizer of Ukrainian scholarship in the 20th century. Oleksander Petrovych is one of the most prominent researchers of the Cossack-Hetmanate Government in 17th and 18th century Ukraine, particularly the era of Ivan Mazepa.

The idea for a new edition of the monograph *Hetman Ivan Mazepa and His Era* arose in 1998, when the Ukrainian Historical Association created an international jubilee committee for the purpose of commemorating Oleksander Ohloblyn on the occasion of the 100th anniversary of his birth. At the time, the decision was made to publish the late historian's monograph on *Hetman Ivan Mazepa; People of Old Ukraine*, a collection of historical essays, and other published and archival materials. In 1999, on the initiative of the UHA and with the collaboration of other scholarly institutions, several conferences in honor of Oleksander Ohloblyn were organized. A new serial publication, *Ohloblyniana* (New York, Ostroh: Ukrainian Historical Association, Ostroh Academy University, 2000, 215 p., Vol. I), devoted to the publication of the historian's works and archival materials, including research on the scholar himself, was initiated. Simultaneously, editorial work commenced on the second, expanded version of the work *Hetman Ivan Mazepa and His Era*, which was originally published in 1960 as Vol. 170 of *Zapysky NTSh* in the series *Works of the NTSh Historical-Philosophical Section* (published by the Organization in Defense of the Four Freedoms for Ukraine and the League of Ukraine's Liberation, New York — Paris — Toronto, 1960, 406 p.)

There were, however, other reasons and stimuli for a new edition of this unique monograph.

Firstly, several months before he passed away, Oleksander Petrovych requested that I make sure, following his death, that historians in Ukraine, especially those of the younger generation, and students be familiarized with his work, in particular with his works devoted to Ivan Mazepa, Petryk, Khmelnytsky, *People of Old Ukraine* and other research material. Thus, I promised to fulfill his wish, his «historiographic last will and testament», and began a systematic effort to have Oleksander Petrovych's historical works published and accessible in Ukraine. *People of Old Ukraine and Other Essays* was issued in 2000.

Secondly, during the Communist era in Ukraine and in the USSR in general, party historians depicted Hetman Ivan Mazepa as a «traitor to Ukraine, the Ukrainian people and to fraternal Russia,» while Professor Ohloblyn was portrayed as a «traitor of the Soviet fatherland» and a «falsifier» of Ukraine's historical past as well as its present. Oleksander Petrovych's historical works were prohibited in Soviet Ukraine; consequently, historians and other scholars were denied the opportunity to become acquainted with his monograph on Ivan Mazepa and his other research studies on the controversial Hetman. It is significant that this work is appearing in 2001, the year Ukraine is celebrating its 10th anniversary as an independent state.

Thirdly, the fact that Oleksander Mez'ko-Ohloblyn's monograph was published by the coordinated efforts of the Ukrainian Historical Association (UHA) and the World Scholarly Council of the World Congress of Ukrainians with cooperation from the Ukrainian Free Academy of Sciences in the U.S. (UVAN -U.S.), the Ukrainian-American Association of University Professors (UAAUP), the Shevchenko Scientific Society in Europe (NTSh-E), is not coincidental. It should be noted that Oleksander Petrovych was the first President — and eventually, Honorary President — of the UHA; the first head of the Historical section of UVAN in the U.S. and in time, its President, then Honorary President; honorary member and assistant head of the NTSh Historical-Philosophical Section and longstanding editor of the NTSh Encyclopedia of Ukraine's «history section»; honorary member of UAAUP and a close advisor to the SKVU Scholarly Council. Professor Ohloblyn was also the first President of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Association; honorary Ph.D. and professor of many years at the Ukrainian Free University in Prague and Munich; guest professor at Harvard University and member of other scholarly and academic institutions or organizations. As is evident, Oleksander Petrovych devoted a significant portion of his life in the West toward the development of

Ukrainian scholarship in Europe and the U.S. With this new publication, we are hoping, to some extent, to repay a debt of gratitude to Professor Oleksander Ohloblyn for his contribution to the growth of national culture and historical science in the West.

This second, expanded edition of the monograph *Hetman Ivan Mazepa and His Era* consists of the following sections;

1. Preface by the Editor in English and Ukrainian.

2. Introductory chapter by Lubomyr Wynar and Alla Atamanenko, «Noted Historian of the Mazepa era».

3. Expanded text of the monograph *Hetman Ivan Mazepa His Era*, with illustrations and amended footnotes to historical and bibliographic sources.

4. Addenda to the work by O. Ohloblyn. This includes certain works by the historian thematically linked with Mazepa: «From the history of Ukrainian governmental policy during the Mazepa era», «The Duma of Ivan Mazepa», «The Bender Constitution of 1710», «New materials on the uprising of Petro Ivanenko (Petryk)».

We are also including the historian's heretofore unpublished chronology, «The Days of Ivan Mazepa», which Oleksander Petrovych compiled in Kyiv. From historical sources — a letter from Hetman Pylyp Orlyk to Metropolitan Stefan Yavorsky, dated June 1, 1721, which includes important information concerning Mazepa's secret Ukrainian-Polish and Ukrainian-Swedish negotiations (with the Poles and the Swedes).

5. A separate chapter is devoted to a «Select Bibliography of works on Ivan Mazepa, appearing after 1960 (compiler, Oleksii Yas')».

A name index and an English-language summary conclude our publication. This monograph and other included works by Oleksander Petrovych utilizes the Kharkiv orthographic style, with no stylistic or linguistic changes.

According to Oleksander Ohloblyn, the Mazepa period signals the rebirth of Cossack Ukraine, in its political, cultural and economic aspects following the period of the Ruin. In his work, Oleksander Ohloblyn poses the following key question along with its answer; «Did Moscow — be it White or Red — succeed in defeating Mazepa, as an ideological spokesman for Ukraine's existence as a nation-state? No, it neither succeeded in destroying nor defeating. Paraphrasing the words of Hrushevsky, death flew its wings over the Ukrainian nation — and it not only survived 250 years of Moscow's victory at Poltava, but experienced a renaissance, and ideologically, stands on stronger ground vis-a-vis its Moscow opponent, than it did during the reign of Peter the Great. It is for this reason that Moscow continues to this day, with unabated obstinacy and unrestrained hatred, to wage a battle against the name of Mazepa and all that it symbolizes — a war it can never win» (Oleksander Ohloblyn, *Hetman Ivan Mazepa and His Era*, 1960, p. 7).

Oleksander Ohloblyn expressed these thoughts and prognosis more than 40 years ago, upon completing his monograph about Ivan Mazepa. At the same time, he believed that to a certain degree, our times recall the era of Mazepa, when political and government figures attempted to create an independent Ukrainian State. Oleksander Petrovych was overjoyed by the Ukrainian renaissance in the early 1990s and hoped that the Ukrainian people and its leaders would not repeat the mistakes incurred during the Mazepa period, but rather, would strengthen their independent status as a state.

We believe that the appearance of this new, expanded edition of the historian's monograph, *Hetman Ivan Mazepa and His Era*, is very timely in terms of Ukraine's current situation. It fills in some of the gaps in contemporary Ukrainian and world scholarly literature, as well as presents a dignified memorial to the memory of Oleksander Petrovych Ohloblyn, a prominent scholar of Ukraine, and of Hetman Ivan Mazepa and his era.

Lubomyr Wynar
President,

*Любомир Винар,
Алла Атаманенко.*

ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК МАЗЕПИНСЬКОЇ ДОБИ

У 1999 році минуло 100 років від дня народження Олександра Мезька-Оглоблина (1899 — 1992), провідного українського історика і організатора українського наукового життя другої половини ХХ століття. З нагоди цієї визначної дати в Україні і на Заході відбулися численні наукові конференції, присвячені дослідженню життя, діяльності і творчості Олександра Оглоблина у контексті розвитку української історичної науки і української національної культури. На Першому міжнародному конгресі українських істориків (Чернівці, травень 2000) було проведено окрему наукову сесію («круглий стіл»), яка розглянула питання видання творчої спадщини історика в Україні, в тому числі і його доповненої монографії про гетьмана Івана Мазепу і інших праць Олександра Петровича, присвячених Козацько-Гетьманській державі.

Оцінки діяльності гетьмана Івана Мазепи в Україні також спотворювались комуністичною пропагандою, що, нарешті, стало змінюватись після здобуття Україною незалежності. Монографія Олександра Оглоблина, видана за межами України у 1960 р., довгий час не була відома українському читачеві, її перевидання у доповненому вигляді з іншими мазепознавчими працями вченого дасть можливість історикам і громадськості в Україні безпосередньо ознайомитися з поглядами талановитого дослідника.

У цій статті ми вирішили подати короткий біографічний нарис про історика, огляд його праць із мазепинською тематикою, які тут публікуються, та історію написання і видання його монографії «Гетьман Іван Мазепа і його доба».

Життя та діяльність Олександра Оглоблина

Ім'я Олександра Петровича Оглоблина нерозривно пов'язане з розвитком української історичної науки протягом майже цілого ХХ століття. Представник покоління істориків 20-х років, він продовжував свою працю тоді, коли багато його колег і друзів загинули від більшовицьких репресій 30-х років. Не припиняв свої дослідження під час Другої світової війни і на еміграції спочатку в Німеччині, потім — у далекій Америці. Довгий час забутий на батьківщині, він продовжував любити її і досліджувати її історію. За роки наполегливої наукової праці вченим було написано понад 700 досліджень, присвячених різним проблемам історії України, її історіографії, генеалогії та інших допоміжних історичних дисциплін. Крім того, наукова діяльність Олександра Петровича Оглоблина дуже тісно

пов'язана з багатьма науковими інституціями як в Україні (до 1944 року), так і в діаспорі, що робить особливо важливим вивчення його життєвого шляху і наукової спадщини.

Народився Олександр 6 грудня (24 листопада ст. ст.) 1899 р. у родині київського домовласника Петра Івановича Оглоблина (1865 — 1919) і Катерини Платонівни, уродженої Лашкевич (1867 — 1932). Довгі роки Сашко не знав, що виховується в родині вітчима, і його рідним батьком є Михайло Миколайович Мезько (1870 — 1938). Після знайомства з батьком Сашко захопився ним, як людиною. Спочатку зустрічались вони в Києві, а 1915 р. Олександр їздив до батька в Уральськ². Пізніше батько та син листувалися.

Велику роль у вихованні підростаючого історика відіграла його бабця по матері — Анна Осипівна Лашкевич, уроджена Савицька (1842 — 1910), яка дуже любила свого онука, а літом, під час його перебування в Новгороді-Сіверському, часто розповідала йому родинні перекази. Розповіді бабуні Анни про козацькі родини матері й батька³, портрети далекої і ближньої рідні на стінах будинку у родовому маєтку, «старі меблі, картини, посуд тощо — все дихало старовиною, такою живою і такою рідною», що ще в ранньому віці пробудило у майбутнього Історика зацікавлення спочатку історією родини, пізніше — малої батьківщини Новгород-Сіверщини і врешті-решт — України.

Захоплення історією розвинулось під час навчання у III Київській гімназії, де викладали такі історики як В. Ляскоронський, М. Харитонов, С. Голубев та ін. У гімназії Сашко був членом історичного гуртка⁴. І на ці роки припадає написання ним перших історичних студій, частина яких була оголошена у вигляді доповідей Саме тоді він вперше звернувся і до мазепинської доби, підготувавши студію про Захарію Корниловича⁵, і до перших спроб генеалогічних досліджень.

Перша світова війна, складний період Визвольних змагань спричинили скорочення курсу навчання в Київському університеті. Отримавши диплом, у 1919 році Олександр пробував свої сили у шкільництві та в адміністративній роботі, а в березні 1920 р. він був обраний викладачем Київського робітничо-селянського університету⁶, де протягом 1920-1921 років читав курс історії України, одночасно викладаючи в Київському археологічному інституті на кафедрі економічного побуту України.

Здібного науковця й адміністратора з весни 1921 р. обрали доцентом (з квітня 1922 р. — професором) кафедри історії Вищого Інституту Народної освіти ім. Драгоманова, створеного у 1920 році. У червні 1921 року О. Оглоблин був призначений деканом основного курсу. Поруч із ним працювали талановиті дослідники (деякі з них викладали в Київському університеті за часів навчання молодого історика) — професори Г. Павлуцький, В. Пархоменко, В. Кордт, О. Гермайзе, М. Василенко, В. Романовський, О. Грушевський та ін. Будучи деканом факультету, Олександр Петрович багато уваги приділяв організаційним питанням, але встигав займатись і наукою. Студенти слухали його лекції, присвячені різним проблемам історії України. Пізніше його колишній професор, а потім — колега, друг і сподвижник у багатьох справах Наталія Полонська-Василенко згадувала про високий рівень лекцій історика і велику популярність серед студентів⁷.

У роки праці в ІНО діяльність Олександра Петровича свідчила про його високу національну свідомість. Закладена в ранньому дитинстві любов до своєї «малої» батьківщини, землі своїх предків, у ці роки українського національного ренесансу вона проявилася в старанному студіюванні української мови, викладанні лекційних курсів з державницьких позицій, у боротьбі за українську національну університетську освіту разом із Г. Павлуцьким, О. Янатою та іншими просресорами, запровадженні нових навчальних плянів і програм з українознавчою проблематикою. В цей час історик велику увагу приділяв праці у Бібліотечній комісії, яка давала можливість збереження унікальних пам'яток книжкової справи. Він відіграв значну роль у збереженні українських культурних цінностей під час діяльності українсько-польської комісії по виконанню умов Ризького мирного договору⁸.

10 травня 1922 р. історик одружився з Ганною Якимівною Фроловою (1892 — 1965), яку зазізнав у 1920 році, хоч і були вони сусідами по вулиці. Ганна Якимівна багато років була поруч із ним, ділила горе і радості, створювала умови, потрібні для наукової праці. У лютому 1923 року родина пережила велике горе — в один день померли щойно народжені діти-близнюки Аня і Михайлик, що стало великою моральною травмою для молодих батьків⁹. Народження 24 серпня 1925 року сина Дмитра (1925 — 1986) принесло велику радість і надії, яким так і не судилось здійснитися вповні, бо у складних умовах життя на еміграції Дмитро змушений був фізично працювати, щоб утримувати родину.

Серед наукових зацікавлень історика в ці роки переважав інтерес до економічної історії. У 1925 році були опубліковані дві монографії Олександра Петровича — «Мануфактура в Гетьманщині» і «Предкапиталистическая фабрика» — перші томи запламованого монументального дослідження, присвяченого історії української фабрики. До появи книги О. Оглоблина розвиток економіки Гетьманщини залишався поза увагою істориків, що визначило ролю цієї праці у доповненні схеми української історії М.С. Грушевського, зокрема її поширенні стосовно XVIII — XIX ст.

Ідея економічної автономії України у працях О. Оглоблина пізніше переросла у обґрунтування ідеї національно-державної самостійності України, в першу чергу у дослідженнях, присвячених історії української політичної думки XVII — XVIII ст., серед яких — студії над повстанням Петра Іваненка (Петрнка), гетьмана Івана Мазепи, дослідження біографій діячів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, вивчення видатної пам'ятки української історіографії — «Історії Русів» тощо. Це зацікавлення мало початок у 20-х роках, а продовження — на еміграції, в умовах вільного розвитку української історичної науки. На ранньому етапі творчості цікавили О. Оглоблина також церковна історія та генеалогія, але в умовах тодішньої політичної системи дослідник не міг вповні присвятити себе улюбленим темам.

У 1926 р. в Одесі в актовій залі Одеського Університету Олександр Оглоблин прилюдно успішно захистив дисертацію на основі своєї монографії «Передкапіталістична фабрика», за що йому було присуджено (першому в Україні) ступінь доктора історії української культури¹⁰. Саме з нього року він розпочав роботу у Всеукраїнській Академії Наук, спочатку як нештатний науковий співробітник при Катедрі історії українського народу (керівник — акад. Д. Багалій), пізніше — як старший науковий співробітник і керівник (з 1932 року — голова) Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII — XIX ст. Від того ж 1926 року він став дійсним членом Харківської науково-дослідної катедри (згодом — Інституту) історії української культури, активно співпрацював також із акад. М.Є. Слабченком, був дійсним членом Одеської науково-дослідної катедри історії України і дійсним членом Одеського наукового Товариства при ВУАН.

Серед студентів Київського університету та молодих науковців стало формуватись коло учнів Олександра Петровича, що переважно займалися дослідженням соціально-економічної історії України, серед них — Кость Антипович, Дмитро Бованенко, Семен Підгайний та інші. Тому можна говорити про початки формування в цей час наукової школи проф. Олександра Оглоблина.

Але початок 30-х років став для Олександра Петровича часом тяжких випробувань. Наступ тоталітаризму на українську культуру поширився, в першу чергу на історичну науку, що призвело до масових репресій серед вчених. Не став винятком і О. Оглоблин. Звинувачений в участі у контрреволюційній змові, він кілька місяців провів за ґратами, а потім надовго потрапив у лещата влади. Почалися часи змушеного «перегляду» своїх поглядів, критики і самокритики. В травні 1931 року вченому прийшлося пережити принизливу процедуру «дискусії» щодо розуміння ним концепції української історії і висловлених у працях думок. Пізніше про сутність таких «дискусій» Олександр Петрович написав у своїй праці «Як більшовики руйнували українську історичну науку»¹¹. Наслідки ж «дискусії» були катастрофічними для історика: він був на довгий час

позбавлений можливості викладати в університеті, не дійшли до читача деякі вже видрукувані праці, зокрема його монографія «Кріпацька фабрика», нові дослідження підпадали під цензуру, що змушувало вченого притримуватись вимог більшовицької ідеології щодо історичних досліджень. І хоча, щоб зберегти своє життя і життя та спокій своїх близьких, Олександр Петрович визнав себе винним і «покаявся», переслідування не припинились, лише дещо послабилися.

Позбавлений можливості викладати, у 1931 — 1932 рр. О. Оглоблин працював заступником директора з наукової частини Всеукраїнського історичного музею і його головна увага в цей час була спрямована на збирання археологічних і архівних матеріалів для вивчення промисловості Правобережного Полісся XVI — XIX ст.: у 1932 — 1936 рр. він був науковим керівником і організатором відповідної експедиції ВУАН і Всеукраїнського історичного музею. У 1932 р. історик був призначений директором Всеукраїнського Центрального Архіву стародавніх актів у Києві, але в лютому 1934 р. був звільнений з цієї посади знову ж із ідеологічних міркувань, за «протаскування буржуазного націоналізму». Праця старшим науковим співробітником Історично-археографічного інституту Всеукраїнської Академії наук була нетривалою — у листопаді 1934 р. інститут було закрито, а його співробітники втратили роботу і засоби до існування. Тоді ж став безробітним і Олександр Петрович.

Пошуки праці завершилися влаштуванням у 1935 році в Інститут історії матеріальної культури ВУАН, що пов'язувалось із проведенням археологічних розкопок здебільшого у Городську, а також Києві і Вишгороді. Втім, у липні 1937 року історика було звільнено і звідси зі звинуваченнями у «саботажі» і протягом чотирьох місяців йому довелося доводити неправомірність звільнення.

Порятунком у ситуації, що склалася, стало запрошення на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР у листопаді 1937 р. (працював до липня 1941 р.). В Інституті О. Оглоблин очолював сектор історії XIX — XX ст., співпрацював з такими відомими істориками, як Микола Петровський, Наталія Полонська-Василенко, Михайло Марченко, допомагав науковими порадами молодим дослідникам — Вадиму Дядиченку, Федору Лосю та ін. У 1938 р. Олександр Петрович став дійсним членом науково-дослідного Інституту педагогіки в Києві, завідувачем відділу методики історії, а також професором Київського та Одеського університетів на катедрах історії України. Повернення до праці в університетах для Олександра Петровича було пов'язане із розробкою та викладанням українознавчих курсів, в тому числі з історії України, української історіографії тощо, які перед тим практично зникли з навчальних університетських плянів. В умовах поширення нової хвилі репресій проти української інтелігенції постала реальна загроза нового ув'язнення, в якому вже перебували деякі колеги історика, але, на щастя, вона не стала реальністю.

У ці роки історик отримав можливість досліджувати улюблені теми, серед яких — доба гетьмана Івана Мазепи. І хоча йому не вдалося в умовах партійного тиску на науку уникнути марксистської фразеології, він все ж намагався подавати вірні історичні факти. Олександр Петрович підготував до друку монографію «Україна в часи Петра I»¹², крім того, був серед авторів багатотомного видання «Нариси з історії України», в якому опрацював VI випуск «Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.»¹³. Згідно з постановою Вищої Атестаційної Комісії СРСР про необхідність підтвердити свій науковий ступінь на початку 1941 р. О. Оглоблин у Москві був затверджений доктором історичних наук без захисту дисертації¹⁴.

У вересні 1941 р. німецькі війська увійшли до Києва. Частина співробітників Інституту була евакуйована, але Олександр Петрович, пов'язаний з Організацією Українських Націоналістів Андрія Мельника, зокрема з д-ром Олегом Кандибою (Ольжнчем), свідомо залишився в Києві. Як національно свідомою людиною, яка ніколи не належала до комуністичної партії, що користувалася довірою у колах київської інтелігенції, Олександр Оглоблин цілком влаштовував і українську, і, певний час,

німецьку сторону. Саме при сприянні діячів ОУН його було обрано на посаду голови Київської Міської Ради¹³, яку він очолював з 21 вересня до 25 жовтня 1941 року. Він також став членом Української Національної Ради¹⁶. За спогадами одного з відомих діячів ОУН Ярослава Гайваса, «Оглоблин виявив себе знаменитим адміністратором»¹⁷ — він піклувався про збереження української освіти, підвезення до міста палива і харчів, але, на жаль, не міг впливати значною мірою на політику фашистів у Києві. Тому, без сумніву, відчув полегшення, коли зміг позбавитись цієї посади.

Роль, яку відіграв Олександр Петрович на посаді міського голови, високо оцінили українські культурні діячі і вчені. Зокрема, відомий український галицький історик Іван Крип'якевич, який мав з Оглоблиним досить тісні наукові стосунки з кінця 30-х років, а від початку вересня 1941 р. вів активне листування, писав до нього 23.XI. 1941 року: «Вістки про культ. і політ. життя Києва ми оцінюємо, як явища дуже позитивні, — все є краще, як ми могли думати. Треба брати під увагу 1) більшовицьке винищування українства, 2) виїзд цінних сил, 3) воєнну атмосферу, 4) спеціальні для Києва саботажі. У таких відносинах кияни зробили все таки незвичайно багато — всюди на безлюдді, in cuda radice, на «дикому полі» зорганізували початки нового. За це Вам шана і слава! Ваша ж роль, як першого голови міста, що мусів довести до порядку знищену столицю; у Львові таку саму роботу проводив, як посадник міста, проф. Юрій Ів. Полянський — ми знаємо кілька це коштує нервів і праці, а як мало дає вдовolenня — але щойно історик Києва оцінить таку роботу»¹⁸.

Перебуваючи на посаді міського голови, О. Оглоблин намагався відродити у Києві українську національну вищу школу і академічну науку — тут йому у нагоді стали поради І. Крип'якевича, який у листах ділився досвідом, набутим інтелігенцією Галичини¹⁹. Підтримав він і спроби Олександра Петровича у жовтні 1941 р. відродити Академію Наук²⁰ (на жаль, Академія так і не розпочала праці, хоча було обрано керівників відділів і президію).

Залишившись «вільним дослідником», Олександр Петрович присвятив себе науковій роботі, займаючись розшуками в київських архівах. Цей час у своїх спогадах описала Наталія Полонська-Василенко: «Є повна свобода «від науки», бо нічого не друкується. Нею широко користується Олександр Петрович і цілими днями працює над «Історією Русів». Хто знає, може, за інших загальних умов життя не міг би він так наполегливо, не відриваючись, без перешкод працювати...»²¹.

Але безробіття позбавляло засобів до існування. Крім того, виникла ідея відкрити в Києві музей, який міг би стати осередком українського наукового життя. Цим музеєм став Музей-архів переходової доби. Найближчим помічником О. Оглоблина при створенні музею став Світозар Михайлович Драгоманов, син видатного українського мислителя²². Відкрити музей вдалося завдяки пораді, наданій І. Крип'якевичем, який стосовно створення Академії Наук писав Олександрові Петровичу: «...Думаю, що в недовгому часі зажадають анкет про завдання кожного відділу; треба ці відповіді приновити до німецького способу думання. Напр., в Іст.-філол. відділі, як мету, ставити м. ін. а) боротьбу з марксизмом і большевізмом і русифікацією, б) нав'язання зв'язків з новою Європою, дослідів укр.-нім. взаємин і т. д.»²³. Музей, втім, проіснував недовго і був закритий німцями наприкінці 1942 р., але науковці, що згуртувались навколо нього під проводом О. Оглоблина (Н. Полонська-Василенко, П. Курінний (директор Музею археології), С. Гіляров, В. Міяковський (директор Головного Історичного архіву) та ін.), встигли немало зробити, особливо щодо збору матеріалів та документів Визвольних змагань, збору інформації щодо пам'яток української культури, знищених за роки совєтської влади. В червні 1942 р. Олександр Петрович разом із своїми колегами (Н. Полонською-Василенко, В. Міяковським, С. Драгомановим, П. Курінним і В. Шугаєвським) брав участь у діяльності «Комісії для розгляду питання про українські емблеми», яка працювала до 15 липня 1942 р. Ним була підготовлена розвідка про «Герб міста Києва» і «Висновки» Комісії.

Після закриття Музею-архіву Переходової доби, розправи гітлерівців з діячами українського національного руху та масових розстрілів єврейського та українського населення в місті, О. Оглоблин вже не мав ніяких ілюзій стосовно цілей німецького керівництва. Одночасно він дуже добре розумів, що на нього чекає після повернення советської влади. Тому у вересні 1943 року він з родиною на запрошення Українського Центрального Комітету переїхав до Львова. У Львові історик разом із колегами брав активну участь у науковому житті міста, зокрема у діяльності гуртка істориків Спілки наукових працівників при УЦК, що певний час виконував функції забороненого німцями НТШ.

У Львові в грудні 1943 р. відбулося особисте знайомство історика з митрополитом графом Андрієм Шептицьким, з яким Олександр Петрович із 1942 р. листувався. Пізніше О. Оглоблин згадував про свою розмову з митрополитом і про те, що на нього ця велика людина зробила надзвичайне враження²⁴. Опісля митрополит Андрій Шептицький для дослідження історії української церкви створив Церковно-Археологічну Комісію, до якої серед інших істориків запросив і Олександра Петровича, який склав проект статуту Комісії. Під час війни роботу Комісії так і не вдалося у повній мірі розгорнути і відновлено її діяльність було у 1946 р. при Апостольській Візитатурі українців-католиків у Німеччині (Мюнхен)²⁵.

Просування на захід советських військ змусило багатьох вчених покинути Львів. Олександр Петрович, завдяки листуванню і науковим зв'язкам із Дмитром Івановичем Дорошенком²⁶, був добре знайомий з «українською» Прагою. У 1942 р. О. Оглоблин був обраний дійсним членом Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Дмитро Іванович посприяв запрошенню вченого до Праги і до Українського Вільного Університету (куди О. Оглоблина було запрошено разом із Н. Полонською-Василенко, Л. Окіншевичем, В. Міяковським та ін.).

У зимовому семестрі 1944 — 1945 навч. року О. Оглоблин поруч із проф. Д. Дорошенком, який мав викладати курс загальної історії України, Н. Полонською-Василенко, що мала викладати курс історії Запоріжжя XVIII ст., мав викладати курс історії економічного життя України XVIII — першої половини XIX ст.²⁷. Але насувалась лінія фронту. Разом з іншими викладачами Олександр Петрович 18 квітня отримав невеликий для того часу аванс у розмірі 3 тисяч крон за три місяці (травень, червень і липень)²⁸ і 1 травня виїхав з родиною до Німеччини. Там разом із родинами багатьох інших вчених (Н. Полонської-Василенко, В. Міяковського, С. Драгоманова, В. Щербаківського та ін.) О. Оглоблин оселився у мальовничому баварському селі Трасфельден. Незважаючи на тяжкі матеріальні умови життя, ніхто не припиняв праці²⁹. За ініціативою В. Міяковського у Трасфельдені Історично-Філологічне Товариство проводило щотижневі засідання, у яких брав участь і Олександр Петрович. Незабаром Німеччина капітулювала. Більшість українців, що жили в Трасфельдені, виїхали до інших міст, але Оглоблини залишалися там до переїзду в Америку у 1951 році.

Після капітуляції Німеччини Мюнхен почав перетворюватись на один із центрів українського наукового життя, в якому активну участь взяв і О. Оглоблин. Він продовжив викладання в УВУ — у 1946 — 1950 рр.: читав курси, присвячені історії України 17 — 18 ст., історіографії, джерелознавству тощо. У 1949 — 1950 рр. був членом Сенату і продеканом Філософічного факультету. Історик продовжив роботу також в Українському Історично-Філологічному Товаристві при УВУ (колишнє Празьке), у 1949 р. став заступником його голови. Не поривав з УВУ Олександр Петрович і пізніше, після переїзду до Америки — вже у 1951 р. був головою Іспитової комісії Філософічного Факультету УВУ, пізніше - Директором Філософічного відділу Делегатури УВУ у США (1957 — 1962).

У 1946 р. у Мюнхені було засновано Богословську Педагогічну Академію УАПЦ, в якій Олександр Петрович став професором і членом Сенату. У 1946 р. вчений очолив Науково-Дослідчий Інститут Української Мартирології, заснований з ініціативи Ліги

Українських Політичних В'язнів, який мав збирати і досліджувати матеріали про національно-визвольну боротьбу та мартирологію українського народу. На жаль, Інститут проіснував недовго (до 1949 р.) і його діяльність обмежилась збором значної кількості документальних матеріалів.

Історик з 1946 р. активно співпрацював і з Українською Вільною Академією Наук, яку було засновано в Авгсбурзі, з 1947 р. був директором Історично-Археографічного Інституту УВАН, а у 1948 році був обраний дійсним членом Академії³⁰.

У 1947 році О. Оглоблина було обрано дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка³¹. Праця в НТШ вже у перші повоєнні роки стала плідною. У 1948 — 1949 рр. в Німеччині розпочалась робота над першими випусками «Енциклопедії Українознавства», у підготовку яких Олександр Петрович в ці та наступні роки зробив величезний внесок³², будучи редактором її історичного відділу. Пізніше з НТШ Олександра Петровича пов'язали довгі роки праці, яка, без сумніву, принесла велику користь українській історичній науці³³.

У цей час він очолював відділ генеалогії Українського Наукового Дослідного Інституту Родознавства (з 1947 р.), а також був членом Українського Чорноморського Інституту³⁴. Поруч із діяльністю в різних наукових установах Олександр Петрович працював над дослідженнями, які друкував у виданнях УВУ, УВАН, НТШ, часописах «Арка», «Рід та знамено», «Рідне слово» та ін. Більшість їх була присвячена проблемі українського автономізму, української державности тощо.

На початку 50-х років у силу різних причин багато українських дослідників із Німеччини почали переїздити до США. Це зробила також родина Оглоблиних на початку 1951 р. У житті вченого розпочався новий етап, пов'язаний з певними труднощами, подібними до проблем всіх, хто був змушений опинитись в еміграції. Ці проблеми охарактеризував один із видатних представників сучасної української історіографії в діаспорі, Голова Секції античної історії УВАН у США Олександр

Домбровський: «...Не легко було починати наукову працю організованим порядком тим українським науковцям, яким пощастило видістатися з таборів так званих переміщених осіб у Німеччині. В нових умовах побуту, без матеріальних засобів, при незнанні англійської мови, без зв'язків з американським науковим світом — новоприбулий науковець вживав різних заходів, щоби вдержатися на поверхні суспільного життя, і поволі звикаючи до нових обставин, роздивлявся за можливостями продовження своєї наукової діяльності...»³⁵.

Зрозуміло, що з подібними труднощами зіткнувся і Олександр Петрович. Маючи при переїзді до США 52 роки, він був сповнений сил і наукових задумів, але, зрозуміло, йому було важче, ніж молодим, пристосуватись до життя в чужій країні, знайти працю в американських університетах. У невеличкому затишному будиночку у Лудлові (штат Массачусетс) поруч були близькі рідні люди — дружина Анна Якимівна і син Дмитро, які створили творчу атмосферу для наукової праці. Матеріальне забезпечення родини лягло на плечі Дмитра Олександровича.

Майже одразу ж після прибуття до Америки історик включився до українського наукового життя. 10 березня 1952 р. на організаційних зборах було створено Історичну Секцію УВАН, яку очолив Олександр Оглоблин³⁶. У рамках Секції організувались і проводились конференції, друкувались статті у «Анналах УВАН», «Наукових збірниках» тощо. Співпрацював він у цей і пізніший час і з НТШ та, як згадувалось вище, з УВУ. У 1953 р. Інтернаціональна Вільна Академія Наук у Парижі за внесок у скарбницю світової науки обрала Олександра Оглоблина своїм дійсним членом. У 1958 р. Олександр Петрович став професором Українського Технічного Інституту в Нью-Йорку.

Потреба у дослідженні на еміграції таких важливих ділянок українознавства як генеалогія, геральдика, сфрагістика тощо, занедбаних у материковій Україні, призвела до організації 1 липня 1963 р. Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства, яке певною мірою продовжило ідею Інституту Родознавства та Знаменознавства, створеного

Євгеном Архипенком у 1940-х роках, в якому тоді співпрацював і Олександр Петрович. Тепер Олександр Оглоблин очолив Товариство, яке видавало свій «Бюлетень» і неперіодичні «Записки».

Іншою нагальною потребою було об'єднання українських істориків у єдине Товариство і видання українознавчого журналу українською мовою. Така потреба пояснювалась кризовим станом української історіографії в советській Україні, браком відповідної координації наукової діяльності істориків, які належали до різних наукових установ³⁷, часте фальшування або одностороннє висвітлення українського історичного процесу неукраїнськими істориками на Заході тощо³⁸. Таким об'єднанням істориків стало Українське Історичне Товариство, яке згуртувалося у 1964-1965 рр. навколо журналу «Український Історик», заініційованого Любомиром Винарем. УІТ очолив Олександр Петрович і багато в чому саме його авторитет відіграв велику роль у процесі об'єднання істориків. Редактором «Українського Історика» став Любомир Винар, а Олександр Оглоблин був головним дорадником редактора і одним із найближчих співробітників журналу³⁹.

У 1964 році Олександр Оглоблин став головою Наукової Ради Східно-Європейського Дослідного Інституту ім. В. Липинського у Філадельфії, який розгорнув видання джерел до історії України ХХ ст. Крім того, Олександр Петрович був обраний заступником директора Історично-Філософської Секції НТШ, яка мала свій осередок у Сарселі (Франція). Співпраця Олександра Оглоблина з УВУ, його заслуги перед наукою були відзначені наданням ступеня почесного доктора юридичних наук. Багато і плідно в цей час історик працював науково. Але в березні 1965 року в його життя увійшло велике горе — 28 березня відійшла у вічність його дружина і найближчий друг Анна Якимівна. Здавалося, що життя скінчилося, але, не зважаючи на тяжке горе, Олександр Оглоблин не втратив волі до життя і продовжував працювати. Коли у 1968 р. завдяки жертвості української громади і наполегливості проф. Омеляна Пріцака було відкрито українознавчий науково-дослідний центр при Гарвардському університеті, Олександра Петровича було запрошено як професора-гостя у 1968/69 та 1969/70 академічних роках для читання лекцій з історії України XVII — XVIII ст., історіографії та джерелознавства тієї ж доби, крім того, він керував працею докторантів⁴⁰. У 1973 р. йому було надано звання почесного члена Українського Наукового Інституту при Гарвардському університеті.

У 1970 р. Олександра Оглоблина було вперше обрано президентом УВАН у США (другий раз переобрано — у 1974 р.), а у 1987 р. — обрано її Почесним Президентом. У 1980 році він став Почесним Президентом Українського Історичного Товариства. Таким чином, провідні позиції історика в УВАН, УІТ і НТШ визначили у 1970-х роках виняткову роль Олександра Петровича у розвитку української науки в діаспорі, і в першу чергу історичної науки.

70-річчя від дня народження історика і 50-річчя його наукової діяльності було відзначено виданням ювілейного випуску журналу «Український Історик» у 1970 р. (т. VII). З нагоди 75-річчя від дня народження історика у 1977 р. було видано ювілейний *Науковий Збірник УВАН* (під ред. В. Омельченка, Нью-Йорк). У 1980 р. історика було обрано Почесним членом Української Американської Асоціації Університетських Професорів, у 1983 р. Наукова Рада при Світовому Конгресі Українців прийняла резолюцію про визначні заслуги і тривалий внесок у розвиток науки найвизначнішого українського історика, у 1988 р. — його вдруге признано Почесним членом НТШ. Але поряд із визнанням прийшло і велике горе — 24 вересня 1986 р. не стало єдиного сина Олександра Петровича Дмитра, смерть якого він дуже тяжко переживав. Здобуття Україною незалежності принесло нові надії і задоволення тим, що зникла «імперія зла».

Останній ювілей з нагоди 90-річчя та 70-річчя наукової праці Олександра Оглоблина було відзначено окремою урочистою конференцією в Нью-Йорку у листопаді 1989 року.

16 лютого 1992 р. на 92 році припинилося життя історика, а 20 лютого його було поховано на цвинтарі в Спрінгфілді (Массачусетс) біля дружини Анни і сина Дмитра.

Монографія про гетьмана Івана Мазепу і його добу

В автобіографії з 1964 року Олександр Оглоблин подав важливі дані про досліді Мазепинської України, які він започаткував ще в 1920-их роках. Історик пише: «Праця над Петриком (1926 — 1929) була початком моїх ширших студій над Мазепинською добою. Я збирав нові і нові матеріяли для цієї теми, дещо друкував (у виданнях ВУАН), але після 1930 року годі було й думати про нормальне продовження наукової роботи над цією вельми небезпечною (фактично забороненою) темою. І коли я повернувся до неї, властиво, *змушений* (дослівно) був повернутися в 1937 році, бо це було моїм пляновим завданням в Інституті історії України АН УССР, то, як я згодом писав: «Український дослідник, позбавлений волі наукового досліду і наукової думки, приневолений був писати про цю небезпечну для советського режиму добу те, що не було і не могло бути за тих умов — правдивою історією...» І я щасливий, що мені судилося — в умовах вільного світу, хоч і далеко за межами Батьківщини, завершити свої студії над «добою Мазепинського ренесансу» й хоч у формі монографічного нарису (*Гетьман Іван Мазепа та його доба*, 1960), сказати правду про цю величну й трагічну добу нашої історії»⁴¹.

Треба підкреслити, що Олександр Петрович уважав, що його праці про І. Мазепу та інші, які писалися під тиском і контролею комуністичної партії, не можна визнавати нормальними науковими дослідженнями. Це стосується його праць про Мазепу, що появились в 1937 — 1941 рр., в період панування комуністичної влади в Україні⁴².

В цілому праці Олександра Оглоблина, присвячені Мазепинській добі, можна розділити на три хронологічно-тематичні цикли: 1) праці, присвячені діяльності Петра Іваненка — Петрика і його зв'язкам з Мазепою. Хронологічно цей цикл охоплює 1925 — 1930 і 1950-і рр.; 2) дослідження з 1937 до середини 1941 р., в яких історик був змушений писати статті про Мазепу під тиском і директивами комуністичної партії; 3) найдовший період, який тривав приблизно 50 років, починаючи від осені 1941 і кінчаючи 1992 роком, коли Олександр Петрович помер. Це, значною мірою, еміграційний період діяльності і творчості Олександра Оглоблина, який уважав своїм науковим і національним обов'язком завершити свої довголітні дослідження Мазепи та його часу монографією «Гетьман Іван Мазепа та його доба». У 1990 і 1991 роках професор Оглоблин дуже докладно обговорював питання перевидання його праці про Мазепу і Петрика та взагалі його досліджень Козацько-Гетьманської держави⁴³.

Перед тим як перейти до аналізу монографії Олександра Оглоблина, коротко з'ясуємо генезу й історію опрацювання цього важливого дослідження життя і діяльності Мазепи. Це робимо на основі архівних матеріялів і аналізу кінцевого манускрипту праці, що зберігся в архіві історика.

Опрацювання монографії

Опрацювання монографії про гетьмана Мазепу має свою цікаву і важливу історію. Після вибуху німецько-советської війни 1941 року й окупації Києва німецькими військами, Олександр Оглоблин встановив зв'язок із двома головними осередками українського наукового життя у Львові і Празі, точніше сказати, із заслуженими істориками Іваном Крип'якевичем і Дмитром Дорошенком. З ними Олександр Петрович обговорював важливі питання українського наукового життя в Україні під німецькою

окупацією, а також свої запроєктовані наукові праці. Спершу Оглоблин листувався із І. Крип'якевичем, його добрим знайомим з 1939 — 40-их років, а через нього — з іншими дослідниками⁴⁴.

У листі з 22 березня 1942 року І. Крип'якевич писав Оглоблину, що «Мазепа вартий того, щоб об'єктивно його опрацювати»⁴⁵, а дещо пізніше, у листі з 17 червня, знову ж нагадував, що «...з Ваших майбутніх робіт, я радив би Вам на першому пляні взяти Мазепу — ця тема потребує оброблення і тема з національного боку дуже потрібна і актуальна»⁴⁶. Отже, на початку 1942 року історик уже думав про опрацювання нової монографії про Мазепу. Не підлягає сумніву, що І. Крип'якевич причинився до прискорення цієї праці. Написання нового дослідження про Мазепу було винятково важливе для Олександра Петровича, який за часів советського режиму був змушений зобразити діяльність гетьмана в кривому дзеркалі комуністичної партійної історіографії згідно з тогочасними ідеологічними постулатами. Це стосувалось всіх творів, що друкувались у радянській державі. Так, у «Нарисах з історії України» історик писав, що він «обмежився лише посиланням на неопубліковані архівні джерела й твори класиків марксизму-ленінізму»⁴⁷. Це була примусова данина часу, яку історики в советській Україні мусіли сплачувати комуністичній партії і Олександр Петрович не був винятком. У 1942 році він отримав можливість дати об'єктивну картину життя і діяльності гетьмана, який зірвав зі «старшим братом» — Москвою і змагався за самостійність Козацько-Гетьманської держави. Поради І. Крип'якевича щодо опрацювання нового дослідження про Мазепу повністю вкладалися в плян науково-дослідної праці історика в тому часі, який зібрав ще раніше важливі архівні матеріали для дослідження доби Мазепи⁴⁸.

Можна зробити висновок, що вже восени 1942 р. Олександр Петрович розпочав систематичне опрацювання монографії про І. Мазепу, яку планував видати у Львові або Празі. Тоді він часто листувався з Дмитром Дорошенком, який бажав допомогти у виданні «Кріпацької фабрики», дослідженні «Історії Русій» та інших праць Олександра Петровича. Дмитро Іванович дуже прихильно поставився до київського історика і високо цинив його історичні дослідження⁴⁹, надсилав свої книги та інші історичні видання, що появлялися на Заході, зокрема твори Бориса Крупницького та інших істориків із мазепознавчою тематикою. Дмитро Іванович цікавився працями Олександра Петровича, які появилися в советській Україні, обговорював із ним справу іконографії Мазепи. У листі з 29 жовтня 1942 року він писав: «Страшенно шкода, що не бачив Вашої книги... «Україна в кінці XVII і в першій половині XVIII ст.», Львів 1941... Напишу до Крип'якевича, щоб добув і вислав мені»⁵⁰. Творчо-наукові зв'язки двох видатних українських істориків позитивно позначилися на їхній науковій діяльності і творчості.

В серпні приїхав із Праги до Києва Євген Семенович Вировий, відомий колекціонер українських марок і громадський діяч, близький приятель Д. Дорошенка⁵¹. Відбулася зустріч з ним Олександра Петровича і, вірогідно, Вировий мав змогу оглянути невидані манускрипти Оглоблина, а також, як виходить із листів Дорошенка, розказав про можливість видати деякі праці історика у Празі. Правдоподібно, Є. Вировий згадав про плани Олександра Петровича опрацювати книгу про гетьмана Мазепу директорів українського видавництва в Празі Юрію Тищенкові, доброму знайомому Дмитра Дорошенка. Вже в листопаді 1943 року Тищенко писав Оглоблину: «дуже втішений Вашою пропозицією дати мені інші свої праці, а особливо монографію про гетьмана Мазепу»⁵², а вже в листі з 26 січня 1944 року писав історикові: «Я буду радий дістати Вашу монографію «Гетьман Іван Мазепа» по-зможі в березні»⁵³.

Під кінець 1943 року його монографія була майже закінчена у Львові, і він підписав договір з Юрієм Тищенком про її видання у празькому видавництві. Як відомо, зі Львова Олександр Оглоблин за старанням Дорошенка і інших професорів УВУ переїхав до Праги, де мала вийти його монографія в 1945 році. Однак праця не появилася: Оглоблин і Тищенко виїхали до Німеччини, а манускрипт, зданий до друку, залишився в Празі. Про дальшу долю манускрипту і написання монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба»,

знаходимо важливі дані у пізнішому листі Олександра Петровича до Наталії Полонської-Василенко. Він писав: «Мій «Мазепа», що його готую до друку, і не старий (звичайно!) і не новий. В основі монографії лежить той текст, що його я зладив у Празі для покійного Тищенка (в серії «Біографії гетьманів») й що здобув дуже прихильну оцінку пок. Дм. Ів. Дорошенка. Це було в 1944 — 45 р., а згодом десь 1947 — 48 р., я написав наново розділ, присвячений подіям 1708 — 1709 р. Нарешті додаю ще підсумки пізніших своїх дослідів над Мазепинською добою, здебільшого неопублікованих (зокрема про діячів Мазепинської доби) й маю написати зовсім новий розділ про культурну діяльність Мазепи. Дещо матеріялу додали й новітні публікації джерел (між іншими — останні томи «Писем и бумаг Петра»)»⁵⁴.

Аналізуючи манускрипт монографії, виразно бачимо, що деякі частини друковані на старому «воєнному папері» з 1944 — 45 років. Це саме були частини львівсько-празької монографії О. Оглоблина, що через воєнну хуртовину не побачила денного світла. Треба згадати, що в 1952 — 53 роках Тищенко розглядав можливості видати монографію в Америці, але через недостатні фонди цей плян не був зреалізований. Він писав Олександрові Петровичу у 1953 році: «Щодо Ваших праць, то я всім серцем хотів би пустити їх в широкий світ. Роздумував я над тим і прийшов до такого висновку: видати «Люди Старої України» було би мені в цьому році не під силу, так само й монографію про Мазепу, але Вашу «Українську кріпацьку фабрику» міг би напевно видати і почати її друк»⁵⁵. Це було кінцеве слово Тищенка про видання праці про Мазепу.

У листуванні Олександра Оглоблина в 1958 — 59 рр. часто згадується монографія про Мазепу. Наприклад, у листі з 1 травня 1959 р. Олександр Петрович пише, що не думав писати про Мотрю й Мазепу, «але хотів тільки переглянути цілу проблему взаємин Мазепи й Кочубея... Зібрав зокрема матеріяли про полковника Дмитра Чечеля, оборонця Батурина 1709 року»⁵⁶. Деякі з цих матеріялів Олександр Петрович включив у монографію, деякі залишилися в рукописі.

У 1958 році Іван Вовчук, редактор «Вісника ООЧСУ», звернувся до проф. Оглоблина з пропозицією видати його працю про гетьмана Мазепу⁵⁷. Тим часом О. Оглоблин домовився з проф. В. Кубійовичем, директором Історично-Філософичної секції НТШ, що його монографія появиться як окремий том «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» за фінансуванням і виданням Організації Чотирьох Свобод України з Америки і Ліги Визволення України з Канади. Так і сталося. Монографія «Гетьман Іван Мазепа та його доба», за мовною редакцією В. Давиденка і мистецьким оформленням М. Бутовича, вийшла в 1960 році. Після її виходу Олександр Оглоблин доповнював свою працю історичними, генеалогічними й іншими даними.

Джерельна основа монографії

Важливе значення для виявлення рівня науковості будь-якого дослідження має вивчення його наукового апарату та системи використання джерел. Науковий апарат книги О. Оглоблина представлений примітками в кінці коленого розділу, у яких автор подав докладні коментарі стосовно використаних джерел і літератури. У «Передмові» Олександр Петрович спробував пояснити читачеві свій підхід до опрацювання джерельних матеріялів. Він зазначив, що використав для своєї праці відповідний документальний матеріял, як опублікований, так частково і новий, архівний, знайдений ним в архівах Києва (1920 — 1930 роки) і Москви (1920 роки), додавши: «На жаль, частина архівного матеріялу, зібраного колись автором, була неприступна йому під час написання цієї праці»⁵⁸. Тут же він схарактеризував порядок цитування документів і принцип подання наукового апарату: «Автор не вважав за потрібне давати у книзі повністю науковий апарат праці, зокрема поклики на друковані джерела (та літературу):

вони добре відомі фахівцеві, а не фахівцеві вони ледве чи цікаві. Зате скрізь позначено архівні джерела, що ними користувався автор»⁵⁹. Спробуємо з'ясувати, якою ж джерельною базою скористався історик для проведення свого дослідження. Подібна спроба реконструкції джерельної бази історичного дослідження стосовно 6-го випуску «Нарисів з історії України», підготовленого О. Оглоблиним⁶⁰, була зроблена відомим українським джерелознавцем М.П. Ковальським.

Аналіз тексту праці «Мазепа та його доба» і приміток до нього показав, що автор використав різноманітні джерела — як друковані, так і рукописні, виписки з яких історик робив ще в Україні. Крім того, використання у праці широкого кола джерел, що були опубліковані в окремих історичних розвідках попередників історика, свідчить про його значну фахову ерудицію. Серед опублікованих джерел, використаних у праці, численні наративи: літописи Самовидця, Грабянки, Величка та ін., спогади Ж. Балюза, Ю. Юля, Г. Отвіновського та ін., повідомлення Вініуса, Вітворда, О. Плейера, праці Г. Нордберга, Ф. Прокоповича. Часто він цитує їх без відсилок до конкретних сторінок публікацій, при цьому приводить великі фрагменти тексту, які добре ілюструють гіпотези чи висновки історика.

Великий комплекс складають використані істориком документальні джерела — як опубліковані, так і архівні. Серед перших — підготовлена Д. Бантишем-Каменським і видана О. Бодянським збірка «Источники малороссийской истории» (Москва, 1858-1859), знайдений і виданий проф. І. Борщакком у журналі «Стара Україна» (1925) «Вивід прав України» (передрукований в інших виданнях), опубліковані д-ром М. Возняком акти Бендерської комісії 1709 р. у книзі «Мазепа. Збірник» (Варшава, 1938, т.1: Праці Українського Наукового Інституту, т.XLVI), «Письма и бумаги императора Петра Великого» (т.VIII, Москва-Ленінград, 1948), матеріали з Прусського Таємного Державного Архіву, опубліковані у статті д-ра Домета Оляччина тощо. О. Оглоблин при цьому показав добре знання джерел, всіх відомих їх публікацій. Зіставляючи джерела, він говорить про їх автентичність, про якість перекладу тих текстів, що не публікувались мовою оригіналу.

Велике значення має дослідження використаних вченим архівних матеріалів, яке дозволяє сучасним історикам отримати інформацію стосовно існування у минулому певних документальних комплексів з історії України XVIII ст., значна частина яких, на жаль, сьогодні втрачена. Як показав проведений аналіз, у своїй праці Олександр Петрович використав матеріали кількох архівів: Державного Архіву Феодально-Кріпацької Епохи⁶¹ (тепер Російський Державний Архів Давніх Актів (Москва)), відділу рукописів Державної Публічної бібліотеки УРСР (Київ, тепер — Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського), Київського Державного Архіву Давніх Актів (тепер — Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві), кількох приватних збірок (Н. Полонської-Василенко, неназваної особи з Києва). З першого істориком були використані збірки «Малороссийские подлинные акты», «Столбцы Малороссийского приказа», «Книги Малороссийского приказа» (можна погодитись із припущенням М.П. Ковальського про відповідність першої збірки фонду 124 «Малоросійські справи» і віднести належність двох останніх до фонду «Малоросійський приказ»⁶²). У відділі рукописів Державної Публічної Бібліотеки було використано матеріали збірки Михайла Судієнка, збірки Київського університету (універсал І. Скоропадського), збірки Інституту Польської Культури (інвентар і люстрація 1690 р.). Із Київського Державного Архіву Давніх Актів історик використав актові книги, які М.П. Ковальський, згідно зі «Списком актових книг, що зберігаються в Київському Центральному архіві», складеним І. Каманіним, відносить до Київських гродських книг кінця XVII — поч. XVIII ст.⁶³. З приватного архіву проф. Н. Полонської-Василенко історик використав копії документів Мгарського монастиря. У приватній збірці невідомої особи історик бачив портрет Василя Кочубея з надписом «гетьман Василь Кочубей».

Отже, проведений аналіз використаних джерел продемонстрував справжню високу фахову ерудицію історика, його глибокі знання джерел та літератури. Використані архівні джерела були досить близькими до праці О. Оглоблина, виданої у 1941 році — VI тому «Нарисів з історії України: Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.», що пов'язане з наявністю виписок із матеріалів архівів, які вивіз з собою історик. Одночасно він поширив джерельну базу публікаціями джерел, здійснених по Другій світовій війні.

Мазепинська доба в дослідженнях Олександра Оглоблина

Олександр Петрович Оглоблин понад 60 років свого життя присвятив вивченню доби гетьмана Івана Мазепи в контексті розвитку і занепаду Козацько-Гетьманської держави кінця XVII і початку XVIII століття. Своє зацікавлення мазепинськими часами історик виявив уже у ранніх роках свого життя. Однак самостійні наукові дослідження Олександр Оглоблин започаткував в 1926 — 1927 роках, коли появилися його перші праці, присвячені діяльності Петра Іваненка (Петрика), видатного козацького політичного діяча і промотора революційної концепції незалежної козацької держави без протекторату Польщі і Росії за підтримкою та допомогою Криму⁶⁴.

Вивчення політичної діяльності Петрика винятково важливе для розуміння внутрішніх політичних і соціальних відносин в Україні в кінці XVII — початку XVIII ст., козацької старшинської опозиції до Мазепи, відносин козаків із Кримом і також розвитку української політичної думки того часу. Вже в першій статті з цього циклу «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року» проф. Оглоблин показав себе першорядним знавцем часів Мазепи.

Самого Петрика історик характеризує як спадкоємця давньої козацької політичної традиції, який добре орієнтувався в міжнародних відносинах того часу. Старшинська опозиція сподівалася на допомогу Криму, проте ці надії не виправдалися, а на Україні почалися з боку Мазепи репресії проти козацької опозиції. Хоча акція Петрика не вдалася з огляду на непопулярність військового союзу з Кримом серед широких кругів українського населення, проте універсали Петрика і його договір з Кримом у 1692 році є винятково важливими в розвитку української політичної думки того часу. Цей договір, укладений між двома «вільними державами» — Україною і Кримом, був скерований проти Московщини. Олександр Оглоблин пише, що після Коломацької угоди з Москвою 1687 року українська політична думка «мала виразну концепцію державної самостійності України, прагнула її незалежності й соборності!, добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини і Польщі. Договір 1692 року був безперечним доказом того, що Україна ідейно готова була до зриву з Москвою, до рішучої боротьби з нею за **свою** незалежність»⁶⁵. Історик приходять до висновку, що цей договір, «укладений *противником Мазепи*, антигетьманом Петром Іваненком, в своїй глибокій основі був політичною програмою й ідейною підготовкою» *Мазепинського* виступу проти Москви в 1708 році»⁶⁶. Важливо згадати, що Олександр Оглоблин висунув гіпотезу про участь гетьмана Мазепи в акціях Петрика у зв'язку з його антимосковськими плямами⁶⁷.

Праці проф. Оглоблина про дипломатичну і революційну діяльність Петрика дали йому змогу повніше і краще розуміти Івана Мазепу і його добу. Вони становлять тривалий внесок у наукову літературу мазепознавства. Олександр Петрович пише; що праця над Петриком (1926 -1929) була початком його ширших студій над Мазепинською добою⁶⁸. Деякі з цих праць друкуємо в цій книзі.

У нашому впровадженні не розглядаємо праць Олександра Петровича, які появилися в період від 1937 до червня 1941 р., коли він був змушений їх писати, як згадував у автобіографії 1964 року. Українська історія тоді була спотворена і зрусифікована.

Винятком є хронологічний покажчик О. Оглоблина «Труди і дні гетьмана Івана Мазепи» з 1940 року, що зберігається у київському архіві разом із іншими матеріалами історика з мазепинської тематики⁶⁹. Про цю хронологію вперше було згадано у бібліографії «Праці Олександра Оглоблина, що залишаються в рукописі»⁷⁰. У 1940 році Олександр Оглоблин опрацював також «Реєстр універсалів гетьмана Івана Мазепи (1687 — 1709)».

Оглоблин уважав, що з публікацій советських істориків того часу треба відкинути партійну полову, яка була подана у їхніх працях під терором комуністичної партії і залишити це «зерно правди», що там заховалося. Олександр Петрович, хоч ніколи не був членом комуністичної партії, теж був змушений писати тоді свої праці під партійним диктатом⁷¹. Розуміючи це, українські історики, перебуваючи за межами України, започаткували систематичне вивчення діяльності Івана Мазепи та його доби. Початок було покладено Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Олександром Оглоблиним, Наталією Полонською-Василенко, які скликали наукові конференції, присвячені гетьманові Івану Мазепі (напр. у Авгсбурзі у листопаді 1946 р.⁷²). Вони готували до друку збірник, присвячений цій проблемі, у серійному виданні «Мазепа та його доба», який, на жаль, через фінансові труднощі УВАН так і не вийшов у світ. У 1949 р. в Авгсбурзі було видано два дослідження — Б. Крупницького «Мазепа в світлі психологічної методи» та О. Оглоблина «Нові матеріали до повстання Петра Іваненка», яке вміщене у нашому виданні.

* * *

Монографія «Гетьман Іван Мазепа та його доба» появилася у 250-ліття смерті Івана Мазепи і була завершенням, як писав Олександр Оглоблин, його студій над «добою Мазепинського ренесансу», а в ширшому контексті — дослідів історика Козацько-Гетьманської доби. Монографія була «поважним кроком у створенні синтези II Української держави»⁷³, її зросту і занепаду в контексті багатовимірного українського історичного процесу того часу. У передмові історик зовсім об'єктивно ствердив, що «Не можна дати повної історії Мазепинської доби — ні на Україні, де наукові студії над усім, що пов'язане з ім'ям виклятого Москвою Гетьмана, суворо заборонені, ні за межами України, де нема тих архівних матеріалів, без яких повне і всебічне дослідження Мазепинської доби просто неможливе. Історикові лишається єдина можливість — дати загальний *монографічний* нарис Мазепинської доби і на цьому тлі образ її головного діяча — гетьмана Мазепи»⁷⁴. Можна об'єктивно ствердити, що Олександр Оглоблин, не зважаючи на важкі обставини еміграційного життя, своє завдання виконав і в 10-и розділах монографії реконструював життя і діяльність Івана Мазепи від самого початку його гетьманування аж до катастрофи під Полтавою. Важливо згадати, що до появи монографії в 1960 році Олександр Петрович опублікував цілий ряд статей, присвячених добі Мазепи⁷⁵, деякі з них друкуємо у нашому другому доповненому виданні його монографії. Остання праця О. Оглоблина, присвячена великому гетьманові, написана і опублікована за життя дослідника — «Гетьман Іван Мазепа і Москва», появилася в 1989 — 1991 роках на сторінках «Українського Історика»⁷⁶. Ці праці, основані на чисельних документальних джерелах, у деякій мірі, поширювали монографічний нарис вченого, який мав обмеження зі сторони видавців відносно розміру його монографії.

Треба згадати, що дослідження Олександра Петровича Мазепинської доби є інтегральною частиною його схеми українського історичного процесу, що її з певними доповненнями він прийняв від Михайла Грушевського. На увазі маємо три основні періоди розвитку українського народу і його держави: 1) середньовічна українська державна формація (Київська і Галицько-Волинська держави), 2) Козацько-Гетьманська держава та 3) українське національне відродження в XIX ст. і відродження української національної держави в 1917-18 роках. Ідея тяглості і безперервності українського

історичного процесу від княжої київської держави до XVII століття вказує на генетичний зв'язок між різними українськими державними формаціями протягом історичного розвитку українського народу: Українсько-Козацька держава була історичним спадкоємцем середньовічних українських державних формацій. Олександр Петрович зосереджує свої дослідження на двох центральних періодах козацької держави: добі Хмельницького, коли народилася Козацько-Гетьманська держава і добі Івана Мазепи, в якій вона розвивалася, але під кінець його володіння, після Полтавської катастрофи, у відносно короткому часі перестала існувати. Історик подав таку характеристику Мазепинській добі: «Доба Мазепи — це часи відродження України — політичного, економічного, культурного — по Руїні, Що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську державу віч-на-віч з ростучою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московському імперіялізму. Основні цілі політики Мазепи, як гетьмана, були: об'єднання (або принайменше консолідація) українських земель — Гетьманщини, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо можливо, Слобожанщини і Ханської України в складі єдиної Української держави під гетьманським регіментом; встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського типу, зі збереженням системи козацького устрою»⁷⁷.

Це прецизна характеристика епохи Івана Мазепи, яку історик ще в 1927 році назвав «добою Мазепинського ренесансу». Доба Мазепи є переломною в історії України, а найбільш критичною подією і катастрофою стала перемога Петром I шведсько-українських військ на Полтавському полі 27 червня 1709 року, яка зруйнувала політичні пляни Мазепи і доля української держави, як писав історик, «була зважена на терезах російської імперіялістичної політики»⁷⁸ — у короткому часі Козацько-Гетьманська держава перестала існувати і українські землі на довгі роки стали жертвою переможця. Перед Олександром Оглоблиним стояло засадниче і головне завдання — дати врівноважено-об'єктивний образ Мазепинської доби і її творця гетьмана Мазепи на фоні внутрішньої і зовнішньої політики української козацької держави, яка забулювалася з історичним розвитком Польщі, Московщини, Криму, Туреччини, Швеції і інших країн.

Історик не пішов второваними шляхами «забронзування» або «заболочування» діяльності гетьмана. Він мусів взяти до уваги також тенденційні інтерпретації Мазепи, його життя і діяльності в советській українській історіографії, в якій Мазепа представлений, як «зрадник українського народу», який прагнув «розгрому Росії у війні і поневолення України Польщею і Швецією: його інтриги були спрямовані проти корінних, спільних інтересів українського і російського народів». Російські советські історики офіційно прийняли тезу, що «Имя Мазепы вошло в историю как символ предательства. Мазепа изменил Украине, украинскому народу и братской России»⁷⁹. Ці фальшиві гіпотези стали догмою советської історіографії і існували аж до розвалу СРСР. Історик намагався критично проаналізувати діяльність Мазепи, його однодумців і противників на основі глибинної аналізи джерел, відкидаючи трафаретні історіографічні схеми і реконструюючи та синтезуючи український історичний процес Мазепинської України.

У підготовчих записках до монографії Олександр Петрович писав, що перед дослідником політичної історії доби Мазепи на межі XVII і XVIII століття стоять дві центральні проблеми — це «проблема соборності України в контексті зносин України з Туреччиною та Кримом, Польщею й насамперед Москвою, а згодом Швецією і проблема «старшинської опозиції, або по-суті, проблема гетьманського абсолютизму»⁸⁰. В архіві проф. Оглоблина заховався також перший плян монографії про Мазепу, як людину і державного діяча з такими розділами: I) Історіографічні й літературні оцінки; II) Коротка біографія Мазепи, III) Мазепа й зовнішня політика України, IV) I. Мазепа і внутрішня політика України, V) Мазепа і українська культура, VI) Мазепа і українська Церква, VII) Мазепа як ідеолог української національної держави, VIII) Негативні і «негативні» моменти (Мазепа як державний діяч, Мазепа — людина), IX) Образ Мазепи (зовнішній і

внутрішній), X) Особисте життя Мазепи, XI) Мазепа — український поет і XII) Традиція Мазепи⁸¹. До цього провізоричного пляну змісту монографії Олександр Петрович дописав «Не суд над Мазепою, а спроба об'єктивно-наукової (історичної) характеристики його як державного діяча й як людини».

Цієї засади дотримувався історик під час опрацювання монографічного нарису «Гетьман Іван Мазепа та його доба». В окремих розділах дослідник на основі багатого джерельного матеріалу обгрунтував свої висновки і гіпотези про багатовимірну діяльність гетьмана, що охоплювала політичне, соціальне, економічне, культурне і релігійно-церковне життя українського народу. Він подав коротко історію роду Мазепи — Калєдинських і висловлює свою гіпотезу щодо дати народження гетьмана — 20 березня 1639 р. головню на основі даних про гетьмана в листі Пилипа Орлика з 22 серпня 1741 р.⁸². Автор подав доволі стисло біографію Івана Мазепи до вибору його гетьманом. Найкращі розділи в монографії історика присвячені зовнішній політиці гетьмана до 1700 р., його внутрішній політиці, повстанню Петра Іваненка тощо. Можна лише шкодувати, що Олександр Петрович не присвятив окремого розділу українській Церкві доби Мазепи і, зокрема, критичному оглядові джерел і літератури, присвячених мазепинським часам. У монографії було вміщене зображення гетьмана Мазепи на дзвоні «Голуб» роботи Карпа Балашевича з 1699 р. Історик, як відомо, займався іконографією Мазепи і готував окреме дослідження на цю тему.

Крім того, в кожному розділі монографії знаходимо генеалогічно-біографічні матеріали про козацькі роди і їхні родинні зв'язки, що значно поширює джерельну базу дослідження і допомагає зрозуміти основу діяльності різних козацько-старшинських груп, що відігравали важливу роль у політичних плямах Мазепи. Не можна забути, що гетьман завдяки своїм непересічним здібностям у різних площинах політичного і суспільного життя понад 21 рік тримав гетьманську булаву і розвивав державне і культурне життя України.

Олександр Оглоблин, згідно зі своїм пляном, дав широку картину зовнішньої і внутрішньої політики Мазепи, глибинну аналізу соціальних відносин і соціальної боротьби між різними класами українського суспільства, докладно проаналізував великостаршинську опозицію (Петрик, полтавська опозиція і інші). Окрему увагу приділив Правобережній Україні і ролі полковника Семена Палія, подав глибоку аналізу та висвітлення українсько-московських зв'язків у контексті різних політичних орієнтацій і конфронтацій, які довели до зриву Мазепи з Москвою, українсько-шведського союзу і українсько-московської війни в 1707 — 1709 рр. На основі значного джерельного матеріалу він розглянув відродження Києва, як духового центру України і розвиток української багатогранної культури доби Мазепи. Свій монографічний нарис закінчив описом Полтавської битви, еміграції і смерті Мазепи, короткою аналізою мазепинської еміграції і Бендерської конституції 1710 року.

У монографії історик коротко розглядає діяльність Івана Мазепи до гетьманства, політичну діяльність його попередника гетьмана Самойловича і обрання Івана Степановича гетьманом України. Він звертає особливу увагу на Коломацькій договір з 1687 року, який, по-суті, забезпечував інтереси Московського уряду в Україні і перекреслював «державно-політичні концепції всіх гетьманів, від Богдана Хмельницького до Івана Самойловича... й лише державний геній і глибокий патріотизм гетьмана Мазепи зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечинними»⁸³.

Олександр Оглоблин докладно аналізує й синтезує внутрішні і зовнішні обставини, в яких перебувала Україна під кінець XVII — на початку XVIII століття. Гетьман Мазепа, на думку історика, одержав від своїх попередників сумну спадщину: роз'єднання українських земель (Правобережна і Лівобережна Україна під владою гетьмана), напруження соціальних відносин і боротьби серед українського населення, опозиційні настрої української старшини, непорозуміння з Запоріжжям і, нарешті, послідовну

політику Московської держави, яка змагала до знищення державно-правового статусу Козацько-Гетьманської держави. Крім того, він мав справу з Польщею, Кримом і іншими державами, які активно втручалися в політичне життя України. У цій складній ситуації Мазепа прагнув об'єднання українських земель (Гетьманщини, Правобережжя, Запоріжжя) в одну державу під міцною владою гетьмана.

Історик детально проаналізував економічний розвиток Мазепинської України кінця XVII — початку XVIII ст., наголосив значення торгівельних відносин України з Західною Європою, Польщею, Кримом, Чорноморсько-Дунайськими країнами і Московщиною. Особливу увагу Олександр Петрович приділив розбудові монастирського та старшинського господарства і розвитку української промисловості. На його думку, постання нових гуралень, млинів, гут, папірень і інших підприємств свідчить про гетьмана як про здібного господарника. Гетьман, пише історик, «завжди цікавився господарськими справами. Поевропейськи освічена людина, вихований у принципах модного меркантилізму, Мазепа добре розумів значення економії для загального розвитку країни»⁸⁴.

О. Оглоблин детально проаналізував також міжнародні зв'язки Івана Мазепи, що закінчилися українським-шведським договором. Приєднання Запоріжжя до цієї угоди історик уважав справжнім тріумфом політики гетьмана. Дослідник аналізує Полтавську катастрофу, яка, як писав М. Грушевський, «дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в Східній Європі, але і пхнула його на стежку імперіалізму, екстензивної політики»⁸⁵.

Мазепа провадив, на думку історика, супроти Москви двоторову політику: спершу вважав можливим співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького... бо це була єдина можливість, у союзі й за допомогою Москви, здійснити головні українські національні цілі — супроти Польщі й супроти Туреччини і Криму. В тому часі гетьман Мазепа зумів опанувати Правобережну Україну і zarazом розбудувати політичні інституції держави, піднести українську економію і українську національну культуру. Це час скріплення і росту української провідної верстви — козацької старшинської аристократії. Також Мазепі вдалося у значній мірі знейтралізувати опозицію серед козацьких старшинських кругів. Промосковський тор політики гетьмана, пише Оглоблин, завів його в «глухий кут і створив велику небезпеку для Української держави. Бо не тільки він використовував Москву, але й вона, будь-що-будь, використовувала його, а ще більше сили і ресурси України»⁸⁶. Тоді Мазепа, пише історик, переводить українську державну політику на другий тор відокремлення від Москви і збройної боротьби з нею. Це союз України зі Швецією, що тоді була найбільшим ворогом Москви.

В усіх розділах історик вміщує винятково важливі генеалогічно-бібліографічні інформації про діячів Мазепинської доби, про їхні родинні зв'язки, які значно поширюють тематичну базу монографії і дають додатковий важливий матеріал для розуміння внутрішньої і зовнішньої політики Мазепи, його однодумців і опонентів у контексті державного життя Козацько-Гетьманської України.

Постає питання характеристики Оглоблиним гетьмана як політичної людини і державного діяча, який протягом 21 року кермував українською державою. Історик, висвітлюючи життєвий шлях Гетьмана, пише, що цей шлях не був простий і легкий, але був наповнений низкою труднощів і небезпекою. «Мазепа мав чимало прихильників — і мало друзів... Своєю кар'єрою Мазепа був зобов'язаний передовсім самому собі, своїм особистим прикметам і здібностям. Розумний і спритний («был беглец во всяких речах» — каже Величко), відважний і тактовний, людина високої культури й освіти, з глибоким досвідом західно- і східно-європейського світу... Але понад усе він мав надзвичайний хист *володаря*. І тридцять років догетьманського життя Мазепи — то була не лише звичайна людська школа й надзвичайно вдала старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави...»⁸⁷.

На увагу заслуговують виняткові дипломатичні здібності гетьмана, який мав дар розв'язувати найскладніші проблеми української внутрішньої і зовнішньої політики. Оглоблин в монографії ілюструє цю прикмету Гетьмана у його стосунках із Московською, Польською і Шведською державами і підписанні важливих міжнародних договорів. Історик пише, що «Мазепа не був у засаді ні москвофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-польських взаємин. Він провадив щодо Москви *двошарову* політику, коли це було потрібне для здійснення його головних політичних цілей і, звичайно, доки це було можливо»⁸⁸.

У розділі, присвяченому зовнішній політиці Мазепи до 1700 року, Олександр Петрович коротко аналізує дві політичні орієнтації — концепції, які домінували в українському політичному житті: 1) *чорноморську концепцію*, що нав'язувала до часів гетьмана Петра Дорошенка і базувалася на порозумінні з Туреччиною і Кримом, з «використанням їх політичної і мілітарної допомоги проти Польщі і Московщини»⁸⁹; 2) концепцію «священної боротьби християнського українського лицарства проти навали мусульманського світу. Це була ідея об'єднання всіх сил Православного Сходу (антитеза католицькій Священній Лізі) для повалення Оттоманської могутності, для виходу України на південь, через Чорноморщину»⁹⁰. Мазепа спершу був прихильником цієї чорноморської концепції, але в кінці вирішив розв'язати питання незалежності Козацько-Гетьманської держави шляхом союзу зі Швецією, з Карлом XII. Оглоблин об'єктивно твердить, що близькі зв'язки Мазепи з Петром I не були популярні в Україні, зокрема на Запоріжжі, де гетьмана називали «не батьком, а вітчимом України» (1693 — 1702), а Петрик твердив, що «там у Москві уся його душа, а тут тільки тінь його»⁹¹. Ця публічна опінія «промосковської політики» гетьмана, як вірно підкреслює Оглоблин, була для нього небезпечна, зокрема для його далекосяжних політичних плинів, що закінчилися розривом із Петром I та московською державою.

У монографії окрему і спеціальну увагу Олександр Оглоблин приділяє видатним діячам Мазепинської доби, помічникам і противникам гетьмана, які мали вплив на його зовнішню і внутрішню політику, розбудову української культури і господарства України, релігійного життя, і часто були творцями важливих ідеологічних і політичних концепцій того часу. Вони були правдивими будівничими Козацько-Гетьманської держави і «козацької республіки» на Запоріжжі. Історик розсудливо підкреслює і наголошує на ролі людини (*homo historicus*), історичних родів і генерацій, як головних двигунів історичного процесу⁹². Ці історіографічні і історіософічні концепції історика виразно віддзеркалені в його аналізі і синтезі Мазепинської доби і її творців, як також у його історичній методології дослідження. Тому він бачив «за Мазепинським ренесансом, як живого, гетьмана Мазепу, його сподвижників, його помічників і його противників, і звичайно, насамперед, творців і меценатів тогочасного відродження»⁹³.

На фоні політичного, духового і матеріального життя українського народу, зокрема козацької провідної верстви, Олександр Петрович дав глибинну аналізу окремих родів і генерацій — творців багатовимірного історичного процесу доби Мазепи. Ці історично-генеалогічні дослідження винятково важливі у розумінні родинних зв'язків окремих родів козацької аристократії, соціальної стратифікації українського народу і впливів історичної людини, родів на українське державотворення часів гетьмана Мазепи. Історик майстерно укладає мозаїку родинних зв'язків з родами Обидовських, Войнаровських, Горленків, Мокієвських, Сулимів, Голубів, Герциків, Половців та інші зв'язки з родом Орликів, Кочубеїв, Кандиб, Іскрів, Жученків. Ці родинні зв'язки у значній мірі дають змогу краще і повніше зрозуміти ставлення гетьмана до козацької старшини, внутрішніх і зовнішніх політичних обставин, в яких працював Мазепа і які впливали на його головні політичні, економічні, ідеологічні та інші настанови, і які вплинули на розвиток і занепад держави Гетьмана Мазепи.

Одночасно Оглоблин висвітлює розвиток української культури і освіти. Київ часів Мазепи став духовним центром України, чи «другим Єрусалимом», в якому розвивала

свою академічну і наукову діяльність Київсько-Могилянська академія — головний осередок інтелектуального життя Мазепинської України. Академія мала загальнонаціональний характер, охоплювала усі стани української людності, від гетьманича до звичайного посполитого, де формувалися кадри української провідної верстви, будівничі Козацько-Гетьманської держави.

Історик докладно обговорює і аналізує важливе соціологічне явище — соціальну стратифікацію українського народу і творення полковницьких, сотенницьких козацьких «династій», пов'язаних із концентрацією у їхніх руках великого земельного володіння і реальної політичної сили. Без цієї історично-соціологічної аналізи ролі козацьких родів і генерацій важко зрозуміти перманентне явище козацької старшинської опозиції до гетьманської політики, діяльність і революційний зрив «антигетьмана» Петра Іваненка (Петрика), наставлення і діяльність і, в кінці, трагедію полковника Палія, некоронованого гетьмана Правобережної України, діяльність Василя Кочубея і так званої «полтавської опозиції» і, нарешті, мілітарну і політичну поразку гетьмана і його прихильників, яка закінчилася Полтавською катастрофою. Українська провідна верства не виробила почуття солідарности, взаєморозуміння і єдності думки та дії. Історик пише, що «все це створювало атмосферу недовір'я й непевности, в якій дуже важко було Мазепі здійснювати свої широкі загально-національні справи»⁹⁴.

Важливо згадати, що в архіві Олександра Оглоблина збереглися його записки про суперечливі питання мазепіани, де він накреслив проблеми, над якими бажав працювати після 1960 року, значно поширюючи тематично і джерельно видану монографію. Вони включали «Проблему Палія», «Проблему Войнаровського», «Проблему відношення Мазепи до Скоропадського», «Проблему Кочубея» та інші питання з Мазепинської доби⁹⁵. Безсумнівно, дослідження Олександром Оглоблиним мазепинської доби заслуговує на окреме монографічне вивчення.

Заключення

Доповнене видання «Гетьман Іван Мазепа та його доба» і інші праці професора Олександра Петровича Оглоблина, присвячені Мазепинській Україні, дає змогу дослідникам і любителям історії в Україні безпосередньо познайомитися з доробком одного з найвидатніших дослідників цього визначного періода української історії. Ця книга є продовженням нашого першого і другого видання творів Олександра Оглоблина «Студії з історії України» (Нью-Йорк; Київ, 1995) і «Люди Старої України та інші праці» (Острог; Нью-Йорк, 2000). Як відомо, у відносно недавньому минулому в комуністичній Україні твори професора Оглоблина були владою заборонені, як твори «буржуазного націоналіста» і «фальсифікатора» історії України. Історики, студенти і вчителі не мали змоги безпосередньо ознайомитися з історичними працями вченого, що лежали в закритих фондах бібліотек і архівів советської України. На щастя, «імперія зла», як говорив часто Олександр Петрович, розпалася і відродилася незалежна Українська Держава, яка повертається до історичних традицій попередніх українських державних часів, включаючи також козацько-гетьманську державу XVII і XVIII століття, зокрема добу гетьмана Івана Мазепи.

Так сталося, що видання монографії Олександра Оглоблина про Івана Мазепу появляється в ювілейному 2001 році, в якому відзначаємо 10-ліття відродженої Української Держави (1991 — 2001). Важливим є питання відношення історично-державних традицій Мазепинської доби до модерної української держави в XX і XXI століттях, адже боротьба за незалежність української держави західно-європейського типу була одним із центральних завдань гетьмана Мазепи і української провідної верстви

тих буремних часів, що вказує на безперервність українського історичного процесу державотворення.

Ці традиції боротьби за національне визволення і відродження державності в ХХ-ому столітті перебрала Українська Народня Республіка 1917 — 20 років, уряд якої по мілітарній поразці, подібно як уряд Мазепи, був змушений покинути рідний край і діяв в екзилі, продовжуючи мазепинські традиції. В 1937 році в універсалі Уряду Української Народної Республіки читаємо: «В двістип'ятидесятилітні роковини обрання на Гетьмана України славної пам'яті Великого Борця за її волю Івана Мазепи, Уряд Української Республіки чинить оцим відомим всім і кожному, кому про це відати належить, теперішнім і потім будучим вірним синам Отчизни і Матері нашої України про свою постанову: зробити від нині, щасливо до наших часів збережений, клейнод Гетьмана Івана Мазепи видимим знаком гідності кожночасного Голови нашої Держави»⁹⁶.

Тому десять років, 24 серпня 1992 року у Марійському палаці відбулася офіційна державна зустріч президента і представників Державного Центру УНР в екзилі з президентом і членами Верховної Ради відновленої Української Держави. На цій історичній зустрічі Патріярх Мстислав I передав у руки Голови Верховної Ради, а через нього президентові відновленої Української Держави, клейнод Івана Мазепи як символ державної влади незалежної Української Держави. Президент України у своєму «Слові-подяці» сказав, що «Щойно я мав високу честь прийняти клейноди УНР — символи неперервності існування нашої держави, а також відзнаки гетьмана України Івана Мазепи. Учора, вважаю, сталася дуже важлива подія — наша Церква зняла з цього патріота землі української анафему, якій колись було піддано його ім'я. Отже, ще раз засвідчено: Іван Мазепа, котрий віддав життя за долю своєї батьківщини, за її духовність, державність, сьогодні повертається до нової України, як людина-борець, людина, яка має нам бути за приклад, за взірець. Відзнака гетьмана Івана Мазепи — то особлива відзнака. І, мабуть, Верховна Рада має прийняти ухвалу про статус цієї дорогої серцю кожного реліквії. Підтвердивши тим самим нашу вірність історії країни, пройденої великими попередниками»⁹⁷.

Так продовжено в сучасній Українській Державі історичні традиції Гетьмана Івана Мазепи, а його клейнод став відзнакою теперішніх і майбутніх президентів Української Держави. Цим ще раз засвідчено тяглість і безперервність українського історичного процесу і безпосереднє пов'язання сучасної Української Держави з державними традиціями гетьмана Івана Мазепи.

Перевидання доповненої монографії проф. Олександра Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба» у 2001 році є одним із тривалих відзначень 10-ліття Української держави в ХХ і ХХІ століттях. Державницька ідея Івана Мазепи, як писав Олександр Оглоблин, не тільки пережила сотні літ, але вона «відродилася й стоїть багато сильнішою» проти ворогів української державності.

*Любомир Винар,
Алла Атаманенко.*

- ¹ Найповніші дослідження життя і творчості історика: Винар, Любомир. *Олександр Петрович Оглоблін. 1899 — 1992. Біографічна студія*. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Париж, 1994; Верба/Ігор. *Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження*. Київ, 1999. Інші важливі дослідження і матеріали про життя і діяльність історика можна знайти у виданнях *Олександр Мезько-Оглоблін: Дослідження і матеріали (до століття народження історика)*. Ред. Любомир Винар, упорядн. Алла Атаманенко. Серія «Оглоблініана», т.1. Нью-Йорк; Острог; Київ; Торонто, 2000; Оглоблін, Олександр. «Мій творчий шлях українського історика». *Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали*. Редактор Л. Винар. Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995; Винар, Любомир. «Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглобліна». *Український історик*, №1-3 (25-27), 1970; Винар, Любомир. «Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглобліна». *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглобліна*. Відп. ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1977; Верба, Ігор. «О.П. Оглоблін». *Український іст. журнал*, №5, 6, 1995; Субтельний, Орест. «Олександр Петрович Оглоблін». *125 років київської української академічної традиції 1861-1986*, Нью-Йорк, 1993 та ін.
- ² Оглоблін, Олександр. «Хронологія одного життя». *Олександр Мезько-Оглоблін: Дослідження...*, с. 160.
- ³ Про своїх предків історик написав спогади, опубліковані в журналі «Український Історик»: Оглоблін, Олександр. «Рід». *Український Історик*, т. XXXI, ч. 1-4 (120-123), 1994, стор. 135-152; Він же. «Про мій рід». *Український Історик*, т. XXXII, ч. 1-4 (124-127), с. 204-208 (Публікатор рукописів Любомир Винар).
- ⁴ Оглоблін, Олександр. «Мій творчий шлях українського історика». *Студії...*, с. 5-6.
- ⁵ Оглоблін, Олександр. «Мій творчий Іллях...», с. 6. Рукопис прані про Захарію Корниловича зберігається у ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.42, арк. 35-37 зв.
- ⁶ Оглоблін, Олександр. «Хронологія одного життя». *Олександр Мезько-Оглоблін: Дослідження...*, с. 160.
- ⁷ Полонська-Василенко, Наталія. «Олександр Петрович Оглоблін в очах сучасниці», *Український Історик*, т. VII, ч. 1-3, 1970, с. 26.
- ⁸ Там же, с. 81.
- ⁹ Винар, Любомир. «Олександр Мезько-Оглоблін: земля, предки, родина». *Український Історик*, т. XXXVII: Олександр Мезько-Оглоблін: діяльність і творча спадщина. З нагоди 100-річчя від дня народження, 2000, ч. 1-3 (144-146), с. 137.
- ¹⁰ «З архівних матеріалів. Протокол прилюдного засідання комісії щодо присудження вченого ступеня доктора історії української культури проф. О.П. Оглобліну 10 червня 1926 р.». *Олександр Мезько-Оглоблін: Дослідження...*, с. 174-175.
- ¹¹ Мезько, О. Як більшовики руйнували українську історичну науку. Прага, 1945, с. 53.
- ¹² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 12.
- ¹³ Книга вийшла з друку вірогідно в травні або на початку червня 1941 р., але до читача не дійшла. Олександр Петрович вважав книгу знищеною.
- ¹⁴ «З архівних матеріалів. Витяг з протоколу Вищої атестаційної комісії про затвердження О.П. Оглобліню вченого ступеня доктора історичних наук». *Олександр Мезько-Оглоблін: Дослідження...*, с. 176-178.
- ¹⁵ Гайвас, Ярослав. «Осінь 1941 у Києві». *Український Історик*, т. XXXVII, 2000, ч. 1-3: Олександр Мезько-Оглоблін: діяльність і творча спадщина. З нагоди 100-річчя від дня народження, с. 249-251.
- ¹⁶ Величковський, М. «Сумні часи німецької окупації». *Визвольний шлях*, ч 1, 1965, с. 46.
- ¹⁷ Гайвас, Ярослав. «Осінь 1941...», с. 251.
- ¹⁸ Лист І. Крип'якевича до О. Оглобліна від 23.IX.1941 р. *Український Історик*, т. XXVII, ч. 1-4 (104-107), с. 172.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Полонська-Василенко, Наталія. «Олександр Петрович Оглоблін в очах сучасниці...», с. 26.
- ²² Гирич, Ігор. «Київський музей Переходової доби». *Український Історик*, т. XXXV: Тридцятип'ятиліття «Українського Історика», 1998, ч. 1-4 (136-139), с. 192.
- ²³ Лист І. Крип'якевича до О. Оглобліна від 23.IX.1941 р., с. 172.
- ²⁴ Оглоблін, О. «Великий і світлий пам'яті митрополита Андрея Шептицького». *Логос*, 1955, VI, кн. 2, с. 144-150.
- ²⁵ Детальніше див. Ленцик, Василь. «Церковно-археографічна комісія (Львів-Мюнхен)». *Український Історик*, т. XXXIV: На пошану Любомира Винара, основника «Українського Історика» і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття, 1997, ч. 1-4 (132-135), с. 121-136.
- ²⁶ «З листів Дмитра І. Дорошенка до О.П. Оглобліна». *Український Історик*, т. II, 1965 ч 3-4 (7-8), с. 84-88; «З листів Дмитра Дорошенка до О.П. Оглобліна» *Український Історик*, т. III, 1966, ч. 1-2 (9-10), с. 102-106.
- ²⁷ ЦДАВО, ф.3859, оп. 1, спр. 221, арк. 78.
- ²⁸ Там же, арк. 130.
- ²⁹ Полонська-Василенко, Наталія. «Сторінки спогадів. Український Вільний Університет». *Український Історик*, т. II, 1965, ч. 3-4 (7-8), с. 45.
- ³⁰ Винар, Любомир. *Олександр Петрович Оглоблін. 1899 — 1992...*, с. 39.

- ³¹ Там же.
- ³² Жуковський, Аркадій. «Вклад Олександра Оглоблина в *Енциклопедію Українознавства*», *Український Історик*, т. XXXII, 1995, с. 209-220.
- ³³ Про діяльність О. Оглоблина в НТШ див. Винар, Л. «Проф. Олександр Оглоблин і НТШ. (Матеріали до історії НТШ)». *Український Історик*, т. XXXV, 1998, ч. 1-4 (136-139), с. 205-219.
- ³⁴ Винар, Любомир. *Олександр Петрович Оглоблин. 1899 — 1992..*, с. 40.
- ³⁵ Домбровський, О. «Українська Вільна Академія Наук у США (1945 — 1950 -1965)». *Український Історик*, т. II, 1965, ч. 3-4 (7-8), с. 6.
- ³⁶ Там же, с. 8.
- ³⁷ Про це писав Олександр Домбровський в своїй статті «До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ». *Вісті УВАН*, ч. 2, Ред. О. Домбровський, Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 2000, с. 27.
- ³⁸ Винар Л. «Український Історик» з перспективи 35 років (1963-1998)». *Український Історик*, т. XXXV, 1998, ч. 1-4 (136-139), с. 9.
- ³⁹ Винар, Любомир. *Олександр Петрович Оглоблин. 1899 — 1992..*, с. 43.
- ⁴⁰ Докладніше про діяльність О. Оглоблина в Гарварді у статті: Оглоблин, О. «Студії з історії України у Гарвардському університеті в 1968-1969 і 1969-1970 акад. роках». *Український Історик*, ч. 4, 1970, с. 132-134.
- ⁴¹ Олександр Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика». *Олександр Мезько-Оглоблин: Дослідження і матеріали..*, с. 130-131.
- ⁴² Характеристику історичної науки в советській Україні в 1939-41 роках історик подав у своїй праці «Як большевики руйнували українську історичну науку». (За ред. Л. Винара). *Український Історик*, 2000, ч. 1-3 (144-146), с. 46-53. У советській інтерпретації, пише Оглоблин, «гетьман Іван Мазепа виявлявся «зрадником», але не тільки й не стільки Росії, чи царя Петра I, а і «зрадником українського народу», *цит. пр.*, с. 50.
- ⁴³ Проф.Оглоблин передав Любомирові Винареві авторські права на усі його друковані і недруковані праці і архівні матеріали. Див. Олександр Оглоблин. *Студії з історії України*, Нью-Йорк; Київ, 1995, с. IX. Про видавничі пляни див. Любомир Винар, «Олександр Мезько-Оглоблин: пляни видання творчої спадщини історика», *Український Історик*, 2000, ч. 4 (147), с. 85-90.
- ⁴⁴ Про свою кореспонденцію з Крип'якевичем і Дорошенком, історик згадує в «3 листів Дмитра І. Дорошенка до О.П. Оглоблина», *Український Історик*, 1965, ч. 3-4 (7-8), с. 84. На жаль, листи Олександра Петровича до Дмитра Дорошенка правдоподібно пропали. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Петровича видруковано в «Українському Історичному» за мою редакцією (Любомир Винар, Листи Івана Крип'якевича до Олександра Петровича...) На жаль, листи Олександра Оглоблина до Івана Крип'якевича також пропали і, правдоподібно, були знищені.
- ⁴⁵ Любомир Винар, «Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 року», *Український Історик*, 1977, ч. 1-4, с. 179.
- ⁴⁶ Там же, с. 185.
- ⁴⁷ Проф. О.П. Оглоблин. *Нариси з історії України*. Вип. VI. «Україна в кінці XVII — першій чверті XVIII ст.», Київ, 1941, с. 4.
- ⁴⁸ У київському архіві збереглися численні виписки Олександра Петровича з історичних архівних джерел до Мазепинської доби (ЦДАВО України, ф. 3561, спр. 15, 16, 17, 70 — 85). Також в архіві проф. Оглоблина, що зберігається в Кенті, збережено його бібліографічні і генеалогічні записи, призначені для написання нової монографії. Архів О. Оглоблина в Кенті, ф. «Підготовчі матеріали...», спр. «До Мазепіани».
- ⁴⁹ Дмитро Дорошенко, у відносно короткому часі, став своєрідним опікуном праць Олександра Петровича. Збережені листи Дорошенка до Оглоблина винятково важливі для дослідів українського наукового життя підчас Другої світової війни. Це саме можна сказати про вже опубліковані листи І. Крип'якевича до Оглоблина з того самого часу (дати примітку про листи І.К.) У листі з 4 грудня 1942 року Дорошенко писав, «Листа Вашого з дня 15.IX я одержав і дуже Вам за него дякую, але не за похвали й компліменти, які, вірте мені, я признаю за незаслужені, але взагалі за Ваше добре й уважне відношення, яке спостерігаю з перших же часів нашого знайомства, як Ви надсилали мені Ваші відбитки ще в кінці 1920-х років. Ваші листи завжди такі змістовні й цікаві, і мені дуже приємно їх одержувати. Де Ви тільки час берете: ї наукові праці пишете, ще і листи такі докладні засилаєте! З Ваших листів є багато чим і з нашими земляками з поміж наукової братії поділитись, бо всім цікаво». Архів О. Оглоблина в Кенті, ф. 6 «Листи», спр. 10 «Листи б.п. Дмитра Івановича Дорошенка до мене (1942 — 1949)». На превеликий жаль, листи О. Оглоблина до Д. Дорошенка, як згадував Олександр Петрович, правдоподібно пропали. Д. Дорошенко мав звичай нищити листи, що їх одержував від своїх знайомих.
- ⁵⁰ Лист Дмитра Дорошенка до О. Оглоблина з 29.X. 1942 року (Архів О. Оглоблина в Кенті, ф. 6 «Листи», спр. 10 «Листи б.п. Дмитра Івановича Дорошенка до мене (1942 — 1949)»). В листі Д. Дорошенко пише про Мазепи дзвін з 1699 р., вилитий знаним людовисарем Карпом Балушевичем на замовлення Мазепи. На дзвоні майстр вирізьбив зображення Мазепи. Саме цю тему порушував О. Оглоблин в кількох листах до Дорошенка.

- ⁵¹ У записці з 2.VIII. 1942 року Дмитро Іванович писав Олександрові Петровичу: «До Вас зайде мій приятель і сусіда Євген Семенович Вирів, він розкаже Вам про стан видавничої справи у Празі й взагалі тут закордоном. Можете відноситись до нього з повним довір'ям. Він потім знову вертається до Праги (Архів О. Оглоблина в Кенті, ф. 6 «Листи», спр. 10 «Листи б.п. Дмитра Івановича Дорошенка до мене (1942-1949)»).
- ⁵² Лист Юрія Тищенка до О. Оглоблина з 24 листопада 1943 року. (Архів О. Оглоблина в Кенті, ф. 6 «Листи», спр. «Листи Юрія Тищенка»).
- ⁵³ Лист Ю. Тищенка до О. Оглоблина з 26 січня 1944 року.
- ⁵⁴ Лист Олександра Оглоблина до Наталії Полонської-Василенко з 27.IV.1959. (Архів О. Оглоблина, ф. 4 «Листи Н. Полонської до О.П. Оглоблина», спр. 2 «Листи 1951 — 1959 рр.»). Йшлося про книгу «Письма и бумаги императора Петра Великого, Москва-Ленинград, 1948, т. 8.
- ⁵⁵ Лист Юрія Тищенка до О. Оглоблина з 21 березня 1953 р.
- ⁵⁶ Лист О. Оглоблина до Л. Винара з 1 травня 1959 року. (Архів Л. Винара, ф. «Олександр Оглоблин»). У 1959 і пізніших роках Олександр Петрович листувався з проф. Л. Винаром у зв'язку з монографією про Андрія Войнаровського, що появилася у 1962 році: Винар, Любомир. Андрій Войнаровський. Вступна стаття Олександра Оглоблина. Мюнхен: В-во «Дніпрова Хвиля», 127 с.
- ⁵⁷ Вовчук писав: «Згоден видати Вашу монографію про Мазепу. Прошу подати свої умови, очевидно оптимально можливі, якнайскоріше, щоб через яких два — три місяці після домовлення книжку почати друкувати». (Лист І. Вовчука до О. Оглоблина з 25 вересня 1958 року). У листі з 27 грудня І. Вовчук писав: «Я просив Вас надіслати статтю і дати згоду видати Вашу монографію про гетьмана Мазепу... В комітеті при УКК, як мені виглядає, великого діла не вийде, крім великого розголосоу. Шкода буде, якщо така цінна праця не побачить світу». (Архів О. Оглоблина в Кенті, ф. 1 «Листи до О. Оглоблина», спр. 10 «Листи Івана Вовчука»).
- ⁵⁸ Оглоблин, Олександр. *Гетьман Іван Мазепа та його доба...*, с. 7.
- ⁵⁹ Там же, с. 8.
- ⁶⁰ Ковальський, Микола. «6-ий випуск серії «Нариси з історії України» проф. О.П. Оглоблина (1941 р.): концептуальні і джерелознавчі спостереження». *Наукові записки університету «Острозька Академія»: Історичні науки*, вип. 1, Острог, 2000, с. 251.
- ⁶¹ Російська назва — Государственный Архив Феодално-Крепостнической Эпохи (ГАФКЭ).
- ⁶² Ковальський, Микола. «6-ий випуск серії «Нариси з історії...», с. 252.
- ⁶³ Там же.
- ⁶⁴ З цього циклу слід згадати такі праці історика: Олександр Оглоблин. «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р.». *Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія*, Київ: ВУАН, 1927, т. 1, с. 720-744; «До Історії повстання Петра Іваненка (Петрика)». *Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН*, 1928, кн. XIX, с. 226-230; «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)». Київ: ВУАН, 1929, с. 65; «Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)». *Записки Історично-Філологічного Відділу УАН*, Київ, 1929, кн. XIII, с. 189-219; «Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика». *Записки Історичного і Філологічного ф-тів Львівського державного університету ім. І. Франка*, 1940, т. 1, с. 59-72; *Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)*, Авгсбург: УВАН, 1949, с. 14; «Українсько-кримський договір 1692 року». *Вісник ООЧСУ*, 1957, ч. 2, с. 20-25 та інші праці.
- ⁶⁵ О. Оглоблин, «Українсько-кримський договір 1692 року», *Вісник...*, 1957, ч. 2 (100), с. 20.
- ⁶⁶ Оглоблин, Олександр. *Гетьман Іван Мазепа та його доба...*, с. 183.
- ⁶⁷ О. Оглоблин. *Гетьман Іван Мазепа і його доба...*, с. 178. Цю гіпотезу історик висунув ще в 1920-х роках у праці «Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)». *ЗІФВ УАН*, 1929, кн. XXV, с. 189-190. Слід зазначити, що Олександр Петрович згадує у своїй праці проф. М. Слабченка, який уважав, що «Петрик був зняряддям у руках Мазепи в його боротьбі проти Москви». М. Слабченко. *Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни*. Одеса, 1923, с. 191.
- ⁶⁸ О. Оглоблин, «Мій творчий шлях історика...», с. 130. Олександр Петрович пише, що «всі архівні матеріали, зібрані мною, залишилися в моєму київському архіві. Я зміг взяти з собою лише деякі фрагменти, зокрема фотокопії Петрикових листів та універсалів (з кол. Московського архіву міністерства закордонних Справ)». Слід згадати, що історик в 1960-х і пізніших років збирав джерельні матеріали з польських архівів і плянував видати нову монографію про Петрика. У майбутньому УІТ плянує видати збірник праць і матеріалів проф. О. Оглоблина, присвячених Петрові Іваненку.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.76.
- ⁷⁰ Винар, Любомир. «Олександр Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріали». Накладом *Записок Чину Се. Василія Великого*, 1958. с. 10.
- ⁷¹ У подібній ситуації, як проф. Оглоблин, знаходився під советською владою акад. Іван Крип'якевич, який був змушений у монографії «Богдан Хмельницький» (Київ, 1954) прославляти «возз'єднання України з Росією», зректися схеми Грушевського, його улюбленого професора, і хвалити класиків марксизму-ленінізму.
- ⁷² Друга конференція історичної групи УВАН. Бюлетень УВАН, 1947, ч. 11-12, с. 24-30. О. Оглоблин на конференції виголосив доповідь «Українсько-шведський союз 1708 року».

- ⁷³ Олександр Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика...», с. 132.
- ⁷⁴ Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба...*, с. 7.
- ⁷⁵ З найважливіших праць згадаємо такі: *Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)*. Авгсбург, УВАН, с. 14; «Династична ідея в державно-політичній думці України — Гетьманщини XVII — XVIII ст. *Державницька думка*, 1951, ч. 4, с. 40-52; «Western Europe and the Ukrainian Baroque as an Aspect of Cultural Influences at the Time of Hetman Ivan Mazepa». *The Annals of The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, 1951, vol., no. 2, pp. 127-137; «Чорноморська проблема в українській політиці гетьмана Івана Мазепи (1687-1709)», *Український Самостійник*, 1954, ч. 8 (214); «З історії української державної думки доби Івана Мазепи». *Вісник ООЧСУ*, 1955, ч. 6 (80), с. 10-15; «Українсько-кримський договір 1692 року». *Вісник ООЧСУ*, 1957, ч. 2 (100), с. 20-25; «Зрив з Москвою гетьмана Івана Мазепи». *Альманах-календар Гомону України*. Торонто, 1958, с. 125-132; «Гетьман Іван Мазепа і українська промисловість». *Календар Свободи на Мазепинський рік 1959*. Джерзі Сіті, 1959, с. 102-109; «Дума гетьмана Івана Мазепи». *Український православний календар на 1959 рік*. Банд Брук, 1959, с. 94-96 і інші. Усі праці О. Оглоблина, присвячені Мазепинській добі, подані в бібліографії Любомира Винара «Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920 — 1975)». *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Нью Йорк: УВАН у США, 1977, с. 93-123.
- ⁷⁶ Олександр Оглоблин, «Гетьман Іван Мазепа і Москва», *Український Історик*, 1989, ч. 4 (104), с. 7-16; 1990, ч. 1-4 (104-107), с. 45-54; 1991, ч. 1-2 (108-109), с. 82-94. Цю працю передруковано у збірнику «Іван Мазепа і Москва», Київ, В-во Рада», 1994 без порозуміння з редактором «Українського Історика».
- ⁷⁷ Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба...*, с. 5.
- ⁷⁸ Там же, с. 358.
- ⁷⁹ В.Е. Шутой, «Измена Мазепы», *Исторические записки*: Изд. Академии наук СССР, т. 31, 1950, с. 154; «Мазепа», *Радянська енциклопедія історії України*, т. 3, Київ, 1971, с. 67 (автор В. Дядиченко).
- ⁸⁰ Архів О. Оглоблина в Кенті, ф. «Підготовчі матеріали до праць», спр. «Вельми важливі матеріали до монографії про Гетьмана Мазепу».
- ⁸¹ Там же, спр. «Плян монографії «Гетьман Мазепа, як людина і державний діяч», 2 арк. Приблизна дата записки — 1944 рік.
- ⁸² Друкується в цьому виданні.
- ⁸³ О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба...*, с. 34-35.
- ⁸⁴ Там же, с. 68.
- ⁸⁵ Там же, с. 358.
- ⁸⁶ Там же, с. 5.
- ⁸⁷ Там же, с. 19-20.
- ⁸⁸ Там же, с. 5.
- ⁸⁹ Там же, с. 42.
- ⁹⁰ Там же, с. 43.
- ⁹¹ Там же, с. 61.
- ⁹² Він пише, що історик «мусить бачити і розуміти не лише події, інституції, людей — діячів історії, ідеї, якими вони керувалися, які вони створили й передали наступним поколінням... На всіх шляхах, на всіх етапах моєї творчої наукової діяльності мене цікавила людина. Людина, яка робить історію, творить історію — добре чи зле — і, розуміється, людина, яка досліджує історію». Олександр Оглоблин. «Мій творчий шлях українського історика...», с. 148.
- ⁹³ Там же, с. 149.
- ⁹⁴ О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба...* с. 289.
- ⁹⁵ Архів Олександра Оглоблина в Кенті, ф. «Підготовчі матеріали до праць», спр. «Матеріали до дослідження доби Мазепи. Спірні питання Мазепіани», арк. 1.
- ⁹⁶ «Од Уряду Української Народної Республіки» підписали: Вячеслав Прокопович, Голова Ради Міністрів УНР, Міністр Справ Закордонних і Володимир Сільський, Генерального Штабу Генерал-Хорунжий, міністр Військових Справ. Року Божого 1937, 14 дня, на Покрову. Роман Смаль-Стоцький, *Мазепинські традиції старої У.Н.Р.* Нью Йорк, 1961 р., с. 12. — Цей клейнод гетьмана є мощехранительницею — нагрудник з гербом Гетьмана і його ініціалами І(ван) М(азепа). Клейнод викутий із золота. Докладний опис в *цит. пр.*, с. 10.
- ⁹⁷ «Слово Президента України Достойного Леоніда Кравчука». *Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті та матеріали*. Зредагували Л. Винар, Н. Пазуняк. Філадельфія, Київ, 1993, с. 211.

Бібліографія праць О. Оглоблина про І. Мазепу ¹

1927

«Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року». *Ювілейний Збірник на пошану акад. Д.І. Багалія*, т.1, Київ, ВУАН, стор.720-744.

1928

«До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)». *Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН*, кн. XIX, Київ, ст.226-230.

«До історії української політичної думки на початку XVIII віку». *Збірник Історично-філологічного Відділу УАН*, кн. XIX, Київ, ст.231-241.

1929

«Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)». Київ: ВУАН, 65 ст.

«Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика)». *Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН*, кн. XXIII, Київ, стор. 189-219.

«Орлик і Петрик. До історії повстання Петра Іваненка)». *Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН*, кн. XX□, Київ, стор. 301-307.

1930

«Петрик — ханський гетьман України (1692). *Студії з Криму: Збірник Історично-філологічного відділу УАН*, ч. 89, Київ, стор. 39-104.

1938

«Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.» *Комуністична освіта*, № 12.

«Розгром шведських окупантів під Полтавою». *Піонерія*, № 9.

«Семен Палій». *Піонерія*, № 11.

«Героїчна сторінка з історії двох братніх народів». *Комуніст*, № 168.

1939

«Україна в часи Петра I». Київ, 58 стор.

«Полтавская битва». Москва, 32 стор.

«Полтавська битва». Харків, 32 стор.

«Україна в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст.» *Комуністична освіта*, № 1, стор. 44-45.

«Боротьба руського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708 — 1709 рр.» *Більшовик України*, №7, стор. 55-65.

1940

«Боротьба російського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708 — 1709 роках». *Полтавська битва*. Труды наукової сесії Інституту Історії України, присвяченої 230-літтю Полтавської битви. Київ, АН УРСР, стор. 21-40.

«Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика». *Записки Історичного та Філологічного Факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка*, I, Львів, стор. 59-72.

1941

«Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.», Київ, АН УРСР, 282 с.

«3. Україна в кінці XVII — на початку XVIII ст. 4. Україна в Північній війні. 5. Реформи Петра I і колоніальна політика царизму на Україні». *Історія України. Короткий курс*. Під ред. С.М. Білоусова і др. Київ, АН УРСР, стор. 106-118.

«К вопросу об измене Мазепы». *Историк-марксист*, V (93), Москва, стор. 47-60.

1946

«Пам'ятка українського церковного малярства часів Гетьмана Івана Мазепи»
Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ, ч. 2, Мюнхен, стор. 22-24.

1947

«Українсько-шведський союз 1708 року». (Конспект). *Бюлетень УВАН*, ч. 11-12, стор. 24-26.

«Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII — XVIII ст.». *Український літопис*, ч. 5-6, Авгсбург, стор. 11-19.

1948

«1709 рік». *Українська трибуна*, 7 та 11 листопада.

1949

«Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)». Авгсбург, УВАН, 14 стор.

«1709 рік». *Календарець Української Трибуни на рік 1949*. Мюнхен, с. 17-38.

1951

«Western Europe and the Ukrainian Baroque an Aspect of Cultural Influences at the Time of Hetman Ivan Mazepa». *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, v.1, #2, New York, pp. 127-137.

«Династична ідея в державницько-політичній думці України-Гетьманщини XVII — XVIII ст.». *Державницька Думка*, ч.4, Філадельфія, стор. 40-52.

1952

«До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи». (Резюме доповіді в НТШ, Нью-Йорк, 7.IV.1952). *Свобода*, 4.201. Те саме див. *Україна*, ч.8, Париж, стор. 692.

1953

«Трагедія Батурина». *Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобод України*, ч. 4-5 (58-59). Нью-Йорк, стор. 21-22.

1954

«Чорноморська проблема в українській політиці гетьмана Івана Мазепи (1687 — 1709)». *Український Самостійник*, ч. 8 (214). Мюнхен.

1955

«З історії української державної думки доби Івана Мазепи». *Вісник ООЧСУ*, ч. 6 (80), Нью-Йорк, стор. 10-15*.

1957

«Українсько-кримський договір 1692 року». *Вісник ООЧСУ*, ч. 2 (100), Нью-Йорк, стор. 20-25.

1958

«Зрив з Москвою гетьмана Івана Мазепи». *Альманах-календар Гомону України*, Торонто, стор. 125-132.

«Книга проф. Маннінга про гетьмана Івана Мазепу». *Українська Літературна Газета*, ч. 10 (40), стор. 9 (Рец)

1959

«Гетьман Іван Мазепа і українська промисловість». *Календар Свободи на Мазепинський рік 1959*, Нью-Йорк, стор. 102-109.

«Дума гетьмана Івана Мазепа». *Український православний календар на 1959 рік*, Бавнд-Брук, Нью-Джерсі, УПЦ в США, стор. 94-96*.

«Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини». *Батьківщина*, ч.3-4, 5-6, 7-8, Торонто.

«Гетьман Іван Мазепа і великостаршинська опозиція в кінці XVII століття». *Вісник ООЧСУ*, ч. 11 (133), Нью-Йорк, стор. 9-13.

«1709 рік», *Вісник ООЧСУ*, ч. 2 (124), ч.3 (125), стор. 7-10, 6-9.

«The Year 1709». *The Ukrainian Review*, Vol. IV, pp. 19-30.

1960

Гетьман Іван Мазепа та його доба. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, т.170, Нью-Йорк; Париж; Торонто: Видавництво Організації Оборони Чотирьох Свобод України — Ліги Визволення України, 410 стор. ²

«The Year 1709». *Ivan Mazepa: Hetman of Ukraine*. New York, The Ukrainian Congress Committee of America, pp. 47 — 56.

Бендерська конституція 1710 року». *Вісник ООЧСУ*, ч.5 (139), стор.4-11*.

1961

«The Theory of Moskow as the Third Rome in 16th and 17th Centuries». *The Ukrainian Review*, Vol.III, pp. 52-57.

1962

«Передмова до книги Любомира Винара: *Андрій Войнаровський*, Мюнхен, Вид-во Дніпрова Хвиля, стор. 5-7.

«Das Jahr 1709». *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*, № 10, S. 57-69.

1965

«Theodor Mackiw, Mazepa im Lichte der Zeitgenossischen Deutschen Quellen. Записки НТШ, т. 174, Мюнхен, 1963», *Український Історик*, ч.3—4 (7-8), 1965, стор. 97-98 (рец.).

1970

«Передмова» до видання: Кіндрат Рилєєв, *Войнаровський. Історична поема*. Переклад з російської мови Святослава Гординського. Клівленд-Торонто, Сьомий Курінь УПС ім. А. Войнаровського, стор. 7-10.

1971

Любомир Винар, *Андрій Войнаровський, історичний нарис*, Мюнхен, 1962». Записки Чину св. Василя Великого, т. VII (XIII), фасц.1-4, стор. 470-477 (рец.).

1972

«Два портрети діячів Мазепинської Доби». *Український Історик*, т. IX, ч.3-4 (35-36), стор. 7-23 (є окрема відбитка).

«Кіндрат Рилєєв і його поема *Андрій Войнаровський*». *Вісник ООЧСУ*, ч. 11 (284), стор. 19-20.

1975

Subtelny, Orest. *On the Eve of Poltava: the Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704 — 1708*. Preface by Oleksander Ohloblyn. New York, UVAN, pp. 12-14.

1991

Гетьман Іван Мазепа і Москва. *Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали*. Ред. Л. Винар, Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995, стор. 131-161. Раніше друкувалось в *Український Історик*, т. XXVI, ч. 4 (104), 1989, стор. 7-16, т. XXVII, ч. 1-4 (104-107), 1990, стор. 45-54, т. XXVIII, ч. 1-2 (108-109), 1991, стор. 82-94.

Енциклопедичні гасла

«Мазепа Іван». *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина*. Гол. ред. Володимир Кубійович, Париж-Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1962, стор. 1430-1432.

«Mazepa Ivan». *Encyclopedia of Ukraine*, Edited by Danylo Struk, vol. III, Toronto: University of Toronto Press, 1999, pp. 353-355.

Бібліографія бібліографій

Винар, Любомир. «Олександр Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріали», *Записки Чину св. Василя Великого*, т. III, вип. 1-2, 1958, стор. 148-171 (є окрема відбитка).

Винар, Л. «Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920 -1975)». *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк: УВАН у США, 1977, стор. 93-123.

Винар, Любомир. «Бібліографія праць про Олександра Оглоблина», *Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали*. Ред. Л. Винар, Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995, стор. 395-401.

¹ Ця вибрана бібліографія складена на основі упорядкованої проф. Л. Винаром: Винар, Л. «Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920 — 1975)». *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк: УВАН у США, 1977, стор. 93 — 123. Знаком * помічені праці, що друкуються в нашому збірнику.

² Рецензії: Кравців, Б. «Нова праця про гетьмана Івана Мазепу», *Свобода*, ч. 51, 1960; Чировський, Микола. «Праця проф. О. Оглоблина про Мазепу», *Свобода*, ч. 64, 1960; Бучинський, Дмитро. «Монографія про Мазепу та його добу», *Українська думка*, ч. 18 (683), 1960; Нагаєвський, І. «На шляхах української державности», *Америка*, ч. 132-134, 1960; Тис-Крохмалюк, Ю. «Вартісна праця», *Визвольний шлях*, ч. 9 (155), 1960, стор. 1075-1076; Митрополит Іларіон. *Віра і Культура*, ч. 8/80, 1960; Лужицький, Григор, *Київ*, ч. 6, 1961, стор. 47-48; Білас, Лев. «Ідеологія як історія і як поезія (з приводу двох нових праць О. Оглоблина)», *Сучасність*, ч. 7, 1961, стор. 44-62; Добрянський, М. «Гетьман Мазепа та його доба. Говорить радіо Свобода», Мюнхен, 1962, стор. 203-205 (Радіопрограма 13.V.1961); Mudry, Vasyl. *The Ukrainian Quarterly*, vol. XVI, № 1, pp. 81-83; Pelenski, Yaroslav. *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*, Bd. VIII, N. 3, 1960, S. 387-388; Slavutych, Yar. *The Slavic and East European Journal*, vol. IV, № 3, 1960; Scherer, Marie. *Revue de Etudes Slaves*, t. XXXIX, 1961, p. 58; Zelenko, Constantine. *The Slavonic and East European Review*, vol. XLV, № 104, pp. 242, 244-248; Полонська-Василенко, Н. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, vol. VII (XIII), fasc. 1-4, Romae, 1971, pp. 444-451.

ПЕРЕДМОВА

Нема найменшого сумніву, що гетьман Іван Мазепа був відданий ідеї української державности і — тим самим — ідеї соборности України. Ці ідеї він одіичив по своїх українських предках; він дістав їх на спадщину від своїх попередників — українських гетьманів, від Хмельницького до Самойловича. Ці ідеї були провідними для нього в його державно-політичній і культурній діяльності, і їх заповів він майбутнім українським поколінням.

Доба Мазепа — це часи відродження України: політичного, економічного, культурного — по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч з ростучою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московського імперіялізму.

Основні цілі політики Мазепа як гетьмана України були:

— об'єднання (або принаймні консолідація) українських земель — Гетьманщини, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо можливо, Слобожанщини і Ханської України в складі єдиної Української держави під гетьманським регіментом;

— встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою.

Обидві цілі визначили політику Мазепа супроти Польщі, Туреччини (і Криму) в усіх її флюктуаціях і, головне, супроти Москви.

Мазепа не був у засаді ні москвофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин.

Він провадив щодо Москви двоторову політику, коли це було потрібне для здійснення його головних політичних цілей і, звичайно, доки це було можливе.

Він вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що її він одержав у спадщину від своїх попередників, і, здавалося, це була єдина можливість у союзі й за допомогою Москви здійснити головні українські національні цілі — супроти Польщі й супроти Туреччини (і Криму).

Крім того, Москва потрібна була Гетьманові, щоб тримати старшинську опозицію в належних межах і стримувати наростаючі хвилі соціального невдоволення і протесту.

Так зване «москвофільство» Мазепа в перший період його гетьманування було лише одним з двох торів його загальної політики, так само, як розрив з Москвою походив не з якоїсь вродженої ворожости до неї, а з глибокої відданости інтересам України, кінець-кінцем, з любови до своєї власної батьківщини.

Блискучою тактикою своєю зумів він досягнути фактично найважливішу частину своєї головної цілі — опанування Правобережної України, незважаючи на те, що Польща весь час його гетьманування була союзником Москви.

Послідовно-мудрою й терпеливо-твердою політикою він зумів піднести на високий щабель українське господарство і культуру, втримати соціальну рівновагу в країні й створити нову, віддану йому або зв'язану з ним і зобов'язану йому провідну верству, й тим самим паралізувати деструктивні тенденції старшинської опозиції, вводючи її в нормальне річище конструктивного політичного співжиття.

Все, що в силах була зробити людина на його місці, він — серед дуже несприятливих обставин — зробив.

Але цей перший, — мовляв, московський — тор його політики завів Мазепу врешті в глухий кут і створив велику небезпеку для Української держави. Бо не тільки він

використовував Москву, але й вона, будь-що-будь, використовувала його, а ще більше сили та ресурси України.

Тоді він переводить українську державну політику на той другий тор, який, бодай теоретично, завжди був можливий для нього, — шлях відокремлення від Москви, отже, зриву з нею і — як воно справді сталося — збройної боротьби проти неї. На цей шлях він став тоді, коли перший тор був вже закритий для нього як володаря України і українського патріота, і коли, на його (і не лише його) думку, були найвідповідніші умови для того: не польський чи турецько-татарський союз, а союз з наймогутнішим тоді ворогом Москви — Швецією — отже, здавалося, повторювалася та кон'юнктура, що була колись за Хмельницького та Виговського.

Але самий перехід відбувся вже за обставин, найменш од нього залежних і, будь-що-будь, несприятливих для нього та його справи, Україна могла визволитися з-під московського панування тільки внаслідок нової Хмельниччини — національно-визвольної революції проти Москви — або внаслідок переможної війни з нею.

Перша вимагала повної національної і соціальної солідарності, якої тоді на Україні не було.

Друга залежала від шведської перемоги, якої не сталося.

Запізно зрозуміло Запоріжжя, що правдивим батьком України був той, кого воно весь час вважало за її «вітчима» *«отца их»*, *Слово Петра I, Тарле. 345.*

Під Полтавою 27 червня 1709 р. перемогла Москва, і це вирішило долю Мазепи і України.

Але чи вдалося Москві — байдуже, білій чи червоній — подолати Мазепу як ідейного речника українства? Ні, не вдалося. Ні знищити, ні здолати! Перефразуючи слова Грушевського, смерть перелетіла над українською нацією, і вона не тільки пережила 250 літ Полтавської московської перемоги, але навіть відродилася й стоїть далеко сильнішою ідейно супроти свого московського противника, ніж за часів Петра I. І саме тому Москва й досі з непослабним завзяттям і невгамовною ненавистю веде боротьбу проти імення і символу Мазепи — боротьбу, якої вона ніколи виграти не може.

Не можна ще дати повної історії мазепинської доби — ні на Україні, де наукові студії над усім, що пов'язане з ім'ям виклятого Москвою Гетьмана, суворо заборонені, ні за межами України, де нема тих архівних матеріалів, без яких повне і всебічне дослідження мазепинської доби просто неможливе.

Історикові лишається єдина можливість — дати загальний монографічний нарис мазепинської доби і на цьому тлі образ її головного діяча — гетьмана Мазепи.

Кілька десятиліть вже працює автор цієї книги над добою гетьмана Мазепи. Мінялися загальні умовний його роботи, мінялися тематичні інтереси і погляди дослідника на поодинокі питання, не раз змушений був він переривати цю роботу, а бувало й так, що український дослідник, позбавлений волі наукового досліду і наукової думки, приневолений був писати про цю небезпечну для советського режиму добу те, що не було й не могло бути за тих умов правдивою історією...

Але в дослідника завжди залишалося й чимраз більше зростало розуміння й відчуття величі тої доби в історії України, яку він колись назвав «добою Мазепинського ренесансу»*, бо вона була нерозривно зв'язана з особою й діяльністю Великого Гетьмана. [* О.Оглоблин. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), ВУАН, Київ, 1929, с.18.]

Автор використав для своєї праці відповідний документальний матеріал як опублікований, так частково й новий — архівний, знайдений ним в архівах Києва (1920-1930 рр.) і Москви (1920-ті роки). На жаль, частина архівного матеріалу, зібраного колись автором, була неприступна йому під час написання цієї праці.

Цитати з документів (як друкованих, так і архівних) подано, за невеличкими вийнятками, в мові й транскрипції (окрім літери «ѣ») оригіналу.

Автор не вважав за потрібне давати у книзі повністю науковий апарат праці, зокрема поклики на друковані джерела (та літературу): вони добре відомі фахівцям, а нефахівцям вони ледве чи цікаві. Зате скрізь позначено архівні джерела, що ними користувався автор.

Натомість, автор вважав за доцільне подати у примітках низку детальніших даних, зокрема історично-біографічного характеру, про головних діячів мазепинської доби, а також про деякі спірні питання в науковій літературі, цій добі присвяченій.

Всі дати у книзі (коли це не застережено окремо) подані за старим стилем.

Долучені до книги виображення гетьмана Мазепа на дзвоні «Голуб» і самого дзвона роботи Карпа Балашевича 1699 р. публікуються вперше.

Розділ I

ІВАН МАЗЕПА ДО ГЕТЬМАНСТВА

Гетьман Іван Мазепа був, за словами Самовидця, «роду шляхетського, повіту Білоцерківського, старожитної шляхти української і у Війську (Запорозькому) значної», і це стверджує інший сучасник Гетьмана — С. Величко, який називає Мазепу «значним шляхтичем козако-руським». Звідки походили Мазепа-Колединські, предки Гетьмана, невідомо: є лише натяки на подільське (Барське староство) або волинське походження цього роду. На Білоцерківщині Мазепа з'являються десь у половині XVI ст. Є вістка — втім, не досить певна, — що один з них, невідомого докладно імення (припускають — Михайло або Микола), дістав року 1544 від короля Жигмонта I, на денному праві, «хутір Каменець» — пізніше село Мазепинці. За іншими — певнішими — відомостями, цей Мазепа був служебником київського воєводи (1544—1555) князя Пронського, який надав йому «селище» на річці Росі. Пронський, будуючи (близько 1552 р.) замок у Білій Церкві, потребував забезпечити його належною «службою» і для того оселявав своїх служебників на Білоцерківщині, яка щойно починала відроджуватися по страшній татарській руїні кінця XV — першої половини XVI ст.

Перший документально відомий нам предок Гетьмана на Білоцерківщині був Микола Мазепа-Колединський (Maziepa Kołedyński), який дістав року 1572 привілей короля Жигмонта II Августа на «хутір на Камениці» (доплив Росі), на денному праві, з обов'язком відбувати «службу воєнну при пану старості Білоцерківському альбо наміснику його». Це надання ствердив 1578 р. король Стефан Баторій. *Дуже цікаві відомості про обов'язки білоцерківської шляхти в інструкції гетьм[ана] Павла Тетері послам В[ійська] З[апорозького] на сойм у Варшаві 30.XI. 1664 р. — Z dziejów Ukrainy, 219, nr. 1.* Мабуть, Микола Мазепа був тоді дуже молодою людиною, бо ще довгі десятиліття виконував він ту службу справно й сумлінно, як це ствердили люстратори Київського воєводства в 1616 і 1622 рр. Ця служба зблизила Мазепу з білоцерківською старостинською адміністрацією, й, можливо, в зв'язку з тим, кн. Курцевич, підстароста Білоцерківський, приймає його до свого родового герба «Курч», що відтоді стає гербом Мазеп-Колединських¹. Можна думати, що Микола Мазепа був пращом Гетьмана.

Зовсім зник з історичних джерел дід Гетьмана — Михайло Мазепа, правдоподібно — син Миколи. Знаємо тільки його ім'я (батько Гетьмана називався Степан Михайлович), та збереглася принагідна й не досить ясна згадка Гетьмана про свого діда, який нібито колись служив московському цареві. Якщо ця звістка торкається саме діда Гетьмана по батькові, то це могла бути тільки козацька служба — охорона України, а тим самим полудневих кордонів Московської держави від татар. Українська традиція XVII — XVIII

ст. зберегла пам'ять про давні й близькі зв'язки роду Мазеп з козащиною. Героєм козацьких літописців був полковник Федір (ім'я викликає сумніви) Мазепа, один з козацьких ватажків, що брали участь у повстанні Наливайка й були страчені у Варшаві 1596 р. Згодом були Мазепи і в козацькому реєстрі 1649 р.² Можливо, козакував і Михайло Мазепа. Та, будь-що-будь, його не було на Білоцерківщині в 1622 р., коли старий Микола Мазепа ще мусів відбувати «боярську службу» зі свого маєтку. Можливо, що Михайло Мазепа загинув 1620 р. під Цецорою, де разом з коронним гетьманом Жолкевським полягло в бою з турками чимало українського вояцтва³.

Куди більше відомостей маємо про батька Гетьмана — Степана-Адама Мазепу. За молодих літ це був типовий кресовий шляхтич, який дуже дався взнаки й своїм землякам, і різним урядам Речі Посполитої. Року 1637 він забив шляхтича Яна Зеленського й був за це засуджений на інфамію та смерть. Але «виволанцеві» пощастило відтягти виконання вироку, а тим часом він погодився з родиною забитого й 1645 р. дістав королівський глейт (охоронний лист) і був відновлений в усіх правах. Чи то ця прикра пригода, чи, може, традиційні фамілійні зв'язки з козащиною привели Степана-Адама Мазепу в табір Хмельницького і з шляхетського заводіаки зробили одного з визначних діячів національно-визвольної революції. Року 1654 він був Білоцерківським козацьким отаманом. Під час Переяславських переговорів з Москвою Степан Мазепа виступає речником української покозаченої шляхти й бере участь у відомій шляхетській делегації до Бутурліна, яку очолювали Виговські. Це зблизило його з гетьманом Іваном Виговським, який доручає Мазепі, тоді (1658) білоцерківському намісникові, важливу військову місію до короля Яна Казимира. Прихильник політики Виговського, Степан-Адам Мазепа був одним з діячів Гадяцької унії 1658 р. й після катастрофи Великого Князівства Руського залишився на польському боці української політики. На соймі 1659 р. він дістав затвердження дідичних прав на Кам'яницю (Мазепинці). Королівський привілей на це називав Мазепу «в різних okazіях заслуженим шляхтичем і жовніром, до нас і батьківщини нашої завжди прихильним, вірним і в багатьох експедиціях воєнних досвідченим мужністю й відвагою своєю». Року 1662 він був номінований підчашим Чернігівським. Польський уряд, особливо заінтересований тоді в підтримці з боку української шляхти, дуже числився з впливовим білоцерківським дідичем, який дістає королівське ствердження на с. Будище в Богуславському старостві (1663) й м. Триліси на Білоцерківщині (1665), а також спеціальну охорону білоцерківського польського коменданта для своїх маєтків і королівський «ехсерт» для оборони всіх судово-маєткових своїх інтересів (1663)⁴. І шляхта Київського воєводства доручає своїм послам на Варшавський сойм 1665 р. клопотатися про маєткові справи Мазепи, який незабаром, того ж року й помер (*інстр[укції] Тетері послам на сойм 30.XI. 1664 р. Див.: Z [dzfiejów] Uk[rainy], 219, nr.1*).

Степан-Адам Мазепа був одружений з Мариною Мокієвською, представницею старого шляхетського роду Білоцерківщини, який також зв'язав свою долю з козащиною й козацькою революцією. Це, мабуть, батько Марини, дід майбутнього полковника київського Константина Мокієвського, «положив голову» під Чортковом (мабуть, 1655 р.), а брат її, батько полковника, «в Дрижипольському бою під Охматовом» (1655), як згадував пізніше гетьман Мазепа⁵. Марина Мокієвська-Мазепина присвятила свої молоді роки сім'ї й вихованню своїх двох дітей — сина Івана, майбутнього гетьмана, й доньки Олександри⁶, — а після смерті чоловіка віддала себе справам громадським і церковним. Вона була членом Луцького Хрестовоздвиженського братства (к. 1666 р.), а згодом прийняла чернецтво (з ім'ям Марії Магдалини) й була ігуменією Києво-Печерського Вознесенського (1686-1707) і Глухівського (з 1688 р.) жіночих монастирів. Вірна дорадниця свого сина-гетьмана, вона померла в глибокій старості наприкінці 1707 р.

Іван Мазепа народився, правдоподібно, 20 березня 1639 р. в селі Мазепинцях⁷.

Культурні й освічені батьки, люди широких національно-політичних інтересів, вплинули й на виховання майбутнього гетьмана. Він вчився в Києво-Могилянській

колегії, а потім в Єзуїтській колегії у Варшаві (за іншими — менш певними — відомостями, в Полоцьку). Посилаючи сина до Варшави, Степан-Адам Мазепа сподівався, що він, з допомогою знайомих українських магнатів (зокрема князів Вишневецьких і Лещинських), дістанеться до королівського двору, щоб «навчатися поводженню з людьми біля королівської особи, а не де-небудь у корчмах», як казав пізніше сам Гетьман. Так і сталося. Молодий Мазепа став «покойовим» у короля Яна-Казимира, який послав його для завершення освіти за кордон. Мазепа побував (приблизно в 1656-1659 рр.) в Німеччині, Італії і Франції; є звітка про те, що він був і в Нідерландах, де вивчав артилерійську справу. Перебування за кордоном дало Мазепі не лише зовнішній лиск європейської культури й знання чужих мов, але й досвід європейського політичного та культурного життя і — що найважливіше — почуття тої європейськості, що назавжди уберегло його, людину європейського Сходу, від впливів східної московськості.

По повороті з-за кордону Мазепа продовжує свою службу як «покойовий дворянин» при королівському дворі, підтримуючи водночас зв'язки з Україною й полагоджуючи різні справи (публічні й приватні) свого батька. Розумна й освічена людина, оточений ласкою й довір'ям короля й королеви Марії-Людвіки, молодий Мазепа виконує низку важливих дипломатичних доручень польського уряду на Україні. Року 1659 він був посланий з королівськими листами до гетьмана Івана Виговського, в 1660 р. — до гетьмана Юрія Хмельницького, а року 1663 — до гетьмана Павла Тетері, якому він привіз гетьманські клейноди. Як і батько, прихильник Гадяцької унії, Мазепа бере участь у дипломатичній підготовці походу Яна-Казимира на Лівобережну Україну 1663-1664 рр. Взагалі перебування при королівському дворі було для Мазеви доброю школою й політичної діяльності, й двірської інтриги, а головне — дало йому досконале знання польського світу (не дарма ж Петро I дуже зважав на думку Мазеви в польських справах) й створило йому впливові зв'язки в польсько-литовських магнатських колах, які він зберіг до кінця життя. Й саме в цей час утворилася та репутація Мазеви, яка зробила його героєм різних, здебільшого фантастичних оповідань сучасників, нерідко заздрісних і ворожих, і романтичної легенди багатьох поколінь письменників, мистців, ба навіть істориків. Аджеж писав про нього, тоді вже майже 70-літнього старця, французький дипломат Бонак року 1707: «...Як я чув від пані воеводини Белзької (Сенявської), гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїм чаром (*charme*) жінок, як хоче цього».

Року 1663 Мазепа, «одклонившись за службу королеві, зостал при отцу своєму» (С. Величко), допомагаючи старому й, мабуть, вже хворому батькові в маєткових та господарських справах, які вимагали тоді особливої уваги. Але він тримає зв'язок з польським урядом і двором⁸ і 1665 р., після смерті батька, дістає звання чернігівського підчашого. Є відомості, що деякі двірські інтриги й романтичні пригоди його особистого життя перервали кар'єру Мазеви. Але, найпевніше, це сталося в зв'язку зі смертю королеви Марії-Людвіки (1667) і зреченням Яна-Казимира (1668).

Наприкінці 1669 р. Мазепа вступає на службу до гетьмана Петра Дорошенка. Це був справді «переломовий момент» (Д. Дорошенко) у житті й діяльності майбутнього гетьмана, який відтоді цілковито віддає себе українській державній справі. Разом з тим, перехід до Дорошенка, який висунув широку програму відродження самостійної й соборної Української держави, неминуче й остаточно відривав Мазепу від польської політики, хоч, можливо, й не відразу розірвав його зв'язки з польським політичним світом. Це зробили дальший хід історичних подій і, звичайно, національно-політичні прагнення самого Мазеви.

Та передусім поява Мазеви при чигиринському гетьманському дворі була пов'язана з великою зміною в його особистому житті. Десь 1668-1669 р. він одружився в Корсуні з удовою (трохи старшого від нього віку) Ганною Фридрикевич. Майбутня гетьманова була донькою відомого хмельничанина Семена Половця, полковника білоцерківського (1653-1654, 1656, 1658), згодом генерального обозного (1664) й генерального судді в гетьмана

Петра Дорошенка (1671)⁹. Її перший чоловік, шляхтич Самійло Фридрикевич (Козма), полковник польської служби («полковник давній» — 1653 р.), який перейшов на козацький бік, був також полковником білоцерківським (1664)¹⁰ і генеральним осаулом (в Опари). Обидва — і тесть, і зять — були близькими товаришами Петра Дорошенка¹¹, і шлюб Мазепи з Фридрикевичкою відкривав йому безпосередній шлях до дорошенківського Чигириня.

Ми дуже мало знаємо про гетьманову Ганну. Невідомо, які взаємини були в подружжя, але дружина Мазепи звичайно залишалася осторонь державно-політичного й навіть двірського життя. Є вказівки, що вона віддавала головну увагу родині й маєтково-господарським справам, власним (вона мала землі на р. Росі, коло Корсуня) і чоловіка (на Лівобережній Україні). Невідомо також, чи мала вона дітей від Мазепи; якщо вони й були, то померли в ранньому дитинстві. *Здається, мала доньку, яка померла в дитинстві («Historische Remargues», 22.I. 1704, Humburg sub dato 27.XI.1703, Москва, Мацьків, 116).* Але від першого подружжя гетьманова Ганна мала двох дітей — сина Криштофа Фридрикевича, сотника седнівського (1699-1700)¹², і доньку (здається, Марію), що була за сином полковника білоцерківського Михайла Громики¹³. Деякі її родичі та свояки дістали за гетьманування Мазепи високі старшинські уряди (Дмитро Зеленський — полковник лубенський, Степан Трощинський — полковник гадяцький та інші). Тихо й непомітно зійшла вона зі світу 1702 р.

У Дорошенка Мазепа був спочатку ротмістром надвірної корогви, себто командиром гетьманської гвардії, а згодом (десь коло 1674 р.) він, правдоподібно, виконує обов'язки генерального осаула¹⁴. Він брав участь у війні Дорошенка як союзника Туреччини проти Польщі (похід у Галичину 1672 р.). Хоч він був новою й, мабуть, не зовсім своєю людиною в чигиринських керівних колах (на перешкоді стояла, очевидно, його попередня діяльність, надто пов'язана з Польщею), але роль Мазепи в Чигирині була значно більша, ніж його офіційний службовий стан. Він не був генеральним писарем: сучасна вістка про це, дуже популярна й досі в історичній літературі, була спростована ще самим Дорошенком (справді, генеральним писарем у 1669-1676 рр. був Михайло Вуяхевич-Височинський). Але Дорошенко не міг не оцінити великих здібностей («рострпности й цікавості», як каже Величко) Мазепи і не раз доручав йому важливі дипломатичні місії. Основною віссю зовнішньої політики Дорошенка була спілка з Туреччиною, і це дало нагоду Мазепі набути добре знання турецько-татарського світу, яке стало йому пізніше у великій пригоді. На початку 1673 р. Мазепа їздив послом до Криму. У березні 1674 р. Дорошенко посилає його до Переяслава для переговорів з гетьманом Іваном Самойловичем і московським головнокомандувачем кн. Г. Ромодановським у справі об'єднання Правобережної України з Лівобережжям. Того ж року, у червні, Дорошенко послав Мазепу до Криму й Туреччини, давши йому татарський ескорт і кілька полонених козаків з Лівобережжя, призначених у подарунок ханові й султанським достойникам. Під час цієї подорожі, десь біля р. Інгулу, Мазепа попав у руки запорожців, які були б його вбили, якби не кошовий отаман Іван Сірко, що впізнав Мазепу й врятував його.¹⁵ Коли Самойлович довідався про це, він зажадав у Сірка видати йому Мазепу. Сірко спочатку відмовив, але під тиском московського уряду змушений був відіслати Мазепу до Батурина (у липні 1674 р.).

Почалася нова й вирішальна доба в житті Мазепи. Хоч він дістався на Лівобережжя мимо своєї волі, але це не було випадкове. Правобічна Україна конала у побойовищах і згарищах Руїни, й новий осередок українського державно-національного життя зростав на Лівобережжі. У творенні лівобережної гетьманської держави найактивнішу участь беруть визначні представники правобережної козацької старшини, які зневірилися в політиці Дорошенка й масою посунули за Дніпро в 1670-х роках. Лизогуби, Кандиби, Гамалії, Ханенки, Кочубеї, Скоропадські, врешті, Дорошенки й багато інших правобережних фамілій поволі здобувають собі керівні місця в економічному та політичному житті Лівобережної України, куди вони принесли свій господарський та адміністративний

досвід, прагнення до стабілізації громадського життя й зміцнення української державности, а разом з тим і тугу за українською соборністю. Серед них був і Мазепа, який незабаром висувається на одне з перших місць і в українському уряді, і в його відносинах з Московією.

Мазепа одразу зорієнтувався в новій ситуації. Він здобув собі довір'я Самойловича, який зробив його «гетьманським дворянином» і доручив йому керувати вихованням гетьманичів. Це поставило Мазепу у близькі стосунки з гетьманською родиною, з якою він згодом навіть посвоячився¹⁶. Так само добре повелося Мазепі і в Москві, куди його послав, на вимогу московського уряду, зі своїми рекомендаціями Самойлович. Мазепа справив добре враження на керманічів московського уряду й одержав «государево жалованье». Шлях до службової кар'єри й здійснення власних політичних плянів Мазепи був одкритий.

Як «ближній человек» до гетьмана, Мазепа був у курсі всієї політики уряду Самойловича, і вплив його на цю політику і в 1670-х і особливо в 1680-х роках — безсумнівний. Він бере участь у чигиринських походах Самойловича, що марно намагався вдержати Правобережну Гетьманщину під булавою лівобережного гетьманату. Коли руїна Правобережної Наддніпряни, завершена «великим згоном» 1681 р. й укладенням Бахчисарайського миру з Кримом і Туреччиною (1681), перекреслила цей плян, Мазепа підтримує прагнення Самойловича поширити владу гетьманського «регіменту» на Слобідську Україну, куди пішла велика частина зігнаного з предковічних земель населення Правобережжя. Саме Мазепі, тоді ще тільки «значному військовому товаришеві», і своєму небожеві Михайлу Самойловичу, полковникові гадяцькому, доручив гетьман провадити переговори про це в Москві (кінець 1680 — початок 1681 р.); але московський уряд і тоді, і пізніше рішуче відмовився передати слобідські козацькі полки під владу гетьмана. Тим часом наближалось завершення московсько-польських змагань за Україну, що закінчилися «вічним миром», підписаним у Москві 1686 р., незважаючи на всі перестороги гетьмана Самойловича. Головним радником гетьмана був Мазепа, якому (разом з гетьманічем Григорієм Самойловичем) доручено було (у січні 1686 р.) передати московському урядові українські застереження й побажання.

Так чи так, доля України вирішувалася тоді в Москві. Це було ясным для Мазепи, який мало не щороку їздив туди з різними урядовими й приватними дорученнями гетьмана. Ці подорожі й дипломатичні місії дали Мазепі дуже багато. Він не тільки має безпосередні стосунки з московським урядом, але й нав'язує зв'язки в колах московських вельмож; зокрема на початку 1680-х років він досить близько познайомився з князем Василем Голіциним, фаворитом царівни Софії Олексіївни й фактичним керманічем цілої московської політики, одним з найбільш культурних людей тогочасної Московщини. Разом з тим, Мазепа провадить у Москві широкі торговельні операції, зокрема транспортуючи туди горілку (на це потрібний був спеціальний дозвіл царського уряду). Та найголовніше — все це давало майбутньому гетьманові і ворогові Москви досконале знання Московщини й розуміння її загрози для України й цілого європейського світу.

Минали роки. З небагатого (правобережні маєтки, звичайно, загинули у вирі воєнно-політичних подій) гетьманського дворянина й «значного військового товариша» Мазепа перетворився на впливового представника вищої старшини гетьманської України. Року 1682 він став генеральним осаулом, отже, членом українського уряду й найближчим помічником гетьмана. Окрім частих дипломатичних місій до Москви, Мазепа бере участь в усіх важливих державно-політичних акціях (приміром, у виборах на Київську митрополію єпископа луцького Гедеона князя Святополк-Четвертинського 1685 р.) і всіх визначних справах і подіях гетьманського двору й родини Самойловичів¹⁷. Разом з політичними впливами на Україні і в Москві росли й маєтки Мазепи як на Україні, так і в сумежних повітах Росії¹⁸.

Це був процес зросту визначної людини й формування великого державного діяча. Не простий і не легкий був життєвий шлях Мазепи від «покойового» польського короля до

гетьмана України, що й сам був, за словами Мазепи, «мало чим менший від польського короля». Не був той шлях прямий — і не міг ним бути в ті трагічні часи для України. Не був він легкий і для Мазепи, бо надто багато труднощів і небезпек, нерідко смертельних, чатувало на нього на цьому шляху. Доля щедро відміряла Мазепі противників і ворогів, що ціле життя його чигали на його згубу та загибелю. Але ця незвичайна людина мала особливий талант єднати до себе зовсім різних людей. Пилип Орлик, який дуже добре знав Мазепу, казав, що «ніхто... не міг краще (як Мазепа) обробити людину й притягти її до себе». «Не досягнувши з першого разу мети, — пише Орлик, — він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не робив її своєю». Він мав чимало прихильників — і мало друзів. Надто високо стояв він над ними, над своїм оточенням, над своєю добою. Своєю кар'єрою Мазепа був зобов'язаний передусім самому собі, своїм особистим прикметам і здібностям. Розумний і спритний («был бѣглец во всяких рѣчах», — каже Величко), відважний і тактовний, людина високої культури й освіти, з глибоким досвідом західньо- і східноєвропейського світу, він знав кілька мов (крім польської, московської й татарської мов, він володів латинською, італійською, німецькою й знав французьку), багато читав (Орлик ніколи не міг забути його «величну» бібліотеку та її «багатства, рівних яким не було на Україні»), пристрасно кохався в мистецтві (і то в різних його видах) не лише як аматор, але й як творець, був добрим промовцем, а ще кращим стилістом — справжній «gentleman of the Renaissance» (К. Меннінг). А понадусе він мав надзвичайний хист володаря. І тридцять років догетьманського життя Мазепи — то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум української нації.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ I

¹ Можливо, що спочатку Мазепи мали герб «Бонча» (або «Бойча», як зауважує І. Токаржевський-Карашевич), як повідомляє знавець правобережної старовини граф де Броель-Плятер, а потім почали користуватися гербом «Курч». Подібна заміна була і в Богдана Хмельницького, який печатався «Абданк», чи «Сирокомля» (мабуть, у зв'язку з другим одруженням його матері з Василем Ставецьким), хоч старий герб Хмельницьких був «Масальський». Гіпотеза Токаржевського-Карашевича про спільне походження Мазеп і князів Курцевичів позбавлена поважних підстав. Проте не виключена можливість їх пізнішого споріднення, себто посвоячення (шляхом шлюбу).

Лукомський і Модзалевський, Гербовник, 104. герб. табл. XXVI.

«Щит: в красном поле серебряные перекрещенные в середине вилы, водруженные на таковом же с загнутими концами бруске и сопровождаемые справа звездой и слева полумесяцем, обращенным вправо.

Нашлемник: три страусових пера.

Такой герб Мазепы помещен на серебряных вратах в Борисоглебском соборе в Чернигове, на ризе иконы Ильинской Божией Матери в Троицком монастыре в Чернигове, на церквах, им построенных, на гравюре Мигуры 1705 г. и в молитвослове, изданном в 1692 г. Лазарем Барановичем, арх. черниговским.

Другие варианты: стеклянный стакан с гербом гетьмана Ивана Мазепы в Ч.И.М., копия портрета Гетьмана, серебряная посуда и бандура, принадлежавшие ему же, в М.Т., №№ 359, 448, 506 и 670. — Дабижа, кн. А.В. «Мазепа — князь и его шляхетский княжеский герб», в «Киев. Старине», 1885, кн. 12, л. 715-718. — Грабарь Игорь. «История искусства», т. II, с. 394-396.

Потомство Михайла или Николая Мазепы, владельца с. Мазепинец (1544). М.Р., т. III, с. 287-289. — К родословной гетьмана Мазепы, «Киев. Старина», 1886, № 12».

- ² В козацькому реєстрі 1649 р. зустрічаємо кількох Мазеп у різних полках. Зокрема в Білоцерківському полку записаний Мирон Мазепа.
- ³ Брак будь-яких документальних даних про діда Гетьмана — Михайла Мазепу залишає це питання дискусійним. Не виключено, що дідом Гетьмана був саме Микола Мазепа-Колединський, який, у такому разі, називався Микола-Михайло. Аджеж і батько Гетьмана мав подвійне ім'я (Стспан-Адам). Не кажучи вже про можливі неточності в документах (цікава, до речі, плутанина в іменні першого Мазепи на Білоцерківщині), треба пам'ятати про звичай, досить поширений на Україні XVI-XVIII ст., вживати два імення, приміром: князь Василь-Конетантин Острозький; гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький; «Wasil dictus Adam» Володиевський, зем'янин барського староства другої половини XVI ст.; Володислав-Володимир Бороздна, стародубівський шляхтич кінця XVII ст.; «Владимир Мирович, Василій тож» (1716 р. — син переяславського полковника Івана Мировича); Андроник-Андрій Кандиба, генеральний суддя (1729-1730); і багато інших, що нерідко завдають поважних труднощів дослідникам української генеалогії.
- ⁴ Є відомості, що Мазепам належали й інші маєтки, зокрема с.Пасічне, а також с. Моковичі (*Маковичі*) (на Волині). *Маковичі згодом належали Олександрі Мазепиній-Войнаровській. Ганна Войнаровська 1733 р. клопоталася через Федора Миновича (свого брата) в справі маєтків чоловіка: село Маковичі з маєтностями коло Володимирця-на-Волині, власність матері А. Войнаровського; село Мазепинці в Київському воєводстві, власність гетьмана Мазепи; і про одне село в Брацлавському воєводстві, в Житомирському повіті. (Л. Винар. Войнаровський, рукопис, с. 81, пр. 18).*
- ⁵ Дуже можливо, що саме свого діда по матері мав на увазі гетьман Мазепа, коли казав 1697 р. московському послові, що «в мене й дід, і батько народилися на Україні й служили великим государям».
- ⁶ Єдина сестра Івана Мазепи — Олександра одружилася к. 1674-1675 р. з Павлом Обидовським (Обидовським), шляхтичем герба «Сулима (відмінна)», від якого мала сина Івана (1676-1701) *Іван Обидовський помер 31.1.1701 р. (М. Максимович. Собрание сочинений, т. 1, с. 739)*, майбутнього полковника ніженського (з 1695 р.). Після смерти першого чоловіка вона одружилася з шляхтичем Витуславським, який також незабаром помер; її донька від цього шлюбу — Маріянна (в чернецтві Марфа), яка жила при бабці — ігуменні Марії Магдалині Мазепиній у Київському Вознесенському монастирі, а потім була намісницею Глухівського дівочого монастиря, була 1712 р. заарештована, як племінниця Мазепи, й заслана до Горицького Воскресенського монастиря на півночі Московщини. Третім шлюбом (після 1687 р.) Олександра Мазепівна була за вдівцем, волинським шляхтичем (гербу «Стремя») Яном Войнаровським, підстаростою володимирським (1681) і київським земським суддею (1684, 1697), з яким згодом розійшлася (на ґрунті релігійних суперечок: Войнаровський був католик) і переїхала (к. 1694 р.) до матері, де прийняла чернецтво й незабаром померла (*в 1695 р.*) «*того ж року (1695) панъ Войнеровская (!), сестра рожоная его мл. пана гетмана, померла хороу постригшися в иноческій чин пречестною госпожою Марфюю Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменьею Печерскою*». (М. Возняк. «Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?». — ЗНТШ, Львів, 1935, ні. 153, с. 63). Сином її від шлюбу з Я. Войнаровським був Андрій-Станислав Войнаровський (народжений к. 1689-1690 р.), вихованець Київської Академії (1703, 1704), спадкоємець свого дядька-Гетьмана; він був схоплений москалями в Гамбурзі 1716 р. і засланий до Якутії, де й помер (к. 1740 р.).
- ⁷ Якщо місце, де народився Мазепа, відоме докладно, то дата народження Гетьмана й досі лишається спірною в науковій літературі. Дослідники подають то 1629 р. (вістка гр. Броель-Плятера, повторена, хоч із застереженням, М. Костомаровим, Ф. Уманцем та іншими авторами), то 1632 р. (вістка Т. Падурі, на підставі матеріялів А. Осінського, яку пригадав М. Возняк і яка знайшла собі багатьох прихильників), то 1639-1640 р. («коло 1640 року» — думка М. Грушевського й І Борщака; Б. Крупницький вагається між 1632 і 1639 рр.), то, врешті, 1644 р. (коло 1643-44 р. — див. родовід Мазеп, складений А. Стороженком для «Малоросійського Родословника» В. Модзалевського). Але найбільш авторитетною, на нашу думку, є вказівка гетьмана Пилипа Орлика, який писав в одному листі з 26 серпня 1741 р.: «...мені вже 70 років, стільки, скільки мав небіжчик Мазепа в Бендерах» (себто 1709 р.). Отже, гетьман Мазепа народився 1639 р. День і місяць народження, подані Падурою (за Осінським) на підставі запису в Кременецькому посезуїтському молитовнику, не викликають особливого сумніву.
- ⁸ Інструкція київської шляхти, датована 20 лютого 1665 р., каже, що Мазепа був тоді «при боку панському» (себто королівському), але чи дійсно він перебував тоді «в покою його королівської милости», чи це був лише його титулярний стан, — невідомо.
- ⁹ М. Возняк. «Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?», ЗНТШ, т. СЛІІІ, Львів, 1935, с. 41. *Польський] переклад листа Дорошенкової старшини на Запоріжжя, що його укр[аїнський] оригінал опублікував за рукоп[исом] Музею Чорторійських, Возняк, надрукували в II томі «Ojezystych spominków» Амбросія Грабовського (Краків, 1845, с. 303-305, але з помилками).*
- ¹⁰ *Z dziejów Ukrainy, 305, пр.5. Чи не загинув він під час перевороту? Samuel Frydrychowicz був полковником Білоцерківським і послом Тетері на сойм 1664 р. (Wójcik, Traktat Andruszowski, р. 216, пр. 62). Отже, ясно, що шлюб Мазепи з Фридрикевичкою забезпечував його позицію в Дорошенківському Чигирині. «Окрім залоги з жовнірів, комендант (Білої Церкви, польський генерал-майор Ян Стахурський, 1665-1667, т1669) мав у своїм розпорядженні охотницький полк Сердені, т. зв. серденят, козаків Білоцерківського полку, на чолі яких стояв полковник Самійло Фридрикевич, лояльність якого*

Стахурський часто підтверджував і клопотався про наділення його маєтностями». (Д. Дорошенко. Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665-1666). -Прага, 1941, с. 11).

¹¹ П. Дорошенко був генеральним осаулом за Тетері (1664) і генеральним обозним в Опари (1665).

¹² Нащадки Криштофа Фридрикевича, який був одружений з донькою сотника седнівського Богдана Войцеховича — Катериною, існували на Лівобережній Україні до кінця XVIII ст.

¹³ Звичайно вважають (В. Модзалевський), що донька гетьманової Ганни від першого подружжя була за Михайлом Громикою, полковником білоцерківським (1649-1651), який був забитий в кінці 1651 р. (або на початку 1652 р.). Але зіставлення хронологічних та генеалогічних даних доводить неможливість цього. Тому припускаємо, що донька гетьманової була одружена з сином М. Громики — Василем, сотником смілянським (1687-1695).

Гадаємо, що це було лише виконання обов'язків генерального осаула. Генеральними осаулами в Дорошенка під час перебування Мазепа в Чигирині були: Яків Лизогуб (1669-1674) і Тиміш Шуліка (1669-1675), а після переходу Лизогуба на Лівобережжя (лютий 1674 р.) — Григорій Гамалія (1674). *Перед тим Петрановський і Тарасенко (1669), 1671 р. був Харлан (?) асаул у Дорошенка, посол на Островій комісії (Возняк. ЗНТШ, т. 153, с. 43). Генеральним] асаулом у П. Дорошенка був також Павло Єфремович (?) Апостол (батько Данила) в 1666 р. Перед тим він був у Тетері (але не знаємо ким) в 1660-1661 рр. (?), в Опари (1665) також невідомо.*

Юрій Хомутецький (1658), полковник миргородський (1659), полковник миргородський і гадяцький (1660), полковник миргородський (1671-1673, 1676-1678), посол до Москви від миргородського полковника Степана Довгаля (1658, 1659).

¹⁵ *Мазепа двічі був у Криму й Туреччині й їхав туди втретє, але не доїхав. «Мазепу супроводжували 9 татар як провідники [...] Він віз з собою також 15 лівобережних козаків, які в різний час потрапили до Дорошенка в полон, забитих в колодки, правобережний гетьман надсилав їх у дар візирю та іншим впливовим особам, султанської Туреччини». (Див.: Акти ЮЗР, т. XI, с. 496-497, 570; Собрание Гос[ударственных] Гр[амот] и догов[оров], ч. IV, с. 315, 316). Апанович, с. 264-265.*

¹¹ червня 1674 р. «Старшим серед захоплених був Іван Мазепа, який служив [...] у Дорошенка і направлявся до кримського хана і турецького султана. Мазепа вже втретє їхав у Туреччину і Крим за розпорядженням правобережного гетьмана («Симбирський сборник», с. 12, 16, 17), який в зв'язку з погіршенням свого становища знову закликав війська агресорів на Україну». Апанович, с. 264.

¹⁶ Питання про родинні зв'язки Мазепа й Самойловича ще не з'ясоване остаточно. Так чи так, вони були між собою посвоячені. Дружина Мазепа була родичкою (мабуть, тіткою по матері) Дмитра Горленка, полковника Прилуцького, який був одружений з Марією Захарівною Голуб, рідною племінницею гетьманової Марії Самойлович. З донькою другого брата Самойловичевої — Константина Голуба, генерального бунчужного, одружився інший родич Ганни Мазепаїної — Федір Топольницький. Окрім того, можливе ще й інше споріднення (або посвоячення) Мазепа з родиною Захара Голуба, швагра Самойловича.

¹⁷ Приміром, у березні 1685 р. Самойлович посилає Мазепу, на той час генерального осаула, до Києва довідатися про стан своєї хворої доньки-боярині П.І. Шереметеві. Коли вона померла, Мазепа в липні того ж року їздив до Києва в делікатній справі майна (посагу) покійної.

¹⁸ Спочатку маєтковий стан Мазепа на Лівобережжі був дуже скромний. Величко оповідає, що Мазепа, щоб обробити землю, надану йому Самойловичем, мусів спрягатися з сусідою — заможним козаком. Ми не маємо докладних відомостей про лівобережні маєтки Мазепа до гетьманства. Самойлович надав йому, тоді ще тільки гетьманському «дворянинові», с. Малий Самбір (на той час Красноколядинської сотні, Прилуцького полку), де господарювала дружина Мазепа. Згодом Мазепа купив собі хутір Поросячку (в Бахмацькій сотні, Ніженського полку) «с мелницею й всякими угодьми». Крім того, Мазепа тоді володів селами Кочурівкою (Глухівської сотні, Ніженського полку) і Острочем та Ядлівкою (Баришівської сотні, Переяславського полку). Про російські маєтки Мазепа — див. далі.

Розділ II

ІВАН МАЗЕПА — ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

1. Кримський похід 1687 року і змова проти гетьмана Самойловича

Одним з головних наслідків «вічного миру» 1686 р. Росії з Польщею було приєднання Росії (і України) до антитурецької коаліції — «Священної Ліги», учасниками якої були Австрія, Польща, Венеція і, певною мірою, Ватикан. Московський уряд не був задоволений умовами Бахчисарайського миру з Туреччиною (і Кримом) 1681 р. Справді, Бахчисарайська угода не тільки залишала в повній силі небезпечно для України й Росії турецько-татарське панування на Чорному морі і його північному узбережжі, але ще й визнавала права і володіння Туреччини на Правобережній Україні. Тим самим експансії Росії на південь, до Чорного моря, було поставлено поважні перешкоди, а Правобережна Наддніпрянина залишалася незалюдненою територією і ареною боротьби між Польщею і Туреччиною. Спустошливі татарські напади 80-х років XVII ст. дуже руйнували Україну і створювали надзвичайно напружене становище на південних кордонах України та Росії. Тим-то 10 стаття «вічного миру» 1686 р. оголосила Бахчисарайський Договір розірваним і встановила оборонний і наступальний союз Росії і Польщі проти Туреччини й Криму. Тоді ж був намічений похід на Крим в наступному 1687 р.

У квітні 1687 р. московське військо вирушило з Охтирки, Сум і Хотмижська в похід. На чолі війська був поставлений фактичний керівник московського уряду князь В.В. Голіцин. Загальна кількість війська була близько 100 тисяч. 2 червня на березі р. Самари до нього приєдналося українське військо, числом близько 50 тисяч, на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем. Об'єднане московсько-українське військо переправилося через Самару і пішло далі у степ. В середині Червня військо перейшло р. Кінську (Кінські Води) і рушило до Січі.

Звістка про наступ численного московсько-українського війська викликала велику тривогу в Криму. Татарське військо на чолі з ханом Селім-Гіреєм стало коло Перекопа. Туди ж тікало населення турецьких «городків» (фортець) на долішньому Дніпрі.

Однак московсько-українське військо дійшло тільки до р. Карачокраку (20 верст від Січі). Тут 17 червня, після військової ради, Голіцин наказав відступати. Головні сили рушили назад до Самари. Лише сороктисячний загін українського й московського війська на чолі з чернігівським полковником гетьманичем Григорієм Самойловичем й околичним Леонтієм Неплюєвим був відряджений до Запоріжжя «для промыслу над городками (турецькими) сухим и водным путем».

Причини раптового відступу Голіцина неясні. Загальна думка про те, що він викликаний був відсутністю паші для коней (татари випалили траву в степу), спростовується свідченнями очевидців, що, незважаючи на степову пожежу, в степу «конских кормов довольно». Очевидно, причини невдачі походу були складніші.

В умовах важкого степового походу проти Криму особливе значення мала позиція гетьмана І. Самойловича. Самойлович був дуже невдоволений «вічним миром» 1686 р., який стверджував Андрусівський поділ України на лівобережну і правобережну частини. Ще під час переговорів про «вічний мир» Самойлович перестерігав московський уряд щодо «лукавой хитрости» Польщі. Участь Росії і України в антитурецькій коаліції зв'язувала Росію з Польщею і тим самим не могла бути популярна в близьких до Самойловича старшинських колах, не кажучи вже про економічні і політичні інтереси, які в'язали старшину південної Гетьманщини і Запоріжжя з Кримом. Не дивно, що в цих колах виникає опозиція антитурецькій політиці Московщини. На чолі цієї опозиції* стає гетьман Григорій Самойлович, зять гетьмана Брюховецького, людина енергійна, гостра й принципова, ворог Москви. Є підстави думати, що їй співчував і старий гетьман Самойлович.

* *Ледве чи на чолі. Але він був, безперечно, найактивніший і, звичайно, впливовий, як гетьман і чернігівський полковник. Треба зважати також і на недобрі взаємини між гетьманом Самойловичем і кн. В. В. Голіциним: адже гетьман підтримував кн. Г.Г. Ромодановського, ворога Голіцина. Див.: Соловйов, Історія Росії, кн. VII (нове видання).*

Голіцин, безперечно, знав про ці настрої українських провідних кіл. І тільки в світлі цього факту різні порівняно другорядні обставини (випалення степу тощо) могли викликати у Голіцина побоювання щодо заглиблення в степ, де віддалене від кордонів Росії і України московське військо ставало в чимраз більшу залежність від української старшини й гетьмана Самойловича. І не випадково, наказуючи відступати до кордонів Гетьманщини, Голіцин одночасно видаляє з війська Григорія Самойловича.

Доля гетьмана Самойловича була вирішена вже самим фактом відступу Голіцина, який, крім того, мусів скинути на когось відповідальність за невдачу походу. В цих умовах і був зорганізований Голіциним виступ старшини проти Самойловича. 7 липня, коли військо стояло на р. Кильчені, старшина подала донос на гетьмана, обвинувачуючи його в самовладстві, різних урядових зловживаннях, а головне в таємних зносинах з кримським ханом і у військовій зраді. Старшина просила усунути Самойловича від гетьманства. Голіцин негайно повідомив про це Москву.

Старшинський бльок 1687 р., який виступив проти гетьмана Самойловича, складався з численної і впливової групи старих політичних противників Самойловича — «дорошенківців» (генеральний суддя Михайло Вуяхевич, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Василь Кочубей, реєнт Генеральної військової канцелярії)¹ на чолі з генеральним осаулом Іваном Мазепою та із старих особистих ворогів Самойловича — колишніх старшин Родіона Дмитрашка-Райчі, Степана Забіли, Константина Солонини², до яких приєдналися й видатні представники генеральної старшини — генеральний обозний Василь Борковський та генеральний писар Сава Прокопович³. Найсильніше об'єднало учасників цього бльоку велике невдоволення вищої старшини внутрішньою політикою гетьмана Самойловича, який «самовласно владѣет и хочет владѣть Малою Россією»; «все один дѣлает — никого к думѣ не призывает»; «уряды по своему гнѣву отнимает и не по пристойным причинам их наказует, и в безчестіе вводит, и кого хочет, без суда и без доводу, напрасно»; «за уряды полковничьи берет великіе посулы»; «людей стариіших войсковых заслуженных всякими своими вымышленными способами тѣснит, и слова доброго не говорит», «а иных мелких, незаслуженных, с собою поставливая, тѣм оказывает, что хочет учинить, что сможет»; «старшинѣ генеральной нѣт у него чести належашей и безопасенія; больше от гнѣва и похвальных его слов мертвы бывают, нежели покойны живут».

Отже, старшина обвинувачувала Самойловича в тому, що він самовладно править Україною і в своїх особистих та родинних інтересах порушує права й інтереси старшинської верхівки. Такі були основні мотиви незадоволення старшинського бльоку Самойловичем.

Була ще одна — й дуже важлива — підстава для невдоволення вищої старшини політикою Самойловича. Можна цілком погодитися з професором Л.О. Окіншевичем, що Самойлович «виразно виявляв своє змагання до надання українській центральній владі рис спадкової монархії». Самойлович був, безперечно, непересічний державний діяч, і в справі консолідації гетьманської влади після Руїни йому належить визначне місце. Людина авторитарної вдачі, яка так пасувала до його мужности й рішучости, він умів тримати в руках старшину без допомоги Москви й вміло, без допомоги старшини, тримав Москву на певній відстані від українських державних справ. Самойлович не лише керував Україною, як абсолютний «владѣтель Малороссійскаго Папства» (1686)⁴, але й чи не перший з гетьманів ясно сформулював свій погляд на гетьманську владу як інститут

монархічного типу. І він, і його сини не раз заявляли, що гетьман є «зверхнійшій владна и господар отчизни» (універсал полковника чернігівського Григорія Самойловича з 31 серпня 1686 р.), й що тільки «Найвишший неба и землѣ Справца отмѣною дочасного живота» може гетьманську «власть перемѣнить» (універсал гетьмана Самойловича з 14 лютого 1680 р.). Самойлович був попович, і, може, саме це походження («мелко родился»), яким так часто кололи йому очі (хоч, звичайно, позаочі) численні вороги й зависники, викликало в ньому жагуче бажання зміцнити свою владу й забезпечити булаву за своїм родом. Він мав дані для створення власної династії. Щоправда, старший син — Семен, полковник стародубівський, одружений з унучкою гетьмана Івана Сулими, улюбленець батька й «надѣя тая, которая отчизнѣ Украинѣ много чинила, а болшей обѣдовала» (відзив Леонтія Полуботка), помер передчасно, а з другим — і найздібнішим — сином Григорієм, полковником чернігівським, батько не ладив і навіть підозрював його в замірі на своє життя. Але був ще наймолодший син — Яків, також полковник стародубівський, якого батько одружив з дочкою лідера смоленської шляхти, генерала Володимира Швайковського. Саме його старий і хворий вже гетьман готував на свого наступника. Це й мала на увазі старшина, коли робила в своєму доносі — вже після підписів — дописку: «... в чем разсуждает способной имѣти приступ, когда ни есть, к удѣльному в Малой Россіи владѣнію, и таковым то знатно намѣреніем и печать Юраса Хмельницкаго при себѣ задержал, не отсылая к великим государем, на которой

Погоня, княжество Малороссійское изображено, тому Юрасу от Турскаго данное»⁵.

Чи брав Мазепа участь у змові проти Самойловича? Підпису Мазепа на доносі старшини нема⁶. Але й загальна ситуація на той час, і свідчення (хоч і не зовсім ясне) добре поінформованого П. Гордона, і, найголовніше, визнання самого Мазепа стверджують факт його участі в цій справі. Пізніше (1693) Мазепа говорив московському посланцеві Вініусові: «Гетман бывшей Иван Самойлов частию таких же враждебных клѣвет и лживых навѣтов оболган и пострадал; хотя де мы, будучи тогда в уряде воинском, и с протчею старшиною и с полковниками на него били челом, точию о единой ево от гетманства отставки, для ево суровости и что очьми уж худо видѣл; а чтоб ево разорять, имѣние ево пограбить и в сылку совсем в Сибирь ссылать, о том де нашего ни челобитья, ни прошенія... не бывало»⁷.

2. Коломацький переворот і обрання Мазепа на гетьманство

Тим часом військо продовжувало відступати. 22 липня, коли воно дійшло вже до р. Коломаку, надійшла відповідь з Москви із дозволом усунути Самойловича від гетьманства. Голіцину наказано було Самойловича «послать в Великороссійскіе города за крѣпкою сторожею». 23 липня Самойлович був позбавлений гетьманства і заарештований разом із сином Яковом і деякими своїми прибічниками⁸. Кількома днями пізніше був заарештований у таборі на р. Сурі і Григорій Самойлович. Керування справами українського уряду було доручене генеральному обозному Борковському.

Але «Коломацька революція» (О. Лазаревський) не пройшла так легко. Негайно після арешту гетьмана Самойловича почалися великі розрухи у війську, як у головному (гетьманському) таборі, так і в загоні Григорія Самойловича. Хоч козацькі полки в гетьманському таборі були оточені великим московським військом, тут 23 липня вибухли заколоти. Козаки Гадяцького полку вбили полкового осаула Кияшка і деяких інших старшин. Ще гостріших форм набрали події у війську Григорія Самойловича та Неплюєва, що стояло біля Запоріжжя. Коли 30 липня до Неплюєва з'явилися посланці Голіцина й козацької старшини і повідомили про скинення гетьмана Самойловича, становище у війську було вже дуже напружене. Григорій Самойлович, повідомлений кимсь про події

на Коломаку, посварився з Неплюєвим і вирушив з козацькими полками до Кодака. Прихильна до Самойловича старшина на чолі з полковником Прилуцьким Лазарем Горленком⁹ радила Григорію Самойловичу шукати допомоги в Криму. Але в цей час почалися заколоти у війську. 31 липня старшина на чолі з миргородським полковником Данилом Апостолом¹⁰ сповістила Неплюєва про те, що «в полках у них козаки имѣют рознь и начинается недоброе», і закликала Неплюєва на допомогу. Це був початок «великих бунтов». У Прилуцькому полку козаки полковника Л. Горленка й полкового суддю, «бив, вкинули в горящую печь и засыпали землею живых». В інших полках козаки «побили многих знатных людей». Багато старшини повтікало з війська. «Во всѣх полках, — повідомляли Неплюєва, — у побитых и у бѣглых (старшин) пожитки и лошадей разграбили и сердюков и компанейцев хотят побить же». Прилуцькі козаки навіть зруйнували свою похідну церкву. Сердюки й компанійці, а з ними Григорій Самойлович і старшина опинилися в облозі заколотників. Тоді старшина видала Неплюєву Григорія Самойловича. Заколот був придушений московським військом з допомогою сердюків та компанійців, а також «из поспольства лучших людей».

Восени 1687 р. гетьман Самойлович з сином Яковом були перевезені «за крѣпкими караулы» до Орла, а потім до Нижнього Новгорода. Року 1688 вони були заслані до слободи Кукарки (біля Вятки), а далі «в Сибирские городы»¹¹. Григорій Самойлович, обвинувачений у зносінах з Кримом, був страчений у Сєвську 11 листопада 1687 р. Родичі й прибічники Самойловича, за невеликими винятками, були позбавлені урядів. Величезне майно Самойловичів було skonфісковане московським урядом»¹².

25 липня на Коломаку скликано військову раду. Однак усе вже було вирішене задалегідь. Старшина, позбувшись Самойловича, опинилася між двох огнів: з одного боку, загрожували дальші заколоти у війську; з другого боку, диктував свою волю Голіцин. Звичайно, вирішальне значення мала позиція представника царського уряду.

Яскравий опис подій, пов'язаних з Коломацькою радою 25 липня, залишив самовидець — генерал російської служби, шотландець Патрик Гордон. Спочатку передбачалося послати гінців по духовенство і старшину найближчих полків, щоб вони були присутні на раді. Але розрухи в козацькому таборі примусили і старшину, і Голіцина поспішити з обранням нового гетьмана. 24 липня старшина зібралася в Голіцина і обміркувала запропонований ним проєкт нових «статей»¹³.

Хоч головним кандидатом на гетьмана був Мазепа, але в старшини, що скинула Самойловича, були й інші, досить впливові кандидати, як, наприклад, генеральний обозний В. Борковський або колишній полтавський полковник Прокіп Левенець¹⁴. Перемогла кандидатура Мазепа, і саме тому, що в той час вона була прийнятна і для старшини, і для царського уряду. Старшина, скидаючи Самойловича за його самовладність, нічого не мала проти його зовнішньої політики. Старі прибічники П. Дорошенка, які відіграли активну ролу в поваленні Самойловича — М. Вуяхевич, Г. Гамалія, В. Кочубей, — висунули кандидатуру людини, яка своєю попередньою політичною діяльністю була відома як противник антитурецької коаліції, отже, могла б продовжувати в цьому питанні політику Самойловича. Царський уряд, зі свого боку, давно й добре знав Мазепу, який мав впливові зв'язки в московських урядових колах. Отже, на кандидатурі його зійшлися обидві сторони¹⁵.

Того ж вечора старшина позбавила прибічників колишнього гетьмана генеральних і полковницьких урядів і розподілила їх між собою¹⁶. Після цього військова рада, яка відбулася 25 липня, мала лише формальне значення. Вжито було всіх заходів, щоб здійснити намічений напередодні плян виборів.

Рада відбулася на великій низині біля козацького табору. Місце виборів було оточене тісним колом («у шість чоловіка») московського війська. Навколо козаків розставлено було стрільців і рейтарів. На Раді присутні були тільки 800 кінних і 1200 піших козаків, тобто зовсім незначна частина козацького війська. Старшина, яка стояла в перших Рядах,

вигукнула ім'я Мазепа, а коли дехто спробував назвати ім'я Борковського, їх «вмить угамували». Іван Мазепа був обраний на гетьмана України.

3. Коломацька угода 1687 року

Коломацький переворот завершився укладенням нової угоди між Україною й Москвою — так званих «Коломацьких статей». На «Коломацьких статтях», безперечно, позначилися загальнополітичні обставини того часу: з одного боку, військово-політична перевага московського уряду; з другого боку, слабкість української старшини в умовах зміни гетьмана, розбіжностей серед самої старшини й, головне, заколотів у козацькому війську й загального соціально-політичного напруження на Гетьманщині, яке за кілька днів вибухло великими заколотами на території південних полків¹⁷. Не дивно, що «Коломацькі статті», які в основі своїй мали «Глухівські статті» гетьмана Многогрішного 1669 р. з додатками, зробленими за гетьмана Самойловича, були дальшим кроком на шляху обмеження державних прав України.

Це позначилося навіть на формальній стороні «Коломацьких статей». Після деяких пактів поруч з традиційною формулою: «и гетман, и вся старшина, и Войско Запорожское, и народ Малороссійскій на их царской милости били челом» з'являється новий додаток: «и приняли то с радостью» (пакти II, IV, VI, XIII); а в кінці «статей»: «приємлем радостно».

«Коломацькі статті» забезпечували насамперед інтереси московського уряду на Україні. Зокрема велику увагу приділено було актуальним питанням зовнішньої політики. Оскільки було добре відомо, що Самойлович критично ставився до «вічного миру» з Польщею 1686 р. і через те був в опозиції до антитурецької коаліції, в «Коломацьких статтях» застережено було, що новий гетьман повинен не зачіпати інтересів Польщі і «вѣчной мир и союз» з нею «содержать крѣпко и ничѣм не нарушить», зокрема «довольствоватца тѣми городами с принадлежностями их, которые в договорѣх имянно и пристрацію изображены; а что по тѣм же договорам уступлено в сторону Королевскаго величества Польскаго, и в тѣ мѣста не вступатца и к нарушенію договоров никакіе причины не давать». Український уряд зобов'язався посилати військо проти Криму й турецьких фортець («городков») на Дніпрі, а також Очакова й «остерегать того накрѣпко», щоб «миру запорожців с Крымом и с городками никогда не имѣть», і щоб «из Малороссійских городов в Крым с торгами, и с запасами, и со всякою живостью не ѣздили и лошадей в Крым не продавали» (пакт VII). Крім того, «для утѣсненія и удержанія Крыму и от нахождения их, Крымских орд, так на Великороссійскіе, яко и на Малороссійскіе города» український уряд мав збудувати фортецю на лівому березі Дніпра, проти Кодака, а на р. Самарі, Орелі і в гирлах р. Берестової та Орчика «построить города и населить Малороссійскими жителями...» (пакт XX).

Цілком зрозуміло, що московський уряд і цього разу відкинув українське домагання, «чтоб повелѣно было им от окрестных государей всякіе присыльные листы принимать и прочитать, а прочитав, до великих государей отсылать, и от себя им к ним писать». Відколи Москва, фальсифікуючи Переяславську угоду 1654 р., позбавила Україну (в «Переяславських статтях» Юрія Хмельницького 1659 р.) права міжнародних дипломатичних зносин, український уряд при кожній новій угоді підносив це питання, але, звичайно, даремно. Отож і в Коломацькій угоді указано було «в той стать Гетману и всему Войску отказать» і «к польскому королю и к иным государям, и к крымскому хану ни о чем не писать и не посылать». Якщо ж од чужих держав «будут к ним письма, и тѣ письма приняв им, присылатъ к великим государем, к Москвѣ, в Приказ Малыя Россіи, а от себя им против тѣх писем ни к кому ничего не писать» (пакт VII).

Щоб забезпечити постійну московську контролю над діяльністю українського уряду, ухвалено було, крім звичайних московських воєвод і залог у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжені та в Острії (пакт II), «при гетманѣ в Батуринѣ... быть полку московскому стрѣльцкому» — коштом («хлѣбные запасы») українського уряду, під претекстом «охраненія цѣлости его» (пакт XVII)¹⁸.

Цілом новим, порівнюючи до попередніх «статей», був пакт XIX про взаємини України й Московщини. Цей пакт був внесений до Коломацької угоди з московської ініціативи, у зв'язку з дразливим питанням про т. зв. «севські чехи»¹⁹. Гетьман і старшина повинні були «служба великим государям... народ Малороссійскій всякими мѣрами и способы с Великороссійским народом соединять и в неразорванное и крѣпкое согласіе приводитъ супружеством и иным поведеніем, чтоб были под одною их царскаго пресвѣтлаго величества державою обще, яко единой Христіанской вѣры, и никто б голосов таких не испушал, что Малороссійской край Гетманского регименту, а отзывались бы вездѣ единогласно: Их царскаго пресвѣтлаго величества самодержавной державы Гетман и Старшина, народ Малороссійской обще с Великороссійским народом, и вольной переход жителем из Малороссійских городов в Великороссійскіе города имѣти».

Це вперше в українсько-московському договорі Москва заперечувала державний характер гетьманської влади, а тим самим і українську державність взагалі. Це було перекреслення державно-політичної концепції всіх гетьманів, від Богдана Хмельницького до Івана Самойловича. И хоч «и гетман, и старшина, и все Войско Запорожское сей их, великих государей, их Царскаго Пресвѣтлаго величества, указ и изволеніе приняли и обѣщались содержать твердо», XIX пакт Коломацької угоди і для гетьмана Мазепи, і для Української держави під його гетьманським регіментом — залишився мертвнонародженням²⁰.

Що давала Коломацька угода українській стороні, окрім загального ствердження «прежних прав и вольностей, чѣм пожалован был прежній гетман Богдан Хмельницкій» (пакт I)²¹, забезпечення козацьких станових і маєткових прав (пакти III, XV) й інших «статей», що стали вже трафаретними? «Коломацькі статті», звичайно, не могли не забезпечити інтересів козацької старшини, яка насамперед подбала про те, щоб гетьман своєю владою, без царського указу, не мав права змішувати генеральну старшину (пакт XI). Далі, з огляду на поширення «всякого междуособія и невинных кровей разлитія... от своевольных людей, которые... затѣваютъ всякіе ссорные и смутные слова», а зокрема, «оставя... работы свои, пахатные мужики, будники, винокуры... отзываются казаками, и от того бѣды и разоренія чинятца великіе, а прямым казакам чинятъ безчестіе», відновлено було ухвалу «Глухівських статей» (скасовану в «Конотопських статтях» 1672 р.): «учинить полковника и казаков и при нем бы были тысячѣ челоуѣком казакком реестровым, и буде гдѣ учинятца какіе от того шатости и измѣна, ему, полковнику, тѣх своевольных унимать по своим правам, как о том их права належат». Цей поліційний загін мав діставати платню «по договору на год» і стояти «на устроенном мѣстѣ, гдѣ пристойно, ко всѣм полкам на сей (лівій) сторонѣ Днѣпра» (пакт XIII)²².

Хоч новий український уряд вимагав, щоб усі «пожитки» Самойловича та його синів були передані до Генерального скарбу, московський уряд погодився залишити на Україні лише половину того майна, «а другую половину указали взять в свою, великих государей... казну» (пакт XXI)²³.

Останній пакт «Коломацьких статей» був присвячений дразливому питанню про «оренди». Український уряд не заперечував проти скасування «оренд», *властиво, це була його пропозиція*. Натомість він пропонував запровадити прямий податок з «посполитых людей, которые не записаны в козацком спискѣ». Але цей пакт зрадаговано було досить обережно: ухвалено було «о том дѣлѣ помыслить и на мѣрѣ поставитъ, чтоб было не к тягости народу Малороссійскому, а охочіе конные и пѣшіе полки... держать в полном числѣ попрежнему» (пакт XXII)²⁴.

Коломацька угода мала бути конституцією українсько-московських відносин на час гетьманування Мазепи²⁵. Складена в умовах надзвичайно несприятливих для української сторони, вона була безперечним успіхом Москви в її історичному наступі на Україну. Вона дуже в'язала руки новому українському урядові, який мусів льояльно виконувати цей московський диктат. Й лише державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечинними.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ II

¹ Михайло (в чернецтві Мелетій) Васильович (Яковович) Вуяхевич-Височинський (к. 1625-1697), галицького шляхетського роду (гербу Корчак), одна галузь якого переселилася на Остерщину; писар Києво-Печерської лаври (1654), генеральний писар у Сомка (1661, 1662, 1663) і Дорошенка (1669-1676), *засланий до Сибіру в 1663 р.*, генеральний суддя за Самойловича і Мазепи (1683-1691); архимандрит Києво-Печерської лаври (1691-1697). Про нього — див. нашу розвідку «До історії Руїни» — «Записки Історично-Філологічного Відділу УАН», кн. XVI, К., 1928.

Яків Кіндратович Лизогуб (Яцко Кобизенко) (+ 1698), козак Гелм'язівської сотні Переяславського полку (1649), полковник канівський (1666-1669), генеральний осаул у Дорошенка (1669-1674), полковник чернігівський (1687-1698). Визначний полководець. Був у добрих стосунках з Мазепою й користувався його довір'ям.

Григорій Михайлович Гамалія (Грицько Гамаль) (+ 1702), посол Виговського до Туреччини (1659), сотник пирятинський (1663), полковник лубенський (1665-1670), був послом Брюховецького до Туреччини 1668 р. у справі турецької протекції для України. Прихильник Дорошенка, в якого був охотницьким полковником (1669), полковником паволоцьким (1672-1673) і генеральним осаулом (1674). Полковник лубенський (1687-1688).

Василь Леонтійович Кочубей (к. 1640-1708), військовий канцелярист у Брюховецького і Дорошенка; посланець Дорошенка до Туреччини (1675), «уманський писар» (1675); канцелярист, посланець архієпископа чернігівського Лазаря Барановича до Москви (1676), військовий канцелярист (1679), реєнт Генеральної військової канцелярії (1681-1687), посланець Самойловича до Москви (зокрема в 1685 р.), генеральний писар (1687-1699), генеральний суддя (перший) (1700-1708). Про нього — див. далі, розділи V і VIII.

² Родіон Григорович Дмитрашко-Райча (+ к. 1705), сербського походження, з 1665 р. на Україні, де був полковником «волоських хоругв»; полковник переяславський (1667-1677 з перервами); був причетний до справи Рославця та інших інтриг і змов проти Самойловича, за що був позбавлений полковництва (1674) й навіть засуджений на смерть (1683), але врятувався. Після Коломацького перевороту — полковник переяславський (1687-1688). Про його інтриги проти Мазепи — див. розділ V.

Степан Петрович Забіла (+ к. 1694), син генерального обозного Петра Забіли; сотник борзенський (1674-1677), генеральний хорунжий (1678-1683); потім був «у війську» без уряду. Після Коломацького перевороту — полковник ніженський (1687-1694). За фамілійними спогадами, «получил милость высочайшую равенством гетману, за що отруен по ненависти» (записи його племінника І.І. Забіли).

Року 1695 Василь Чуйкевич був «высланный» гетьманом для розподілу його спадщини (Лазаревський, т. II, с. 396, пр. 644).

Константан Дмитрович Солонина (+ 1696 (1695 ?)), полковник київський (1669-1678, з перервами). Року 1671 — посол Многогрішного до Москви й на з'їзд московських і польських послів у с. Мигновичах; кандидат на гетьмана (1672); посол Самойловича до Москви (1676). Полковник київський (1687-1688). «Под гнѣвом» Мазепи втратив уряд.

³ Василь Касперович (Карпович) Борковський (Дунин-Борковський), шляхетського роду (герба Лебідь) (1640-1702), сотник вибельський (1668), полковник чернігівський (1672-1685), генеральний обозний (1685-1702).

Сава Прокопович Прокопович († 1701), сотник воронізький (1669), підписав Глухівські статті, посланець Многогрішного до Москви (1669), *перяславський полковий писар* (1671), писар генерального суду; генеральний писар (1672-1687), генеральний суддя (1687-1701). Родоначальник роду Савичів.

⁴ «В тихомірне владѣніе Малороссійского Панства» (себто держави) Гетьмана Самойловича (з нагоди будівництва Успенської церкви в Глухові. Лазаревський, т. II, с. 430, пр. 688).

⁵ Про династичні пляни Самойловича — див. нашу статтю; «Династична ідея в Державно-політичній думці України-Гетьманщини 17-18 ст.». — «Державницька Думка», Філадельфія, 1951, IV, с. 43-44.

⁶ Оригіналу доносу старшини на Самойловича не збереглося. Маємо лише тогочасний московський переклад, опублікований в «Источниках для истории Малой Россіи» Д. Бантиш-Каменського (Чтенія в Императорском Обществѣ Исторіи и древностей російских при Московском университетѣ, Москва, 1858, т. 1, с. 297-304). Цей переклад викликає деякі сумніви: приміром, зазначена, що Донос поданий «в таборѣ над рѣчкою Коломаком», тоді як справді це було ще на р. Кильчєні.

⁷ Державна публічна бібліотека УССР, Відділ рукописів, збірка Судієнка, ч. 97, том V, с. 556. У своєму доносі на Самойловича старшина, справді, просила тільки «конечной его, гетманской, перемены», застерігаючи, що «если... не имѣла быть на том воля... царского пресвѣтлаго величества, то Войско Запорожское... по своим войсковым правам и обычаям с ним (Самойловичем) поступити в скором времени понуждено будет».

Самойлович вже давно мав хворобу очей, яка загострилася під час кримського походу 1687 р. й особливо дошкуляла гетьманові частими болями голови. Недарма він нарікав, що його «ця нерозсудна війна московська зовсім позбавила здоров'я».

⁸ Разом із Самойловичем та його синами були заарештовані: генеральний бунчужний, *очевидно, виконуючий обов'язок*, і полковник перяславський Левко Полуботок, полковник ніженський Ярема Непрак та інші. Деякі з них були незабаром звільнені й навіть відновлені на уряді (Л. Полуботок).

⁹ Лазар Горленко (+ 1687), реєстровий козак Прилуцької сотні (1649), полковник прилуцький (1658, 1661-1662, 1664-1668, 1672-1677, 1680-1687). Брав участь у змові Рославця, але потім замирився із Самойловичем і навіть посвоячився з ним.

¹⁰ Данило Павлович Апостол (1654-1734), з молдавського шляхетського роду, полковник миргородський (1682-1727), гетьман України (1727-1734).

¹¹ Гетьман Самойлович помер у Тобольську 1690 р. Яків Самойлович (з дружиною) був засланий до Єнісейська, а потім до Тобольська, де й помер 1695 р. Вдова його повернулася на Україну, де й одружилася з Михайлом Миклашевським, полковником стародубівським.

Дружина гетьмана Самойловича з донькою Анастасією й унукою, донькою Григорія Самойловича, була оселена в Седневі під доглядом відданого Мазепі полковника чернігівського Якова Лизогуба та його зятя Степана Бутовича, старости седнівського (майбутнього генерального осаула). Року 1690 Анастасія Самойлович одружилася з кн. Юрієм Четвертинським (*кн. Четвертинський був живий ще 1717 р.* (див. с. Васьківці, Прил[уцького] полку), який взяв до себе (він жив у своєму глухівському маєтку Дунайці) й тещу. Донька Григорія Самойловича (ім'я її невідоме) згодом вийшла заміж за компанійського полковника Юрія Кожуховського. Про неї — див. нашу розвідку «Внучка двох гетьманів». — «Українська Дійсність», Прага, 1943, чч. 3, 4.

Репресії проти Самойловичів не торкнулися родини покійного Семена Самойловича. Вдова його — Марія Федорівна (народж. Сулима), донька полковника перяславського й сестра генерального хорунжого Івана Сулими, жила в своїх маєтках на Стародубівщині з двома доньками (обидві Марії), з яких старша була за генеральним осаулом Антоном Андрійовичем Гамалією (син генерального осаула Андрія Гамалії, брата Григорія Гамалії — див. прим. 1), а молодша за знатним військовим товаришем Михайлом Богдановичем Корсаком, смоленським шляхтичем.

Небіж гетьмана Самойловича — Михайло Самойлович, кол. полковник гадяцький, був депортований до Москви.

¹² Про долю Самойловичевого майна — див. прим. 23.

¹³ Немає сумніву, що з московського боку головним негодіятором у цих переговорах був думний дяк Ємельян Українцев, згодом посол до Константинополя (1699-1700), Польщі (1707) та Угорщини (1708), де він і помер. Визначний московський дипломат і фахівець в українських справах, хоч, за його власними словами, був він «по латыни не учен и по нѣмецки, и по французски не разумѣл».

¹⁴ Прокіп Левенець (Левенко) (+ 1691), полковник полтавський (1674-1675, 1677-1678), був тоді (1687) полтавським полковим обозним. Його кандидатуру могла висунути полтавська й запорозька старшина, але шанси її були дуже малі.

«Історія Русів» оповідає про те, що старшина воліла мати гетьманом «обозного Лизогуба, яко особу в землі всіма сторонами найпершу», але мусіла поступитися тискові Голіцину, який обстоював кандидатуру Мазепи. Ця або плутанина імен (генеральним обозним був тоді Борковський, який, справді, мав своїх прихильників на Коломацькій раді), або ж фамілійна традиція Лизогубів (мова мовиться, звичайно, про Якова К. Лизогуба, внук якого Яків Ю. Лизогуб був генеральним обозним в 1730—1740-х роках).

¹⁵ Деякі дослідники, особливо російські, приписують вирішальну роль в обранні Мазепи на гетьмана хабареві, який Мазепа дав Голіцину. Року 1709, вже після смерті Мазепи, в Бендерах старшина писала, що «ясновельможний гетьман Мазепа, без згоди Війська Запорозького, передав багато скарбів гетьмана

Самойловича до Москви кн. Голіцинові за надане собі гетьманство...». Є власноручне свідчення Мазепи, що він обіцяв і згодом («через немалое время») дав Голіцину велику суму грошей — 10 тисяч рублів (а також багато коштовних речей). Але таке «приношення» було звичайним явищем в умовах того часу. Вирішальне значення мало те, що супроти кандидатури Мазепи не було рівної на Україні, а ще більше те, що за ним стояла Москва й особисто кн. Голіцин, давній приятель Мазепи.

¹⁶ Зокрема Сава Прокопович дістав генеральне судейство, а Василь Кочубей — генеральне писарство. Генеральним осаулом став Войца Сербин, колишній полковник переяславський, особистий ворог Самойловича. Полковницькі уряди дістали: Яків Лизогуб — чернігівський, Григорій Гамалія — лубенський, Степан Забіла — ніженський, Константан Солонина — київський, Федір Жученко (тесть Кочубея) — полтавський, Тимофій Олексієвич — стародубівський. Прилуцьким полковником, замість забитого Л. Горленка, став Іван Стороженко. Зберегли свої уряди: генеральний обозний Василь Борковський, генеральний суддя Михайло Вуяхевич, полковник миргородський Данило Апостол, полковник гадяцький Михайло Борохович. *Переяславським полковником став Дмитрашко-Райча (див. прим. 2).*

¹⁷ Про повстання 1687 р. — див. розділ IV.

¹⁸ Цей стрілецький (згодом солдатський) полк був до 1708 р. в Батурині, при особі гетьмана, й супроводжував його під час походів. Командантом полку був полковник і стольник Борис *Миронович* Батурин (1693), а потім (1695 р. — до кінця 1708 р.) полковник Іван Анненков*, який тримав себе лояльно щодо гетьмана й користувався прихильністю Мазепи. Пізніше при Гетьмані було 3 московських полки. [* *Не Іван, а Григорій Іванович. — Див. лист П. Орлика до С. Яворського в «Основі» 1862 р.*]

¹⁹ Сєвські чехи — дрібна срібна монета з царським іменням і московським державним гербом (двоголовим орлом), яку карбовано (з ініціативи українського уряду) в м. Сєвську в 1686-1687 рр. для України, де відчувався брак старих польських (т. зв. жигмонтівських) чехів («пултораків» = 1 1/2 гроша). Через дуже низьку якість нових чехів (вони були майже мідяні), людність на Україні відмовлялася їх приймати. Коломацька угода зобов'язувала український уряд «послать в города и в мѣста универсалы с подкрѣпленіем смертныя казни, чтоб тѣ, чехи ходили обыкновенно как иных государств такіе ж чехи ходят в Малороссійском краѣ; а естли б кто противен в том учинился, и тѣм чинить смертная казнь» (пакт XIX). Але це викликало таке обурення на Україні, що вже у вересні 1687 р. московський уряд змушений був вилучити з обігу сєвські чехи. Див.: В. Шугаєвський, Монета і грошова лічба на Україні в XVII столітті. — «Науковий Збірник», I, вид. УВАН, Нью-Йорк, 1952, с. 146-147.

²⁰ Цей пакт, нав'язаний українській стороні Московією, залишився на папері. Кочубей у своєму доносі на Мазепу 1708 р. пише, що, всупереч Коломацькому Договорові, Гетьман не дозволяв українцям ріднитися з москалями і був дуже невдоволений, коли вони між собою знайомилися й зближались.

²¹ Дуже цікаво, що в тексті Коломацької угоди зникло приречення царя, яке було в «Глухівських статтях» (п. 2), що «ничѣм права их и вольности нарушены не будут».

²² Це не було здійснене.

²³ Згодом, 1709 р. на еміграції, старшина оцінювала сконфісковане в 1687 р. майно Самойловичів на кілька мільйонів. Окрім маєтностей і великої готівки, сконфісковано було багато дорогоцінностей і коштовних речей — зброї, посуду, одягу тощо, як видно з опису того майна, що споряджений був 1687 р. (опубліковано в «Русской Исторической Библиотеке», т. VIII, СПб, 1884). Деякі срібні речі (великі миски й інше срібне начиння) з гербом Самойловича були в Мазепи ще на еміграції, в Бендерах. Інші, з таким же гербом, потрапили до Москви, де ще на початку XX ст. зберігалися в Кремлі (в «Оружейной Палатѣ»).

З цього майна «з ласки й окремої уваги ясновельможного гетьмана Мазепи пожертвовано дочці (Самойловича), виданій за кн. Четвертинського, тисячу імперіялів, а внучці двох гетьманів, Самойловича по синові, а Брюховецького по дочці, відданій заміж за полковника Кожуховського (Юрія), тисячу золотих, декілька штук срібного посуду, намиста й маленьку частину дорогих каменів». Крім того, згодом (у 1700 р.) Мазепа дав на викуп кн. Ю. Четвертинського з татарського полону 3 тис. золотих.

Можна думати, що з цих Самойловичевих скарбів Мазепа черпав кошти і на свої величні церковні будівлі 1690-х років, що з них деякі (приміром, соборна церква Мгарського монастиря й Успенська церква в Глухові) розпочав ще Самойлович. Року 1696 Мазепа збудував у Києво-Печерській лаврі башту з церквою в ім'я преподобного Івана Кушника, патрона покійного гетьмана Самойловича.

²⁴ На утримання охотницьких полків ішли прибутки з «оренд» (див. розділ IV).

²⁵ У вересні 1689 р., після московського перевороту й падіння Голіцина, пороблено невеличкі зміни в Коломацькій угоді. Зокрема, московський уряд погодився з домаганням Гетьмана, щоб цар не видавав жалованих грамот на маєтності в Україні без попередніх гетьманських універсалів. Див. пакт IV «Коломацьких статей».

Розділ III

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА МАЗЕПИ ДО 1700 РОКУ

1. Основні засади зовнішньої політики Мазепи в 1680-х — 1690-х роках

Коломацький переворот і початок гетьманування Мазепи сталися в умовах війни, яку Росія і Україна, як союзник її, провадили з Кримом і Туреччиною. Воєнні дії українського й московського військ на півдні пов'язані були з ширшими плянами антитурецької коаліції — Священної Ліги. Це не могло не відбитися на українській політиці, і новий уряд Мазепи протягом наступного десятиліття (власне, до 1700 р.) приділяє велику увагу питанням зовнішньої політики, ба навіть ширше — міжнародним проблемам тогочасного європейського Сходу, зокрема чорноморській проблемі. Це не тільки було наслідком Коломацької угоди 1687 р., але насамперед пов'язане було з основними політичними та економічними інтересами України.

В українській політиці кінця XVII — початку XVIII ст. позначилися дві основні концепції інтересів України в Чорноморському басейні і взаємин з чорноморськими країнами. Перша, стара концепція часів гетьмана Петра Дорошенка (а власне, ще Богдана Хмельницького і навіть старіша) — концепція рівноваги сил на Чорноморщині, оперта на порозумінні з Туреччиною й Кримом (або ж, як за часів П. Дорошенка, з самою Туреччиною), з використанням їхньої політичної і мілітарної допомоги проти Польщі чи проти Московщини або ж проти цих обох держав заразом. Вплив цієї концепції помітний у політиці гетьманів Брюховецького (після розриву з Москвою), почасти Многогрішного і особливо Самойловича. Ця концепція була дуже популярна на Запоріжжі (з його ідеєю неутралітету й торговельного миру з Кримом) і на півдні Гетьманщини (зокрема, в Полтавському полку). Зрештою, це була концепція мирного розв'язання чорноморської проблеми. Своє завершення в добу Мазепи ця концепція знайшла в українсько-кримському союзному договорі Петра Іваненка (Петрика) 1692 р.¹ Немає сумніву, що гетьман Мазепа, колишній дорошенківець і прихильник чорноморської політики Самойловича, яка й формувалася, мабуть, великою мірою під його впливом, співчував цій концепції. І саме його впливові можна завдячити той відносний спокій, який запанував на півдні після великих, але невдалих кримських походів 1687 і 1689 рр. — аж до середини наступного десятиліття. Хоч війна тривала й далі, але в цей час впадає в око офензива Криму супроти дефензиви України й Московщини.

Наприкінці XVII ст., в умовах антитурецької коаліції й триваючої війни з Туреччиною й Кримом, зростає й зміцнюється друга концепція чорноморської політики України. Ця концепція прагнула радикального розв'язання чорноморської проблеми, а тому вимагала активної української політики на Чорноморщині, Близькому Сході, а в дальшій перспективі — в цілій Східній Європі. Як витвір немовби чужого походження й чужих політичних інтересів (Священна Ліга, Польща, Московщина), ця концепція не могла здобути собі особливої популярності на Україні, від якої вона вимагала великого напруження сил та ресурсів — і величезних жертв. Але й ця концепція мала свою українську традицію й, головне, свій глибокий український зміст. Це ж була традиція священної боротьби християнського українського лицарства проти навали мусульманського світу, початки якої йдуть у глибоке минуле Козаччини (а навіть ще далі). Це ж була ідея, яка присвічувала українським державним і культурним діячам XVII

ст., зокрема Богданові й Тимошеві Хмельницьким, тому ж Петрові Дорошенкові (в останні роки гетьманування), Йоаникієві Галятовському (його «Łabędź», 1679 р., «Алкоган», 1683 р.) та іншим. Це була ідея об'єднання всіх сил Православного Сходу (антитеза католицькій Священній Лізі) для повалення отаманської могутності, для виходу України на південь, через Чорноморщину, на широкі шляхи національної й міжнародної політики. Виходячи з традиційної програми Української держави, з Правобережжям і Запоріжжям, як інтегральними частинами української державної території, Мазепа добре розумів, що без Полудневої України й північного узбережжя Чорного моря (а може й Криму) незалежна й соборна Українська держава, а передусім прилучення до Гетьманщини Правобережної України й повна інкорпорація Запоріжжя, були неможливі. Це ставило тоді на порядок денний української зовнішньої політики питання про цілковиту ліквідацію турецько-татарського панування на півночі Чорноморщини.

Ця ідея помітна в Мазепи вже в перші роки його гетьманування (починаючи з 1688 р.). Він, що колись був прихильником старої дорошенківської політики на Чорноморщині, підтримує (не без впливу деяких політичних і церковних кіл Близького Сходу) політику московського уряду царівни Софії і князя В. Голіцина, а згодом Петра I щодо Криму й Туреччини, намагаючися лише перевести її з тору Священної Ліги та московсько-польського союзу на інші, українсько-балканські шляхи. Гетьман пише (здебільшого власноручно) докладні й цікаві проєкти (вони збереглися в московських архівах) мілітарної й політичної офензиви Московщини та України на Чорноморщині, проєкти, що мали, безперечно, великий вплив на Петра I. Але вони почали здійснюватися пізніше, в другій половині 1690-х років, коли міжнародна політична ситуація значно змінилася — і не на користь цих проєктів і плянів Мазепи. Та навіть і тоді, і пізніше Мазепа не перестає цікавитися цією проблемою. Він тримає найтісніші зв'язки з Молдавією та Валахією, з церковними колами Сербії, Болгарії, Греції, з Атоном, з Константинопольським патріархатом, а згодом і з патріархатами Єрусалима та Антіохії.

Що чорноморська політика Мазепи і всі її флюктуації в кінці XVII ст. були органічно пов'язані з його загальними плямами будівництва Соборної Української Держави, видно з того, як Гетьман ставився в своїй державній діяльності до двох інших сусідів України — Польщі та Московщини. Як і Самойлович, Мазепа був противником польсько-московського союзу, слушно вбачаючи в ньому небезпеку для Української держави й зокрема для її соборницьких прагнень. Він не раз остерігав Москву щодо польської політики, зокрема 1690 р. повідомляв московський уряд про таємні зносини Польщі з Кримом і Запоріжжям. Гетьман вказував на те, що весь тягар війни з Кримом і Туреччиною союзники перекладають на Московщину і Україну. Мазепа добре розумів, що всяке порозуміння між Польщею й Москвою припечатує справу Правобережної України, виключаючи можливість об'єднання її з Гетьманщиною. Навіть пізніше, 1701 р., вже після закінчення турецької війни, коли Польща знову була союзником Москви — цим разом проти Швеції — Мазепа доводив московському урядові, що дружити з поляками небезпечно, бо й «наші кронікарі пишуть: доки світ стоїть світом, поляк русинові не буде братом»². Ставлення до Польщі визначало політику Мазепи і щодо Криму (й Туреччини), і — головне — щодо Москви.

Московська політика Мазепи в перший період його гетьманування (до 1700 р.) досить складна й досі ще малодосліджена. Україна вже кілька десятиліть була зв'язана з Москвою, й Коломацька угода ще посилила цей зв'язок, а власне залежність українського уряду від загальної політики московської. Щоправда, московський переворот 1689 р. дещо послабив становище московського уряду супроти України, із цього скористався Мазепа, який загалом продовжував традиційну політику не допускати втручання Москви у внутрішні українські справи. Але допомога Москви була потрібна новому гетьманові в його заходах консолідації внутрішніх українських відносин, тоді надто напружених³, а головне — для здійснення ширшої програми об'єднання українських земель під гетьманською булавою. Можна цілком погодитися з покійним Б.Д. Крупницьким, який

саме в цьому вбачав «суть політики Мазепи». Отже, незалежно від свого особистого ставлення до Москви й московської домінації на Україні, Гетьман у 1690-х роках провадить політику більш-менш лояльного співробітництва з московським урядом, не випускаючи з ока основних цілей української державної політики й раз-у-раз боронячи інтереси України супроти дальшого наступу на неї московського імперіялізму та централізму. Годі й казати, що при цьому Мазепа пильно стежив за міжнародно-політичною ситуацією й, коли була потреба й спроста, використовував також інші політичні шляхи.

Зокрема гетьман Мазепа лояльно й ретельно виконував військові зобов'язання Коломацької угоди. Навесні року 1688 почалося будівництво фортець на півдні Гетьманщини, що провадилося під безпосереднім керуванням самого Гетьмана, а також московських воєвод Леонтія Неплюєва й Григорія Косагова, силами близько 20 тисяч козаків, виборних від шести полків. Влітку того року була збудована Новобогородицька фортеця на р. Самарі⁴, про яку Мазепа писав, що вона буде «в окрестных государствах явна и славна, великим государям к чести, а неприятелям страх и разорение». Хоч фортеця була збудована українським урядом, але її обсадила московська залога (1000 «ратных людей») на чолі з московським командантом. Будівництво цієї фортеці, а згодом і інших укріплень (фортеця Ново-Сергіївська на р. Самарі, 1689 р.) на кордоні Гетьманщини з Запоріжжям викликало велике невдоволення на Січі й стало одною з головних причин ворожого ставлення Запоріжжя до Мазепи майже до кінця його гетьманування.

Але найголовніше — то була дальша участь України у війні з Кримом і Туреччиною.

2. Україна у війні з Туреччиною і Кримом

Невдалий кінець першого Кримського походу не припинив дальшої боротьби Росії проти Туреччини й Криму. Активну участь у цій боротьбі продовжувала брати і Україна. Головну увагу при цьому приділено було боротьбі проти татарських нападів. Кримське ханство, користуючися невдачею першого Кримського походу, і далі робило руйнівчі напади на територію України. Український уряд давав рішучу відсіч татарським напасникам. У лютому 1688 р. козацьке військо (полки Лубенський, Миргородський та інші) на чолі з охочекомонним полковником Іллею Новицьким⁵ розгромило татарський загін біля гирла р. Тясмина. Наприкінці вересня того ж року Новицький, на чолі кількох козацьких полків (Переяславський, Миргородський та інші), вирушив у похід під турецьку фортецю Очаків, де було зруйновано кілька турецьких поселень, розгромлено татарський загін, який повертався до Криму з Угорщини, маючи великий ясир, взято було полонених і велику здобич. Ці успіхи українського війська особливо виділяються на фоні невдалого походу польської армії під Кам'янець у 1688 р.

Тим часом московський уряд готувався до нового великого наступу проти Криму. 19 вересня 1688 р. був виданий царський указ готуватися до походу, призначеного на наступну весну. У березні 1689 р. московське військо під командуванням князя В. Голіцина вирушило в похід. Це була величезна армія в 112 тис. чол., яка незабаром (20 квітня) збільшилася приєднанням до неї на Коломаку українського війська на чолі з гетьманом Мазепою. Об'єднане військо вирушило на південь прямо степом, залишивши на р. Самарі загін для забезпечення комунікації і постачання війська. 11 травня Мазепа і Голіцин дійшли до р. Каїрки, близько Перекопа; звідси Голіцин для забезпечення правого флангу послав загін до турецької фортеці Іслам-Кермана (на Дніпрі), а сам рушив далі до Перекопа.

Звістка про похід українсько-московського війська дуже стурбувала Крим і Туреччину. На допомогу татарам прийшло 50-тисячне військо з Озова. Татарське військо вирушило назустріч Голіцину і стало на Каланчаку. Тут 14 травня, між Зеленою Долиною і

Чорною Долиною, на правий флянґ українсько-московського війська напав передовий татарський загін. Бій тривав близько 4 годин; татари були розбиті й змушені відступити. 16 травня на Чорній Долині українсько-московське військо було атаковане головними татарськими силами на чолі з ханом Селім-Гіреєм. Спочатку перевага була на боці татар, але вогонь артилерії відбив татарський наступ. На другий день хан відступив до Каланчака, а 20 травня українсько-московське військо дійшло до Перекопа.

Це був великий успіх союзного війська після важкого й небезпечного походу по безводному степу. Проте наступного дня — 21 травня — Голіцин наказав військові відступати. Причини цього відступу лишилися невідомі. Голіцин виправдовувався скрутним станом війська, яке було знесилене важким походом і страждало від браку води і нестачі провіанту та фуражу. Однак інші учасники походу (наприклад, Гордон) спростовують це. Були чутки про те, що кримський хан підкупив Голіцина. Головною ж причиною несподіваного відступу була, безперечно, нерішучість вищого командування армії, зокрема Голіцина, що не відважився перенести боротьбу на територію Кримського півострова, маючи виснажене походом військо, а до того ще небезпечне становище на правому флянзі, якому загрожували правобережні татарські орди (Білгородська орда) і турецькі фортеці на долішньому Дніпрі, тимчасом як головні татарські сили міцно стояли коло Перекопа. Розбити татарське військо Голіцин не сподівався, а спроба мирних переговорів не дала наслідків. Так чи інакше, несподіваний відступ війська свідчив про цілковиту невдачу цього широко задуманого походу.

Татари весь час нападали на ар'єргард відступаючого війська. Лише 12 червня військо дійшло до Самари. 24 червня біля Коломака українське військо відділилося від московського і повернуло додому, а 27 червня Голіцин розпустив своє військо і вирушив до Москви.

Невдалий кінець другого кримського походу прискорив падіння Голіцина і царівни Софії (вересень 1689 р.). Мазепа, що прибув до Москви в серпні 1689 р., визнав новий уряд царя Петра I, який, у свою чергу, був зацікавлений у підтримці з боку Гетьмана.

Досвід двох невдалих кримських походів показав, що доки українсько-московське військо не забезпечить своїх флянґів, завоювання Криму — річ нездійсненна. Отже, цілком природно виникла думка про перенесення центрів дальшої боротьби проти Туреччини й Криму на низ Дніпра на заході, і низ Дону — на сході. На долішньому Дніпрі була розташована лінія турецьких фортець на чолі з міцним Газі-Керманом (Казикерменом). Ці фортеці закривали вихід до Чорного моря, перетинали шлях до правобережних володінь Туреччини, а також завжди загрожували Запоріжжю і правому флянгові наступу на Крим. У гирлі Дону була розташована міцна турецька фортеця Озів, неприступна з суші, яка перегороджувала шлях до Озівського моря і забезпечувала правий флянґ кримської оборони проти українсько-московського наступу. Отже, дальша боротьба зосередилась на цих двох ділянках фронту — навколо Озова і навколо турецьких фортець на долішньому Дніпрі.

Тим часом український уряд продовжував боротьбу проти татарських нападів. Улітку 1690 р. козацькі полки ходили під Очаків і спустошили його околиці⁶. Найважливішим у цих акціях було об'єднання для спільної боротьби з Туреччиною і Кримом лівобережних козацьких полків з правобережним козацтвом на чолі з полковником Семеном Палієм⁷. Того ж 1690 р. Палій вирушив у похід на Газі-Керман; в 1691 р. він ходив на Аккерман.

У 1692-1696 рр., в зв'язку з повстанням Петрика, татари роблять низку нападів на українські землі. Успішно відбиваючи їх, українське військо, в свою чергу, наступає на турецько-татарські володіння. У 1692 р. козацьке військо, правобережні полки якого знов-таки очолював Палій, разом з компанійцями напало на Очаків, де спалило передмістя і взяло велику здобич. Особливо позначився воєнними успіхами 1693 р. У лютому Палій і лубенський полковник Левко Свічка⁸ ходили під Газі-Керман, розбили там татарський загін і спалили передмістя. У квітні козаки Миргородського полку розбили татар на р. Інгулі, а козаки Полтавського полку — аж під Перекопом. 27 жовтня⁹ 1693 р. об'єднані

сили Палія і лівобережних полків (Переяславського на чолі з полковником І. Мировичем¹⁰ і охочекомонного на чолі з полковником Г. Пашковським)¹¹ завдали великої поразки татарському військові на р. Кодимі. *Це урочище у 12 милях від Дністра поблизу Сараджина.*

Наступного 1694 р., в липні—серпні, полки Київський (на чолі з полковником К. Мокієвським)¹² і Переяславський, військо Палія і компаніїці (Пашковського)¹³ пішли на Очаків, де 3 серпня розбили татарський загін. У вересні того ж року, скориставшись з того, що головні татарські сили пішли на Угорщину, двадцятитисячне козацьке військо на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом напало на Буджак. Похід був дуже вдалий. Козацьке військо захопило одну татарську фортецю («паланку») і взяло багато полонених, худобу та іншу здобич. Запорожці й донські козаки ходили під Перекоп, де розбили численне татарське військо, захопили кілька приморських укріплень, взяли 8 гармат і багато полонених. Не маючи змоги пробитися на Лівобережжя, татари в 1694-1695 рр. напали на Галичину і страшенно спустошили її.

Козацькі походи на турецько-татарські володіння були лише авангардними боями перед новим великим наступом проти Туреччини й Криму. У 1695 р. відбувся перший похід під Озів. У квітні московське військо «землею и рькою Доном» підступило під Озів. На допомогу йому прийшло українське військо на чолі з наказним гетьманом, ніженським полковником І. Обидовським¹⁴. Проте брак фльоти не дав можливості відрізати Озів від моря, звідки турецька фльота приставляла до фортеці військові й харчові припаси. Облога Озова тривала до осені. Вдалося тільки заволодіти деякими укріпленнями коло Озова, де й була залишена на зиму частина московського війська.

Значно кращим було становище союзників на Дніпрі. Стотисячне українсько-московське військо на чолі з гетьманом Мазепою і Б. Шереметєвим вирушило на низ Дніпра. У складі українського війська були лівобережні й слобідські козацькі полки, компаніїські полки і запорожці. Метою походу було заволодіти турецькими фортецями і позбавити татар можливості допомогти Озову.

У червні й на початку липня 1695 р. московське і частина українського війська переправилися через Дніпро. Переправа відбувалася з великими труднощами: «Тою переправою, за уставичными вѣтрами и за водным большим волненіем, вскорѣ поспѣшить было отнюдь некоторыми мѣрами невозможно; и около островов, которые на рѣкѣ Днѣпрѣ сказались из воды, судами обходят з великою трудностію, и весла и шесты многіе переломались». Похід цей взагалі був дуже тяжкий. 3 липня коло р. Омельничка до московського війська приєдналися головні українські сили на чолі з гетьманом Мазепою. Об'єднане військо вирушило на південь і 24 липня, підійшовши до Газі-Кермана, розпочало облогу фортеці. В Газі-Кермані була чимала залога з великою артилерією; крім того, недалеко від фортеці знаходилося татарське військо. Отже, взяти Газі-Керман було нелегко. Довелося побудувати окопи і так поступово підходити до фортечних мурів. З 25 до 30 липня «денно и ночью неотступно, не щадя голов своих», наступало союзне військо, безперервно гриміли гармати, тимчасом як козаки Київського й Чернігівського полків, а головне запорожці не підпускали татар до Газі-Кермана. Проте міцні газі-керманські мури витримали вогонь артилерії. Тоді був зроблений підкоп, який зруйнував «наугольную башню», і це, разом з посиленням гарматним вогнем, викликало пожежу і вибух порохового складу; «от которой гранатной стрѣлбы явно было из того города людей духом поднимало и за город бросало». У проломі, куди кинулося на штурм військо, відбувся п'ятигодинний бій, який закінчився відступом решток залоги до «меншого города» (цитаделі). 31 липня Газі-Керман змушений був здатися. Переможцям дісталися турецькі прапори, 14 гармат, багато полонених і велика здобич. Мури Газі-Кермана, дуже пошкоджені бомбардуванням, було зруйновано дощенту.

Після падіння Газі-Кермана капітулювали й невеличкі фортеці — Нусрет-Керман (Мустрит-Кермен, Таванськ) і Мубарек-Керман. Турецьке військо покинуло і останні дві фортеці — Іслам-Керман (Аслан-Кермен, Ослам-городок) і Шах-Керман (Шингирей,

Саксагань), вивізни звідти гармати і спаливши будови. Отже, всі турецькі фортеці на долішньому Дніпрі опинилися в українсько-московських руках. Залишивши залогу в Таванську, Мазепа і Шереметев повернулися на Гетьманщину.

Завоювання турецьких фортець на Дніпрі мало велике значення для дальшого ходу війни. Не кажучи вже про те, що було знищено старе гніздо татарських нападів на Україну, ліквідація турецького панування на Дніпрі забезпечувала позиції гетьманського уряду на Запоріжжі, а головне — зміцнювала правий фланг нового наступу на Озів, який почався 1696 р. На цей раз Озів був цілком обложений: з суходолу його оточило московське військо на чолі з боярином Олексієм Шеїним, від моря він був відрізаний новою фльотою, збудованою у Воронежі.

У червні 1696 р. п'ятнадцятитисячне українське військо у складі Чернігівського (Я. Лизогуб), Гадяцького (М. Борохович)¹⁵, Прилуцького (Д. Горленко)¹⁶, Лубенського (Л. Свічка), а також компанійського (Федько) й сердюцького (Петро Кожуховський)¹⁷ полків на чолі з наказним гетьманом, чернігівським полковником Яковом Лизогубом підійшло до Озова й зайняло позиції на Дону, нижче Озова. Головне завдання українського війська було не давати змоги татарам допомогти Озову. Відбулося кілька сутичок. «Ради храбрости и бодрого козацкого ока и отпору» татарам не вдалося допомогти озівській залозі. Яскраву картину української мужности малюють козацькі літописці. «Козаки, — пише учасник походу Граб'янка, — ...не дожидая нѣмецких чрез нѣсколко недѣль готующихся подкопов и штурмов, сами давнею своею розгорѣвшись охотою, дерзновенно зведши чрез вал Азовский з турками великий бой, цѣлый день в огнѣ страшном на неприятеля жестоко валячися, прислугу свою царскому величеству противу невѣрных даже до ночи являли, токмо з оружжа огнистого палячи непохибно, убивающе безпощадно и с конѣями на вал скачуще мужественно, не токмо турков оружіем изруч ломали, корогви их хватали и, канатами водними за палѣ закидающе, палѣ градские з валу виворочали и в град дѣру чинили, — по и на оную едни других в град увалитися принуждали и заохочали. В каковой Марсовой охотѣ милѣйшая была всякому смерть, нежели живот; где турки, не могуще от валу оружіем козаков отбити, мѣшками нѣкоимись приправивши порох и запаливши, за вал извергали и Козаков опаляли, — но ни тим что успѣли». Уночі після цього бою козаки зайняли турецькі укріплення («блякавз»), захопивши там чотири гармати і чималу здобич, а наступного дня відновили штурм фортеці. Своєю хоробрістю і талантом полководця при цьому особливо відзначився Яків Лизогуб.

Знесилені цими атаками й налякані мужністю українського війська турки змушені були скапітулювати. 19 липня Озів здався. Вихід до Озівського моря був відкритий.

Після взяття Озова боротьба зосередилася на західній ділянці фронту — на Дніпрі. Падіння Озівської фортеці не розв'язало ні чорноморської, ні кримської проблем. Правда, Озівське море було втрачене для турків, але вихід з нього до Чорного моря (через Керченську протоку) залишався в руках Туреччини. З другого боку, сила Криму ще не була зломлена, і загроза реваншу за Озів саме з боку Криму стала цілком реальною небезпекою, підсиленою ще турецькою активністю на західному (правобережному) секторі північного узбережжя Чорного моря (Очаків).

За таких умов треба було зміцнювати оборону південних кордонів України. На черговій Старшинській раді 1 січня 1697 р. в Батурині обмірковували питання про дальшу боротьбу з Кримом. «По многих разговорах» Рада ухвалила не збирати козацького війська, а щоб «при нынѣшнем в хлѣбах неурожаѣ и в сѣнах недостатку, всякій мѣст и городов жители сами себе боронили от неприятельского нашествия». Особливі труднощі викликала справа будівництва військової фльоти (морської та річкової). Спочатку полковники відмовлялися робити це, посилаючися на те, що в їхніх полках немає потрібного для того дерева. Але треба було готуватися до великого водного походу проти Криму й Туреччини.

Узимку 1696-1697 р. суднобудування провадилось в деяких полках Гетьманщини коштом козаків «по талюру, а с инова товарища по полтинѣ емя». До весни 1697 р. в

полках було виготовлено 70 морських суден і 600 човнів, «на Днѣпровую воду и на лиман способных». Одночасно судна будувалися і в брянських та трубчевських лісах, коло р. Десни, де працювали запорозькі майстри — Василь Богущ з сімома товаришами. Будування йшло досить повільно, і щойно наприкінці квітня 20 суден «из лѣсу спроважены к рѣкѣ Деснѣ с милію и болше людским тягненіем, а не лошадыми». Лише в другій половині травня збудовані в Брянську 90 суден (50 для лівобережних козаків і 40 для запорожців) були спущені на Дніпро. До них приєдналися ще 121 струг з Брянська.

25 травня розпочався водний похід вниз по Дніпру. Головна мета його була оборона Таванська і знов відбудованого Шингирея від татарських нападів, а також наступ на Очаків. Фльотилія, на яку посаджено було українсько-московське військо на чолі з думним дворянином Семеном Неплюєвим, вирушила в похід. Тим часом в середині червня гетьман Мазепа з усіма козацькими полками пішов на Коломак, звідки, з'єднавшись з московським військом на чолі з боярином князем Яковом Долгоруким, рушив через Самару до Кодака. Залишивши там частину війська під командуванням миргородського полковника Д. Апостола, Мазепа і Долгорукий переправилися через Дніпро і рушили до Таванська. 19 липня біля Кічкаса сухопутне військо з'єдналося з фльотилією Неплюєва, а 25 липня коло Газі-Кермана до них приєдналися запорожці на чолі з кошовим отаманом Григорієм Яковенком. Почали зміцнювати Таванськ і відбудовувати фортецю в Газі-Кермані. Турки й татари раз-у-раз перешкоджали фортифікаційним роботам. На допомогу їм прийшли турецькі судна з моря. Становище союзного війська стало критичним. Загроза оточення, а також відсутність артилерії і нестача провіанту й пороху примусили його відступити, й, залишивши в Таванську й Газі-Кермані невеликі залоги, Мазепа і Долгорукий повернулися на Україну.

Почалася героїчна боротьба нечисленних залог Таванська і Газі-Кермана проти великого турецько-татарського війська, яке протягом двох тижнів удень і вночі обстрілювало з берега і з 36 військових суден обидві фортеці. Таванські мури були майже цілком зруйновані: крізь численні проломи можна було проїхати конем. Турецькі гармати були небаченого розміру, а ядра важили 3—5 пудів кожне. Проте усі атаки були відбиті. Такі ж невдалі були і спроби турецько-татарського війська заволодіти Газі-Керманом. Турки хотіли спокусити запорожців і лівобережних козаків різними обіцянками, але запорожці вбили посланця, а козаки, що були в Таванську, заявили, що ворогові не взяти фортеці, «доки не заржавіли козацькі шаблі й не ослабли руки». Всі атаки були відбиті й тут. Тим часом на допомогу обложеному прийшло (9-10 жовтня 1697 р.) нове військо під команду полковника полтавського Івана Іскри¹⁸ й московських воєвод — князя Луки Долгорукого та генерала П. Гордона. Турки змушені були спішно відступити.

Однак головна мета походу 1697 р. — удар по Очакову — не була досягнута, а загроза турецько-татарського нападу все ще висіла і над дніпровськими фортецями, і над цілою Україною. Отже, знов виникла думка про похід на Крим і Очаків. На Старшинській раді в січні 1698 р. вирішено було збудувати нову військову фльотилію. Протягом чотирьох місяців було збудовано 430 човнів. У кінці травня Мазепа з шістьма козацькими полками (чотири було послано раніше до Таванська) вирушив на Коломак, де його вже ждав князь Я. Долгорукий з 80-тисячним військом. У липні 1698 р. об'єднане військо рушило степом на Перекоп. Проте нестача води й фуражу примусила армію повернути До Таванська, де вона зайнялася укріпленням фортець Таванська й Газі-Кермана. Спроба послати 10-тисячний загін водою до Очакова була невдала, і обидва полководці повернулися на Гетьманщину. У відплату за цей похід татарське військо вдерлося на Слобідську Україну і зруйнувало м. Салтів і слободи над р. Дінцем.

Становище України в 1698-1699 рр. було дуже тяжке. Особливо важким тягарем лягала війна на людність південної Гетьманщини, зокрема Полтавського полку. Навесні 1698 р. Гетьман писав до Москви: «Ось вже одинадцять літ, як вершиться війна з Кримом і всі військові сили йдуть через Полтавський полк. Людність зазнає збитків од толочення й винищення трав і хлібів, од спустошення гаїв у старинних займищах. Гінці безупинно

їздять не лише по царських грамотах (указах), але й по воєводських «пам'ятях» (дорученнях), вимагають від жителів собі їжі й питва, а деякі насмілюються бити й ганьбити міських старшин. Хоч і є царський указ начальним людям без царських грамот і без гетьманських подорожних листів нікому нічого не брати, але багато гінців на те не зважають і знати цього не хочуть». А влітку того ж року Мазепа скаржився цареві: «Протягом 12 років, від початку свого гетьманства, зробив я одинадцять літніх і десять зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія».

Крім військових тягот, людиність зазнала великої шкоди від неврожаю 1698 р., який особливо дався взнаки, бо й попередні роки були здебільшого неврожайні. У доповіді цареві в січні 1699 р. Мазепа писав: «По прежних кількох неурожайных на хлѣб годѣх нынѣшній год наступил зѣло голодный, якого многие народу малороссійского не помнят, за оскуднѣіем хлѣба, то лободою, то з половою, то лѣсными нѣякими брунками, приправуючи их теж з половою и з мякинами з великим своим стогнаніем себе живят, а чистый хлѣб ни у кого не сыщется. Якого тугого часу и в иных перед тым пожиток приносячих рѣчах теперъ жадного не мають пожитку. А и окромѣ того помянутого неурожаю, уставичне лѣто и зиму чрез кільконадцять лѣт отправаючи военные походы немалый в хлѣбах всѣм малороссійским людѣм як на нивах, так и в гуменных зложеніях чинился убыток. В малороссійских городѣх отнюдь жита не можем и переплачуючи з'искати и купити, понеже за явным неурожаем нѣчего з сеголѣтнего присѣвку у людей нѣт, — хоча бы прошлорочное у якого господарного, и то развѣ сотого в спрятах з'искалося, то, за уставичными дожчами и безпрестанными через усю осень и уже половину зимы трудными бездорожами не бывает на торги провозено. А если гдѣ осмачка якая оного на рынку появится, то кілько албо и кільконадцять чоловѣка осмак маючих, албо ремесленных людей обще всѣ на роздѣл свой оное купити хватають, гдѣ не без сварок бывает, бо такую малою продажею не могут себе бѣдныи удоволити».

Такі катастрофічні були наслідки війни. Незадоволення охоплювало чимраз ширші народні маси і переростало в загальний протест проти дальшого ведення війни. Настрої козацького війська ставали дедалі загрозливішими. Не дивно, що український уряд починає одверто виявляти своє невдоволення тяжкою війною, якій ще кінця не було видно.

Руйнуючи Україну й вимагаючи від неї повної мобілізації всіх сил і ресурсів, війна поширювала володіння Московщини на півдні й збільшувала її мілітарно-політичні впливи на Україні і в Чорноморському просторі. 1698 р. Молдавія й Валахія визнали зверхність московського царя. Властиво, дальше продовження війни було непотрібне для Московщини, тим паче, що деякі союзники її по Священній Лізі (Польща) провадили воєнні операції дуже мляво і здебільшого невдало. Австрія і Польща ще наприкінці 1698 р. розпочали мирові переговори з Туреччиною в Карловиці, які закінчилися Карловицьким трактатом 26 січня 1699 р. Туреччина запропонувала Московщині підписати мир на основі status quo. Ця пропозиція не була прийнята, і московський уповноважений на Карловицькому конгресі — думний дяк П. Возніцин підписав 25 грудня 1698 р. лише угоду про перемир'я на два роки.

У вересні 1699 р. московський уповноважений, думний дяк Є. Українцев прибув до Константинополя. Після кількомісячних переговорів, де головним пунктом суперечок була доля дніпровських фортець, 3 липня 1700 р. в Константинополі був укладений трактат на 30 років. Озів та інші укріплені міста на півночі Озівського моря дісталися Московщині. Дніпровські фортеці (Таванськ і Газі-Керман) мали бути зруйновані¹⁹.

Виконання мілітарних зобов'язань Коломацької угоди, а зокрема багатолітня участь у війні з Кримом і Туреччиною, яка коштувала Україні великих жертв і втрат, не принесли жадної користи Українській державі. Чорноморська проблема залишилася нерозв'язаною, а разом з тим не досягнені були головні цілі зовнішньої політики Мазепи — об'єднання Правобережної України з Лівобережною, консолідація Запоріжжя з Гетьманщиною під

владою гетьманського регіменту, не кажучи вже про визволення Ханської України й північного узбережжя Чорного моря з-під турецько-татарського панування. Вони залишилися метою української політики на другий період гетьманування Мазепи, а розв'язання проблеми Чорноморської України стало мрією майбутніх українських поколінь. З цього погляду, зовнішня політика Мазепи 1680-1690-х років могла бути оцінена сучасниками лише негативно.

Сучасникам найбільш впадала в око залежність політики Мазепи від московського уряду. Справді, український уряд змушений був брати активну участь і в зовнішній політиці Москви (спільна участь у війні з Кримом і Туреччиною, а згодом зі Швецією; участь у будівництві російської військової флотії у Воронежі, куди Гетьман надсилав робітників з України, приміром, у 1698 р.²⁰ тощо), і навіть у деяких внутрішніх справах московського уряду. Зокрема, в 1703 р. Гетьман вирядив козацьке військо на чолі з лубенським полковим суддею Л. Кичкаровським проти башкирських повстанців; так було й пізніше, в 1708 р., коли українські козаки змушені були допомагати приборкати повстання Булавина, якого активно підтримувало Запоріжжя²¹.

Всі ці справи й стосунки зв'язували і гетьмана Мазепу, і взагалі керівні старшинські кола з Москвою. Гетьман досить часто їздить до Москви²² в супроводі численної урядової делегації, яку там дуже урочисто приймають, причому кожного разу Мазепа бачиться з царем Петром I, з яким нав'язує дуже добрі й навіть приязні відносини. Відбувається обмін коштовними подарунками, й цар нагороджує і Гетьмана, і вищу старшину високими московськими чинами та званнями.

Року 1700 Мазепа одержав орден Андрія Первозваного в нагороду за свої заслуги під час турецької війни. Пізніше, в 1707 р., за клопотанням Петра I, Гетьман дістав титул князя Священної римської імперії. Небіж Мазепи — Обидовський і деякі інші члени старшини (М. Миклашевський, І. Ломиковський, В. Кочубей) одержали чин стольника, а майже вся вища старшина — московське дворянство. Мазепа і Обидовський дістали також великі маєтки в Росії і на Слобідській Україні²³; інші представники української старшини одержали царські грамоти на свої маєтки. Гетьман купує собі в Москві палац²⁴. Окрім царя, він має добрі відносини з багатьма провідними московськими діячами, зокрема з фельдмаршалом Б.П. Шереметєвим, князем Д.М. Голіциним, канцлером графом Г.І. Головкиним та іншими, не виключаючи навіть князя О.Д. Меншікова. Ці урядові й персональні зв'язки мали неабияке значення для політичних плянів гетьмана Мазепи й, будь-що-будь, зміцнювали його становище супроти старшинської опозиції. Але саме це — політика Гетьмана щодо Москви в 1680-1690-х роках і його персональні зв'язки та відносини з нею були дуже непопулярні на Україні. Якщо численні противники й вороги Мазепи, інтригуючи проти нього в Москві, закидали йому — цілком безпідставно — польські симпатії, зв'язки й політичні конспірації, то в широких колах українського суспільства росло й ширилося невдоволення, як здавалося, «промосковською» політикою Гетьмана, звучали слова докору й осуду, що часто-густо переходили межу громадської критики й загрожували політичним протестом. І Запоріжжя, яке не раз одверто називало Мазепу «не батьком, а вітчимом України» (1693, 1702), і Петрик, який казав, що «там, у Москві вся його (Мазепи) душа, а тут тільки тінь його» (1691), і козаки, які кричали: «що наш гетьман? він у Москву їздить та милості одержує... а про нас не дбає» (1702), і старшина («не буде у нас на Україні добра, поки сей гетьман живий буде, бо сей гетьман одно з царем розуміє» — сотник Мандрика, 1705), — це була публічна опінія того часу, досить небезпечна для гетьмана Мазепи та його далекосяглих політичних плянів.

Ці пляни і настрої Мазепи яскраво відбилися в його славнозвісній «Думі» — «*Всі покою щире прагнуть*».

Цей літературний твір Гетьмана, написаний, на нашу думку, в 1698 р.²⁵, був документальною ілюстрацією тогочасного етапу України, поділеної між трьома чужими державами й трьома політичними орієнтаціями. Це був підсумок не тільки політичної філософії Мазепи, але й його багатолітньої державної діяльності, зокрема власна оцінка

першого періоду його гетьманування. Але разом це була політична програма самого автора «Думи» і перспектива її майбутнього здійснення. Створена серед невідрадних політичних обставин кінця XVII ст. й глибокої кризи зовнішньої політики Мазепи «Дума» вся пронизана суворим, але бадьорим духом боротьби. Закликаючи до політичної консолідації української провідної верстви й збройної мобілізації всіх українських сил під його, гетьманським, проводом для активної боротьби з ворогами України, Гетьман вказував нові шляхи своєї — і української державної політики:

*«Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!».*

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ III

- ¹ Див. розділ V. Про чорноморську політику Мазепи — див. нашу статтю «Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687-1709)». — «Чорноморський Збірник», XI, 1947, с. 27-30. Передруковано в «Українському Самостійнику», 1954, ч. 8. Про повстання Петрика й походи його на Україну — див. розділ V.
- ² Ці слова Мазепа повторював і пізніше (приміром, у листі до С. Тарле з липня 1708 р. — див. розділ VII).
- ³ Про це — див. розділи IV і V цієї праці.
- ⁴ Згодом м. Новомосковськ. Місто було заселене охочими українцями й росіянами. Року 1700 цар, на клопотання Мазепи, передав Новобородицьк з усіма жителями, окрім московської залози (її мали перевести деінде), під гетьманський регімент.
- ⁵ Ілля Федорович Новицький (т.к. 1704), «комендант його королівської милости Димерський» (1672—1673), полковник охочекомонний (компанійський) за Самойловича й Мазепи (1673-1700).
- ⁶ У Г.Я. Сергієнка *травень 1690 р.* Див.: Г.Я. Сергієнко, *Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст.* — «З історії Української РСР», 6-7, АН УРСР, Київ, 1962, с. 21-35.
- ⁷ Про Семена Палія — див. розділ VI.
- ⁸ Леонтій Назарович Свічка (Левко Назаренко) (+ 1699), лубенський полковий осаул (1665, 1679, 1682-1688), лубенський полковий суддя (1672), пирятинський городовий отаман (1677); полковник лубенський (1688-1699).
- ⁹ Г.Я. Сергієнко *дає датує Кодиму 25-27 вересня 1693 р.* Див.: Г.Я. Сергієнко, *Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст.* — «З історії Української РСР», 6-7, АН УРСР, Київ, 1962, с. 29. *Це, мабуть, у мене помилка, бо царева грамота 16 жовтня вже нагороджує Палія (Г.Я. Сергієнко, Походи..., с. 30).*
- ¹⁰ Іван Михайлович (Іванович?) Мирович, знатний військовий товариш (1689), полковник переяславський (1692-1706). Разом з Д. Горленком і Д. Зеленським представник нового покоління старшинської верхівки, яке найбільше підтримувало гетьмана Мазепу й мало поважний вплив на його політику, надто ж у другий після 1700 р.) період його гетьманування. Див. розділ VII. (*Тиміш Мирович-Ляховицький, писар гетьманської канцелярії Виговського (1659 р.)*).
- ¹¹ Григорій Пашковський (+ 1701), полковник охочекомонний (1687-1701), був 1687 р. при обранні Мазепи, забитий під час «Ругодевського походу» — в битві під Ерестфером.
- ¹² Константин Михайлович (?) або Іванович (??) Мокієвський (+ к. 1709), Родич (мабуть, кузен) Мазепи, полковник київський (1691-1708), полковник чигиринський (1708-1709), хоробрий полководець («руський Гектор», як його називає в своєму панегірику «Alcides Rossiyski» 1695 р. П. Орлик) і щедрий меценат української Церкви. *Про нього див.: М. Возняк, Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? — ЗНТШ, т. 153, с. 62-63, Львів, 1935.*
- ¹³ Г.Я. Сергієнко не згадує за Переяс[лавський полк], але каже, що були компанійці *Гр. Пашков[ського] і Мих. Кузьменка (Г.Я. Сергієнко, Походи..., с. 31).*

- ¹⁴ Іван Павлович Обидовський (1676-1701 *січень*), небіж Мазепи, вихованець Київської академії; московський стольник (1689), полковник ніженський (1695-1701). *Був живий в першій половині 1709 р., посланець Мазепи на Січ разом з В. Чуйкевичем (П[исьма] и Б[умаги] П[етра] В[еликого], [т.] IX, [с.] 2).*
- ¹⁵ Михайло Андрійович Борохович († 1704), жидівського роду, сотник лютенський (1671), гадацький полковий обозний (1672-1687), полковник галицький (1687-1704), посол до Москви (1696).
- ¹⁶ Дмитро Лазаревич Горленко (к. 1660 — к. 1731), з прилуцького козацького роду, свояк Мазепи й Самойловича (див. розділ I). Вихованець Києво-Могилянської колегії; військовий канцелярист («довго... держався канцелярії», за словами А. Войнаровського 1709 р.) за Самойловича; знатний військовий товариш (1689), полковник прилуцький (1692-1709). Улюбленець Мазепи («подуфалий син» його, як писав наступник Горленка на уряді І. Ніс 1709 р.) й один з його найвизначніших прибічників. В 1709-1715 рр. на еміграції в Туреччині (Бендери) й Молдавії (Яси). В 1710-1711 рр. посол гетьмана П. Орлика до Криму, з яким підписав союзний договір 1711 р. Року 1711 — посол до Туреччини. Року 1715 повернувся на Україну під умовою амністії, але був депортований до Москви, де й жив до 1731 р., коли дістав дозвіл жити на Україні із заборобою посідати будь-які уряди та із зобов'язанням не мати жадних зносин з українською еміграцією.
- ¹⁷ Петро Кожуховський, полковник охочепіхотний (сердюцький) (1677-1678, 1689-1696), учасник чигиринських і кримських походів.
- ¹⁸ Іван Іванович Іскра (+ 1708), внук гетьмана Яцка Острянина; знатний військовий товариш (1689), полковник полтавський (1696-1703). Про нього — див. розділи V, VII, VIII.
- ¹⁹ Року 1701 Таванськ і Газі-Керман були зруйновані дощенту.
- ²⁰ Государственной архив феодально-крепостнической эпохи (ГАФКЭ), Малороссійські подлинні акти, ч. 1140 (1159).
- ²¹ Див. розділ VIII.
- ²² Костомаров помилково каже, що після 1696 р. Мазепа «почти каждый год ѣзжал в Москву». Козацька старшина в 1709 р. на еміграції казала, що Мазепа, як гетьман, їздив до Москви п'ять разів. І, справді, за даними самого Костомарова, Гетьман був у Москві: року 1689 (серпень-вересень), коли відбулася перша зустріч з царем Петром I; 1700 р. (січень), 1702 р. (*початок року 18. II.*), року 1702*-1703 (взимку *листопад 1703 р.*), р. 1705 (січень—*лютий*). Окрім того, Гетьман їздив до царя: до Острогоська влітку 1696; до Воронежа взимку 1698-1699 рр. (перед Різдом), і зустрічався з царем у Києві влітку 1706 р. і в Жовкві навесні 1707 р. [* У коректурному примірнику рік викреслений. (*Прим. ред.*).]
- ²³ Гетьман Мазепа придбав собі різними способами — царським «пожалуванням», «скуплею», «заїмкою» тощо — великі маєтки в сусідніх повітах Росії — Путивльському, Рильському і Севському, які склалися з 49 сіл, селищ і слобід, де числилося 5136 дворів з 17557 селян і 968 дворів так званих «вольних черкас» і було кілька десятків млинів, гуралень, броварень тощо. Можна думати, що Гетьман свідомо поширював українську колонізацію на цьому терені, сумежному з Гетьманщиною. Романовський («Полтава», с. 302) каже, що Мазепа «купив собі села і деревні в Путивльському і Рильському уездах. В Крупецькій волості в нього було 7 сіл, 2 деревні, 12 млинів; в Путивльському і Рильському уездах — 19 сіл, 5 хуторів, 2 млини. Взагалі у цих маєтках було крест'ян 8 тис. душ м[ужеска] н[ола], в тім числі 3 тис. українців». Є ще спеціальна розвідка М. Плохинського «Гетьман Мазепа, як великоруський поміщик» (Харківський історико-філологічний збірник).
- Обидовський дістав (зокрема в 1689 і 1691 рр.) маєтки в Рильському і Козельському повітах, а згодом також с. Михайлівну в Лебединському повіті (на Слобожанщині).
- ²⁴ Цей палац був куплений у Меншікова за 3 тис. дукатів (за даними козацької старшини в Бендерах 1709 р.).
- ²⁵ Докладніше про це — в нашій статті «Дума» Гетьмана Івана Мазепи». — «Український Православний Календар на 1959 рік» (Bound Brook), с. 94-96.

Розділ IV

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

1. Господарство

Проблема економічного розвитку України-Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII ст., а разом з тим і питання про господарчу діяльність гетьмана Мазепи й досі ще залишаються мало розробленими. Щоправда, для цього вже зібрано чимало джерельного матеріалу, та й поодинокі дослідники цікавилися цими питаннями. Але все ще бракує спеціальних монографічних студій над окремими ділянками українського народного господарства того часу. До того ще економічні явища, з природи речей, вимагають довшого часу для свого повного розвитку й не можуть бути вміщені в рамцях одного, хоч би й довгого та визначного гетьманування. Деякі факти українського економічного життя доби Мазепи історично і генетично пов'язані з часами Самойловича, а чимало наслідків економічних подій мазепинської доби виявилися щойно в наступних десятиліттях. З другого боку, ціле гетьманування Мазепи було заповнене тривалими, майже безперервними війнами, що могли хіба руйнувати народне господарство країни, а ніяк не сприяти йому. За 22 роки гетьманування Мазепи (8081 день) властиво «мирними» було трохи більше як 1 місяць (36 днів), себто менше як 0,5%. Правда, не весь час тривали воєнні дії (були й спокійніші роки), і не всі вони однаково відбивалися на українському господарстві, та й по-різному відчували їх окремі частини української території. Війна з Кримом і Туреччиною, яка руйнувала господарство південної Гетьманщини, значно менше зачіпала центральні й особливо північні полки, а іноді могла навіть іти їм на користь, зокрема форсуючи розвиток тих чи тих галузей промисловости

Але на розвиткові українського господарства відбивалися не самі війни. Дуже докучали різні стихійні лиха — неврожаї, сарана, пошесті тощо. Останнє десятиліття XVII ст. було багате на неврожаї (зокрема друга половина 1690-х років). Сарана була в 1688 («перша саранча») і в 1690 рр. («великая саранча біла на Украинѣ и коло Стародуба на Сѣвери»). Року 1690 в «новому городку» на р. Самарі був «барзо мор великий, же усе вимерло... от которого і по інших мѣстах появился мор». В 1698 р. «усюди дорожняча біла, тилко з Сѣвери доставали збожа, хоча и дорого; а у Киевѣ жита дойниця по 5 золотих біла».

Та, незважаючи на всі ці несприятливі умовний, українське господарство в добу Самойловича (другий період гетьманування) і Мазепи переживає часи свого піднесення. Ще за Самойловича відновлюється перервана подіями Хмельниччини і Руїни торгівля України з Західньою Європою як через балтійські порти — Гданськ (Данціг), Кенігсберг і Ригу, так і суходелом — через Краків та Вроцлав. Поширюються торговельні зносини також з Кримом і Чорноморсько-Дунайськими країнами. Неабиякого значення набуває торгівля з Московщиною, куди вивозилося горілку, тютюн, салітру, шкіру, віск, скло (посуд), гналося худобу тощо. Українське господарство починає цікавитися й південно-східними ринками (Кавказ, Персія), не кажучи вже про старі торговельні стосунки з Доном. Росте і внутрішня торгівля, зокрема торговельний обмін між північчю й півднем Гетьманщини, між Гетьманщиною і Запоріжжям та Слобожанщиною, між Лівобережжям і Правобережжям.

Цей зріст української торгівлі продовжувався ще в ширших розмірах за гетьманування Мазепи, виявляючи безперечну тенденцію до дальшого розвитку. Але загальнополітичні обставини, а зокрема економічна політика московського уряду, аж ніяк не сприяли мирному розвиткові українського господарства, насамперед зовнішньої торгівлі. Ще року 1701 Петро I заборонив вивозити українську пеньку до Риги й Кенігсберга, наказуючи везти її дуже далеким і незручним шляхом через Архангельськ. Московський уряд робив також різні труднощі для експорту української горілки та тютюну до Росії. Український уряд уживав усіх заходів, щоб усунути перешкоди для нормального ходу української торгівлі як з боку Москви, так і з боку інших чужих чинників — польського уряду, польсько-литовських магнатів, Гданського (Данцігського) магістрату тощо. Становище особливо погіршало під час Північної війни, яка унеможливила нормальний транспорт

українських товарів до Балтики, наражаючи їх на небезпеку конфіскації шведським військом, що окупувало тоді великі простори Речі Посполитої¹. Це ще більше погіршувало позиції української економіки супроти російської конкуренції. Але Україна, навіть за таких умовим, зберігала свою господарчу самостійність. Це дуже яскраво виявилось у зростанні української промисловости за часів Мазепи.

Дуже важливим чинником економічного піднесення Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII ст. була могутня хвиля колонізації Лівобережжя в другій половині XVII ст. Маса української людности з усіх суспільних верств кидає Правобережжя, вщент зруйноване подіями Руїни, і переходить на лівий берег Дніпра, залюднюючи і загосподарюючи нові й нові простори багатой природою й ще не займаною людиною землі. Тут, на цій порівняно спокійній території, що давно вже чекала на мирний труд, повіває новий могутній дух підприємництва, який охоплює всіх, не виключаючи жінок, від високого козацького достойника й до звичайного промисловця, і створює нові варстати праці, нові оселі, нові матеріяльні добра.

Це нагромадження господарчої енергії країни знайшло собі доброго керівника в особі гетьмана Мазепи. Мазепа завжди дуже цікавився господарчими справами. По-європейськи освічена людина, вихований у принципах модного тоді меркантилізму, Мазепа добре розумів значення економіки для загального розвитку країни. Сам добрий господар, він умів своїм гострим оком добачити й важливі проблеми народного та державного господарства України, й зовсім нібито дрібні поточні справи свого власного маєтку. Офіційні гетьманські звідомлення цареві, які збереглися в московських архівах, чимало уваги присвячують різним господарським питанням, а іноді (приміром, 1698 р.) дають широкий огляд економічного стану країни та її населення. І, поруч із тим, численні листи — інструкції старостам та дозорцям гетьманських маєтностей, писані здебільшого власноручно самим Мазепою, що випадково заціліли в різних приватних збірках, малюють нам яскравий образ пильного і ревного господаря, який досконало обізнаний з усіма справами кожного свого маєтку. Ось, наприклад, лист Мазепи 1691 р. почепівському старості Іванові Білозерецькому з наказом старатися «роботником... за их дѣло заплатити подлуг слушности и уваги» й боронити околичні села від неслухних зазіхань ігумена сусіднього Каменського монастиря. *Почепівський дозорця Білозерецький згадується ще 1682 р. (Федоренко, [с.] 247). Це, мабуть, та сама особа. Є згадки й в I томі «Описания ст[арой] Малороссии» Лазаревського.* Або інструкція 1694 р. дозорці ямпільських лісів Струтинському, де Гетьман виявляє особливу турботу про збереження лісів на Ямпільщині.

Та найкращим доказом особливої уваги Гетьмана до справ господарських є сотні гетьманських універсалів, виданих Мазепою (їх було, звичайно, значно більше), більшість яких так чи так стосується землеволодіння, сільського господарства, фінансів, торгівлі, промисловости та різних соціально-правних питань, з тим пов'язаних.

Наскільки Гетьман надавав великого значення господарчим справам, свідчить добір різних уповноважених для того осіб. Хоч за Мазепи не було окремого уряду генерального підскарбія, і взагалі існування системи оренд певною мірою децентралізувало державне господарство Гетьманщини, все ж справами господарчого характеру під загальним керівництвом самого Гетьмана відали деякі генеральні старшини або з огляду на свій уряд (генеральний обозний, зокрема І. Ломиковський)², або внаслідок спеціального доручення та свого персонального авторитету чи довір'я з боку Гетьмана (Д. Максимович³), В. Кочубей, П. Орлик⁴). Але були й спеціальні урядники, яким Гетьман доручав ті чи ті господарчі справи та комісії. Серед них були такі визначні діячі, як Іван Лисиця, колишній полковник брацлавський, що виконував важливі доручення дипломатичного і господарчого характеру як за Самойловича, так і за Мазепи⁵; Юрій Харевич, знатний військовий товариш і гетьманський дворянин⁶, Тимофій Радич⁷ та інші. Нерідко це були люди з високою освітою, як Олекса Туранський, сотник глухівський і майбутній генеральний суддя, вихованець Київської академії, що своєю культурою й добрим

знанням латинської мови (він навіть писав латинські вірші) справив велике враження на датського посла Юста Юля, який познайомився з ним у Глухові 1711 р.⁸ Окремі господарчі та фінансові доручення Гетьмана виконували також великі купці — українські (Максим Васильківський, Спиридон Ширай⁹ тощо) і чужоземні (Сава Владиславич-Рагузинський¹⁰).

Мазепа дуже дбайливо добирав урядників гетьманських (рангових) маєтностей — різних «господарів», старост, дозорців, шафарів тощо. Більшість їх була шляхетського або старшинського походження, нерідко з Правобережжя, чому декого з них на Гетьманщині називали «поляками». Не один з тих урядників згодом вийшов у перші лави козацької старшини: Василь Чуйкевич, господар гадяцького замку, потім генеральний суддя¹¹; Степан Трощинський, господар гадяцького замку, згодом полковник гадяцький¹²; Іван Чарниш, господар батуринаського замку, майбутній генеральний суддя¹³; Михайло Турковський, дозорця почепівський, згодом генеральний писар¹⁴; Лук'ян Жоравка, майбутній полковник стародубівський¹⁵. Були серед них і родичі та свояки Мазепа (Іван Бистрицький, довголітній староста шептаківський¹⁶, С. Трощинський, Федір Топольницький¹⁷) або взагалі люди, яких особисто знав і ціпив Гетьман. Досить згадати Івана Рутковського¹⁸ і Федора Третьяка¹⁹, дозорців переволоченських, Петра Грипевича, дозорцю терехтемирівського²⁰, Гордія Носикевича, стародубівського полкового писаря, «дозорцю будних заводів рейментарских»²¹, Козьму Заруцького, старосту янпольського²², Остапа Панкевича, дозорцю ропського (1701)²³ та інших.

Великий практичний досвід і довір'я з боку Гетьмана давали декому з них певну кваліфікацію і для важливих політичних і навіть дипломатичних справ. Таємні політичні доручення Мазепа виконував Рутковський у 1691-1692 рр., в зв'язку з повстанням Петрика. Топольницький 1696 р. був у складі українського посольства до Москви. Бистрицький, людина з добрим знанням латинської мови, був двічі посланий Гетьманом до Карла XII восени 1708 р., у вирішальний момент українсько-московського зриву. З другого боку, деякі українські дипломати того часу виконували також торговельно-фінансові доручення уряду (приміром, Тимофій Згура)²⁴.

Мазепа взагалі вмів знаходити потрібних йому і здібних людей, зокрема в царині господарства. Гетьман завжди протегував підприємливим і тямущим промисловцям, охоче висуваючи їх у лави козацької старшини або забезпечуючи гетьманською «обороною і протекцією». З цього погляду, дуже характеристичний універсал Мазепа 1704 р. гетьманському «слюсару» Олексієві Лопаті. Гетьман писав: «берем его под нашу гетманскую оборону, защищаючи, абы, кромѣ двору Нашого, нѣ до кого з старшини полковой, сотенной и городской не належал и нѣкому, кромѣ нас, не отдавал повинности и тяглости. Также в приключаячихся делах у Суда Войсковом Спералном розсправлялся, а не перед иным яким урядом» — привілей, що належав бунчуковому товариству.

Ця увага й протекція Гетьмана мала неабияке значення для розвитку українського господарства, зокрема промисловості.

Українська промисловість за часів Мазепа широко розгортається як на півночі, так і на півдні Лівобережжя. Можна відзначити два моменти особливого промислового піднесення: перший — перша половина 1690-х років; другий — початок XVIII ст. — був перерваний воєнними діями на території України 1708-1709 рр. Скрізь — у гетьманських, старшинських, монастирських маєтностях, на козацьких та міщанських хуторах, на вільній заїмці зайшлого промисловця, часто-густо чужинецького походження — з'являються нові промислові заклади, поширюються старі й навколо них ростуть нові й нові оселі. Український уряд і особисто сам Гетьман сприяють вільному промислому підприємництву, заохочуючи ініціаторів та організаторів його різними пільгами економічного й правного характеру.

Перше місце, безперечно, належало різним галузям сільськогосподарської промисловості, головне млинарству та гуральництву. Засипання греблі, будівництва млина,

осада коло нього слободи (чи хутора) — звичайне явище на Гетьманщині того часу. Оскільки млинарська техніка була пов'язана з різними видами промислового виробництва (млини на збіжжя, круподерні, валюші, тартаки, напірні, порохові млини, рудні та гамарні), зріст млинарства яскраво свідчив про загальний розвиток української промисловості того часу.

Ще більш масовий характер мав розвиток гуральництва. Практично виробництво горілки (для власного вжитку) здавна існувало майже в кожному козацькому господарстві, становлячи один з основних економічних привілеїв цієї верстви. Але зріст горілчаної промисловості на Гетьманщині в кінці XVII — на початку XVIII ст. був викликаний, головне, вимогами експорту. Отож, збільшуються кількість і розміри гуралень по маєтках старшинських та монастирських.

А втім, в кінці XVII ст. дуже розвиваються й інші галузі промисловості, які вимагали й спеціального технічного досвіду та устаткування, і більших грошових вкладів. Це стосується насамперед салітряного виробництва на півдні й поташного виробництва на півночі Лівобережної України.

Салітарництво на території Лівобережжя існувало віддавна, але особливий інтерес до цієї галузі промисловості з'являється саме в кінці XVII ст. Недарма переяславці в 1690 р. скаржилися на свого колишнього полковника Л. Полуботка, що він навіть «продков наших на салітру кости, як и першей, з гробов хотѣл варити». Численні гетьманські і старшинські салітряні майдани були на р. Самарі, біля Запоріжжя. Вони не раз зазнавали татарських нападів і запорозьких руйнацій. Салітру виробляли і в інших місцях. Року 1706 знатному військовому товаришеві Федору Жученкові (колишньому Полтавському полковникові) дозволено виробляти салітру по р. Орелі. На початку XVIII ст. майдани лівобережної старшини з'являються й на правому березі Дніпра. Року 1707 Мазепа дозволив прилуцькому полковникові Дмитру Горленкові виробляти салітру під Лебедином. Не дивно, що старшина — власники салітряних майданів, коли 1700 р. московський уряд зменшив казенну ціну на салітру (здебільшого її постачали до царської казни), просила відновити попередню ціну («пребываюут в оскорбленіи, полагаая себѣ малую цѣну за великую обиду и убыток»).

На півночі Лівобережної України важливою галуззю промисловості було виробництво поташу й смалчугу (будництво). Хоч воно вже не мало такого значення, як колись перед Хмельниччиною²⁵, бо змінилися умови міжнародного ринку, та й чимало вже винищено було лісів Сіверщини, але й на межі XVII і XVIII ст. будництво посідає поважне місце в промисловому житті Гетьманщини. Кількість буд (точно визначити її неможливо) була й тоді досить велика. Буди були і в гетьманських володіннях, і в маєтках великої старшини та монастирів; будництвом займалися й представники значного купецтва, і заможні козаки, й дрібці промисловці-будники. Багато буд було в гетьманських волостях — Почепівській, Ропській, Шептаківській і Янпільській. Цими підприємствами, окрім місцевих старост, відав ще спеціальний «дозорца будних заводов рейментарских». Вони давали великі прибутки: Сава Владиславич заплатив за поташ з гетьманських маєтків протягом 3 років 100 тис. золотих. Не дивно, що для цієї доби характерична концентрація промислових закладів в руках окремих підприємців або навіть цілих компаній.

Великим будницьким промисловцем був Кость Пригара, вїт новгородський, який мав свої буди на «кгрунтах Знобовских, между рѣчками Свигою, Знобовкою и Лютою лежащих»²⁶. Численні поташні підприємства належали компанії в складі стародубівського полковника Михайла Миклашевського²⁷, генерального осаула Андрія Гамалії й стародубівського вїта Спиридона Ширая. Року 1691 ці особи (до речі, посвоячені між собою) дістали гетьманський дозвіл «в краях полку Стародубовского на одному мѣстцу в трактѣ Гомелскому, а на другом мѣстцу между Мглином и Почеповом, обискавши в пущах способные на то положенія, завести буды и робити на них поташ або щмалчуги».

Гетьманський дозвіл не був, однак, неодмінною умовою для заведення буди. Сучасники (син М. Миклашевського) казали згодом (1729 р.), що «прежде указов запретительных дѣлать поташ» (указ Петра I 1718 р.) «всякому владѣльцу на своем кренту будницкіе селить заводы и на оных дѣлать поташ свободно было и без гетманских универсалов». Проте, оскільки з будництвом звичайно пов'язані були права земельного володіння, а також право на заведення «слободи», гетьманський уряд видає відповідні універсали.

Та особливо розвиваються в добу Мазепи дві галузі промисловости, пов'язані насамперед з унутрішнім ринком — скляна (гутництво) й залізорудна (рудництво)²⁸. Вони з'являються на півночі Лівобережжя — здебільшого в полках Стародубівському, Чернігівському та Ніженському — досить пізно, приблизно в половині XVII ст. Збільшення населення й зріст його господарчих та побутових потреб, вимоги військового господарства (зокрема генеральної артилерії), нарешті, торговельний обмін Гетьманщини з Запоріжжям і експорт — все це спричинилося до піднесення гутництва та рудництва в часи Мазепи.

Серед власників гут і рудень бачимо представників великого землеволодіння — Гетьмана, вищу старшину, монастирі. Гетьманські рудні й гуті були в Шептаківській, Почепівській, Ропській і Ямпільській волостях; монастирські — в маєтностях Києво-Печерської лаври, Київських монастирів, Чернігівської катедри, Новгородсіверського монастиря та інших — в полках Стародубівському, Ніженському, Чернігівському, Київському та Гадяцькому (гуті)²⁹. Заводять гуті й рудні в своїх маєтках генеральний писар (згодом суддя) В. Кочубей, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний суддя Сава Прокопович, генеральний писар П. Орлик, полковник чернігівський Юхим Лизогуб³⁰, М. Миклашевський, Л. і П. Полуботки та інші представники вищої старшини.

10 квітня 1694 р. Мазепа надав Кочубеєві «ку потребъ и выгодъ господарской мѣйсце в уѣздѣ Новгородском, на рѣчьцѣ Улицѣ, к границам Трубецким, на заняте хутора для доволности дров»; при цьому Кочубеєві дозволено «тот хутор осадою людей устроити, яко того будет вытягати потреба». Незабаром Кочубей збудував тут гуту, яка згадується в 1705 р.

Гуті були також у маєтках Полуботків у Чернігівському полку. 6 квітня 1695 р. Гетьман видав універсал Л. Полуботкові на гуту Момотову, а Павлові Полуботку 18 квітня 1700 р. дозволив закінчити будівництво й розпочати виробництво на гуті під с. Савинками.

В 1689 р. згадується гута М. Миклашевського на р. Уску в Глухівській сотні.

В царині залізорудної промисловости великими підприємцями були Л. Полуботок і М. Миклашевський. 8 листопада 1688 р. Мазепа видає Л. Полуботкові універсал на рудню Медведівку, а 5 серпня 1691 р. — на рудню Губицьку.

В універсалі 1690 р. Мазепа писав: «Донесл нам пан Михайло Миклашевскій, полковник Стародубовскій, же угледѣвши он в Ропщинѣ уѣзду Стародубовского одно мѣстце, прозываемо Стрѣла на рѣчьцѣ Трубежу, межи селами Куршаповичами и Хоромным, другое на Веприну в свободных войсковых Ущернских крентях, хочет там завести для робленя желѣза двѣ рудий, при яких-то руднях, и именно при той, якая мѣет быть при урочищѣ Стрѣла, зичит и слободку осадити килькодесят дворов людей»³¹. Гетьман дозволив це зробити, й рудні були заведені. Очевидно, Миклашевський дуже цікавився цією справою. 8 березня 1693 р. Феско Мазуренко, рудник Вепринський, продав Миклашевському «половину руднѣ Вепринское своея власное, зо всѣм, до нее приналежным начинем и двором, до другой половины тое ж руднѣ прислужающей *Пану Мих[айлу] Миклашевському* за 600 золотых личбы полское монеты доброй». А 28 червня того ж року Миклашевський купує в Юрка Мазуренка, рудника Халіївського, «рудню... на рѣчь Короліовци, под Унуковичами лежачую, з млинками, ку ней прислужаючими, сѣножатми, дворами, огородами...» за 300 талярів.

Року 1708 Мазепа дозволив генеральному обозному Ломиковському на р. Туросні (Топальської сотні) «рудню построити и при пей, ведлуг своей потребности рудников посадити». Рудня (Голубівка) була збудована того ж року: «Строена та рудня на сыром корени, в нашестве шведов... А зачинал то рудненское строение и фундамент строил рудник Василий Голуб с кузнецами...». Тоді ж, напередодні Шведчини, генеральний писар Орлик дістав маєтності в Стародубівському полку (села Кривець і Риловичі, Топальської сотні) й будує тут рудню (рудня Карпівська, коло с. Орликівки).

Інтерес старшини до залізорудної промисловости збільшувався також у зв'язку з державними замовленнями. В універсалі 6 травня 1689 р. Л. Полуботкові Мазепа писав: «Знаючи мы о том, же п. Леонтий Полуботок... власным коштом своим в руднѣ Радковой, в ключѣ Любецком, приспособил достаток руды на роблене желѣза, злецаем оному за певным контрактом, з нами поставленным, аби тую руду для потреб наших войсковых постарался на желѣзо переробити».

Але гетьман Мазепа сприяв промислового підприємництва не лише вищій старшини та монастирів. Серед власників гут і рудень того часу знаходимо й представників середньої старшини, і міщан, і фахових промисловців. Мав свої гуті коло с. Подолова (Кролевецької сотні), стверджені йому гетьманським універсалом 1690 р. й царською грамотою 1691 р., кролевецький сотник Іван Маковський, кум Мазепи³². Була гута і в Лазаря Матвієвича, багатого воронізького міщанина (1691)³³. Іван Яхимович, син чернігівського вїта, володів 1701 р. руднею Неданчицькою (Любецька сотня)³⁴. Року 1701 Гетьман дозволив «п. Михайлу Шевченку, жителевѣ Орловскому, при власном его млинѣ, на р. Ревнѣ, у урочища Орлей стоячом, Юстроити рудню и, построивши, робити желѣзо». Там же, у Шептаківській волості, Гетьман 1704 р. «позволил... Василию Скобичевскому, гутниковѣ Машевскому, на кгрунтах гетманских, у урочищи mezi Погорѣльцами и Жадовом находящихя, Юстроити гуту; а построивши, мѣет он, Скобичевскій, перед его, Гетмана, сказатись и учинити з ним, Гетманом, уговор и постановлене: почему мает з той гуті на год до шкатулі гетманской давати»³⁵.

У добу Мазепи існували й розвивалися також інші галузі промисловости. Як відомо, в цей час дуже збільшується українська артилерія. Мазепа, знавець і великий аматор гарматної справи, багато зробив для розвитку ливарництва на Україні³⁶. Гетьман дуже протегував відомим гарматним майстрам («військовим людвисарам») Йосипові й Карпові Балашевичам³⁷, які вміли поєднати високу технічну досконалість своїх виробів з їх гарним мистецьким оздобленням. Але Балашевичі та їхні помічники були потрібні Гетьманові і як меценатові української культури. Карпо Балашевич створив низку чудових зразків українського лярництва (виробництво дзвонів), зокрема такий шедевр, як славнозвісний дзвін «Голуб» 1699 р. з портретним виображенням Мазепи та його фамілійним гербом³⁸.

Сприяв Мазепа також розвиткові паперової промисловости. Папірні на Гетьманщині, які здебільшого належали єпископським катедрам та монастирям, виробляли папір високої якости, іноді з гербом Гетьмана на філіграні (папірня Чернігівської катедри в 1705 р.).

У зв'язку з широкою будівельною діяльністю Гетьмана, зростає виробництво цегли, а також вапна (на вапенних майданах коло Новгорода-Сіверського).

Ростуть у ті часи й інші галузі української промисловости (текстильна тощо). Скрізь видко велику творчу підприємливість українського народу й велику ініціативу, керівництво й піклування гетьмана Мазепи.

2. Соціальні відносини

Козацька старшина

Внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й подекуди іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростові козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціального становища й перетворенню її на зверхній стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в Козацько-Гетьманській державі.

Насамперед це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина запопадливо освоює ще вільні (так звані «вільні військові») і вже не вільні (наприклад, належні до міста) землі. Процес мобілізації землеволодіння знаходить собі завершення в концентрації маєтків в руках окремих старшинських фамілій. Поширюється загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово перетворюється із звичайного раніше володіння «до ласки войскової» на «зуполне» володіння (тобто повну власність). Уряд сприяє цим прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Гетьман писав: «Бывшіи гетманы, а особно Иван Самойлович, имѣли такое дерзновение, что такіе маєтности (надані гетьманською владою і ствержені царською грамотою. — О.О.) возвращали по своему разсмотрѣнію и не токмо по смерти таковых особ женам и дѣтям их маєтностями владѣти никогда не допускали и грамоты ваши монаршескія у них имали, по нѣкоторым и при животь то чинили, что по каком-нибудь гнѣву своему от чести отдаляючи, отдаляли и от маєтности. Однако, я... для утверженія в Малой Россіи доброго и твердого порядка... не хочу так поступати... но паче к тому есмь желателен, что не только старшина и полковники, и знатные особы примноженіе такового дѣянія имѣли, но нѣкоторые и сотники из рядовых оказавшіеся знатные войсковые товарищи получили себѣ деревни или мельницы»³⁹.

Логічним наслідком цього було цілковите злиття старшинського землеволодіння з шляхетським, яке так чи інакше збереглося від польських часів. Існування нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з незрівняно більшою масою нових володінь, які хоч фактично і були в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали її повною власністю, свідчило про те, що процес станового оформлення старшинської верстви до гетьманства Мазепи ще не був завершений. Однак саме за часів Мазепи обидві групи землеволодіння не тільки фактично, але й юридично зливаються в одне старшинське володіння, яке чимраз більше набуває характеру шляхетського «вічистого» володіння.

З цього погляду дуже цікавий універсал 13 вересня 1690 р. чернігівського полковника Я. Лизогуба. У цьому універсалі Лизогуб, відкидаючи претенсії решток шляхетських фамілій на відновлення шляхетського права власності на всі земельні володіння, які належали шляхті перед Хмельниччиною, встановлює рівність прав на земельні володіння як для шляхти, так і для козацької старшини. Лизогуб наказував, «жебы ровне и спокойне з шляхтою і всякіе люде, яких хто може, кождіе... в своем ограниченію лежачіе пустуючіе кгрунта посядали, розробляли и ку пожитковѣ своему, без жодних заводов и турбации, приводили, нынѣшним... в ласти войскової служачим правом». Логічним висновком з цього було зрівняння в правах шляхетського й старшинського землеволодіння, які відтоді зливаються в одну групу нового старшинського володіння на старому шляхетському праві.

Джерела нагромадження старшинського землеволодіння в кінці XVII — на початку XVIII ст. були різні. Спадщина, надання гетьманської (або полковницької) влади, нерідко ствержене царською владою, «займанщина» (хутори й «слободи»), «скупля», сплати за борги або за провини, легації (особливо характерні для монастирського землеволодіння) — ось основні джерела земельного володіння старшини й монастирів. Ці джерела відомі ще з попередньої епохи, але за часів гетьмана Мазепи кількісне зростання кожного з них створює яскраву картину мобілізації землеволодіння.

Насамперед надзвичайно збільшується надання маєтків старшині й духовенству (здебільшого монастирям) гетьманською владою або полковниками. На жаль, неможливо

дати повну статистичну картину, оскільки багато земельних універсалів не збереглося. Однак уже величезна кількість відомих нам земельних універсалів Мазепи (за приблизними обчисленнями, близько 1000) безперечно свідчить про зростання старшинського землеволодіння. Цікаві дані маємо щодо цього по окремих полках. За матеріалами «Генерального слідства про маєтності» 1729 р., у Чернігівському полку було роздано за Мазепи 48 маєтків, тоді як Самойлович роздав їх там лише 27 (*нідрахунки М. Петровського*). Подібне явище бачимо і в інших полках.

Вже в перші дні й місяці свого гетьманування Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна форма при обранні нового гетьмана), або створювали нові з фонду так званих «вільних військових» маєтностей, як тих, що були й раніше в безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду, так і допіру конфіскованих у родичів та прибічників Самойловича. Щедре роздавання земельних універсалів за перші роки гетьманування Мазепи (1687—1689) пояснюється головне тим, що новому гетьманові треба було віддячитися своїм посібникам або взагалі забезпечити собі якнайширше коло прихильників серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою припадає на період 1699—1701 рр. Вона пов'язана була, очевидно, з дальшим зростанням старшинської верстви, яка мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні й політичні вимоги, особливо в умовах ліквідації турецької війни і підготовки до нової війни — зі Швецією.

Нарешті, в третій раз надавання маєтків гетьманською владою посилюється в останні роки гетьманування Мазепи (1706-1708), мабуть, у зв'язку з тим складним політичним та економічним станом, в якому перебувала тоді Гетьманщина, і з зовнішньою політикою Мазепи.

Загалом за час гетьманування Мазепи було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. було 4 252 селянських двори (крім того, стверджено було володіння 14 селами, де в 1729 р. лічилося 830 дворів).

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам із вищої старшини. Характерне, з цього погляду, надання Мазепою маєтків полковникові прилуцькому Дмитрові Горленку. Горленко майже щороку діставав від Мазепи нові маєтки: в 1694 р. він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, в 1699 р. — с. Білошапки, в 1701 р. — с. Ярошівку, в 1703 р. — с. Мамаївку, в 1705 р. — села Калюжниця й Попори, в 1706 році — с. Вечорки і, крім того, різночасно ще декілька сіл. Але Горленко не був винятком — за ним ішли інші представники старшинської верхівки.

Дуже поширюється за часів гетьманування Мазепи «скупля» земель старшиною (і монастирями). В руках старшини були, з одного боку, засоби для цієї скуплі, а з другого боку — та політична й адміністративна влада, яка давала старшині змогу, часто-густо під виглядом купівлі, всякими правдами і неправдами привласнювати собі землі посполитих і козаків. Звичайна формула купчих актів — продаж «вольне, а не примушене» — яскраво свідчить про справжній характер цієї «скуплі». Дійсно, полковник, сотник або «знатний військовий товариш», користуючися своїм багатством і владою, мав повну можливість захоплювати володіння дрібних власників, прикриваючи це нібито «скуплею». Зростання старшинської скуплі мало значення ще й тому, що внаслідок її в руках старшини зосереджувалися великі земельні володіння, які належали їй на праві повної власності, отже, були незалежні від гетьманської або полковницької «ласки військової».

Подібне значення мали так звані «слободи» (і взагалі старшинська «займанщина»). Селянство, уникаючи «підданства», змушене було йти на слободи, де воно протягом кількох (звичайно 3—5) років користувалося значними пільгами у відбуванні «підданських» повинностей. У цих слободах осідали також вихідці з Правобережної України, з Білоруси, навіть з Московщини. Коли минали пільгові роки, населення «слобід» потрапляло в повну юридичну залежність від власника слободи.

Однак утворення слобід відбувалося в умовах боротьби серед самої старшини за підданські робочі руки. Середня старшина не тільки заздрила старшинській верхівці, що, власне, й мала можливість заводити слободи. Вона добре розуміла, що утворення нових слобід відбувається коштом чималого зменшення її власних «підданих».

Отже, політика українського уряду щодо слобід була подвійна. З одного боку, влада не могла заважати дальшому поширенню старшинського землеволодіння та зміцненню економічних позицій старшини. Але, даючи дозвіл на осадження слобід (такий дозвіл був обов'язковий, хоч на практиці це правило часто порушувалося старшиною), гетьманський уряд добре розумів, що утворення нових слобід нерідко шкодило старим старшинським володінням.

У зв'язку з цим, в гетьманських універсалах на осадження слобід маємо звичайне застереження, що слобода може бути заселена лише зайшлими людьми, нетяглими, «льозними», «людми заграничними, а не тутешними малоросійськими, осьдлости свои мьючиими» (універсал 26 квітня 1705 р. городницькому сотникові А. Стаховичу).

Але землеволодіння й сільське господарство були не єдиним джерелом фінансового нагромадження козацької старшини. Велику увагу приділяє старшина різним торговельно-промисловим операціям. Торговельна діяльність була добре відома козацькій старшині і раніше, становлячи для неї одне з основних джерел як грошового, так і маєткового нагромадження. Але в кінці XVII ст. створюються більш сприятливі умови для української торгівлі — і зовнішньої, і особливо внутрішньої. Зокрема старшина бере активну участь у зовнішній торгівлі, головне — експортній. Недарма В. Кочубей, спростовуючи чутки про своє багатство, казав: «А що многіе особы розумьют быти у мене великіе скарби, то тоє кладут речь мнѣ тѣсную, не розсуждаючи, же мнѣ не Дали того способу, абы умѣл з скарбу богатитися — волов гона до Іданска не отправляем и горѣлок так достатно не робилем, абы разом тридцять або пятьдесят куф продати».

Величезні прибутки давали старшині різні фінансові операції, зокрема відкуп індукти, а головне «оренди» — горілчана, тютюнова й дьогтьова. У цих операціях брала участь і генеральна, і рядова старшина, і чоловіки, і навіть жінки. Генеральний обозний І. Ломиковський і стародубівський полковий обозний Прокіп Силенко⁴⁰ тримали стародубівську (полкову) оренду. Дружина генерального писаря Ганна Орлик⁴¹ мала оренду в Гадячі і збрала лише з одної гуральні понад 2 тисячі дукатів.

Року 1704 Гетьман надав конотопському сотникові Андрієві Кандибі⁴² і знатним військовим товаришам Юрієві Харевичу і Григорію Костенецькому⁴³ «в арендовое завѣдываніе» горілчані, тютюнові і дьогтьові шийки в м. Конотопі за 4000 золотих. Займалися орендами й багатіли з них і представники дрібної старшини. Кролевецькі козаки, брати Стожки (один з них пізніше був кролевецьким і батуринським сотником)⁴⁴ «еще до шведчины» тримали на оренді «городок Остер» (два роки), а далі були орендарями в м. Красному Колядині (один рік) і «нажилисмо на тѣх арендах тысяч вусѣм» (золотих), як писав згодом один з братів.

Нарешті, як ми вже бачили, в ці часи старшина, особливо її верхівка, широко розгортає промислове підприємництво як на півдні, так, головне, на півночі Гетьманщини.

На ґрунті цих економічних досягнень старшини в кінці XVII — на початку XVIII ст. відбувається процес концентрації великого землеволодіння в руках старшинської верхівки.

Чимало представників вищої (а почасти і середньої) старшини зосередили в своїх руках великі земельні володіння. Досить згадати імена М. Миклашевського, миргородського полковника Д. Апостола, В. Кочубея, Д. Горленка, чернігівського полковника П. Полуботка, стародубівського полковника І. Скоропадського та багатьох інших. Деякі з них, наприклад лубенський полковник Л. Свічка, почали з незначних чинів і невеликого маєтку, а скінчили величезними володіннями.

Від них не відставали і деякі представники середньої, а іноді навіть дрібної старшини. Наприклад, Семен Вакулович⁴⁵ почав свою кар'єру мірошником на одному з пирятинських млинів, а закінчив її значним землевласником і довголітнім сотником

пирятинським. Такі приклади були не рідкі. Справді, в кінці XVII ст. на Гетьманщині з'являється чимало нових великих землевласників, людей здебільшого без військових заслуг. Саме їх мав на увазі запорозький кошовий отаман Іван Гусак, який писав Мазепі: «Чуємо про таких, в яких і батьки підданих не держали, а вони держать і не знають, що з бідними підданими своїми чинити».

Вивчаючи історію великого землеволодіння на Лівобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст., помічаємо ще одне й дуже цікаве явище — пересування центрів землеволодіння і торговельно-промислового підприємництва старшинської верхівки з південних полків Гетьманщини на північ. Починаючи з 80-х років XVII ст., великі землевласники південного Лівобережжя або цілком переносять свою господарську діяльність на північ, або, залишаючи за собою південні володіння, набувають маєтки й на півночі Гетьманщини, головне в Стародубівському полку. З давніх-давен маєтки шляхетсько-старшинської родини Сулим були в Переяславському і Київському полках. Однак Федір Сулима і син його Іван за гетьманування Самойловича і Мазепи здобули собі значні володіння ще й у Стародубівському полку⁴⁶. Василь Кочубей, володіючи маєтками в Полтавському полку, набуває маєтків у Ніженському й Стародубівському полках. Так само робили Гамалії та інші представники вищої старшини.

Що ж приваблювало старшину на північ Гетьманщини? Насамперед те, що північне Лівобережжя мало особливо сприятливі умови для торговельно-промислової діяльності. Сулими, Кочубеї, Гамалії, Ломиковські, Орлики та ін. будували там млини, буди, гути, рудні, широко провадили торговельні й фінансові операції.

Була ще й інша причина цього тяжіння старшини на північ Лівобережжя. У південних полках було ще надто неспокійно: часті татарські напади, воєнні тягарі кінця XVII ст., нарешті, часті розрухи й повстання — все це примушувало старшину звертати особливу увагу на північні — «смирнішіє» полки.

Правний характер старшинського землеволодіння яскраво визначається, наприклад, в «універсалі» генерального осаула Андрія Гамалії⁴⁷ 1689 р. У цьому універсалі (характерно, що форму державноправного акта вжито в приватноправному, суттю своєю, документі) Гамалія дозволяє «нашому (себто своєму) подданому Івану Стеблювському в нашем же селѣ Серединой Будѣ пофундовать греблю его власним коштом», застерігаючи, «абы в обираню мѣрки (з млина) ни жадного не чинил ущербку». Тимчасом право заведення млина належало державній (до того ще центральній — гетьманській) владі.

Процес концентрації старшинських маєтків («добр») йшов у супроводі концентрації урядів, отже, концентрації політичної влади в руках вищої старшини. Маєткове нагромадження, торговельно-промислове та фінансове підприємництво створювали економічну базу для тої політичної ролі, яку грала в цей період старшинська верхівка. Дальший розвиток старшинського землеволодіння неодмінно визначав зосередження в руках старшини політичної влади на Гетьманщині, зокрема урядів — генеральних, полкових, сотенних, що, в свою чергу, поширювало й зміцнювало її економічні позиції.

Саме в цей період створюється старшинська аристократія на Лівобережній Україні. Характерно, що на головних урядах, зокрема полковницьких, в цей час довго сидять ті самі особи: Данило Апостол був миргородським полковником з 1682 до 1727 р., Михайло Миклашевський — стародубівським з 1689 до 1706 р., Іван Миревич — переяславським полковником з 1692 до 1706 р., Дмитро Горленко — прилуцьким полковником з 1692 до 1708 р. Це було явищем новим, незвичайним для попередніх часів.

Іноді полковницькі уряди фактично передавалися як спадщина від батька до сина. Так було з тим же прилуцьким полковництвом, коли, після смерті Лазаря Горленка (1687) і короткочасного полковництва І. Стороженка⁴⁸, цей уряд дістав син Л. Горленка Дмитро; так було і з чернігівським полковництвом (Яків Лизогуб в 1687-1698 рр. і син його Юхим в 1698-1704 рр.).

У зв'язку з тим зростає обсяг полковницької влади. Колишній обраний представник полку, полковник стає тепер нібито спадковим господарем свого полку. В універсалі

гядяцькому полковникові М. Бороховичу 21 січня 1688 р. Гетьман наказував, «абы кождый ему, пану Мих. Бороховичу, чинил всегда, яко старшому своему, пристойную учтивость и пошанованье и, подлуг давной войсковой обиклости, належитое отдавал послушенство, знаючи тое, же он, пан Мих. Борохович, мѣет от нас цѣлое и зуполное змищене доброго шановати, а преступного без фолкги карать». Миргородський полковник Данило Апостол писав у 1705 р.: «Яко теды пустовскіе, а иле лежачій добра нѣкому инному в полку нашом належит вѣдати и диспонувати, тылко нам, яко господареви, по милости Божой и рейментарской».

Не випадково, що в цей період утворюються і зміцнюються цілі «династії» — полковницькі і особливо сотницькі. Так утворилися полковницькі «династії»: Апостолів — у Миргородському полку (1659-1736), Горленок — у Прилуцькому (1661-1708), Лизогубів у Чернігівському (1687-1704), Жураковських — у Ніженському (1678-1782) та ін. Ще характерніше утворення сотницьких «династій». До них належали: Забіли — в Борзенській сотні (1654-1773), Рославці (1654-1709) і Губчиці (1710-1763) — у Поченівській, Єсимонтовські — у Мглинській (1669-1732), Рубці — в Топальській (1669-1782), Мандрики — у Кобижчанській (1672-1781), Гамалії — в Лохвицькій (1679-1727), Шрамченки — в Олишівській (1680-1773), Петровські — в Городиській (1687-1766), Сторожений — в Ічанській (1687-1752), Троцини — у Срібнянській (1688-1755), Тарновські — у Варвинській (1689-1763), Манківські — у Шептаківській (1692-1777), Селецькі — у Дівицькій (1694-1767), Родзянки — в Хорольській (1701-1760), Костенецькі — в Конотопській (1707-1750), *Петроградські в Голтвянській сотні Миргородського полку (1691-1783)* та ін.

Особливо характерним у процесі консолідації української старшини в кінці XVII — на початку XVIII ст. було юридичне оформлення «знатного військового товариства»⁴⁹. Знатне військове товариство існувало на Україні і до Мазепи, але тоді воно ще не набуло юридичного оформлення, було, власне, явищем звичаєвим. Окремі представники старшини, заслужені у Війську Запорозькому, або визначні своїм віком чи майновим станом, чи просто впливом в урядових колах, набували звання (спочатку побутового) знатного (значного) військового товариша. У кінці XVII — на початку XVIII ст. знатне військове товариство стає вже юридично оформленим станом, в руках якого зосереджувалася головна частина старшинського багатства, вся економічна міць старшинської верстви, вся політична сила її.

До кола знатного військового товариства входили і старшинські уряди — генеральні, полкові й сотенні. Персонально той чи інший «знатний військовий товариш» міг і не займати в даний момент якогось уряду («знатные особы, которые урядов не имѣют» — 1687 р.). Проте він, і тільки він, завжди був або колишнім вищим урядником Гетьманщини, або ж безперечним кандидатом на вищі старшинські уряди, які здебільшого й не виходять з цього, досить вже замкненого, кола. В кінці XVII ст. зустрічається вже поділ знатного військового товариства на дві групи: знатні військові товариші старші й молодші. Так було під час подорожі Мазепи до Москви в 1689 р. «Старші» знатні військові товариші — це здебільшого колишні полковники або генеральні старшини, «молодші» знатні — здебільшого діти старших знатних військових товаришів або молодші члени тих же старшинських родин, які не встигли ще здобути тих урядів, що їх вже мала група старших знатних військових товаришів. Однак це аж ніяк не зменшувало соціального значення і політичного впливу «молодших товаришів». Про це свідчать, між іншим, «Коломацькі статті» 1687 р., де поруч з генеральною старшиною і полковниками підписуються також деякі особи, які не займали на той час жадного уряду (наприклад, Семен та Іван Савичі, сини генерального судді Сави Прокоповича)⁵⁰.

Саме в ці часи з'являється нова назва, яка визначає цю категорію старшини — «бунчукове товариство». Це й було «знатне військове товариство», звільнене від усяких місцевих (полкових чи сотенних) обов'язків і юрисдикції, яке безпосередньо підлягало гетьманській владі, перебувало «під гетьманським бунчуком» і «обороною», судилося

тільки Генеральним судом. Прийняття «під бунчук» бувало і раніше (за Самойловича), але лише за часів Мазепи «бунчукове товариство» оформилося як вищий шар козацької старшини. Крім представників «знатного військового товариства», «під бунчук» приймалися іноді й чужоземні шляхтичі. Так, заможний литовсько-білоруський шляхтич Одорський, який переселився на Гетьманщину під час гетьманування Мазепи (близько 1686-1692 рр.), служив «при бунчуку гетманском»³¹.

Поруч з тим в полках з'являється «значкове товариство» («под значком полковим»), незалежне від сотенної влади і безпосередньо підлегле владі полкової; воно судиться полковим судом, отже, являє в межах полку упривілейовану старшинську групу.

Знатне військово товариство і особливо його верхівка — бунчукове товариство — це була старшинська аристократія Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII ст., яка концентрує в своїх руках «добра» й «уряди», а разом з тим — всю повноту економічної моці й політичної влади на Лівобережній Україні. У цих колах поступово зростає невдоволення самовладством гетьманів і прагнення обмежити гетьманську владу (Самойловича, а згодом Мазепи), виникають пляни перевороту 1687 р. і змовницькі пляни старшинської опозиції в 90-х роках XVII і на початку XVIII ст.

Козацтво

Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка безперечно лічилася в козацьких реєстрах (чи «комнутах») й «один с предков своих, а другіе своими отвагами и крвавъши працами — на волности собѣ заробили», в кінці XVII — на початку XVIII ст. було досить важке. Формально козацькі «права» й «вольності» зберігалися й завжди визнавалися українським і московським урядами, але фактично за Самойловича та Мазепи інтенсивно йшов процес зубожіння козацької маси й визиску її старшиною, монастирями й багатим купецтвом. Це визнавав сам гетьманський уряд. «А если козак, которий по своей старинности держится реестра войскового и пилнует козацкое службы, — писав гетьман Мазепа в 1691 р., — то такого розными способами кривдят (старшина й монастирі), чинячи такую налогу, жеби албо з козацтва в мужицтво силомоцю его притягнути, албо цале з житя маетности тое прочь витиснути; через що многіе козаки, над право волности войсковою, необычнои утерпѣли тягкости». Зокрема «особы, маетностями владѣючи, вывѣдующие о давних кгрунтах, полях и сѣножатех панских, якіе за людское держави при дворцах бывали, а тое першое войны славное намети гетмана Хмельницкого пришли под область козацкую, смѣют опие от козаков отнимати и приворочать под свою владзу». Козацтво і в поході, і вдома перебувало в залежності від своєї старшини (урядуючої), яка мала повну можливість, під виглядом «звиклої послуги» або «датків» (звичайно, збільшуючи їх розміри), визискувати козаків, виснажуючи тим їх господарство і нерідко фактично перетворюючи їх на своїх «підданих». Року 1690 запорожці дорікали Мазепі, що старшина «не токмо народ посполитой дачами великими обложили, но не мало п козаков уже всѣх в подданство себѣ подвротили и полчан своих ни во что обратили».

Зокрема послідовно й з великим успіхом ішов цей процес у монастирських володіннях. Управителі монастирських маєтків крок за кроком обплутували козаків різними фінансовими зобов'язаннями, вимагали від них «послуги» або «датків», ставили перед козаками на вибір — або відбувати підданські повинності монастиреві, або ж забиратися собі геть з монастирських володінь. Іноді монастирі перетворювали козаків на своїх «бояр» (слуг). Так, наприклад, було з козаками, що жили в с. Плоському, яке належало Києво-Вознесенському жіночому монастиреві. Дійшло до того, що в Київському полку козаки цілої Моровської сотні (130 козаків), «не могучи знести обид своих» від «приказного чернця» Києво-Софійського катедрального монастиря і «не хочачи покинути своих домовых поселеній, мусяли на тое позводитися, же всѣ огулом поддаются в подданство или крестіянство» Київському митрополитові.

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво на Гетьманщині являло собою в той час дуже поважну силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. В руках козацтва були і чимала площа землеволодіння, і важливі господарські вгіддя, млини, гуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне — права і вольності, здобуті «шаблею козацькою» за Богдана Хмельницького. Правда, за час од Хмельницького до Мазепи багато прав козацтво вже втратило, і ще більше окремих козаків утратило свої козацькі права, а разом з тим і свої земельні володіння, промисли тощо. Аджеж процес економічної диференціації чимраз більше заторкував козацьке «товариство», козацьку «чернь», як її звали гетьманські універсали середини й другої половини XVII ст. Проте недарма і гетьманські та полковницькі універсали, і царські жалувані грамоти старшині, монастирям та багатим купцям застерігали, що з усіх цих надань виключаються козаки («опроч козаків»). Правда, старшина, особливо її урядова частина, мала можливість, користуючися своїм службовим становищем, збільшувати визиск рядового козацтва, але економічна сила козацтва, особливо заможної його частини, ще далеко не була зломлена.

Неабияке значення при цьому мало й те, що козацтво являло собою основну військову силу країни, головний озброєний резерв її не тільки за воєнного, але й за мирного часу. В умовах тяжкої і тривалої війни з Туреччиною і Кримом козацьке військо грало особливо велику роль. Козацтво добре пам'ятало часи «першого війни славное намети гетмана Хмельницького», коли «отвагою рыцерства Войска Запорозского зостало отнято и завладѣно» козацькі «права». Живі були й чимало учасників героїчної епопеї Хмельниччини. Не раз нагадувало козацтво про свої «права» і «вольності», зокрема під час розрухів та повстань на Гетьманщині. Була ще одна обставина, яка зміцнювала позиції козацтва. Не кажучи вже про Запоріжжя, яке завжди виступало оборонцем козацьких прав, на правому березі Дніпра утворилася під проводом Семена Палія правобережна козащина, що грізною силою повстала проти польського панування на Правобережній Україні і що, як побачимо далі, численними й міцними нитками була зв'язана з Лівобережжям.

Всі ці обставини і визначали політику Мазепи щодо козацтва. Основні принципи цієї політики можна сформулювати так: 1) оборона традиційних прав козацтва супроти старшинських та інших надужить; 2) відокремлення козацтва від поспільства; 3) в процесі економічної диференціації козацтва сприяння його заможнішим шарам оформитися, як козаки «виборні», а іноді й просунутися в ряди нижчої старшини.

З цього погляду особливий інтерес мають такі акти українського уряду, як універсали Гетьмана полковникам київському — К. Мокієвському і ніженському — С. Забілі в листопаді 1691 р. Обидва універсали майже аналогічного змісту; можливо, що такі універсали були послані й до інших полків. Отже, можна думати, що цей універсал поширювався на всю Гетьманщину. 1691 р. був дуже неспокійний у взагалі неспокійному кінці XVII ст. Навала сарани в 1690 р. і зв'язані з нею дорожнеча й голод на Гетьманщині викликали ряд заворушень і серед поспільства, і серед козацтва. Зокрема велике «роптання» було в Київському полку на полковника К. Мокієвського; те саме було і в полках Лубенському, Полтавському та інших. Заколоти виникли також у козацькому війську. Навіть в охочепіхотному полку «почали они (полчани)... непристойные легкомысленности всчинати и сотников своих без... вѣдома (гетьманського) самоволством с уряду покидали». Уряд суворо приборкував ці заворушення.

За таких обставин і був виданий листопадовий (1691) універсал Мазепи. «Дошло нам вѣдати, — писав Гетьман, — же нѣкоторіе з духовних и з свѣцких людей особи, з ласки Божой и монаршей и з респекту нашего рейментарского маетности перед собою маючіе, не поглядуючи на тутошніе малороссійскіе обикновенія и на войсковіе порядки, не так, як би ся годило, але збитечне з жителями тих маетностей поступуют, тяглих людей над мѣру обтяжают, а козаків приневоляют во свое подданство». Проте далі універсал цікавиться виключно козацтвом. Подавши картину визиску козацтва державцями, Гетьман заявляє,

що все це «як проти в права войскового и против самое слушности, так и против волѣ наше гетманское дѣется».

Далі йде дуже цікава декларація козацьких прав. «Кгдиж що колвек добр рухомих и лежачих, перших лѣт войны Хмельницкого, отвагою рыцерства Войска Запорозского zostало отнято и завладѣно, и уже через так не мало лѣт утверждалося козацким заживанем, з того жадная реч не повинна быти от козаков отбирана. Поневаж война оная Хмельницкого была вщата не из инших яких неуважных завзятостей, тилко за вѣру чистую и за церкви благочестія достойного, которые до уніе римское кгвалтовне были потягнены, а тут же и за волности войсковіе, которіе ярмом тяжким были притиснени. Прето годни тіе отважники того и теперь заживати повитій, що им тогда шаблею и кровію загорнулось в руки; а если бы хто помер, то потомки их на том сидѣти мають». Рекомендуючи державцям («як духовного чина просим, так и свѣцким людем приказуем») взагалі поміркованість щодо підданських повинностей, Гетьман наказував, «особливе, абы козаков, здавна в тих маетностях мешкаючих, жадною и наименшою кривдою не домикали, и кгрунтов жадних, здавна ими завладѣвших... отнимать оних не важилися», і взагалі «що колвек... з початкових лѣт войны Хмельницкого, люб слушним подѣлом, люб завладѣніем з позволенія старших в область козацкую пришло, з того конечно абы от козаков жадное речи не отбирано и ничим их, ани порыванем на послуги, ани витяганіем датков не обтяжено», щоб «козаки всѣ, в реестру войсковом найдуючиися и услуг козацких не лѣниво и не хилтяно щирим прилежаніем всегда пилнуючие, при зуполних войскових правах и волностях найдовались и спокойне до всѣх духовних и свѣцких маетностей без жадное жили турбаціи».

Універсал загрожував «упорним» державцям конфіскацією маєтків. При цьому Гетьман застерігав, посилаючися на «виразний... монарший указ», що «яко козаков в реестрѣ войсковом будучих от налогов всяких и от повинностей посполитих бороним, заховуючи их при волностях належачих, так и посполитих тяглих людей в реестр козацкий приймовати не кажем, жебы як козаки свои козацкіе службы, так и посполитіе люде свои тяглое повинности непремѣнно як теперь, так и во всѣ потомние часы пилновали».

Універсал 1691 р. не вносив нічого нового в існуюче законодавство. Але його принципове значення безперечне, та й практично він не міг не стримати державських надужитъ над козацькою людністю, хоч, по суті, він не торкався козацьких «послуг» на полкову та сотенну старшину.

Перші кроки на шляху юридичного оформлення диференціації рядового козацтва були зроблені на початку XVIII ст. 2 березня 1701 р. Мазепа доручив глухівському сотникові Олексі Туранському учинити «перебор» козакам чотирьох засеймських сотень — Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької, поділивши їх на «лучших» («виборне й переборне товариство»), які повинні були завжди бути готові до військової служби, і «подлѣйшее товариство», яке мало «в домах оставатися» і повинне було «тому виборнѣйшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство». Хоч це розпорядження формально обмежене було лише чотирма сотнями Гетьманщини, але немає сумніву, що воно застосовувалося значно ширше й взагалі намічало поділ козаків на «виборних» і «підпомощників», який остаточно здійснений був у 30-х роках XVIII ст.

Селянство

Селянство на Лівобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. переживало процес дальшого збільшення «підданських» повинностей і загального зубожіння. Концентрація землеволодіння і політичної влади в руках козацької старшини мала своїм

головним джерелом і разом з тим своїм головним наслідком зростання визиску селянської маси. Ще в перший період існування Гетьманщини, за відомою формулою «Генерального слідства про маєтності» 1729 р., «можнѣйшіе пописались в козаки, а подлѣйшіе остались в мужиках». Протягом другої половини XVII ст. на Лівобережжі загальноновживаним був термін «піддані», який цілком чітко визначав суть і форму відносин між селянами і державцею.

Підданський стан селянства, власне основної його маси — посполитих, визначений був ще до гетьманства Мазепи, переважно за часів Самойловича. Підданські повинності — натуральні данини й різні шарварки, грошові данини (чинш), зародки панщини — усе це було ще до Мазепи. Але саме в часи Мазепи, з одного боку, зростають усі ці повинності, а з другого боку, змінюється співвідношення окремих видів повинностей. Зокрема збільшуються грошові данини, а також панщина. Однак тимчасом як грошові й натуральні данини переважають в маєтностях «вільних військових» і особливо рангових (в тому числі й гетьманських)⁵², посилення панщини було характернішим для маєтностей «зуполного» володіння (насамперед монастирських).

На жаль, збереглися лише уривчасті дані про збільшення селянських повинностей у цей час. Наприклад, у гетьманському селі Пушкарях (Шептаківської сотні) за Самойловича збиралося на «гетьманську кухню» по 25 золотих, за Мазепи — 50 золотих.

У м. Янполі (Ніженський полк) і околичних селах (гетьманські володіння) наприкінці XVII ст. з посполитих збиралося: від робочого коня по 2 золотих, з пішого «пожилого» чоловіка — по 1 гривні. «Показанщини» (від гуральництва) посполиті платили по 2 талари, «затулщини» — по 1 золотому; від селянських солодовень платили по 3 копи.

Посполиті с. Смичина (Чернігівського полку), які протягом чотирьох років не відбували «жадной повинности тяглою» своєму панові — чернігівському полковому писареві П. Булавці⁵³, в 1703 р. зобов'язалися «в прежней посполитой тяглости найдоватися». Зокрема, вони мали платити річний чинш від 20 до 40 золотих, сплачуючи його двічі на рік. Замість того державця обіцяв не вимагати від них «подвод отбуванія» і жадних «работизн». А втім, посполиті зобов'язані були працювати на пана під час косовиці — тиждень, під час жнив — тиждень, восени — протягом тижня «з своею проможности, нашим товаром и працею» орати панське поле. Крім того, вони зобов'язані були виконувати всі державні повинності (утримання сердюків і виряджання їх у похід). Нарешті, селяни зобов'язувалися «на потребу... панскую, куда нам роскажет, быть готовыми и отбувати службу своими конми и працею».

Посполиті сіл Конотопа, Хрипківки й Смяча (Чернігівський полк) в кінці XVII ст. відбували державці (бунчуковому товаришеві К. Фридрикевичу, пасинкові Мазепи) такі повинності: чинш (грошова «осенщина»⁵⁴, пересічно щороку по 9 золотих з людини, і різні натуральні данини (птиця, яйця, горіхи, хміль, прядиво і т.ін.).

Нарешті, селянство завжди могло бути притягнуте до різних шарварків (наприклад, гачення гребель).

Дуже цікаві відомості про ріст повинностей селянства й міщанства у Прилуцькому полку в кінці XVII — на початку XVIII ст. У невеликому сотенному містечку Варві, з переважно сільськогосподарськими зайняттями його населення, під час полковництва Лазаря Горленка (до 1687 р.) з посполитих («на наѣзди») збиралися «денги» двічі й тричі на рік. Розмір цих грошових данин не був обмежений якоюсь сталою нормою, а залежав, мабуть, від звичаю — з одного боку — і полковницького «лакомства» — з другого. Крім того, від кожного міщанського й посполитого двору збиралося грішми «на служителей сотенних»: на хорунжого — по 1 копійці, на писаря — по 2 копійки, на «сторожей сотнѣ Варвинской полевих» — по 2 копійки; на останніх, крім того, збиралося по одному четверику вівса, по одному хлібу, по гусці соли, по кварти пшона. Доводилося населенню оплачувати й послуги «мистра» (ката) прилуцького: по 1 копійці від кожного міщанського й посполитого двору. Натуральні повинності «свободних посполитих» за часів прилуцьких полковників Л. Горленка й І. Стороженка (до 1692 р.) ішли на полковницький

двір та на міську ратушу: «Для неребздов сѣно... косять и тое укошенное сѣно как в двор полковничий, так и в ратуш своим скотом перевозят, да на лошади артилерій полковой прилуцкой сѣно... косят же». Інших зборів (грошових і натуральних) на ратушу не збиралося. Зате полковники Горленко й Стороженко широко вживали стягнення з місцевого населення різних екстраординарних поборів; зокрема перед Великоднем збиралося й відвозилося на полковницький двір «з мѣстечка и сел з посполитих свободних гуси, утки, кури, яйця и поросята».

Ще тяжче стало посполитим і козакам Прилуцького полку за часів полковника Дмитра Горленка. Наступник його на уряді І. Ніс свідчив, що Горленко, «здобячи свои доми и распространяючися оними, гдѣ было якое згодное ку пожитку людскому в полку нашем мѣстце, все он своими пооднимал хуторами, под такую кондиціею: будто одному запластит, а сотцѣ и другое людей мусит и от своих добр уступати; настроил хуторов на волних здавна степах, не толко себѣ, але и своим дѣтям, на которых бѣдние люде многіе в заживаню поль, в кошеню сѣнов, для отбуваня тяжких своих повинностей, чинили пожитки, а он все тое поотѣздил на себе и на свои дѣти; сѣна по килкодесять скирд кошовалися здавна на особливих в степу сѣножатех за бывших антецессоров панов полковников прилуцких, на полковничую потребу; а (Д. Горленко) когда стал полковником прилуцким, то не толко тие особливие сѣножати, якіе на бывших панов полковников прилуцких кошовалися, плугами поизоровал и пообкоповал скопцами, себѣ и дѣтям своим на потомніе часи, леч и мизерних людей власніе сѣножати и поля пахотніе, нивы и облоги, все загонами своими пооднимал и до хуторов своих поприворочовал, же до сего часу без найманя травы в старостов его трудно било бѣдному человѣкови и на воз сѣна вкосити. И такое щуплому полку... хуторами своими и дѣтей своих учинил стѣснене, же гдѣ осмотрѣти, то все... теперь его власное, будто купил; и купчіе отбирает, хотя хто и не рад продавати, а он, яко многомошней будучи властелин, все, що хотѣл, тое и привлащивал...». Крім власних підданих (їх було у нього понад тисячу), «все збоже по хуторах насѣяное по достатку, бѣдних людей з усего полку згоняти — зжинати и спрятовати, оним розказовал, за которою то его работизною не еден бѣдний человѣк своего не могл спрятати збожа, а так роблячи на его все лѣто, мушл себѣ в людей зимою заробляти хлѣба. Що всяк... признати мусит, хто тилко лядзких панов памятает, же далеко барзѣй горшая мука в работизнѣ была од полковника бывшего (Д. Горленка) всѣму... полку, нежели за панов лядзких; и так не мордовали пани лядскіе своих подданих и не забивали кіями, як отец его (Д. Горленко) мужиков и козаков»³⁵.

До цих повинностей треба ще додати стягувану з населення річну «стадію», тобто чинш на гетьмана («и гетманскую музику и на его кухню») з кожного мешканця «по пропорцій их имуществ», «мукою ржаною, пшеничною и гречаною, солодами, сѣмям конопляним, горохом, маком, кабанами и птаством».

Дедалі більше зростання підданських повинностей у кінці XVII ст. викликало велике невдоволення селянської маси, яке нерідко переходило у відкриті виступи проти державського визиску. Уряд Мазепи в інтересах держави й громадського ладу мусів втручатися в цю справу й обмежувати надужиття державців і визиск посполитих. З цього погляду дуже характерний лист Мазепи до переяславського полкового писаря Михайла Мокієвського⁵⁶ з 10 листопада 1688 р. «Дойшло нам вѣдати, — писав Гетьман, — же як село якоесь Кучаков, так и всѣм городом Баришполем завладѣвши, великіе людем прикрости чиниш в замишля... для своих потреб им послушенства, меновите в будуваню ся и в інших господарствах». Гетьман наказував Мокієвському, «абиسته конечно до того села помененного не втручались и в городѣ Баришполѣ з людми як найскромнѣй обходилися». «А так, — додавав Гетьман, — если хочеш будоватися и що колвек собѣ чинити, то за грош свой наймаючи справу, а не вигоном панщан», мотивуючи це тим, щоб «нам самим неславы не было и поговору от тих же людей». Факт надмірного обтяження «тяглих людей» старшиною гетьманський уряд констатував і пізніше (наприклад, у 1691 р.). Політику стримування державських апетитів Мазепа застосовував і далі.

Року 1692 московський уряд, стривожений повстанням Петрика й заворушеннями на півдні Гетьманщини, запропонував Гетьманові вжити певних заходів, щоб заспокоїти селянську й козацьку масу. Це питання обговорювалось на Старшинській раді у вересні 1692 р. Насамперед ухвалено було відібрати маєтності від тих державців, які не гідні були ними володіти. «Которые особы еще в войску и в народѣ мнятыя быти к службѣ негодны, а за нашими универсалами к маєтностям приобщилися, — писав Гетьман, — тѣх угодно бы от того владѣнія отставить». Ще раніше, влітку 1692 р., під час походу на Полтаву, Мазепа позбавив деякого маєтностей у Полтавському полку (це, мабуть, торкалося осіб, причетних до справи Петрика). Однак цього було замало для заспокоєння народнього невдоволення, і Гетьман, зважаючи також на вимогу Запоріжжя, надіслав у вересні 1692 р. до всіх полків універсали з наказом, «дабы никто из тѣх владѣтелей не дерзал работами великими и поборами вымышленными людей, в селах, собѣ данных, обрѣтающихся, отягощати, и чималой в землях, полях, лѣсах, сѣножатех и всяких угодахъ чинити им обиды и насилия, и чтоб владѣли ими в мѣру, ничего вновь и выше мѣры не налагая, по изычайными дачами и работами от них доволствуюся». Неслухняним державцям гетьман загрожував карою й навіть позбавленням маєтків.

Наприкінці XVII ст. на Лівобережній Україні звичайний розмір панщини підвищився до двох днів на тиждень. Але чимало державців перевищували цю норму, примушуючи підданих працювати на панщині значно більше. Року 1701 посполиті с. Смоляжа (Ніженського полку) скаржилися Гетьманові на свого державцю сотника веркіївського Самійла Афанасійовича⁵⁷, що його дозорця «великіє и нестерпиміє им в работизнѣ дѣял прикрости, незносніє чинячи обиды, а в панщинѣ непрестанніє вимисли», і просили в Гетьмана «полегкости і оборони». Генеральний суд визнав скаргу селян справедливою. Гетьман своїм універсалом з 28 листопада 1701 р., хоч і залишив село за тим сотником, але висловив йому догану («ему, сотнику, не похвалилисьмо такого прикрого владѣнія») й наказав, «абы не болшей, але толко два днѣ в тиждень роботу его панщизною отправовали, а іншіє днѣ на свои оборочалы потребности, и в рок по пол осмачкы овса от рабочей товарини давали; над що жадных датков и повинностей не маєт и не повинен будет он, п. сотник, вимагати *под неласкою нашею и под срокчим каранем*⁵⁸».

О. Лазаревський, який опублікував цей універсал, зауважив, що фактично «розмір панщини залежав лише від сваволі державці». Універсал 28 листопада 1701 р., на його думку, фіксував звичайний тоді на Гетьманщині мінімальний розмір панщини. Але значення цього універсалу було, без сумніву, ширше. Він, мабуть, вперше законодавчим порядком регулював певну норму панщини, що визнавалася українським урядом і пізніше, у XVIII ст.⁵⁹

Боронячи посполитих од державських надужитъ, Гетьман, з другого боку, дбав про те, щоб посполиті не виламувалися з підданства й виконання своїх обов'язків щодо державців. Це, зокрема, виявилось у справі монастирських підданих села Уланова (Глухівської сотні), яке належало Чернігівській катедрі. Звичайно посполиті, які сиділи або на своїх «предківських ґрунтах», або на зайнятих ними землях, вважали себе їх власниками. Раніше це майже не викликало заперечень з боку влади. Але в кінці XVII ст. питання стає вже спірним. Старшина й монастирі часто заперечують право селян вільно розпоряджатися своїми землями. Коли уланівські селяни, «удалившись... за границу», все ж і далі користувалися своїми ґрунтами, Гетьман універсалом 1708 р. заборонив їм це, посилаючися на «право здавна ухвалене»: «поневаж всюды такое обыкновеніє есть, же по одейшлих на іншіє мѣйса для житія подданных, к ґрунта их на державцов спадают, а они тратят свою сукцессію».

Міщанство

Розвиток торгівлі і промисловости за часів Мазепи сприяв зростанню міста, зокрема його купецької верстви. У зв'язку з тим відбувалися чималі зміни в соціально-економічному житті міст Гетьманщини.

Головним торговельним центром Лівобережної України був Стародуб. Тут проходили важливі торговельні шляхи з Московщини до Польщі і з Прибалтики до Чорноморщини. У Стародубі бували купці московські, львівські, варшавські. Сюди приїздить купці з Білоруси, Литви, Балтійських країн (зокрема з Риги), Кенігсберга і Гданська (Данціга). У Стародубі (так само як у Полтаві — на півдні) концентрується торгівля між північною і південною частинами Лівобережної України. Промислова північ і хліборобський південь Лівобережжя провадять тут жваві торговельні операції, обмінюючи свої вироби і продукти. Стародубівські купці у великій кількості вивозять прядиво, олію, поташ, ліс, мед, віск, скло і т. п. і довозять текстильні вироби, хутра, метали і металеві вироби, вина та інші товари. Не дивно, що значні стародубівські купці, посередники в цих торговельних зносинах, нагромаджують великі багатства і тим забезпечують собі поважний вплив на економічне і політичне життя свого міста, а разом з тим і цілого Лівобережжя.

Крім Стародуба, найзначнішими торговельними осередками Лівобережної України (Гетьманщини) були міста: Ніжен, де була колонія грецьких купців, які торгували головне з Московщиною і Чорноморщиною; Полтава — фортеця і торговельний осередок південного Лівобережжя, через який ішла торгівля з Запоріжжям і Кримом; Глухів, що швидко зростає, у зв'язку з поширенням торговельних зносин між Україною і Московщиною; Кролевець, де був великий міжнародній ярмарок. Окреме місце займали Київ, який був одночасно торговельним, військово-політичним, церковним та культурним центром, і Батурин — резиденція українського уряду і фортеця. Нарешті, старі історичні міста Лівобережжя — Чернігів і Переяслав були переважно церковними і освітніми центрами.

Цікаві враження від українських міст на початку XVIII ст. залишив московський священник-старообрядець Іван Лук'янов, що переїздив 1701 р. через Україну на Близький Схід. Ось кілька малюнків, зроблених спостережливим мандрівником:

«Град Глухов землею, обруб дубовый, вельми крѣпок, а в нем жителей богатых много панов; и строенья в нем преузоричное, свѣтлицы хорошія, палаты в нем полковника Стародубскава Моклышевского (sic! — О.О.) зѣло хороши; ратуша зѣло хороша, и рядов много; церквей каменных много; дѣвичей монастырь предивен зѣло; соборная церковь хороша очень; зѣло лихоманы хохлы затѣйливы к хоромному строению; в малороссійских городах другова вряд такова сыскать; лучше Кіева строением и житіем».

«Град Нѣжин... велик жилем, и строение в нем хорошо; грек в нем много живут торговых людей».

Особливо барвистий опис Києва.

«Град Кіев стоит на Днѣпрѣ, на правой сторонѣ на высоких горах, зѣло прекрасно; в московском і російском царствѣ такового града подобнаго красотою вряд сыскать... Зѣло опасно (пыльно) блудут сей град; да надобѣ блюсти: прямой замок Московскому государству». У Києві «вездѣ сады, винограды». «А в нижнем городѣ всѣ мѣщане хохлы, все торговые люди; тут у них и ратуша, и ряды всѣ; всякіе торги; — а стрѣльцам в нижнем городѣ не дают хохлы в лавках сидѣть: только всякіе на себѣ товары в розное продают. Утре всѣ стрѣльцы сходят на Подол торговать, а вечером пред вечернями, так они на горѣ в верхнем городѣ торгуют между себя; и ряды у них свои; товарно сильно сидят». Однак Лук'янов зауважує, що «шинки их (київських міщан) вконец разорили, да кобы из того у них сильно скаречно: и добрый человек худым будет».

Купецтво на Гетьманщині ще за Самойловича являло собою досить міцну соціальну групу, яка мала великий вплив на торгівлю і міське ремісництво. За гетьманування Мазепи воно вже цілком керувало життям міста. Чимало представників купецької верхівки цікавляться і землею, і різними промислами (особливо лісовими). Поставить десь такий купець «млиночок», оселить при ньому «хуторець», а там, через декілька років, стає

чималим землевласником, ріднитися з козацькою старшиною і дітей своїх веде вже по старшинській лінії.

Цікава історія двох купецьких фамілій на Гетьманщині — стародубівських купців Ширай і київських купців Максимовичів.

Спиридон Якович Ширай (+ 1709), родом з Погара, багатий стародубівський купець, провадив значний торг, головне прядивом, з Ригою і Архангельськом. Протягом майже тридцяти років (1681-1708) з невеличкими перервами був він стародубівським війтом, себто вищим представником міської влади в цьому найбільшому торговельному центрі Гетьманщини. Недарма 1682 р. стародубівський полковник Семен Самойлович просив князя В. Голіцина, щоб той поклопотався перед польським урядом у торговельних інтересах Ширая. Поруч зі своїми торговельними операціями Ширай скуповує землі навколо Стародуба, заводить численні млини й буди ⁶⁰. Гетьман Самойлович надав йому с. Солову, а гетьман Мазепа 2 травня 1688 р. видав Шираєві універсал на с. Синин (Стародубівської полкової сотні) з правом на «послушенство» селян. Крім того, Ширай згодом оселює на одному з своїх будищ село Спиридонову Буду. Року 1705 гетьман Мазепа дозволив Шираєві на тих будищах «людми заграничними слободку оселити и, греблю висипавши, млин построи».

Старий Ширай до кінця залишався «значним обивателем стародубівським», себто міщанином, але всі його діти були споріднені з козацькою старшиною. Старший син Ширая — Степан — одружився з донькою стародубівського полковника Миклашевського; другий син — Спиридон — був одружений з донькою пасерба Мазепа, седнівського сотника К. Фридрикевича. Одну зі своїх доньок старий Ширай видав за сина стародубівського полковника Тимофія Олексійовича, а всі інші доньки Ширая одружилися з представниками Стародубівської козацької старшини. Нащадки стародубівського війта стали одними з найбагатших дідичів північної Гетьманщини й вийшли в перші лави місцевого шляхетства.

Ще цікавіша історія Максимовичів. Максим, що не мав навіть власного прізвища (згодом він звався Васильковським або Печерським), був «подданным» Києво-Печерської лаври ⁶¹. В 50-х роках XVII ст. він жив у Ніжені, згодом переїхав до Києва і в 1676 р. був «арендарем Печерским», тобто тримав оренту в лаврському Печерському містечку. Максим Васильковський провадив значний торг з Правобережною Україною і, очевидно, з Польщею та Молдавією (через Немирів). Найбільше розбагатів він на індукті і вже в середині 80-х років був одним з найбагатших і найвпливовіших людей у Києві, а, мабуть, і у всій Гетьманщині. В середині 80-х років (1684) він орентував мастки Сапег на Чорнобильщині — села Хохли, Кононовщину, Черевач (Корогод) та інші. В 1686 р. в його руках фактично була майже вся київська околиця. Він володів млинами біля Києва, салітряними майданами коло Трипілля і Василькова. На нього на Васильківському мосту «сбирают с проѣзжих людей мостовщину». Йому належать «сѣнныя покосы и сѣна многіе» на р. Стугні. Він — дуже близька людина до гетьмана Самойловича і посвоячений з ним. В нього бенкетують київські власті, і відомий генерал Патрик Гордон охоче відвідує його в Печерському містечку. Катастрофа з Самойловичем мало пошкодила йому: надто сильна людина був «пан Максим» і надто добре знав його гетьман Мазепа. Рік-у-рік в руках Максима та його синів — Максимовичів збиралися «доми, хутори, млини» в різних полках Гетьманщини.

Сам «обыватель Печерскій», «в дѣлѣ войсковом около выбранья индукты працюющий» (1688-1690), був до кінця життя тільки «в оборонѣ» гетьманській, але синам його ця «оборона» була вже непотрібна: вони самі вийшли в перші лави церковної ієрархії й козацької знаті. Старший син — відомий церковний діяч, письменник і проповідник — Іоан Максимович (1651-1715), професор Києво-Могилянської колегії, був архієпископом чернігівським (1697-1711) і митрополитом тобольським і сибірським (1711-1715) ⁶². Другий син — Василь Максимович, що був компанійським полковником, загинув 1698 р. на р. Кодимі — «попался в руки бесурменскіе и... усѣченіем головы живот свой

окончил»⁶³. Третій син — Дмитро Максимович, одружений з дочкою Федора Сулими — Тетяною, посвоячився zarazом і з Самойловичем, і з Мазепою (через Д. Зеленського, одруженого з другою донькою Ф. Сулими). Спочатку він був ніженським полковим писарем (1682-1692), а потім «войсковым экзактором» (1694), себто відав зборами податків від продажу горілки, тютюну й дьогтю, й нарешті вийшов у генеральну старшину — став генеральним бунчужним (1703-1708) і генеральним осаулом (1708-1709). Він був близький до Гетьмана (був його «крайчим») й користувався його повним довір'ям⁶⁴. З інших синів Максима — Петро був знатним військовим товаришем⁶⁵, Григорій — протопопом переяславським — (1680-1711), Михайло і Антін — бунчуковими товаришами.

Такі випадки не були поодинокі. Поєднання міського патриціату зі старшиною було і в Ніжені (*Тернавіоту*), і в Переяславі (Томари)⁶⁶, і в Полтаві (Герцики)⁶⁷. Багате купецтво міцно тримало в своїх руках торгівлю і фінанси Гетьманщини, поступово осідало на землю, входило в промислові підприємства, верховодило в міському самоврядуванні. Це купецтво було тісно зв'язане з старшинською верхівкою, і вплив його на господарство і політичне життя Гетьманщини безперечний.

Шираї, Максимовичі та інші найбагатші купці Гетьманщини того часу не становили якогось винятку. За ними тяглося й купецтво середньої руки. В кінці XVII — на початку XVIII ст. і для нього характерний інтерес до землеволодіння і, разом з тим, близькі зв'язки з козацькою старшиною. Надзвичайно цікавий приклад стародубівського вйта Ісака Дерев'янки⁶⁸. Року 1686 йому, «яко справному, в своем поволаню чулому и городу погребному», полковник стародубівський Яків Самойлович надав «ку вспартю домових его потреб» с. Азарівку. А наступного року цей Ісак Дерев'янка був вже стародубівським полковим обозним і підписав «Коломацькі статті» 1687 р. Хоч Дерев'янка незабаром уступив з цього уряду, але гетьман Мазепа універсалом 3 листопада 1688 р. залишив за ним його земельні володіння — слобідку Антонів Лубок — з правом на «послушенство» посполитих («людей тяглих»), а також три млини на р. Ревні і сіножаті між р. Ревною і р. Товкачівкою⁶⁹.

27 листопада 1707 р. Гетьман «з певного респекту взявши в особливаю... оборону и протекцію» Григорія Отвиновського, писаря стародубівського магістрату⁷⁰, дозволив йому «при его ж млинку за селом Ущерпем, на ричци Речици стоячом, поселити дворов скидка» і ствердив йому володіння «купленим кгрунтом» в с. Обухівці (Стародубівської полкової сотні), з правом на «належитіе... послушенства и повинности» селянства⁷¹. Отвиновський був магістратським писарем до 1722 р. й на початку 1723 р. був обраний на вйта стародубівського. Правда, гетьманський уряд (наказним гетьманом був тоді П. Полуботок) скасував ці вибори (вони відбулися без дозволу гетьмана) й усунув Отвиновського навіть од писарства, але того ж року бачимо Отвиновського в реєстрі місцевої козацької старшини на уряді стародубівського городового отамана⁷². Й оселена ним з дозволу Мазепи слобідка Річиця (або Писарівка), разом з сусіднім селищем Смялчу (в сотні Новоміській) і Обухівкою, залишилися в руках Отвиновського та його нащадків, що вже належали до козацької старшини.

Гетьман Мазепа іноді надавав маєтності й тим визначним членам міського патриціату, які й далі залишалися в міщанському стані. Наприклад, він надав десь коло 1708 р. київському вйтові Дмитрові Полоцькому село Ничагівку (в Козелецькій сотні Київського полку), де було близько 100 дворів⁷³.

Але на шляху господарчого піднесення лівобережноукраїнського міста XVII-XVIII ст. і зросту цілої міщанської верстви лежала важка економічна конкуренція з боку козацької старшини та монастирів, різного роду утиски й надужиття місцевої адміністрації, а в деяких містах — упривілейоване становище чужоземного купецтва (грецького — в Ніжені, російського — в Києві й на півночі Гетьманщини). А втім, за часів Мазепи чужоземні купецькі колонії в українських містах ще не мали того впливу, якого вони набули пізніше, у XVIII ст. Ніженські грецькі купці спеціалізувалися у торгівлі з країнами

Близького Сходу, а також провадили транзитний торг через Україну між тими країнами й Московщиною, а почасти і з Західною Європою. Колонії московських «раскольників» (старообрядців) на півночі Стародубівського й Чернігівського полків щойно починали розвиватися, й лише напівлегальні торговельні операції московських стрільців у Києві давалися взнаки місцевому купецтву, викликаючи велике невдоволення української людности й численні скарги Київського магістрату.

Зате скарги всіх міст Гетьманщини — навіть найбільших і найбагатших — на різні утиски й кривди мали насамперед на увазі «свѣтских и духовных особ». З цього погляду типовими були скарги київського міщанства на утиски з боку полкової та сотенної старшини і монастирів. Ще за Самойловича київський полковник Григорій КоровкаВольський заволодів урочищами Підгороддям та Кожем'яками з «людьми» (переважно ремісниками); урочищем Преваркою (Пріоркою) заволоділи козаки; «сѣнними покосами» і вигоном київських міщан заволодів київський Кирилівський монастир. Раніше половина з «перевозного збору» йшла на ратушу (друга — в царську казну), але, коли на Дніпрі збудовано було міст, «мостове» почали збирати до московської казни, «а в ратушу ничего не дают», хоч «мостовые деньги» міщани повинні були платити. Рибні ловлі, острови Муромець та Труханів і «дуброви» захопили «начальные и ратные в Киевѣ будущіе люди». Великим тягарем лягала на місто підвідна повинність («подвод по сту и болши», які доводилося наймати «дорогою цѣною»). Особливо дошкуляли міщанам козацькі (старшинські) та монастирські шинки. Києво-Флорівський монастир з чималою вигодою для себе і великим збитком для магістрату шинкував горілкою. Крім того, старшина та монастирі заводили, на шкоду міщанству, свої броварні та воскобійні. Ігумен Києво-Кирилівського монастиря Інокентій Монастирський⁷⁴ «на ровуинах и на болотах» в чотирьох місяцях на 300 сажнях побудував «мостки» і брав з усіх проїжджаючих, не виключаючи й київських міщан, чималу «мостовщину»; внаслідок цього «окольные люди ни с какими торгами в Киев не издят».

Чималої шкоди завдавали міщанам козацькі постої, а також відмовлення козацьких та монастирських дворів відбувати загальноміські повинності.

Київський магістрат скаржився також на те, що полковник і старшина визискують ремісників: «Ремесленные люди... вѣдают повишность полковнику и старшине и всякіе дѣла дѣлают без платежу». Київський полковник забрав з відомства магістрату також «музицький» цех. Торговельні інтереси київського міщанства порушувалися особливо московськими «ратными людьми» («стрѣльцами»), які «в нижнем городѣ»⁷⁵ всякими товарами торгу ют», а також греками, що «всякими промыслы промышленяют», не виконуючи жадних міських повинностей.

Це був справжній зойк міста, затисненого в лещата між старшиною та монастирями — з одного боку, й московською залогою — з другого боку. Український уряд у відповідь на численні скарги міст видає низку універсалів, що стверджували старі міські права і привілеї, але здебільшого не в силі були захистити місто від надужить старшини та монастирів, не кажучи вже про московську залогою. Зрештою, іноді самі міщани вважали за краще підлягати старшині або навіть монастирям, ніж магістратові. Більше значення могли б мати видані на прохання міст царські жалувані грамоти, які застерігали ряд важливих прав міста. Але контролі над їх виконанням не було, і фактично все лишалося по-старому. Нові царські жалувані грамоти 1689 й 1699 рр. ледве чи істотно поліпшили становище київського міщанства.

Подібну картину бачимо й по інших містах Гетьманщини. У Чернігові полковник і полкова старшина також порушували права магістрату. І тут старшина примусово брала в міщан підводи, примушувала посполитих міських сіл і навіть ремісників у місті працювати на себе, захоплювала міські млини, міщанські землі та вгіддя, порушувала торговельні інтереси міщанства тощо.

У Переяславі полковник І. Миревич «употреблял до своего двору» «загородних людей, на подварках (переяславських) жиючих», які раніше «прислушали» до ратуші.

Переяславський полковий писар М. Мокієвський в 1688 р. «всѣм городом Баришполем завладѣвши, великіе людем прикрости» чинив, обтяжував населення «для своих потреб» всяким «послушенством», «меновите в будуваню и в иных господарствах».

Перед цими зловживаннями старшини місто було майже беззахисним. Навіть такі великі міста з впливовим патриціятим, як Стародуб і Ніжен, не могли знайти захисту від старшинської сваволі. Стародубівський полковник Миклашевський разом зі своїм сватом — генеральним осаулом А. Гамалією з допомогою другого свата — стародубівського вйта С. Ширая захоплював міські грунти, млини й цілі села (Деменка, Рухів, Картушин, Круків, Солова та ін.), осаджуючи на міських землях свої хутори й слободи, заводячи на міських греблях свої млини тощо. Наскільки безцеремонно поведився Миклашевський з правами й володіннями міста, видно з того, що, захоплюючи хутір Березівщину (коло Стародуба), Миклашевський «часть войсковую» купив, «а двѣ части мѣських кгрунтов... силомоцю под владѣніе свое забрал». Усі ці володіння здебільшого лишилися в руках Миклашевських.

Подібне відбувалося і в Ніжені. Ніженський магістрат скаржився гетьманові в 1696 р. на «великій долегливости», яких місто зазнає не тільки від полкової старшини й «духовных особ», але й від сотників та «рядового товариства». Старшина й монастирі різними способами прибирали до себе посполитих, які належали місту. Прибутки міста від дьогтьової оренди («арендовая сумма») знизилися наполовину. Дуже зменшилися й міські прибутки від торгівлі («ратушная вага», «ратушное ведерко») та міських млинів («размѣровые пожитки»), які фактично перебували в руках різних «особ... так духовного, яко й мирского чина».

Гетьманський уряд своїми універсалами (в 1696 і 1698 рр.) стверджував права ніженського магістрату. Однак, очевидно, все лишалося по-старому, бо в 1699 і 1700 рр. ніженський полковник І. Обидовський знову нагадував сотенній і сільській козацькій старшині про магістратські права щодо повинностей посполитих у належних магістратові селах.

Гетьманський уряд звичайно стверджував права й привілеї великих міст Гетьманщини, зокрема право на «магдебургію». Так було стверджено магдебурзьке право містам Києву, Стародубу, Чернігову (17 вересня 1687 р.), Ніжену (2 вересня 1687 р. і 11 січня 1698 р.) та ін. Український уряд завжди підкреслював, що все міське населення має відбувати на користь магістратові належні повинності й платити встановлені податки. 11 вересня 1687 р. Мазепа видав універсал м. Києву, яким зобов'язував «монастырских людей», тобто «підданих» монастирських, незалежно від того, де вони мешкають, — чи «при монастырях», чи «в дворах монастырских», — відбувати сторожову й інші міські повинності; правда, це розпорядження мотивоване було тим, що «той город (Київ) есть пограничный, под который завше звыкли неприятели бесурмане подѣздами своими подбѣгати».

Так само дбав Мазепа і про те, щоб права магістрату не були ущерблені місцевим козацтвом. 16 червня 1688 р. стверджено було заборону київським козакам шинкувати горілкою; цю заборону гетьманський універсал мотивував тим, що «рыццерскому чину» «з тех шинкарских промыслов дѣется нагана». Гетьман рекомендував козакам «инші пристойнѣйшіе к вспоможенью господарства своего обмышления завзяти» й загрожував, що кожний порушник цієї заборони «не тилко на шкурѣ своей строгое понесет каранье и худобы позбудет, але и для горшой неславы з реестру козацкого будет вымазан». Однак це не змінило становища, і на «многократные» скарги магістрату Мазепа 13 січня 1691 р. видав новий універсал, де, повторюючи заборону козакам шинкувати горілкою, дозволив магістратові порушників цієї заборони «заберати и грабити»⁷⁶. 6 червня 1694 р. Гетьман знову видав грізний універсал, де загрожував порушникам «суровым караньем» у Батурині. Та, незважаючи на це, козаки й після того не перестали шинкувати горілкою, а магістрат — подавати на це численні скарги.

Захищаючи права київського магістрату на монопольне шинкування горілкою, гетьманський уряд керувався не тільки інтересами міста. Вільне шинкування горілкою козаками зменшувало прибутки міста від горілчаної оренди, а це, в свою чергу, відбивалося на прибутках українського державного скарбу.

А втім, не завжди урядові заходи Мазепи були на користь міста. Так, приміром, Гетьман відібрав від київського магістрату с. Осетчину й чотири міські млини на р. Сирці. Київське міщанство було обтяжене також індуктним збором. У дуже важкому стані опинилося на початку XVIII ст. невеличке місто Почеп, яке також мало магдебурзьке право. Місто втратило всі свої ратушні села, які, за підтримкою стародубівського полковника Миклашевського, розібрали різні державці, зокрема родичі та свояки полковника. Гетьман сам визнав це. У своєму універсалі 6 листопада 1706 р. він писав: «Респектуючи на тяжести и незносніе долегливости, городу Почепу дѣючіеся, а згола неотколь ратушовѣ оного повзяти фолкги и поратованя, бо якіе до него належали села, то тіе всѣ за власти небожчика п. Миклашевского, полковника Стародубовского, одишли за державцов, навет ледве не остатное село, зовемое Старый Почеп за инстанціями и уставичною его прозбою, зятевѣ его п. Андрею Лизогубу⁷⁷ досталося в завѣдованье, чрез що тамошній обыватели почеповскіе умалилися и до остатного пришли знищення». Тому Гетьман, хоч і надав ще 1694 р. те село Лизогубові, тепер повертає його до почепівської ратуші, «касуючи і анигилуючи» попередній свій універсал.

Політика Мазепи щодо міст та міщанства визначалася насамперед загальнодержавними інтересами. Сприяючи розвиткові українського торгу й промисловости і дбаючи про потреби державного скарбу, Гетьман звичайно виступає в обороні прав міста і привілеїв його провідної верстви — купецтва, яке в кінці XVII — на початку XVIII ст. посідає досить впливове місце в економічному, а почасти і в політичному житті Гетьманщини. Не дивно, що коли раніше (за часів Руїни і навіть за Самойловича) деякі українські міста у боротьбі за свої економічні і правні інтереси супроти козацької старшини шукали собі допомоги в московського уряду, то за гетьманування Мазепи навіть таке місто, як Київ, де був московський воєвода й велика московська застава, покладає свої надії передусім на свою — українську державну владу і особисто гетьмана Мазепу⁷⁸.

Соціальна боротьба

Економічне зuboжіння широких мас людности Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII ст., внаслідок безперервних воєн і воєнних руйнацій, а ще більше — зростаючого державського визиску, викликало щораз більший соціальний спротив, що виявлявся в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору й кінчаючи масовими розрухами та заколотами.

Дуже поширюються на кінець XVII ст. такі форми опору нижчих верств людности, як вписування посполитих у козаки, перехід їх у підсусідки, вихід на «слободи» тощо.

Хоч становище і рядового козацтва було нелегке, проте права і вольності козацькі боронили від загрози неминучого підданства. Тому під час Кримського походу 1687 р. чимало посполитих пішло до козацького війська. Однак після походу ці «новики» (нові козаки) були повернуті до підданства. На Великодньому з'їзді 1688 р. Старшинська Рада ухвалила, «жебы нѣгде ново козаки з тяглых людей не уписовалися в реестр козацкий». У зв'язку з цією ухвалою, Гетьман 15 вересня 1688 р. наказав сотникові новомлинському і отаманові нехаївському⁷⁹, щоб вони «не важилися як ново тяглых людей у козацтво приймовати и вписовати, так и тых новиков, котрие, на свой упор покозачившися... знову до громад привернули, якобы оные по прежнему знову тяглость звычайную и повинность вшелякую» віддавали своєму державці, компанійському полковникові І. Новицькому.

Проте, звичайно, це не припинило вписування посполитих у козацтво, чому іноді сприяли самі козаки, які приймали до свого реєстру деяких «тяглих». Гетьман «повторе и подесеяте под сроким... каранем» рішуче забороняв це робити, загрожуючи винним козакам, що вони «за таковий поступок» будуть «шванковати на войсковых волностях» (універсал 25 листопада 1691 р. козакам м. Семіонівки).

У цьому питанні уряд був послідовний навіть тоді, коли вписування посполитих у козаки відбувалося з відома й дозволу місцевої старшини. Коли в тому ж таки 1688 р. борзенський і шаповалівський сотники вписали в козаки кількох посполитих, підданих Максаківського монастиря, Гетьман видав грізний універсал (13 листопада 1688 р.), де наказував тим сотникам «Козаков зась болше не вписовати... кгда ж без указу нашего (гетьманського) не доводится вам (сотникам) уписовати никого в реестр козацкій», а ті, що були вже вписані, — «нехай робят монастиреви свою повинность». Отже, ці «новики» були фактично повернені в поспільство.

Якщо уряд змушений був крізь пальці дивитися на перехід посполитих у козацтво, а місцева старшина іноді й прямо потурала цьому, то монастирі завзято боролися проти «утечки» своїх «підданих». Коли посполиті с. Ястребщини, яке належало Чернігівській архієпископії, покозачилися, архієпископ Іоан Максимович у 1706 р. видав грізне «окружное посланіє» такого змісту: «За таково их самовольство отчуждаются они з домами своими Божія благословенія, общенія христіанского и входу церковного. Кто з них або в домах их умрет — не похоронити: буди им без обыклого пѣнія церковного погребеніе. Кто народится в домах их — не крестити. Кто бы их принял в свой двор, з ними пріобщался и до них пошел — тому ж неблагословенію подлежати будет».

Недарма тодішній поет, ієромонах Климентій писав «о уписующихся в козаки дурных мужиках»:

*Прето березовым пером выписувать тя треба
И худобу, кгда маеш, на ратуи взять потреба.*

Якщо перехід посполитих у козаки викликав такий спротив з боку державців і уряду, то ставлення їх до «підсусідків» і слобожан було трохи інше.

Перехід у «підсусідки» дуже зростав у кінці XVII — на початку XVIII ст. З одного боку, зубожіння селянства, з другого боку, утиск старшинської влади примушували багатьох посполитих кидати своє господарство й переходити у «сусіди» до інших, заможніших господарів — старшини, духовенства (монастирів і світського), козаків і навіть заможних посполитих. Були випадки (наприклад, у Стародубівському полку), коли й заможні посполиті продавали свої двори, ґрунта й поля козакам, ставали їх «підсусідками», а самі «в тѣх дворах своих, от себе проданных, свободно живучи, всяких неналежных собѣ волностей заживали». Наслідком того, «всюды по городах и селах дѣется долегливость и утиск, и обтяжаніе», бо зменшувалося число «тяглих», які вже «згола не могут общим выдолати повинностям», а головне — не можуть забезпечити «грошових мѣсячних датков» на охотницьке військо.

Звичайно, це порушувало різноманітні інтереси, насамперед державного скарбу (який втрачав своїх платників податків), а ще більше — середньої та дрібної старшини, «піддані» якої воліли переходити в підсусідки до багатих державців (старшини й монастирів). Отже, уряд мусів боронити інтереси фіску або цілої старшинської верстви проти окремих великих державців.

В 1692 р. лубенський полковник Л. Свічка з приводу скарги державці Петровського⁸⁰ на своїх тяглих людей, які у «Козаков в сусѣдствѣ мешкают», наказував усім, «каторіе упряж мают», відбувати панщину Петровському, а «убогшим подсусѣдкам» — «козаков годовати и стацію роковую панскую до города давати», а також «сторожам... поліовим ненремѣнно все их заслугу давати». «Противних» цьому «указу» полковник дозволяв «грабити и карати».

Перехід у підсусідки набув остільки широких розмірів, що 1701 р. Гетьман наказав усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, але фактично жили на своєму господарстві, повернути знов у поспільство.

Багато посполитих і навіть козаків переходять жити на «слободи». Хоч звичайно дозволялося осаджувати слободи людьми зайшлими, «лезними», але фактично «слободи» заселялися здебільшого місцевою людністю, яка воліла хоч ненадовго вибитися з підданства. Зрозуміло, що осадження слобід було приступне тільки великим землевласникам — старшині й монастирям. Однак це нерідко зачіпало інтереси інших державців, які втрачали своїх «підданих», і державного скарбу, який втрачав своїх платників податків.

На початку XVIII ст. ігумен Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря і знатні військові товариші Ф. Жученко й І. Іскра (обидва — колишні полтавські полковники) осадили коло Полтави слободи «мимо волю и позволене» Гетьмана. Зокрема Жученко «под тѣм претекстом людей многих значних, войскових и посполитих, полтавских до оной слободи обнадеживанем волностей на житло звабляет»; те саме робив і Іскра, який до того ще «не менший тоей слободи осаженем в грунтах городу Полтавѣ чинит утиск». Довідавшись про це, Мазепа в березні 1707 р. видав грізний універсал, скерований проти слобожан. Гетьман наказував, щоб полтавський полковник (І. Левенець)⁸¹ «легкомыслних людей», які йшли до тих слобід, «не толко переймал, грабил, забирал, вязенем мордовал, киями бил, леч без пощадѣнія вѣшати розказовал». Усіх слобожан, що оселилися раніше, наказано було «оттоль зогнати на першое их мешкання повернути», а слободи скасувати.

Згадуваний вже Климентій так писав «о идучих на слободы людѣх»:

*...Добре тые чинят, що прочан обдырают:
Бог их простит за тое, згола грѣха не мают.
И не тылько потреба б таких обдирати,
Але и з самими душами разлучати.
Бог за бунтовника, як мовят, не повѣсит,
Але и нагородою еще потѣшит.*

*Зачим вы, панове, таких не важтєсь щадѣти:
Втѣкающих проч самых дерить, бить и берить дѣти.*

В кінці XVII — на початку XVIII ст. дуже поширюється масове переселення селянства, козацтва й міської бідноти до Слобожанщини, сумежних повітів Московщини і особливо на Правобережжя.

У своїх донесеннях цареві гетьман Мазепа не раз скаржився на те, що лівобережне населення, здебільшого з південних полків Гетьманщини (слід пам'ятати, що саме в південних полках було найбільше переселенців з Правобережжя), тікало «купами» на правий берег Дніпра, до Палія. Гетьманський уряд ще з часів Самойловича вживав усіх заходів, щоб припинити цей рух, тримав на головних перевозах на Дніпрі військові сторожі. У деякі роки мало не вся діяльність переяславського, прилуцького й миргородського полковників була скерована на те, щоб затримувати цих переселенців. Велика роля у приборканні цього руху належала охотницьким полкам.

У листуванні гетьманського й царського уряду збереглося чимало вказівок на те, хто саме переселявся на правий берег Дніпра: «Все безпутство и остатная голота там пошла», — писав Мазепа.

Переселенський рух на правий берег Дніпра поширюється в кінці 1680-х років. Є багато даних про масові втечі на правий берег Дніпра в 1687-1689 рр. Уряд не тільки перешкоджав цим втечам, а й намагався силоміць повернути переселенців назад. В 1691 р. Гетьман наказував лубенському полковникові Свічці й охотницьким полковникам Новицькому й Кузьмовичу «чернь всю, поотбиравши оруже и всякіе вещи, пригнати на

сюю Днѣпра сторону». У зв'язку з цим туди ж посланий був і переяславський полковник Лисенко⁸².

В останніх роках XVII — на початку XVIII ст. всі полковники південного Лівобережжя повідомляють Гетьмана про те, що масове переселення на правий берег Дніпра дуже посилюється. Прилуцький полковник Горленко сповіщав Мазепу, що в його полку посполиті й козаки розпродують свої грунти і спішно подаються за Дніпро. Те саме писав і переяславський полковник Мирович. Навіть у далекому Чернігівському полку якимось зібралася велика «купа» втікачів, яка намагалася перейти на правий берег Дніпра, але була завернута назад.

Гетьман скаржився цареві на те, що він не має змоги затримати цей масовий рух, і просив царя добитися згоди польського уряду на те, щоб український уряд мав право посилати своє військо руйнувати правобережні слободи, а втікачів з Лівобережжя примусово вертати назад. Року 1699 Петро I, посилаючися на трактат «вічного миру» 1686 р., звернувся до короля польського Августа II з проханням не дозволяти нікому заселявати Правобережну Наддніпрянщину.

Однак ці заходи не дали наслідків, бо в 1700 р. московський уряд констатує посилення цього руху й знову наказує Гетьманові збройною силою вертати назад утікачів і суворо карати їх. В 1702 р. за перехід на правий берег Дніпра Гетьман наказав карати на смерть не тільки тих, хто тікав, але й тих, хто переправляв утікачів на перевозах через Дніпро. Проте і це не могло ні припинити масового переселення, ні стримати тих, хто так чи інакше сприяв цьому. Справа в тому, що в поширенні слобід на правому березі Дніпра зацікавлені були як київські монастирі, що здавна мали там свої земельні володіння (в руках цих монастирів, зокрема Києво-Видубицького, були й деякі перевози на Дніпрі, які, в зв'язку з посиленням переселенського руху на правий берег, давали монастирям великі прибутки), так певною мірою і сусідня лівобережна старшина, яка мала свої слободи й на Правобережжі.

Та особливих турбот завдавали гетьманському урядові і місцевій адміністрації часті розрухи, в яких виступали посполиті, міська біднота й козаки проти державців — світських і церковних (монастирів) і заможного купецтва. Ці розрухи здебільшого мали льокальний характер: вони зосереджувалися переважно на півдні Гетьманщини, хоч немало було окремих заколотів і в північних полках. Але ці заворушення виникали мало не щороку. Іноді вони набирають грізної сили, створюючи дуже небезпечну ситуацію. Зокрема такий характер мали розрухи влітку 1687 р.

Сучасники — українські (козацькі літописці) і чужі (європейська преса) — та й пізніші дослідники звичайно зв'язують ці розрухи з усуненням гетьмана Самойловича. Проте немає сумніву, що вони вибухли незалежно від подій на Коломаку, хоч, ясна річ, ті події не могли не сприяти поширенню заворушень. Заколоти почалися майже одночасно в кількох полках південної Гетьманщини. У Гадяцькому полку в 20-х числах липня селяни м. Лютенки «розшарпали худобу» гадяцького полковника М. Бороховича. Селяни с. Русанівки захопили в околицях м.Гадяча кількох ченців Мгарського монастиря, що їздили до гути по скло, і «на смерть позабивали і, на купу тїла их зложивши, дегтем поливши, сїном накидали и, вози на верх склавши, тїла их попалили».

Наприкінці липня розрухи охопили майже все південне Лівобережжя — полки Гадяцький, Переяславський і почасти Прилуцький, Лубенський та Миргородський.

Найбільші розрухи були в Переяславському полку: в самому Переяславі і в багатьох селах та містечках, зокрема у Воронкові, Домонтові, Бубнові та ін. Заколотники вбивали і козацьких старшин, і багатих купців. В Переяславі було вбито полкового суддю (що заступав полковника, який був у поході) і вїйта. У Переяславі, Воронкові, Домонтові було захоплено старшинсько-купецьке майно. Були зруйновані маєтки переяславського полковника Л. Полуботка (зокрема в с. Шелехівці), пасіки (в тому числі й на правому березі Дніпра, біля Трипілля), рибні стани в Бубнові й Домонтові. Селяни забирали старшинську худобу (зокрема у Полуботка в Яготині, Басані, Іванкові), хліб та інше

майно. У Воронкові було захоплено майно сотника Івана Сулими, зруйновано гуральню Максимовича й крамниці Константиновича. В багатьох місцях козацька старшина й міські урядники повтікали і влада на деякий час перейшла в руки заколотників.

Про заворушення на Гетьманщині влітку 1687 р. було відомо і в Західній Європі. «Der Leipziger Post und Ordinar-Zeitung» сповіщав (кореспонденція з 28 серпня 1687 р.): «Hinter dem Dnieper entstand auch ein grosser Auffruhr mit todtschlagen und rauben, so dass der Resident (польський резидент при московсько-українській армії Глошковський) kaum nach Kyow entkommen. Ehe er dahin gelanget, musste er in Hadzac (Гадяч) 3 Tage bleiben; so vom gemeinen Pöbel belägert und gestürmet gewesen, welcher auch viel Dörffer und Flecken ausgeplündert...».

Новий уряд гетьмана Мазепи енергійно взявся до приборкання розрухів. Вертаючи з Коломака, Гетьман мав, окрім козацького війська і компанійців, ще відряджені князем Голіциним смоленські полки (піхота й кіннота)⁸³. Крім того, Гетьман, який був тоді в Гадячі, викликав до себе 13 серпня 1687 р. компанійські полки Новицького й Пашковського. Одночасно діяла й нова полкова влада. У Переяславському полку заколоти припинив новий полковник Дмитрашко-Райча. Послані ним у різні місцевості загони відновлювали місцеву адміністрацію, карали учасників розрухів, вишукуючи насамперед «принципалів», стягали великі контрибуції з місцевих громад (на воронківську громаду, приміром, було накладено 500 талярів). Понуру картину ліквідації розрухів 1687 р. подає С. Величко: «Зараз всѣх тих своеволников по городах и селах велѣно от Гетмана старшинам зисковати, ловити и до крѣпкого вязеня отдавати, потом розиски чинити; по которых розисках одним виниѣйшим руки и ноги поламано, другим голови неистовіе оттинано, третих на шибеницах вѣшано, четвертих на худобах карано, з пятих глупство киями вигоняно».

Хоч розрухи 1687 р. були жорстоко приборкані, але вже на початку 1688 р. в Миргородському й Лубенському полках сталося кілька нових виступів селянства й козацтва. Один з агентів Гетьмана, який проїздив через ці полки в березні 1688 р., писав: «Йдучи мнѣ через полк Миргородский и Лубенский, прислухалемся межи людьми посполитими, же голоси барзо непожиточніе так самому рейментарови, яко и мешкающим статечне в Украинѣ людям; с которых до подобенства бунту неуважного сподѣватися потреба, а то с тих мѣр, иж од своих панов полковников мѣют полчане великіе долегливости... за що на веснѣ хотят цале вийшовши у войско, отозватися за свои кривди»⁸⁴.

Більших розмірів набрали селянсько-козацькі заворушення влітку 1689 р., після другого походу на Крим. Внаслідок того невдалого походу, «многое тогда от войска московского и козацкого на Голицина и Гетмана было роптаніе и клятва». Ще гостріші були настрої народних мас, які несли на собі головний тягар цих походів. Гетьман на той час був у Москві. Керівництво Гетьманщиною було в руках наказного гетьмана — генерального судді М. Вуяхевича, генерального осаула І. Ломиковського й компанійського полковника І. Новицького. Наприкінці літа 1689 р. Вуяхевич і Новицький сповіщали Гетьмана про заворушення на Україні. Вуяхевич писав, що йому важко тримати людність у покорі, бо «люди його не слухаються, властей не поважають, розбігаються в різні сторони». «Що можемо зробити, — писав Вуяхевич, — з якимись кількома тисячами дворян (гетьманського надвірного війська) проти такого великого числа неслухняних! Не так страшні нам невірні татари, як свої нехристі, що страху Божого не мають і начальства не слухають». Вуяхевич і Новицький просили Гетьмана скоріше вертатись на Україну.

Гетьман був дуже стурбований цими подіями. Він сповіщав Новицького про те, що його зустріли в Москві дуже прихильно, що він одержав великі царські «милості» (на Україні пішли були чутки, що в зв'язку із справою Голіцина Мазепа попав в «опалу»). Гетьман наказував своїм замісникам якнайшвидше приборкати заворушення. «Постерегайте того пилно, — писав 12. VIII. 1689 р. Мазепа, — абы порядок зась... был

захован в належитом исправленіи». «Неспокойныи и малодушныи головы, которыи безсловными плетками своими всенародный покой нарушают», мали бути покарані «крѣпким вязенням».

Повернувшись на Україну, Мазепа писав цареві, що він «видит в Малороссійских краях всюду совершенную смиренность». Проте окремі заворушення були і в 1690-1691 рр. Року 1691 було велике «роптание» проти старшини в Київському, Лубенському, Полтавському та інших полках. Ці виступи проти старшини були тим більш загрозові, що вони охопили козацьке військо і навіть бували, як ми бачили, у війську охотницькому. Зокрема в травні 1690 р., під час походу на р. Самару, козаки Миргородського полку відмовили послууху своєму начальству; чимало з них повтікало додому. Не допомогли й загрози суворої кари, головне — «в послушенство тяглое выдавать»⁸⁵.

На початку 1692 р. ліквідація заворушень 1691 р. ще тривала. Гетьман наказував тоді Новицькому «тих збродніов и бунтовников, которыи над Сулою забойством безбожне руки свои помазали, судить и учинить декрет, кого доведется на горлѣ карати, а кого киями обкладати». Однак уже влітку того ж 1692 р. на півдні Лівобережжя виникли розрухи, пов'язані з повстанням Петрика⁸⁶. Український уряд був дуже стурбований соціальною програмою Петрика та його антистаршинськими закликами, що мали значний вплив на широкі маси людности, зокрема південної Гетьманщини. Старшинська рада в жовтні 1692 р. обговорювала питання про це й подала надто оптимістичну картину тогочасних соціальних відносин на Лівобережній Україні, призначену, звичайно, для московського уряду. «Внутрь Малороссійских городов, — проголошувала ухвала Ради, — никакой обиды жителям... никаких налог нѣт. Живут всѣ, старшіе і меншіе, войсковые и посполитые люди, малороссійскіе жители в счастливом поведеній, ни кто их не избижает, не насилствует, не тѣснит, всякого имѣнія в доволство житія своего имѣют много. В котором будучи избиили, всѣ хвалят имя Господа Бога, давшего силу і власть их Царскому Пресвѣтлому Величеству счастливо владѣти и облаадалствовати ими...». Дійсність була, звичайно, зовсім інша.

Окремі заворушення були в 1693 і особливо в 1694-1696 рр. Зокрема, в 1693 р. заворушення були в Ніженському полку, а в 1694 р. — у козацькому війську. У червні 1694 р., під час походу коло річок Вовчої і Самари, в Гадяцькому й Полтавському полках стався великий заколот. Полковники цих полків сповіщали Гетьмана, що якби не гетьманський «лист», який дозволяв війську повернутися додому (після чого військо вирушило назад, за Вовчу), то «певне и нога б наша оттоль не уйшла, и были бысмо цале побитыми». Правда, і після того козаки «по табору з киями и кольем ходят». Старшина скаржилася, що козаки «заодно додому уходят, а нельзя их вже и запиняти, поневаж убійство над нами оны, безпутники, цале выполнить укновали. И если б тут до килка день прийшлося нам збарити, то певне б хибя самы бысмо з старшиною при арматах остались»⁸⁷.

Заворушення в козацькому війську виникали й пізніше. Сучасник, львівський міщанин Домінік Вільчек, сповіщав 24 серпня 1695 р. короля Яна III про «неймовірні бунти серед козацтва». «Мазепа, — писав Вільчек, — всю гармату позабирав з козацьких полків і наказує завжди ставити її перед своїми наметами. При ній поставлено московських стрільців, сердюків і компанійців 500, які там днюють і ночують... Щоб приборкати завзятість (козаків), Мазепа наказує на кожній стації ставити дві шибениці»⁸⁸.

В 1696 р., під час походу, вибухло повстання козаків Київського полку проти свого полковника К. Мокієвського. Такі заколоти бували і пізніше.

Виступи козацтва, здебільшого скеровані одночасно і проти власної старшини, і проти гетьманського та царського урядів, не припинялися і на Запоріжжі. Особливо великі заворушення були там в 1691 р. У 1700 р. в Таванську сталася велика сутичка між запорожцями й сердюками. Багатьох було вбито, інших покалічено; у купців порозбивали бочки з вином та медом і порозсипали сіль.

У 1701-1702 рр. Запоріжжя виступило проти будівництва московським урядом фортеці на Дніпрі коло Кам'яного Затону. Запорожці зруйнували салітряні майдани лівобережної старшини на Самарі, забрали казани, воли і т. ін., і вчинили ряд нападів на каравани турецько-грецьких купців, які торгували з Лівобережною Україною і Московщиною.

Ці заворушення й заколоти, що тривали майже до кінця гетьманування Мазепи, ставили український уряд перед дуже важкою проблемою. Цілком зрозуміло, що козацьке військо не могло бути вжито як поліційна сила уряду. На воєнному стані козацтво було не завжди, а під час воєнних походів, так частих у тих роках, козаки були дуже далеко від території своїх полків. Головне — серед самого козацтва частішають гострі виступи проти своєї старшини та державців. Тому уряд мусів або збільшувати наймане (охоче) військо, утримання якого завжди було великим тягарем для населення й збільшувало його невдоволення, або ж мимоволі (й дуже неохоче) звертатися по військову допомогу до Москви. І те, і те неминуче сприяло московському втручання до внутрішніх справ України. Все ж Мазепа волів збільшувати кількість охочого війська, як кінного (охочекомонного, компанійського), так і пішого (охочепіхотного — «сердюків»). У цих полках було мало «природних» козаків; зате було багато, особливо серед старшини, зайшого елемента, зокрема з Правобережжя, Молдавії, Білоруси, Польщі тощо. Сучасники оповідають (1696), що Мазепа тримав у себе «в милости и призьрїни» охотницькі полки, сподіваючися на їх слухняність і відданість урядові. Але між козацьким і охотницьким військом завжди був антагонізм, постійні тертя, непорозуміння, конфлікти, а іноді навіть збройні сутички. А головне — наймане військо було дуже непопулярним серед українського населення, якому надто дошкуляли компанійські та сердюцькі стації.

Напруження соціальних відносин і загострення соціальної боротьби на Гетьманщині були дуже небезпечними також для зовнішньої політики українського уряду і широких національно-сборницьких плянів гетьмана Мазепи. Вони послаблювали становище України супроти Москви й примушували український уряд триматися в орбіті московської зовнішньої політики. Вони спричинилися до того, що Запоріжжя протягом майже цілого гетьманування Мазепи було у гострій опозиції до гетьманського уряду й з великим недовір'ям, а то й одвертою ворожістю ставилося до самого Гетьмана. Наслідком того були такі далекосяглі політичні акції Запоріжжя, як шукання польського протекторату для Січі в 1689 р. або угоди з Кримом у 1690-х роках. Нарешті, всі ці обставини вкупі надзвичайно ускладнювали позицію гетьмана Мазепи на Правобережній Україні й тим самим перекопували стежки до здійснення одного з найголовніших національно-політичних плянів Мазепи — об'єднання Правобережжя й Лівобережжя в єдиній Українській Гетьманській державі. Більше того. Тут, на Правобережжі і, звичайно, на Запоріжжі зростають настрої і пляни, дуже небезпечні і особисто для гетьмана Мазепи, і ще більш для справи української державности. Аджеж запорожці ще в 1693 р. казали, що «як буде Палій гетьманом, то вже зможе управитися з усією начальною старшиною... і буде при ньому, Палії, так, як було і при Хмельницькому». Це була ідея нової Хмельниччини, але не тої, що визволила Україну з-під польського ярма й створила Українську Козацьку державу, і не тої, що спроможна була б визволити Україну з-під московського панування, — лише тої, що могла б тую державу, за тих історичних обставин, «в нівеч обернути».

3. Гетьман Мазепа і духове життя України

Не менш важливий, як у царині матеріальної культури, був вклад гетьмана Мазепи в духове життя України-Гетьманщини, що саме за його гетьманування досягає особливого піднесення, напруження та розцвіту, і то у всіх галузях української культури — в освіті,

науці, літературі, мистецтві, — і світ мазепинського ренесансу ще довго світив у сутінках московського панування над Україною після Полтавської катастрофи й поразки політичних плянів Мазепи.

Мазепинська доба, однак, не прийшла на порожнє місце. Часи Руїни, що так страшно спустошили матеріальне життя України і, безперечно, наробили чимало шкоди і в сфері культурного розвитку, все ж не спроможні були вгасити того великого національно-культурного вогню, що був запалений революцією Хмельницького й відродженням української державности. Духове життя України в добу Руїни не тільки не завмирає, а виявляє подивугідну активність і творчу наснагу, зокрема в царині науки, філософії (й теології), літератури, політики — менше в царині освіти та мистецтва, що з природи речей вимагали і більших матеріальних засобів, і більш спокійних умов для свого нормального розвитку.

Немає сумніву, що певний вплив на це пожвавлення українського культурного життя в добу Руїни мала саме ця Руїна, руйнація Української держави, створеної Хмельниччиною, але захитаної політичними усобицями й роздертої між Польщею й Московщиною (після Андрусівської угоди 1667 р.), а згодом ще й Туреччиною та Кримом (після Бучацької угоди 1672 р. й Бахчисарайської угоди 1681 р.). В часи руйнації матеріальних підвалин людського життя, думка людини, а надто ж думка інтелектуаліста — дослідника, вченого, філософа, поета, природньо, звертається до джерел буття, шукаючи там причин тих страшних, сумних і жалюгідних подій, що відбувалися перед його очима, а нерідко торкалися й його самого, наражаючи на нужду й біду. І в творчій думці та уяві виникають картини минулого і візії майбутнього, того, що було, й того, що мусить бути.

Був ще один чинник, що впливав на українське духове життя доби Руїни. Політичні події, а зокрема перенесення осередку Української держави на Лівобережжя на довгий час ізолювали українську культуру від її західних родичів та знайомих, і поставили віч-на-віч зі східним політичним та культурним світом. Московська політична домінація перед очима київських і чернігівських інтелектуалістів (там були головні українські культурні осередки тої доби) була фактом, що мав свій вплив на їхню уяву і думку, формуючи там певні москвофільські (в дусі російської імперіяльності) думки і концепції, або викликаючи почуття ідейного спротиву московській навалі на відроджене Хмельниччиною українське державне й культурне життя, або іноді навіть створюючи своєрідну, майже неймовірну, а тому й мало зрозумілу для нас, синтезу всіх цих думок, концепцій і почувань. А втім, московські впливи і українські контрвпливи, як реакція на них, були не одинокі. Залишалися ще поважні польські впливи (навіть на Лівобережжі) й де-не-де пробивалися впливи турецько-татарського світу, майже зовсім, на жаль, не досліджені.

Це ідейне (й ідейно-політичне) напруження українського духового життя в добу Руїни мало особливе значення і вплив на розвиток української культури мазепинської доби. Воно створювало відповідний духовий клімат, розбурхувало почуття й думки, стимулювало природну реакцію національного духу на чужі й ворожі йому події, явища, впливи. Саме в цій атмосфері духового та ідейного хвилювання, забурення й навіть бурі зароджувалися ті ідейні та культурні вартості, які потім, у відповідний час, за сприятливих умов матеріального добробуту й політичного спокою та стабільности, за гетьманування Самойловича (1680-ті роки) і особливо Мазепи, розцвіли таким рясним і барвистим цвітом.

Але жадних реальних цінностей доба Руїни створити, звичайно, не могла. Культурна творчість для свого завершення й народження тривалих пам'яток людського духу вимагає певного спокою й добробуту. В постійній тривозі за своє життя, серед біди і злиднів, без матеріальної бази й певної незалежности від буденних турбот життя творчий процес не може знайти свого завершення, втілення в камені будов, на полотні картин, у друку та оздобах книги, в нотах музики і пісні — в усіх тих пам'ятниках людського духу, що

переживають своїх творців і свою епоху й живуть своїм власним життям у просторах вічності, формуючи духово наступні покоління.

Доба Мазепи вперше давала можливість українській культурній творчості пореволюційної доби знайти своє завершення й реальне втілення, створити свій власний стиль. Не можна сказати, що ці можливості були ідеальні чи навіть цілком задовільні, що українська культура в часи Мазепи здобула якнайсприятливіші умови для свого розвитку, як це часто-густо перебільшується в сучасній історичній публіцистиці, тій добі присвяченій, яка мало різнилася своїм змістом і тоном, а головне — своїми суперлятивними від панегіриків кінця XVII — початку XVIII ст. Ні, доба була бурхлива, вогнем і мечем позначена, умовний культурного життя були досить суворі — «внѣду брані, внутрьуду страхи», як казали сучасники, — і творити нові культурні вартості було нелегко. Й коли вони все ж творилися, а світ, запалений в них їхніми творцями, світив і промінював на цілі покоління, й ми з повним правом називаємо ті часи «добою мазепинського ренесансу», то українська культура завдячує цим насамперед творцям і меценатам тих пам'яток, серед яких, безперечно, чільне місце належить самому гетьманові Іванові Мазепі.

Як це не дивно, історія української культури мазепинської доби ще не написана і навіть не досліджена, хоч українська наука вже поклала міцні підвалини для цього в монографічних студіях про українську освіту, науку,

літературу, мистецтво (зокрема архітектуру та гравєрство)⁸⁹. Ясна річ, ми не можемо тут дати ні загальної картини розвитку українського духового життя мазепинської доби, ні, тим паче, огляду поодиноких ділянок української культури того часу. Але історик мазепинської доби мусить вказати головні тенденції культурного розвитку тогочасної України й насамперед визначити вклад самого гетьмана Мазепи в цей розвиток.

В особі гетьмана Мазепи була щаслива сполука творця, активного учасника культурного процесу і його мецената — багатого, могутнього і щедрого. Культура взагалі, а мистецтво зокрема завжди займали важливе місце в душі Мазепи, натури поетичної і разом з тим схильної до філософічної синтези. Мазепа був непересічний поет, і в палкій політичній поезії його «Думи» кожна думка проникнута глибоким чуттям і високим патосом, а в поетичній прозі його листів до Мотрі Кочубей майже в кожному рядку не тільки відчувається, але й чується пісенна ритміка, увінчана нерідко навіть віршовою римою⁹⁰. Він кохався у слові — і в промові політика, і в товариській розмові, і в листуванні — чи то приватному, чи навіть офіційному. Він любив музику і спів (Гетьман мав свою капелю) і якщо сам не був музикою (хоч на це є вказівки) чи співаком, він мав дані для того, щоб ним бути: мабуть, жадна муза мистецтва не була йому чужа. А головне — йому властиве було почуття краси, яку він тонко відчував і пристрасно любив і в камені монументальних будов, і в металі старовинної зброї, і в діамантах гетьманських клейнодів, і в шкірі мистецької оправы книги, і в пергаменті історичного документа.

Але насамперед гетьман Мазепа був великим меценатом — щедрим Добродієм усіх визначних культурних починів і будов на Україні. Меценатство було старою українською традицією і навіть за тих бурхливих часів не було рідким явищем. Цікаво, що й люди, які мали загальну опінію ощадливих, а то й просто скнарів, як, наприклад, гетьман Самойлович чи полковник чернігівський Борковський, не шкодували ні грошей, ні часу, ні уваги для будови та оздоби церков. Але розмах і розміри меценатства Мазепи вражають навіть нас, а сучасники були справді захоплені ним. «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет», — писав чернігівський ієромонах (згодом єпископ чернігівський і митрополит тобольський і сибірський) Антоній Стаховський року 1705. Вже по смерті Мазепи козацька старшина в Бендерах підраховувала, але так і не могла повністю підрахувати всього, що Гетьман «розкинув і видав... щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині» тощо⁹¹.

Справді важко перелічити всі церкви й монастирі, фундовані, збудовані, перебудовані, оздоблені Мазепою. Монастирі — київські (Печерська лавра, Пустинно-Миколаївський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Золотоверхо-Михайлівський, Межигірський),

Чернігівський Троїцько-Іллінський, Лубенський Мгарський, Прилуцький Густинський, Батуринський Крупицький, Глухівський Петропавлівський, Домницький, Макошинський, Бахмацький, Каменський, Любецький, катедральні собори в Києві (св. Софія), Переяславі, Чернігові, церкви в Батурині, в Дігтярях, навіть у деяких селах, а поза межами України — у Вільні, у Рильську і в країнах Православного Сходу⁹² — мали в гетьмані Мазепі свого великого добродія. Навіть вороги (Петро І) визнавали, що Мазепа «великой строитель был святым церквам». На відміну від своїх сучасників — володарів Західньої Європи, що будували багато палаців і мало соборів, гетьман Мазепа, навпаки, будував переважно церкви або публічні будови (приміром, будинок Київської академії).

Ще важче подати докладний реєстр усього того багатства й великого мистецтва, у вигляді ікон, хрестів, чаш та іншого начиння, митр, риз, дзвонів, богослужбових книг, зроблених, опрацьованих, оздоблених у золоті, сріблі, дорогоцінному чи коштовному камінні, парчі, оксамиті, брокаті, шовку, що ним Гетьман щедро обдаровував православні святині не лише України, але й інших країн Сходу і Заходу. А вже зовсім неможливо вичислити дотації й дотації Мазепи церковним і світським інституціям — храмам, колегіям, шпиталіям тощо. Це були величезні суми — не тільки як на той час. На самі будови та оздобу Києво-Печерської лаври Мазепа, за його власними словами, видав більше ніж мільйон (золотих).

Хоч гетьман Мазепа як меценат української культури не має собі рівних в історії гетьманської України, але не можна забувати, що в ті часи чимало інших представників старшинської аристократії були визначними фундаторами й донаторами церков та монастирів. Досить згадати, наприклад, імена В. Борковського (Чернігів), М. Миклашевського (Київ, Глухів), В. Кочубея (Київ), К. Мокієвського (Київ), П. Герцика (Київ), І. Мировича (Переяслав), І. Іскри (Полтава), Д. Горленка (Густинський монастир), М. Бороховича, Лизогубів (Чернігів), Гамаліїв та інших діячів мазепинської України.

Велике культурне піднесення України-Гетьманщини в кінці XVII — на початку XVIII ст. було б неможливе без активної участі і допомоги української церкви, а зокрема без тої гармонійної співпраці, яка весь час була в стосунках її й гетьмана Мазепи⁹³. Слушно каже Крупницький, що «ніхто з гетьманів не грав такої ролі в житті української Православної Церкви, як Мазепа». Глибокі і давні зв'язки в'язали гетьмана Мазепу з українською церквою. Мазепа був віруючий християнин і відданий син православної церкви. Його мати була ігуменією; його сестра й племінниця — черниці. Як голова Української держави, Гетьман добре розумів величезне політичне й культурне значення церкви й був її могутнім оборонцем і добродієм. Ще до свого гетьманства Мазепа мав близькі і дружні стосунки з вищим київським та чернігівським духовенством, зокрема з Києво-Печерським архимандритом Варлаамом Ясинським, майбутнім митрополитом («отцом пастыром и благодѣтелем моим великим», як згадував про нього Мазепа 1708 р.), і з архієпископом чернігівським Лазарем Барановичем. Відтоді, мабуть, почалися добрі відносини Гетьмана зі Стефаном Яворським, Дмитром Тупталом, Йоасафом Кроковським, Феодосієм Углицьким, Іоаном Максимовичем, Захарією Корниловичем, Інокентієм Монастирським та іншими видатними діячами української церкви тої доби⁹⁴. Ідея гармонії церкви й держави завжди була близька серцеві Мазепи.

Хоч основні церковно-політичні проблеми України були розв'язані ще за Самойловича, коли українська церква опинилася під зверхністю московського патріярха (1686 р.), але залишалось ще багато нез'ясованих питань, не кажучи вже про поточні справи церковної організації й церковної політики. Гетьман Мазепа, шануючи права церкви й незалежність її від світської влади і не втручаючися в її внутрішнє життя, міг лише посередньо брати участь у цих справах. Проте він завжди сприяє інтересам церкви⁹⁵ й допомагає їй в її потребах, а зокрема боронить її права і привілеї супроти централізаційної та русифікаційної політики московського патріярхату в кінці XVII ст. Не маючи змоги змінити загальний статус української церкви, Гетьман повністю зберігає за собою вплив на заміщення церковних посад⁹⁶ і надання церковних бенефіцій, а також

підтримує ті реформи, що мали на увазі піднести значення, силу, добробут та авторитет української церкви. Більше того. Шляхом рекомендації українських кандидатів на вищі ієрархічні та учбові посади в московській церкві (як у центрі її, так і на далеких окраїнах, зокрема в Сибіру), Мазепа намагався зберегти за українським духовенством і взагалі за Україною провід церковного та культурного життя цілої Східної Європи й російського Сходу. Нарешті Мазепа дуже сприяв — правію і матеріально — діяльності тих освітніх інституцій (див. нижче) та добродійних закладів, які провадила й утримувала церква⁹⁷.

В кінці XVII — на початку XVIII ст. збільшується землеволодіння церковних інституцій, особливо монастирів. Гетьман Мазепа щедрою рукою надає маєтки монастирям, а ще більш стверджує своїми універсалами ті великі володіння, що їх на той час скупчили в своїх руках старі й досвідчені господарі — монастирі. В універсалі Чернігівському Єлеському монастиреві 1689 р. Гетьман писав, що хоч у «Коломацьких статтях» постановлено не давати монастирям нових маєтків (втім, це не зовсім точно — див. п. 3 Коломацької угоди), але він «з горливого до святого мѣстца... усердія, респектуючи на тогдашнюю в нем скудость и на малость людей, в подданствѣ обрѣтаючихся», надає монастиреві село Мошонку. Проте пізніше Мазепа надавав маєтки монастирям без жадних застережень. Зокрема маєтності були надані (або ствержені) монастирям київським — особливо Пустинно-Миколаївському, Братському-Богоявленському, Кирилівському і Вознесенському (жіночому), Чернігівським, Батуринському Крупицькому, Глухівському Петропавлівському, Домницькому, Мгарському та іншим, єпископським катедрам Чернігова і Переяслава тощо. Гетьманські надання звичайно стверджувалися царськими грамотами.

Крім земельних надань і уділення дозволу на торги, промисли, млини, шинки, на заведення слобід і промислових підприємств, а також на право збирання різних льокальних поборів, Мазепа роздає чимало «оборонних» універсалів монастирям, звільняючи їх від тих чи тих податків і повинностей, а також забороняючи полковій та сотенній адміністрації втручатися у внутрішні справи монастирських володінь. Недарма борзенський і шаповалівський сотники 1688 р. дістали від Гетьмана сувору догану за те, що вони «не знати одколь взявши смѣлость тую непотребную», наважилися порядкувати в маєтках Максаківського монастиря. Поза тим гетьманська влада звичайно боронила церковні права та володіння від зазіхань з боку світських державців і від непослуху з боку монастирських підданих.

Найбільш вражає в часи Мазепа розвиток образотворчого мистецтва, головне архітектури. Цей розвиток почався ще за гетьманування Самойловича. На думку В. Модзалевського, гетьман Самойлович став «одним з перших провідників в наше мистецтво нових ідей...»⁹⁸. Найголовніше те, що Самойлович був не самотній. У своїй культурній діяльності він мав повну підтримку з боку інших державних, а також церковних діячів, як, наприклад, полковник чернігівський (згодом генеральний обозний) Василь Дунин-Борковський, архієпископ чернігівський Лазар Баранович, ігумен Лубенського Мгарського монастиря Макарій Русинович та інші. Серед них, безперечно, був і найближчий помічник та дорадник Самойловича — генеральний осаул Іван Мазепа. Мазепинська доба залишила низку монументальних, прекрасних будов, які, можна сказати, змінили архітектурне обличчя України. У Києві, Чернігові, Переяславі і в багатьох інших місцевостях України-Гетьманщини, за ініціативою, коштом і мистецьким хистом та смаком гетьмана Мазепа, було збудовано або перебудовано низку величних церков. Ми не будемо входити в деталі й перелічувати всі ці будови. Але не можемо не згадати старовинних київських соборів — св. Софії й Успінія (в Печерській лаврі), Дмитрівського собору Золотоверхо-Михайлівського монастиря, Троїцького собору Кирилівського монастиря, Троїцької надвратної церкви Лаври, перебудованих Мазепою, ані нових — мазепинських соборів та церков, збудованих ним у Києві (собори св. Миколи в Пустинно-Миколаївському монастирі, Богоявлення у Братському монастирі, Всесвятська церква Києво-Печерської лаври), в Чернігові, Переяславі (Вознесенський

катедралий собор), Батурині і в численних монастирях та інших місцевостях Лівобережжя. Найкращі й найвеличніші з них — обидва київські мазепинські собори були збудовані в першій половині 1690-х років за одним архітектурним пляном (на зразок Спасо-Преображенського собору Лубенського Мгарського монастиря, 1684-1688 (?) рр., для якого прототипом були римські базиліки II Gesù 1584 або San Ignazio 1621-1623), безперечно, одним архітектором, — і доля їх була однакова: вони були по-варварськи знищені советською владою в 1930-х роках.

Ми не знаємо докладно про мистців-архітектів мазепинської доби, їх було декілька — своїх і чужих. Але, безперечно, найвидатніші з них — це Іван Баптиста, будівничий Мгарського собору (працював на Україні з початку 1680-х років до 1700 р.), і Осип Старців (Старченко), якого вважають за будівничого обох київських соборів Мазепи".

Цивільне будівництво мазепинської України, хоч мало значно менший масштаб, позначилося такими монументальними будовами, як, наприклад, будинок Київської академії (1703-1704), будинок Київської ратуші (1697) і, звичайно, славнозвісний мур Києво-Печерської лаври з його брамами та вежами. Не маємо докладних відомостей про батуринський палац Мазепи (на Гончарівці), але можна думати, що з боку мистецького він не поступався іншим будівлям Гетьмана.

З інших галузей образотворчого мистецтва мазепинської доби великі успіхи мало малярство — церковне і світське (зокрема портретове), різьбарство, а головне — граверство, репрезентоване такими визначними майстрами, як Олександр (Антоній) і Леонтій Тарасевичі, Іван (Інокентій) Щирський, Іван (Іларіон) Мигура, Данило Галяховський та інші.

В добу Мазепи відроджується Київ як духовий центр України — і то не лише в рамках козацько-гетьманської держави, а значення та вплив його, як це було за часів Петра Могили, поширюється далеко на схід і південь, в країнах Східної Європи і Православного Сходу. Головним культурно-науковим осередком Києва і всієї України знову стає Могилянська колегія, яка щасливо пережила скрутні часи Руїни. Зміцнення української державности в останній чверті XVII ст. створювало для Колегії відповідну матеріальну базу, а відновлення культурних зв'язків із Заходом і відкриття широкого поля культурної діяльності на Сході допомагало Колегії скупчувати видатні професорські сили, що здебільшого здобули підготову в університетах Західної Європи, і притягувало до неї широкі маси студіюючої молоді. Імення Варлаама Ясинського, Йоасафа Кроковського, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича (1681-1736), мабуть, найвизначнішого вченого-енциклопедиста (теологія, філософія, література, історія, математика, астрономія тощо) тогочасної України, що вперше почав викладати в Києві фізику (теоретичну) й математичні науки¹⁰⁰, та інших професорів Колегії свідчать про високий науковий рівень її навчання. Року 1690 в Колегії було запроваджено повний курс теології, року 1694 (царська грамота з 21 січня 1694 р.) вона дістала фактично права Академії і внутрішню автономію, а року 1701 (царська грамота з 7 жовтня 1701 р.) була офіційно визнана Академією.

В Києво-Могилянській академії «цвѣченіе всякому з малороссійских дѣтей хотячому учитися походит», як писав гетьман Мазепа. Справді Академія мала загально-національний характер, охоплюючи всі стани української людности, від гетьманича до звичайного посполитого. Але насамперед тут формувалися кадри української провідної верстви. Гетьман Мазепа віддає сюди в науку своїх небожів — І. Обидовського й А. Войнаровського. Тут вчилися діти генеральної старшини й полковників — Ханенки, Полуботки, Лизогуби, Ломиковські, Горленки, Миревичі, Лисиці, Берли, Новицькі, Голуби, Туранські, Маркевичі, Скоропадські й багато-багато інших, майбутніх державних, культурних, церковних діячів гетьманської України. Згодом тут училися їхні діти, і ця традиція зберігалася майже до кінця існування Гетьманщини. Саме тут, зокрема в академічних конгрегаціях, формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії і мали поважний вплив на українську державну політику. Звідси зокрема

вийшла нова генерація старшини, що відіграла таку велику роль у другий період гетьманування Мазепи, а потім на еміграції (П. Орлик, Ф. Миревич) і на Україні за наступних гетьманів (П. Полуботок). А передусім тут творилися кадри української адміністрації, судівництва, духовенства — тогочасної української інтелігенції, які походили з різних верств українського народу. За часів Мазепи Київська академія мала найбільше за все своє існування число студентів — понад 2000.

Цими великими успіхами Києво-Могилянська академія чимало завдячує гетьманові Мазепі, якого недарма Варлаам Ясинський називав «особливим обновителем, промислинником і благодітелем Братського монастиря», «Зрим Києво-Могилянські Афины, щедрою десницею Вашею Панскою каменним строєніем и прав утврждєніем укрѣпленны», — писав 1705 р. Антоній Стаховський в «Зерцаль от писанія Божественного». Ствердження титулу і прав Академії, забезпечення її маєтками (зокрема надання Києво-Братському монастиреві с. Більмачівки в Івангородській сотні 1692 р., сіл Виновзова і Лутави в Остерській сотні 1693 р., с. Плісецького 1702 р., ствердження с. Стайок 1707 р. та ін.), щорічна дотація в сумі 1000 золотих, різні дарунки, будова нового академічного будинку (корпусу), а головне — повсякчасна увага до Академії й піклування про неї, нерідкі відвідини й присутність на диспутах та виставах академічних — все це зробило Гетьмана «китором преславної Академії Могило-Мазеповіянської Київської» (Т. Прокопович); ця назва стає тоді звичайною для неї — і, разом з тим, історичним титулом Академії. Недарма побоювалася московська влада в Києві 1708-1709 рр. мазепинських симпатій і акцій з боку Київської академії, яка й заплатила за це кількома десятиліттями свого занепаду після Полтавської катастрофи.

Могиляно-Мазепинська академія була не єдиним високим учбовим закладом на Гетьманщині. Поруч з нею, під опікою й з допомогою гетьмана Мазепи, з'являється року 1700 і починає швидко зростати новий академічний осередок — Чернігівська колегія. Вона містилася при Борисоглібському монастирі й спочатку мала три класи — інфіми, граматики й синтакси, а з 1705 р., коли вона була вже в ширшому приміщенні, — шість класів («училищ»), отже, ще аналогії, піітики й реторики, що, властиво, закінчувала звичайний курс колегіяльної науки. З повним правом Антоній Стаховський, префект Колегії, присвятив видане в Чернігові 1705 р. «Зерцало от писанія Божественного» (перше видання) гетьманові Мазепі, як меценатові чернігівських святинь і великому добродієві Колегії, що згодом (у 1730-х роках) неофіційно звалася «Академією Чернігівською».

Передбачалося також завести школу колегіяльного типу й при новій єпископській катедрі у Переяславі, й, мабуть, лише події 1708-1709 рр. відсунули цю справу на майбутнє.

Поширюючи високу освіту на Україні і створюючи для цього якнайсприятливіші умови, гетьман Мазепа зовсім не мав наміру ізолювати українську молодь од західноєвропейської науки. Немає сумніву, що Київська академія, завдяки його допомозі, добре забезпечувала академічні інтереси українського студентства. Впадає в око, що за часів Мазепи майже не зустрічаємо українців з Гетьманщини на студіях в університетах Західної Європи¹⁰¹ — і це ледве чи можна пояснити лише впливом воєнно-політичних обставин того часу. Зате в останні роки свого гетьманування Мазепа охоче посилав українську старшинську молодь, яка пройшла світський курс (до теології) у Києві, продовжувати науку у Львові, мабуть, у тамтешній Єзуїтській колегії. У Львові, наприклад, студіювали сини генерального обозного Ломиковського¹⁰², внук його Микола Ханенко, майбутній генеральний хорунжий і автор славнозвісного Дневника, свояки Гетьмана — Топольницький¹⁰³ і Самійленко¹⁰⁴, Андрій Берло (згодом єпископ переяславський Арсеній), син переяславського полкового судді, і, мабуть, ще інші старшинські діти. Можна думати, що це пов'язано було з приєднанням Правобережної України до Гетьманщини й з новою орієнтацією політики гетьмана Мазепи. Взагалі в цей період культурні зносини гетьманської України з Заходом, які раніше відбувалися

переважно через Вільну, пішли через Львів. На жаль, це дуже цікаве питання залишилося недослідженим в українській науці.

З діяльністю київського й почасти чернігівського академічних осередків безпосередньо пов'язаний розквіт української науки та літератури мазепинської доби. Поруч з академічними курсами (підручниками) теології, філософії, піітики (поетики), реторики, діалектики тощо, з'являються такі монументальні твори, як богословський трактат Адама Зернікав «De processione Spiritus Sancti» (Батурин, 1682)¹⁰⁵, як вінець української гагіографії — «Четы-Минеї» Дмитра Туптала (1684-1705), праці Стефана Яворського, Теофана Прокоповича, Іоана Максимовича та інших учених теологів і філософів того часу.

Дуже характерний для мазепинської доби інтерес до історичних студій. Українська історіографія кінця XVII — початку XVIII ст. була щільно пов'язана з політичним життям козацько-гетьманської держави. Українська політична думка того часу залюбки послуговується історичними матеріалами та аргументами. Досить згадати, наприклад, преамбулу до Бендерської конституції 1710 р., «Вивід прав України» П. Орлика, історичні ремінісценції в різних писаннях Мазепи, Петрика, Орлика та інших діячів тої доби. Можна з повним правом сказати, що всі визначні українські політики тоді дуже цікавилися історією, зокрема України. Це позначилося також на напрямку історіографічних студій.

В центрі уваги тогочасної історіографії була одна головна тема — велика й грандіозна, повна особливого історичного і політичного значення, — тема Хмельниччини як національно-визвольної революції українського народу. Автори історичних праць або виключно цікавляться цією темою (Самовидець, Граб'янка), або ж ставлять її в центрі своїх студій (Величко). Саме на часи Мазепи припадає розквіт т. зв. козацького літописання. Щоправда, історичні твори Самовидця (Романа Ракушки) — «О початку и причинах войны Хмельницкого» (розпочатий ще за Самойловича), Григорія Граб'янки — «Дѣйствія презѣльной... брани» (1710) і Самійла Величка — «Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками» (1720) не зовсім укладаються в хронологічні рамці мазепинської доби. Але Ракушка продовжував свою працю вже за гетьманування Мазепи, а Величко і, мабуть, Граб'янка розпочали свою працю ще до Полтавської катастрофи. Зокрема, це напевно можна сказати про Величка, який наводить в останній частині свого «Сказанія» такі матеріали і навіть повні тексти документів, які не могли пережити Батуринської руйни 1708 р., коли загинув Український державний архів, або так чи інакше не могли бути доступні йому (і взагалі українському авторові) після подій 1708-1709 рр. Зрештою, сам Величко у вступі до свого твору виразно вказує, коли задумав він писати свою історію (1704). І праці істориків мазепинської доби, нав'яні тими інтересами, проблемами і настроями, що панували в культурно-політичному житті мазепинської України, були не «козацькими літописами», як ми їх ще й досі неточно називаємо, а справжніми історіями прагматичного характеру з виразним нахилом до історичної і навіть філософської синтези, що помітно і в таких загальноісторичних оглядах, як «Лѣтописец си ест Кроника» киево-чернігівського ієромонаха Леонтія Боболінського (1699).

Та інтерес до історії охоплював значно ширше коло людей. Павло Полуботок, майбутній гетьман, вихованець Києво-Могилянської колегії, пише «Кронічку» (1452-1715), що її Яків Маркович вніс до свого Діяріюшу. Один з братів Лизогубів (Яків чи Семен), мабуть, вже тоді розпочинає свій Літопис (Лизогубівський). Інтерес до історії прокидається і в молодших вихованців Київської академії — Якова Марковича й Миколи Ханенка, а також у Степана Савицького¹⁰⁶.

Українська література мазепинської доби, репрезентована багатьма письменниками — духовними (переважно) і світськими, — плекає різні літературні жанри як у поезії, так і в прозі та драмі. Твори самого гетьмана Мазепи (вірші)¹⁰⁷, Дмитра Туптала (вірші, драма, повість — головне «Четы-Минеї», казання), Іоана Максимовича (вірші, казання), Стефана

Яворського (вірші, казання), Теофана Прокоповича (драма, вірші, казання), Лаврентія Горки (драма), Атанасія Заруцького (казання)¹⁰⁸, Івана

Величковського (вірші), Пилипа Орлика (вірші), Самійла Мокрієвича (вірші)¹⁰⁹, Климентія *Зинов'єва* (вірші) та багатьох інших письменників свідчать про велике пожвавлення українського літературного процесу¹¹⁰. Якщо українські історики мазепинської доби цікавилися Хмельниччиною, то українські письменники того часу шукають своїх сюжетів у далекій старовині княжої України-Руси. Славні часи і постать Володимира Святого, великого фундатора Київської християнської імперії й просвітителя Східної Європи світлом християнства, були темою трагедокомедії Теофана Прокоповича «Володимир» (1705), найвидатнішого літературного твору мазепинської епохи.

Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України. Це було барокко, українське барокко, близький родич західноєвропейського, але, разом з тим, глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи Мазепи. Чому саме барокко стало стилем мазепинської доби?

Відповідь на це дає мистецька творчість тих часів, зокрема архітектура. Історики мистецтва взагалі згодні, що мазепинське барокко дало оригінальну й блискучу синтезу західноєвропейських барокових форм і місцевих, українських мистецьких традицій, коріння яких пов'язані і з мурованими церквами княжої доби, і з народною дерев'яною церковною архітектурою. Це стосується не тільки домонгольських церков Києва й Чернігова, перебудованих у стилі барокка за Мазепи, але й нових будов Гетьмана, створених або цілком у дусі й стилі барокка (як, наприклад, Мгарський собор і обидва Київські Мазепинські собори), або ж шляхом синтезу барокової базиліки й української дерев'яної церкви (приміром, Всесвятська церква Печерської лаври і стилістично споріднені з нею будови Києва, Чернігова й Переяслава). Барокко не було «чужим культурним добром», занесеним на український ґрунт, і не можна погодитися з В. Модзалевським, який вважав, що «нові ідеї» (він мав на увазі Мгарський собор) «не відповідали національному напрямкові нашої архітектури». Більше рації має В. Залозецький, який, розвиваючи думки Ф. Ернста і Д. Антоновича, казав, що «барокові будови на Україні не являють жадних чужих, імпортованих сюди архітектонічних форм, але органічно, внаслідок історичного споріднення (*Wesensverwandschaft*) певних стилістичних основних рис (*Grundzüge*), врастають в традицію старовізантійського будівельного мистецтва (*Baukunst*) на Україні»¹¹¹. Саме ця різноманітність українського барокка — і разом з тим обмеженість його двома головними архітектурними формами — свідчить про те, що мазепинське барокко було справді українським стилем. Це й забезпечило йому не тільки панування в українській архітектурі (і взагалі в образотворчому мистецтві) протягом майже всього XVIII ст., але й поширило його мистецький вплив на Схід, зокрема на Московщину і Дін, а також на Смоленщину.

Але барокко охоплювало й інші (поза архітектурою і взагалі образотворчим мистецтвом) ділянки українського культурного життя за часів Мазепи. Професор Д.І. Чижевський дав переконливе окреслення українського літературного барокка і зовсім слушно включив сюди літературу мазепинської доби¹¹². Для барокка, — пише Чижевський, — «важливіше (ніж «пробуджувати спокійне релігійне чи естетичне почуття») зворушення, розбурхання, сильне враження». Саме такою й була доба Мазепи — життя й люди, зокрема керманічі культурного й політичного життя, «от них же первий» був сам гетьман Мазепа, — доба, яка «змагала розворушити, схвилювати, занепокоїти людину», і «з цим змаганням... зв'язані головні риси стилістичного вміння барокка, його прагнення сили, перебільшень, гіпербол, його кохання в парадоксі, та любов до чудернацького, незвичайного, «гротеску», його любов до антитези та, мабуть, і його пристрась до великих форм, до універсальности, до всеохопливости» (Чижевський).

Найголовніше те, що вплив барокка виявляється тоді на Україні не лише в царині мистецтва, літератури, філософії, науки, але і в сфері ідеології та політики. Чижевський

слушно каже, що «політика барокка — політика широких всесвітніх плянів та жадань». Політичне життя мазепинської України й політика самого Мазепи, що визначили панування барокового стилю в царині культури, були самі, в своїй ідейній сфері, одним з потужних виявів того барокового духу, кінецькінцем, прагнення людини, громади, нації до своєї духової, політичної, матеріальної свободи та незалежності.

Це яскраво позначилося також у царині історіософії та політичної ідеології. З добою Мазепи було зв'язане відродження старої української ідеї Києва, як «Другого Єрусалима». Ця ідея мала давнє коріння і довгу історію¹³, яка ще чекає на свого дослідника. Вона з'являється в Києві в добу гетьмана Сагайдачного, коли, за участю єрусалимського патріярха Феофана, було відновлено українську православну ієрархію. Ідею Києва, як II Єрусалима, підкреслюючи насамперед її церковно-релігійний аспект, формулюють і пропагують митрополити Іов Борецький («богоспасаемого града Києва, второго руского Іерусалима» — Окружне послання 1622 р. до православних) і Ісайя Копинський (послання до князя Я. Вишневецького 1631 р.). Ця ідея була прийнята і в Печерському Атеней митрополита Петра Могили («Евфонія веселобрмьячая» 1633 р.), і недарма в Катехизисі Петра Могили Єрусалимська Церква була названа «матір'ю всіх Церков». З великим блиском виступає ця ідея в часи Хмельниччини, безперечно внаслідок перемоги національно-визвольної революції й, мабуть, не без впливу східнього духовенства (патріярх єрусалимський Паїсій та інші). Вона була досить популярна в українських церковних і політичних колах. Відгуки її (в різних варіантах) знаходимо в промові митрополита Сильвестра Косова до московських послів 16 січня 1654 р., в листі Золотоверхо-Михайлівського ігумена Феодосія Василевича до царя Олексія Михайловича 5 липня 1654 р., в промові ніжинського протопопа Максима Филімоновича (згодом єпископа мстиславського й оршанського, місцеблюстителя Київської митрополії — Методія) в царському таборі під Смоленськом 27 вересня 1654 р., в промові українського посла Павла Тетері в Москві 4 серпня 1657 р. тощо.

Часи Руїни були малосприятливі для ідеї II Єрусалима, але вона відроджується в добу Мазепи й набуває великої популярності на Україні. Її знаходимо навіть на Запоріжжі, де кошовий отаман Василь Кузьменко в листі до Гетьмана з 26 лютого 1693 р. писав: «истинну рекши, имянно во втором Іеросалимѣ, в богоспасаемом градѣ Киевѣ». Леонтій Боболінський вносить послання І. Копинського до Вишневецького (разом з Густинським літописом) до свого «Лѣтописца» (1699). Взагалі ця ідея була дуже поширена в Києві, зокрема в академічних колах. З особливою силою і новим політичним звучанням виступає вона у творах Теофана Прокоповича, головне — в його «Володимирі» і в казаннях 1705-1706 рр.

Це був дуже важливий момент в історії України і в діяльності гетьмана Мазепи, який саме в цих роках досягає свого найбільшого політичного успіху — з'єднання Лівобережної й Правобережної України під гетьманським регіментом. Здійснилися прагнення попередників Мазепи — гетьманів П. Дорошенка й І. Самойловича; мрія цілого покоління українських патріотів була втілена в життя. Відновлена була велика держава Богдана Хмельницького. Це підносило престиж України і значення Києва, як її стародавньої столиці й духового центру Східньої Європи. Водночас високо зростає авторитет володаря Гетьманської України — гетьмана Івана Мазепи. Перед духовим зором українського вченого й письменника встає картина величчя — політичної й культурної -

Київської імперії великого князя Володимира, а в сучасному житті він бачить відродження Української держави гетьмана Івана Мазепи й величні пам'ятки його культурної діяльності, зокрема в своєму рідному Києві, що його «всі християни однак називають другим Єрусалимом і новим Сіоном» (слово Т. Прокоповича на день святого Володимира 1705 р.). І присвячуючи свого «Володимира» саме гетьманові Мазепі, автор славить його як гідного спадкоємця Володимира Великого й відновителя старокиївської імперіальної традиції. Слушно каже професор Ю.В. Шевельов (Ю. Шерех), що в цих творах Т. Прокоповича ідея II Єрусалима — Києва стає такою ж типовою для

української національно-політичної свідомості, як ідея III Риму — Москви для свідомості московської.

Не втрачаючи традиційного антиримського (колись і антигрецького), а, властиво, антипольського наставлення, українська ідея II Єрусалима вістряє своїм повертається в бік московського III Риму й стає важкою ідейно-політичною зброєю мазепинської України в її змаганні з Москвою¹¹⁴.

Та в мілітарно-політичній боротьбі Києва й Москви зазнав поразки Київ. Це позначилося й на становищі самого Т. Прокоповича, який «все своє життя залишався слугою й ідеологічним речником (spokesman) сили (the mighty)» (Ю. Шевельов). «Давня туга його (Прокоповича) за імперіяльною величчю, блиском імперії й сильною владою не могла бути задоволена на Україні» (Ю. Шевельов) після Полтавської катастрофи, і колишній речник Київського II Єрусалима став неофітом і пропагатором Петербурзького III Риму, ідеологом Всеросійської імперії. Було щось глибоко трагічне і разом з тим символічне в цьому переверненні Прокоповича з апологета Мазепи в апологета Петра.

Творча, багатогранна і плідна активність мазепинської України в царині культури створила ідейні передумови для нового і вирішального напрямку політики гетьмана Мазепи — емансипації від Москви, в ім'я відновлення державної незалежності України. Матеріально і духово козацько-гетьманська Україна була готова до цього зриву. Але вона ще не була готова до його успіху й перемоги. І поразка Мазепи в українсько-московській війні була великим ударом не лише для української політики, але й для української культури. Щоправда, вона пережила катастрофу, і ще довгі десятиліття гетьманська Україна жила тим ідейно-культурним капіталом, що його залишила мазепинська доба. Але це була тільки спадщина, хоч багата і блискуча. Для творення нових духових і культурних вартостей вже не стало ні широких матеріальних можливостей, ні відповідного формату людей, ні волі думки, слова й чину, і взагалі того духового клімату свободи, без якого нормальний розвиток культури просто неможливий.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ IV

- ¹ Дуже цікаві матеріали Пруського таємного державного архіву про невдалу спробу стародубівських купців 1702 р. перевезти свої товари до Кенігсберга опубліковано у розвідці д-ра Домета Оляничина «До історії торгівлі Руси-України з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кенігсбергом наприкінці XVII і початку XVIII ст.» — «Записки Чину Св. Василя Великого», Львів-Жовква, 1936, т. VI, ч. 1-2, і окремо, Жовква, 1932.
- ² Генеральними обозними за гетьманування Мазепи були: Василь Борковський (до 1702 р.) й Іван Ломиковський (1707-1709). Борковський, особливо останні роки (він помер 1702 р.), менше цікавився урядовими справами, та й Мазепа, який взагалі не любив його, тримав Борковського на віддалі від Батурина. Гетьман, сам добрий знавець гарматної справи, яка спеціально належала до обов'язків генерального обозного, не призначав наступника Борковського аж до 1707 р., коли генеральним обозним став Ломиковський. Можна думати, що Мазепа безпосередньо керував справою озброєння, добираючи собі помічників-фахівців. Найвидатнішим з них був, мабуть, Фрідріх Кенігсек, осаул Генеральної військової артилерії, отже, помічник генерального обозного (про Кенігсека — див. розділ IX).

Іван Васильович Ломиковський (+ 1714), родом з Волині, генеральний писар і свояк гетьмана Михайла Ханенка. На Лівобережжі знатний військовий товариш (1677, 1681), гетьманський дворянин (1684), член генерального суду (1688). З 1689 р. був членом українського уряду як генеральний хорунжий (1689-1691), *наказний гетьман (квітень 1690)*, генеральний осаул (1692-1707), спочатку другий (1692), а після смерті Андрія Гамалії — перший; генеральний обозний (1707-1709). З 1709 р. — на еміграції в Бендерах, а потім у Ясах, де й помер.

³ Дмитро Максимович, майбутній генеральний осаул, «протягом декількох років» мав «у своєму розпорядку» Генеральний скарб (акти Бендерської Комісії 1709 р.). Про Дм. Максимовича — див. далі.

⁴ Про П. Орлика — див. розділ Х.

⁵ Іван Павлович Лисиця, син полковника брацлавського (1674), полковник брацлавський, згодом, на Лівобережжі — полковник охочепіхотний; знатний військовий товариш (1685-1691). Року 1685 посланець гетьмана Самойловича до Константинопольського патріярха в справі підлеглих Київської митрополії Московському патріярхові.

⁶ Юрій Харевич, родом з Правобережжя, *згад[аний] 1683 р. (Стецюк, с. 53—54) с. Стара*, знатний військовий товариш (1691), гетьманський дворянин (1708), виконував різні господарчі («дозорця Конотопських млинів панських» — 1691) та дипломатичні функції, зокрема був посланцем до Москви (1691), до Запоріжжя (1691, 1708) і Газі-Кермана (1691).

⁷ Тимофій Радич (+ 1709), родом з Правобережжя, канцелярист (1672), «обиватель конотопський» (1681), військовий товариш (1689), знатний військовий товариш (1708), був «при боку» гетьманському для різних доручень. *А. Лазаревській. Універсал гетмана Скоропадського о надачѣ маестностей значковому това-*

ришу войсковому Тимофію Родичу («Черн[иговские] Губ[ернские] Вѣд[омости]», 1855, № 3).

⁸ Олексій Михайлович Туранський (+ 1716), вихованець Києво-Могилянської колеґії, військовий товариш (1689), сотник глухівський (1699-1709), генеральний суддя (1709-1716). Був довіреною особою Самойловича, а потім Мазепи, який в нього «всеґда дѣтей крещивал». Виконував різні державні й приватні господарчі доручення Мазепи, *[писав] латинські вірші*. Року 1689 — посланець Гетьмана до Москви. Брав участь у війні проти Швеції. Прихильник політичних плянів Мазепи («весма Мазепиной партій» — 1708 р.).

⁹ Про М. Васильківського й С. Ширая — див. далі.

¹⁰ Сава Лукич Владиславич (Рагузинський) (1670-1738), ілїрійський граф (1711), родом із Боснії; купець, що провадив великі неґоціяції в країнах Близького Сходу, на Україні та в Московщині (з 1702 р.); фінансовий агент українського й російського урядів і *політичний агент російського уряду на Балканах*; згодом російський дипломат, таємний радник і надзвичайний та повноважний міністер у Китаї (1725). Тримав на оренді українську індукту й виконував різні торговельно-фінансові доручення гетьмана Мазепи, зокрема експортував поташ з гетьманських буд, і був посередником у торговельних зносинах України з країнами Отаманської імперії. Року 1710 одержав великі маєтності в різних полках Гетьманщини, сконфісковані російським урядом у генерального обозного Ломиковського та генерального судді Чуйкевича, зокрема м. Велику Топаль з сусідніми селами — у Стародубівському полку, й с. Парафіївку — у Прилуцькому полку. Заснував (к. 1720 р.) в Топальській волості першу на Лівобережній Україні парусно-полотняну фабрику.

Про володіння Владиславичів, що стали одними з найбільших землевласників Гетьманщини, — див. нашу працю «Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине», Київ, 1925, с. 39—73. *Про Саву Владиславовича, Ibid, с. 73-74.*

¹¹ Василь Нечипорович Чуйкевич, родом з Полтавщини, військовий канцелярист (1689, 1697), дворянин гетьмана Мазепи, господар Гадяцького замку, реєнт Генеральної військової канцелярії (1702) й в. о. генерального писаря; генеральний суддя (1706-1709). Під Полтавою здався росіянам і був засланий до Сибіру, де прийняв чернецтво. *Його брат Олександр Нечипорович, «писар мѣській Полтавській», «писар городовий Полтавській» (1666-1689), дуже багата людина.*

¹² Степан (Васильович?) Трошинський (+ 1709), військовий товариш (1693), господар Гадяцького замку, полковник гадяцький (1704-1708). Своєю Мазепи, виконував різні дипломатичні доручення Гетьмана (зокрема був посланцем до Січі 1693 р.). В кінці 1708 р. був заарештований москалями і ув'язнений у Києві, де й помер незабаром.

¹³ Іван Федорович (?) Чарниш (+ 1728), *посланець («гонець») до Константинополя (1700 — квітень), перед тим був посланцем до Москви (1699)*, господар Батуринського замку (1701), військовий канцелярист (1699, 1700, 1703, 1708), *резидент Мазепи при царській головній квартирі у Гродно (1705)*, знатний військовий товариш (1709), полковник гадяцький (1709-1715), генеральний суддя (1715-1725).

¹⁴ Михайло (Максимович?) Турковський, гетьманський дворянин, почепівський дозорця, сотник мглинський (1706-1710), господар Гадяцького замку (1710-1729), генеральний писар (1729-1739). *Помер 1739 р. Але Лаз[аревській] каже, Турковський помер 1737 р. (т. II, с. 339).*

¹⁵ Лук'ян Іванович Жоравка (+ 1719), родом з Новгорода-Сіверського, господар Батуринського замку (1690 рр.), сотник новгородський (1696-1709), полковник стародубівський (1709-1719).

- ¹⁶ Іван Бистрицький, родич (чи свояк) Гетьмана, був старостою шептаківським протягом цілого гетьманування Мазепи (1687-1708). Пішов з Гетьманом на еміграцію, *-згодом переїхав до Швеції, де й помер 1717 року-*. *Служив у Мазепи 40 років, отже з 1669 року (?)*.
- [*—* У коректурному примірнику закреслено, замість цього олівцем написано: «у Бендерах до 1717 р. (або ж ще напередодні Калагалику)». (Прим. ред.).]
- ¹⁷ Федір Топольницький, свояк Мазепи, гетьманський дворянин, знатний військовий товариш (1700). *Господар Гадяцького замку (1699-1700). З дому Городиських жінка Бистрицького була [тьотью] Мазепи (він був її вуйко). Див.: Лист Бистрицького до Карла XII. — Єнсен, Родина Войнаровських в Швеції. — ЗНТШ, т. 92, с. 192-193. Бистрицька була [тіткою (?)] Войнаровського (по Мазепі). Взагалі треба дослідити споріднення Бистрицьких з Мазепою. Це не зовсім ясно. Ось текст листа: «quatvis teauxor fuit sanguine cum ipso iuncta, quamiam Mazerpa fuit iprius Avunculus, et teauxor Magnifico D-no Wojnarowski Materera ex domo Horodisciorum». (ЗНТШ, т. 92, ст. 191-193).*
- ¹⁸ Іван (Ян) Рутковський був переволоченським дозорцем в 1691-1692 рр.
- ¹⁹ Федір Третяк, дозорця переволоченський в 1708-1709 рр., пішов на еміграцію й був у Туреччині та Швеції. Дальша доля його докладно невідома. Року 1720, здається, був на польській військовій службі.
- ²⁰ Петро Гриневич, дозорця терехтемирівський (к. 1701), знатний полку Переяславського товариш (1714).
- ²¹ Гордій Савич Носикевич (Носикевич-Пригара) (+ к. 1714), «ярмарковими справами зав'язуючий» у Стародубі (1695), стародубівський полковий писар (1699—1705), «дозорця будних заводів рейментарских» (1704-1706), знатний військовий товариш (1710), зять Спиридона Ширая.
- ²² Козьма Олексійович Заруцький, військовий товариш, староста янпольський (1691), син протопопа новгородського Олексія Заруцького і брат новгородського протопопа Атанасія Заруцького.
- ²³ О. Панкевич був потім стародубівським полковим писарем (1708).
- ²⁴ Тимофій Згура (Стиглієв) (+ 1709 (1708 (?)) (Модз[алевський], т. I, с. 123)), грек, який віддавна оселився на Україні (мав маєток у Яготинській сотні Переяславського полку). *Володів також с. Переяславою Прохорівської сотні Ніжинського полку (Лазаревський, Оп[исание...], т. II, с. 124). Хутір Згури [був] під с. Красним. Був на дипломатичній службі українського уряду: посланець до Молдавії (1703), до Туреччини (1708). Через нього, властиво, йшли дуже важливі зносини Мазепи з турецькими урядовими чинниками в справі допомоги Туреччині проти Росії. Року 1708 Гетьман передав йому оренду на Білоцерківщині — це, мабуть, був його маєток Згуровка (згодом у Биковській волості Розумовських, потім і Кочубеїв (по шлюбові), але незабаром Згура помер.*
- ²⁵ Про це — див. нашу розвідку «До історії будничкої промисловості України за часів Хмельниччини». — «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. X, К., 1927, с. 303-310.
- ²⁶ Константин Халимонович (Филимонович) Пригара, міщанин новгородсіверський, вїт новгородський (1686-1689). *Про нього див.: Федоренко, Рудни Лево[бережної] України, с. 232-233.*
- ²⁷ Михайло Андрійович Миклашевський (+ 1706), родом, мабуть, з Правобережжя; військовий товариш (1671), дворянин гетьмана Д. Многогрішного (1672) і один з його головних дорадників; року 1672 їздив у посольстві до Москви. Глухівський городовий отаман (1675); ніженський полковий осаул (1679-1682); генеральний хорунжий (1682); генеральний осаул (1683-1686, 1689); *1687 р. був на короткий час скинутий з уряду;* полковник стародубівський (1689-1704, 1705-1706); московський стольник (1689-1696). Один з найвизначніших державних діячів мазепинської України. Забитий шведами під Несвіжем 19.III.1706 р.
- ²⁸ Скляній промисловості Гетьманщини XVII-XVIII ст. присвячена цінна монографія покійного В.Л. Модзалевського «Гути на Чернігівщині», Київ, 1926. Див. нашу рецензію на цю працю в «Записках історично-філологічного відділу УАН», кн. X, К., 1927, с. 369-375.
- Монографія чернігівського історика-архівіста П.К. Федоренка про залізорудну промисловість Гетьманщини («Рудні Чернігівщини XVII-XVIII ст.»), оперта на великому архівному матеріалі й готова до друку ще в половині 1930-х років, і досі не побачила світу.
- «Матеріали по історії ССРСР», вып. V, АН ССРСР, Инст[итут] історії, Москва 1957: «Документи по історії металургії Левобережної України в XVII-XVIII вв. (вводная стаття (с. 115-203), подготовка текста и словарь слов П.К. Федоренка).
- Монографія П.К. Федоренка вийшла в світ щойно в кінці 1960 р. (отже, вже після виходу моєї книги): Федоренко П.К. Рудни Левобережної України в XVII-XVIII вв. Изд-во АН ССРСР, М. 1960, 263 с.
- ²⁹ У Гадяцькому полку була гута коло Гадяча й с. Русанівки (1687). Року 1709 згадується в Гадяцькому полку гута військового товариша Омеляна Жадченка — можливо, тотожня з попередньою.
- ³⁰ Юхим Якович Лизогуб, син Якова Кіндратовича; генеральний бунчужний (1688-1691), генеральний хорунжий (1694 (або 1691?) — 1698), полковник чернігівський (1698-1704). Помер 1704 р. (між січнем і 27.IX). Дружина — Любов Петрівна Дорошенко, донька гетьмана.
- ³¹ Дядиченко, с. 42-43.
- ³² Іван (Яско) (в чернецтві Іларіон) Миколайович Маковський (к. 1643 — к. 1715), крелевецький городовий отаман (1669), сотник крелевецький (1675-1707), з 1708 р. чернець Києво-Печерської лаври, городничий лаврської Лищицької волости, Стародубівського полку (1713). За словами сучасників, «Мазепь бил кум й люблях его Мазепа».

- ³³ Лазар Матвієвич (+ до 1693), знатний військовий товариш і обиватель воронізький (1679-1692), родоначальник Лазаревичів.
- ³⁴ Цю рудню колись (1669) купив батько Івана, чернігівський війт Григорій І(ванович?) Яхимович, в Максима Лейби й тримав у своїй посесії, даючи певну щорічну квоту до Військового скарбу. (Див.: Федоренко, с. 227-228, ч. 55). Року 1701 І. Яхимович уступив рудню Чернігівській катедрі, й Гетьман дозволив це універсалом 26.III. 1701 р. з тим, щоб до Військового скарбу давано було щороку 12 возків заліза доброго гнучого.
- ³⁵ Василь Козьмич Скобичевський (Скабичевський) (1643-1741), гутник машевський і жадовський.
- ³⁶ Про людвисарство (ливарництво) на Гетьманщині — див. розвідку В. Модзалевського в «Збірнику Секції Мистецтва Українського Наукового Товариства в Києві», т. I, Київ, 1921.
- ³⁷ Карпа Йосипович (Балашевич) — працював 1697 р. у Глухові (Дядиченко, 477-478) «Карпо Й(И)сифович Людвисов Глуховській (1698 р.).
- ³⁸ Репродукцію цього дзвона (й виображення Мазепа на ньому), що знаходився до 1941 р. в Чернігівському історичному музеї, вміщено в цій книзі.
- ³⁹ Державна публічна бібліотека УССР, відділ рукописів, збірка Судієнка, ч. 97, т. V. ЦДАДА. Кн[та] Мал[оросийського] пр[иказа], № 62, арк. 773 і 773 зв.
- ⁴⁰ Прокіп Силич Силенко (Силевич) (к. 1643- к. 1723), стародубівський полковий хорунжий (1690), сотник (1693-1705), обозний (1705-1712) і суддя (1712-1722). Року 1707 був стародубівським наказним полковником.
- ⁴¹ Ганна Павлівна Орлик, народжена Герцик (к. 1680 — після 1757), донька полтавського полковника П. Герцика. З 1698 р. — дружина Пилипа Орлика, майбутнього гетьмана України.
- ⁴² Андрій (Андроник) Федорович Кандиба (+ 1730), син корсунського полковника, що перейшов на лівий берег Дніпра коло* 1675 р.; сотник конотопський (1698-1707), полковник корсунський (1708-1710). [* У коректурному примірнику слово закреслено. (Прим. ред.)] Одружений з донькою Якова Лизогуба Домнікією. Сестра Андрія Уляна за осаула Генеральної артилерії Семеном Карповичем Картокою. (Модзалевський, т. II, с. 262). Року 1710 був депортований до Москви, де залишався до 1715 р., коли повернувся на Україну, без права займати будь-який уряд. «Знатний бунчуковий товариш» (1724), командував бунчуковим товариством під час гиянського походу (1725-1728). Генеральний суддя (1728-1730).
- ⁴³ Григорій Назарович Костенецький, знатний міщанин конотопський (1700), знатний військовий товариш (1704), сотник конотопський (1707-1716, 1719-1727).
- ⁴⁴ Федір Данилович Стожок (Стожок) (+ 1732), крелевецький городовий отаман (1702-1708), сотник крелевецький (1709-1713) і батурицький (1713-1732).
- ⁴⁵ Семен Вакулович, козак Пирятинської сотні (1675), сотник пирятинський (1696-1718).
- ⁴⁶ Федір Іванович Сулима (+ 1691), син гетьмана Івана Сулими, полковник переяславський (1659), знатний військовий товариш (1673), «дозорця добр панських» у Конотопі (1679-1680), знатний і старинний товариш військовий (1681); сват гетьмана І. Самойловича.
- Іван Федорович Сулима (+ 1721), сотник воронківський (1687- 1688), знатний військовий товариш (1689), генеральний хорунжий (1708-1721).
- Сулими були посвячені також з гетьманом І. Мазепою: донька Ф.І. Сулими була за полковником лубенським Дмитром Зеленським, свояком Гетьмана.
- ⁴⁷ Андрій Михайлович Гамалія (+ к. 1694 р. В УРЕ, т. III, с. 118 номер 1696 р. Це, мабуть, помилка. Модзалевський (у додатках) зазначає, що універсал 03. VI.1693 і купча 19.IV.1695 стосується не Андрія Мих. Гамалії, а сина його Андрія Андрійовича. (Купча 19.IV. 1695 — це в Чечелів). Отже, А.М. Гамалія номер після 13.XII. 1694 р.), брат лубенського полковника Г. Гамалії; лохвицький городовий отаман (1657), сотник лохвицький (1679-1687), генеральний осаул (1689-1694). Користувався великим впливом у Мазепа. З синів його — Михайло Андрійович Гамалія (+ к. 1723-1725), сотник лохвицький (1690-1693), значний тов[ариш] войсковий (1694), був генеральним бунчужним (1701-1703), генеральним хорунжим (1707) і генеральним осаулом (1707-1709); депортований до Москви, був там до 1715 р. Брат його — Антін Андрійович Гамалія, зн[ачковий] в[ійськовий] тов[ариш] (1702), був генеральним осаулом (1708) і полковником білоцерківським (1708). Був на засланні в Сибіру (з 1712 р.) й помер у Москві 1728 р. Про нього див.: Філарет, т. IV, с. 20-21.
- ⁴⁸ Іван Федорович (?) Стороженко (+ 1693), родом з Правобережжя; сотник ічанський (1670?*, 1681-1687), полковник Прилуцький (1687-1692). [* В оригіналі було: 1706? (Прим. ред.)]
- ⁴⁹ Інститутіві знатного військового товариства (зокрема за доби Мазепа) присвячена цінна монографія проф. Л.О. Окіншевича «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.», «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», том CLVII, Мюнхен, 1948.
- ⁵⁰ Семен Савич Савич (+ 1725), знатний військовий товариш (1687, 1689), писар генерального суду (1701-1706), генеральний писар (1709-1725). Заарештований у Петербурзі 1723 р. у справі Полуботка, був ув'язнений у Петропавлівській фортеці.
- ⁵¹ Це батько Гедеона Одорського, ректора Києво-Могилянської академії (1702-1705) і архимандрита Батурицького Крупицького монастиря (1705-1712), прихильника Мазепа і приятеля П. Орлика, за що його заслано 1712 р. на Соловки.

- ⁵² А втім, з селян гетьманського містечка Бахмача (Ніженський полк) «за гетмана Мазепи... никаких зборов денежных и хлѣбных не збиралось, кромѣ работизны до двора Батуринаского».
- ⁵³ Петро Михайлович Булавка (+ до 1719), військовий канцелярист, чернігівський полковий писар (1708), писар генерального суду (1711-1713), зять генерального судді Сави Прокоповича. *Батько його, Михайло Булавка, був писарем Канівського полку й [перебрався] на Лівобережжя до Чернігова з синами Петром і Тимофієм, який був чернігівським полковим сотником.* (Лаз[аревський], т. II, [с.] 114).
- ⁵⁴ Осенщина (грішми або натурою) — частина врожаю, відповідно до кількості робочої худоби.
- ⁵⁵ Свідчення І. Носа (про нього — див. розділ IX) треба брати cum grano salis, бо писалися вони тоді, коли Д. Горленко був на еміграції, а головне тому, що новий уряд Прилуцького полку не хотів, щоб гетьман І. Скоропадський передав володіння Д. Горленка його синові Андрієві (зятьові Д. Апостола). Але це був офіційний доклад полковника гетьманові, а тому можна думати, що загальна картина, подана Носом, не дуже далека від дійсності.
- ¹⁶ Переяславські Мокієвські — це окрема галузь білоцерківського роду Мокієвських, родичів Мазепи, яка відщепилася ще перед 1648 р.
- ⁵⁷ Самійло Афанасієвич (Самойлович-Зимницький), сотник веркіївський (1692-1709).
- ⁵⁸ (Стецюк, [с.] 112; Генеральне] Сл[ідство] Ніж[енського] п[олку], [с.] 169; Лаз[аревський]. Оп[исание] Старой Малороссии, т.] II, [с.] 119. Копія універс[алу] — ДПБ УРСР [Інститут рукопису НБУ — І.Г.], відділ рукописів, збірка Лазаревського], I, [№] 55346.
- ⁵⁹ Року 1722 Генеральний] Суд ухвалив: «аби п. Дзевулській впрод гамовался в своєї запалчивости ку подданним, которіе взаєм не важилися бы ему и его слугам противними досаждати словами, А послушенства в работизнѣ два дни бы в тиждень отбували. Семен Чуйкевич». (А Лазаревській. Описаніе Старой Малороссіи, том I, с. 253, прим. 415). С.В. Чуйкевич був тоді асесором ген[ераль] ного] суду.
- ⁶⁰ Буди С. Ширая в кінці XVII ст. були в лісах Щербиницьких, Денисовських і «Хвоєвських» (Фоевицьких), Топальської сотні. В 1705 р. тут залишалися самі будища.
- ⁶¹ Думка О. Лазаревського про походження Максимовичів од Івана Шимашенка, «жолнера Войска Запорозжского» (1650) (А. Лазаревській, Описаніе Старой Малороссіи, том II. Полк нѣжинській, К., 1893, ст. 28, прим. 75) була цілком слушно спростована В. Модзалевським (В.Л. Модзалевській, Малороссійській Родословник, том III, К., 1912, с. 299, прим.).
- ⁶² Митрополит Іоан Максимович був канонізований 1916 р.
- ⁶³ Дата смерті В. Максимовича не зовсім ясна. Можливо, що він загинув у битві на Кодимі 1693 р. (див. розділ III цієї праці).
- ⁶⁴ Дмитро Максимович здався росіянам під Полтавою й 1710 р. був засланий з родиною до Архангельська, де й помер 1732 р. Був наглядачем (надсмотрщиком) корабельної верфі. Року 1731 (?) збирався до Сибіру (чи не 1711 р. ?) відвідати брата митрополита.
- ⁶⁵ Син Петра Максимовича — Іван, військовий канцелярист (1708), був посланий Гетьманом за три дні перед зривом з Москвою «з останнім привітом до царського двора», але якимось врятувався від «московської жорстокости» й повернувся до Гетьмана, з яким пішов на еміграцію. В Бендерах був генеральним писарем у гетьмана П. Орлика. Року 1715 повернувся на Україну, звідки був депортований до Москви і помер там 1732 р. *Іван Максимович, військовий канцелярист, був посланий Мазепою в Малоросійський приказ в Петербурзі (Каргер [«Древний Киев»] або скорше, в Москву, в липні 1707 р. з великим скарбом куфійних монет (2380), знайдених у Києві в 1706 р. під час будови нової Печерської фортеці (М. Каргер, Древний Киев, [т.] I, [с.] 116-117; Е.В. Барсов. О кладѣ, найденном в Киевѣ при Петрѣ Великом. Древности. Труды Моск. Археол. Общества, т. IX, в. II-III, 1883, протоколи, с. 22-23; П.С. Савельев. Сообщение о трех примѣчательных находках восточных монет в Киевѣ. З.Р.А.О., т. V, СПб., 1853. Проток, засед., с. 57. Див. також: Н.Ф. Бѣляшевській: 1) Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киевѣ, К. Ст., т. XXII, К. 1888, с. 137; 2) Монеты и клады Киевской губерній. К. 1889, с. 7; А. Марков. Топографія кладов восточных монет, СПб., 1910, № 73, Кр. 13).* Про нього див. ще: Харламповича, с. 548, пр. 1 (дуже важливе); К[иевская] Ст[арина], [т.] III, [с.] 397; Тр[уды] Черн[иговской] Арх[ивной] Ком[иссии], [т.] VIII, [с.] 121-122; Olexa Horbatsch, Ivan Maksymovych, ein verkannter ukrainischer Lexikograph bis 18 Jahrhundert und sein Wörfekbuch. — The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Volume VIII, 1960, number 1-2 (25-26), s. 95-114; С. Пекарський. Наука и литература при Петре Великом, СПб., 1862, т. I.
- ⁶⁶ Томари — грецького походження. Переяславський купець Іван Томара грек, купець у Переяславі (1666 р.) був «військовим індуктарем» (з 1660-х років ще перед Брюховецького і при Брюховецькому). Сини його — Степан і Василь були в Самойловича гетьманськими дворянами. Степан Томара (+ 1715), зять полковника чернігівського Я. Лизогуба, був сотником домонтовським (1688) і полковником переяславським (1706-1715) до 1708 р. — наказний (бо був живий ще Іван Минович, який був у шведському полоні). Василь Томара (+ 1726) був сотником вибельським (1704-1715), а згодом чернігівським полковим суддею (1715-1726).
- ⁶⁷ Герцики — жидівського походження, родом з Умані. Семен Герцик, який вихрестився під час Хмельниччини, був полтавським купцем. Вдова його вийшла заміж за генерального суддю (згодом генерального обозного) Петра Забілу, що допомогло синові Семена Герцика — Павлові, який також, як і

батько, був полтавським купцем, вийти в старшину. Павло Семенович Герцик (+ к. 1700 (1699 ?)) був полтавським полковим писарем (1675), а потім полковником полтавським (1675-1676, 1677, 1683-1687, 1691-1695). Його сини пішли з гетьманом Мазепою на еміграцію. Старший з них, Григорій Герцик, посвоячений з Мазепою (через Громик), полтавський наказний полковник (1705) був генеральним осаулом у гетьмана П. Орлика. Року 1720 він був підступно схоплений москалями у Варшаві й ув'язнений у Росії до 1735 р., коли його було звільнено з-під варті, але із заборонаю повернутися на Україну. Про доньку Павла Герцика — Ганну Орлик — див. прим. 41. *Одна донька П. Герцика була нібито за Іскрицьким (1690); друга — Марія Павлівна — за Володимиром Григоровичем Максимовичем, військовим.] тов[аришем], сином переяславського протопопа й племінника ген[ерального] асаула Дмитра Максимовича.*

- ⁶⁸ Ісак Ярмолайович Дерев'янка, вїйт стародубівський (1686), стародубівський полковий обозний (1687).
- ⁶⁹ Окрім Азарівки, Дерев'янка володів ще с. Соловою протягом одного року — мабуть, на ранг полкового обозного.
- ⁷⁰ Григорій Семенович Отвиновський, писар міський стародубівський (1693-1721)* з перервами, стародубівський вїйт-елскт (1723); стародубівський городовий отаман (1722-1723)**- *Л[укомський] и М[одзалевський], Герб[овник], [с.] 126. Герб Гриф.*
- [* У першому виданні було: (1704-1722). (Прим. ред.).]
- ** У першому виданні було: (1723). (Прим. ред.).]
- ⁷¹ Року 1716 гетьман І. Скоропадський надав Г. Отвиновському ціле село Обухівку.
- ⁷² Київський Центральний Архів Давніх Актів, збірка Археографічної Комісії (фонд ч. 360), ч. 393, Компут Стародубівського полку 1723 р.
- ⁷³ Данило Полоцький (чи не батько Дмитра?), вїйт київський (1668-1674), був одружений (1668) з Євгенією Васильовною Радченко ([...] 1674), донькою бурмістра Чернігівського магістрату, яка [...] була за Іоаннікієм Силічем Силічем, полковником чернігівським (1657-1663).
- ⁷⁴ Інокентій Ма(о)настирський (+ 1697), з галицького шляхетського роду (герба Сас), ігумен Любельський (1678-1681). (Див.: С. Величко, т. III, с. 350-351; І. Шляпкін, Дм. Ростовський, с. 161, прим.; «родом жидовин» (?) -Див.: О. Пипін. *Історія русскої лит[ератури]*, т. II, с. 386), ігумен Києво-Кирилівський (1681-1697), визначний церковно-політичний діяч, письменник і проповідник. Багато зробив для відбудови Кирилівського монастиря, збільшення його земельних володінь і взагалі його господарського добробуту. Року 1685 їздив до Москви як делегат українського духовенства, в зв'язку з поставленням митрополита Гедеона кн. Святополк-Четвертинського. Року 1687 Ржищівський монастир був його хододами приписаний до Кирилівського монастиря. Року 1689 був членом української урядової делегації, що їздила з гетьманом Мазепою до Москви. Року 1690 був головою Собору, який обрав Варлаама Ясинського на митрополита. Користувався великою прихильністю Мазепи, який зробив щедру пожертву (понад 10 тис. золотих) на відбудову старовинної (XII ст.) соборної церкви Кирилівського монастиря. Помер 17.1.1697 (м[итрополит] Іларіон). Про Інокентія Монастирського — див. розвідку проф. І. Шляпкіна в ЖМНП. 1885, кн. X, с. 234-244.
- Портрет І. Монастирського зберігся й досі в Троїцькому соборі Кирилівського монастиря. Див. нашу розвідку «Пам'ятка українського церковного малярства часів гетьмана Івана Мазепи». — «Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії У. А. П. Ц.», ч. 2, Мюнхен, 1946, с. 22-24. Про портрет І. Монастирського є згадка в статті О. Повстенка — «Кирилівська церква в Києві» («Нові Дні», 1954, вересень). Портрет І. М[онастирського] — див. О. Повстенко, «Золотоверхий Київ», зошит 4, с. 127.
- ⁷⁵ «Нижній город» — Поділ, торговельний центр тогочасного Києва й осідок його міської громади та магістрату.
- ⁷⁶ «Грабіж» — тогочасний правний термін, що визначав забирання чужого майна порядком відшкодування заподіяних власником його втрат.
- ⁷⁷ Андрій Юхимович Лизогуб (к. 1673-1737), старший син чернігівського полковника Ю.Я. Лизогуба, сотник конотопський (1716-1719), бунчуковий товариш, одружений з Прасковією Михайлівною Миклашевською, донькою полковника стародубівського, року 1694 одержав гетьманський універсал на с. Старий Почеп, надане йому тестем.
- ⁷⁸ Київський губернатор кн. Д.М. Голіцин писав гр. Г.І. Головкинові 11 листопада 1708 р.: «Мнѣ мнитца, вїйт кїевской о измѣнѣ Мазепиной вѣдал, понеже зѣло к нему был добр и никаких поборов на них не накладывал, и всѣ доходы вїйт с урядом междо собою дѣлили. И недавно дал ему деревню дворов со ста. И когда ко мнѣ он, вїйт, приходил, то в великом сумнѣнии был. А на Подольѣ будет дворов больше 2000, а людей соберется тысячъ пять и с студентами» (Києво-Могилянської академії).
- Це, а також низка інших фактів, спростовує поширену в советській історичній літературі думку про те, що українські міста ставились вороже до уряду Мазепи.
- ⁷⁹ Село Нехаївка (Ніженського полку) — маєток компанійського полковника І. Новицького.
- ⁸⁰ Це — або Степан Петровський, лубенський полковий осаул (1671), сотник городиський (1687), або ж, скоріше, син його, Андрій Петровський, також сотник городиський (1694-1700) і лубенський полковий осаул (1700-1717).
- ⁸¹ Іван Прокопович Левенець (+ к. 1736) був прийнятий гетьманом Самойловичем «под бунчук» (1685); полтавський полковий сотник (1687-1690 і 1691) (Ром[ановський], «Полтава», с. 297. Село Мільці) і

осаул (1691-1699), полковник полтавський (1703-1709), бунчуковий товариш (1723), один з трьох правителів Генеральної військової канцелярії (1724-1727).

- ⁸² Іван Якович Лисенко (+ 1699), *сотник* (1665) (*Стецюк*, с. 272), полковник чернігівський (1669-1671), генеральний осаул (1672-1676), полковник переяславський (1677-1678, 1690-1692).
- ⁸³ Українська старшина на Гетьманщині віддавна була зв'язана родинними, мастковими й службовими стосунками зі Смоленською шляхтою, яка й під московською владою зберігала довший час свій становий (шляхетські уряди) та військовий (окремі полки Смоленської шляхти, на чолі з місцевою старшиною) устрій і часто-густо виявляла свої національно-політичні аспірації та автономічні тенденції.
- У зв'язку з повстанням на півдні Гетьманщини 1687 р., гетьмана Мазепу від Коломака до Батурина супроводжував кінний полк смоленської шляхти на чолі з генерал-майором тої шляхти Володимиром Повало-Швайковським (сватом гетьмана Самойловича). Мазепа згодом (1706) писав про В. Швайковського (+ 1690), Що він «здавна до всей Малой Россіи усердную имѣл прихильность».
- ⁸⁴ «Государственный Архив Феодално-Крепостнической Эпохи» — ГАФКЭ, «Малороссійські подлинныя акты», ч. 538 (520).
- ⁸⁵ ГАФКЭ, «Малор. подл. акты», ч. 667.
- ⁸⁶ Див. розділ V.
- ⁸⁷ ГАФКЭ, «Малор. подл. акты», ч. 1004 (989).
- ⁸⁸ Цей відзив Вільчека, як і дещо пізнішу (1701) звістку московського мандрівника І. Лук'янова про те, що гетьман Мазепа «стрѣльцами (московськими)... крѣпок», треба брати, звичайно, *cum grano salis*.
- ⁸⁹ Окремі галузі української культури мазепинської доби мають чималу наукову літературу. Зокрема треба згадати (крім давніших праць) праці з історії освіти, науки та літератури — М. Петрова, С. Голубева, О.Ф. Тітова, А. Яблоновського, Д. Вишневського, І. Шляпкіна, В. Перетца, С. Маслова, В. Резанова, М. Возняка, Я. Гординського, Д. Чижевського, Ю. Шевельова (Ю. Шереха), І. Огієнка (митрополита Іларіона), R. Stupperich та ін.; з історії мистецтва — Г. Павлуцького, К. Широцького, Ф. Ернста, Д. Антоновича, В. Модзалевського, Д. Щербаківського, В. Залозецького, В. Січинського та ін. Культурні впливи України на Московщину XVII-XVIII ст. досліджено в капітальній праці К. Харламповича «Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь» (т. I, Казань, 1914). Грунтовний огляд українського культурного життя за часів Мазепи подано в статті д-ра М. Андрусика «Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч» («Мазепа», збірник, т. II, Варшава, 1939, с. 69-87).
- ⁹⁰ Питання про літературну творчість Мазепи все ще мало досліджене. Окрім відомої Думи («Всі покою щире прагнуть»), написаної 1698 р., і листів до Мотрі Кочубей, які безперечно належать Мазепі, авторства його приписують ще два твори: Пісня про чайку («Ой біда, біда чайці-небозі») — традиція авторства Мазепи збереглася в «Історії Русів»; і Псалма («Бідна моя головонька») — зі збірника гетьмана Полуботка, який потім належав Якову А. Марковичу. Короткий огляд літературної спадщини Мазепи — у вступній статті Є. Ю. Пеленського до виданої ним збірки «Гетьман Іван Мазепа. Писання», Краків-Львів, 1943.
- Що віршів Мазепи було більше, свідчить публікація Д. Чижевського «Забутий віршик Івана Мазепи». — «Науковий Збірник» УВАН у США, I, Нью-Йорк, 1952, с. 129-131.
- ⁹¹ Козацька старшина в Бендерах року 1709 склала такий реєстр фундацій і донацій Мазепи: «позолочення бані Печерської церкви 20500 дукатів; мур довкола Печерського монастиря і церков тощо, мільйон; великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря 73000 золотих; великий срібний свічник для Печерської церкви 2000 імперіялів; золота чаша й така ж оправа Євангелії для неї 2400 дук.; золота митра для неї 3000 дук., поминувши прикраси й пожертви для неї; позолочення бані митрополичого собору в Києві 5000 дук.; золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50000 зол.; церква Київської Колегії з гімназіями й ін. більше ніж 200000 зол.; церква св. Миколая Київського з монастирем тощо більше ніж 100000 зол.; віднова церкви монастиря св. Кирила за Києвом більше ніж 10000 зол.; вівтар у Межигірському монастирі 10000 зол.; фундація новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо більше ніж 300000 зол.; церква в Глухові 20000 зол.; рефектар Густинського монастиря 10000 зол.; рефектар Мгарського монастиря понад 8000 зол., церква св. Трійці в Батурині понад 20000 зол.; незакінчена церква св. Миколи в Батурині 4000 зол.; монастирська церква в Дігтярях 15000 зол.; монастирі бахмацький, каменський, любецький, думницький з церквами тощо — невідомо скільки; віднова катедрального монастиря в Чернігові 10000 зол.; докінчення будови церкви св. Трійці там само 10000 зол.; Макошинський монастир із церквою св. Миколи понад 20000 зол.... срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі св. Варвари (у Київському Золотоверхо-Михайлівському монастирі — О.О.) — 4000 імпер.;... Дерев'яні церкви: чернігівська св. Івана Євангелиста, з вівтарем тощо понад 5000 зол.; дві батуринські, Воскресенська й Покрови Богородиці з приналежностями понад 15000 зол.; в селі Прачі понад 15000 зол.; св. Івана Хрестителя в Рильську (де були мастки Мазепи — О.О.) — 2000 зол.». Сюди не ввійшли щедрі пожертви Мазепи цим та іншим монастирям і церквам, духовенству, освітнім та благодійним інституціям тощо. Зокрема щороку давав Гетьман на Густинський монастир 500 золотих, на київських бурсаків — 1000 золотих. «На запис Печерському монастиреві» було дано Мазепою 180000 імперіялів, які були сконфісковані російським урядом у 1708 р. Це були тільки ті донації, що про них відомо було старшині і що збереглися в її пам'яті. (М. Возняк, Бендерська комісія по смерті Мазепи. — «Мазепа», збірник, т. I, Варшава, 1938, с. 130-131).

- ⁹² Маємо лише уривкові відомості про донатії Мазепи для Православної Церкви поза межами України-Гетьманщини. В актах Бендерської комісії 1709 р. занотовано такі дані: «на віднову монастиря св. Сави дав (Гетьман) у Батурині архимандритові, пізнішому патріархові (це, мабуть, патріярх Єрусалимський Хрисанф, 1707-1731, який ще архимандритом побував у Батурині в 1701 р.), 50000 зол., а на докінчення будови цього ж монастиря й до інших місць Палестини вислав тому ж патріархові 30000 дук.; чаша з чистого золота, лямпя та срібний вівтар для Божого Гробу 20000 зол.; ...Євангелія в арабській мові на руки Александрійського патріярха 3000 зол. і для нього 3000 зол.». («Мазепа», збірник. I, 130 -131).
- Срібний вівтар, високомистецької роботи, з ім'ям Гетьмана і його гербом і досі зберігається в Єрусалимі. Євангелія арабською мовою була видана коштом Гетьмана в Алепо року 1708; отже, пожертва була зроблена не Александрійському, а Антіохійському патріярхові, яким був тоді Афанасій, що й написав до цього видання передмову — глорифікацію Мазепи.
- Поза тим старшина згадувала про щедрі пожертви Мазепи «на милостиню монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архимандритам і іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Валахії, Сербії, Болгарії...» (ibid., 131).
- Багато допомагав Гетьман також Православній Церкві на терені Речі Посполитої. Зокрема він офірував для церкви у Вільні вівтар на 10000 золотих і дав, як «підмогу православію на руки Луцького єпископа Жабокрицького 3000 золотих» (ibid., 131).
- ⁹³ Історія Української Православної церкви в період гетьманування І. Мазепи залишається й досі малодослідженою. Маємо лише загальні огляди в працях істориків російської і української Церкви, зокрема митрополита Євгенія (Болховітінова), митрополита Макарія (Булгакова), І. Чистовича, С. Голубева, о. Ф. Тітова, Д. Дорошенка, митрополита Іларіона (Огієнка), І. Власовського та ін. Певне значення зберігають старі джерельні праці братів Ф. і С. Терновських. Стислий, але корисний огляд відносин гетьмана Мазепи і української Церкви подано в німецькій монографії Покійного Б.Д. Крупницького «Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709)» (Leipzig, 1942), s. 78-86. Див. ще статтю того ж автора «Гетьмани і Православна Церква в Українській Державі XVII-XVIII ст.» — «Віра і Знання», I, Нью-Йорк, 1954 ст. 63-67, а також статті В. Біднова у збірнику «Мазепа», I-II (Варшава, 1938-1939). Грунтовна студія проф. М. Чубатого «Про правне становище Церкви в Козацькій державі» вміщена в журналі «Богословія», Львів, 1925, III і III. Значно багатша література про культурно-освітню діяльність Церкви, а також про деяких визначніших її діячів того часу (зокрема про Стефана Яворського, Теофана Прокоповича й Дмитра Туптала). Багатий матеріал для історії української Церкви зібрано у праці К. Харламповича (див. прим. 89).
- ⁹⁴ Вийнятком було лише ставлення Мазепи до митрополита Гедеона кн. Святополк-Четвертинського. Але в основі цього були не церковні, а суто політичні причини (зв'язок митрополита з Самойловичами). До того ще Гедеон був дуже непопулярний серед українського духовенства; зокрема він ворогував з Лазарем Барановичем, приятелем Мазепи. Взагалі, як людина, Гедеон був дуже важкої вдачі: навіть з небожем своїм, кн. Юрієм Четвертинським, він був у поганих відносинах, що позначилося й у заповіті Гедеона.
- Про заповіт Гедеона 1689 р. див. — «При тіл Святих», вид. 3, 1903 р. Арх. Филарета (Гумилевського), X, 362. Я мав його в архівному документі, але, можливо, він був десь раніш опублікований повністю або частково.*
- ⁹⁵ Великою мірою завдяки заходам Мазепи було відновлено стародавню Переяславську єпископію. Можна думати, що Гетьман волів мати у Переяславі самостійну єпархію (як і в Чернігові), і в зв'язку з тим збудував там величний катедральний собор Вознесення. Але перший єпископ переяславський Захарія Корнилович (1700-1715) був лише коадьютором київського митрополита, зберігаючи за собою й ігуменство в Київському Золотоверхо-Михайлівському монастирі. Він був у приязних відносинах з Мазепою, який завжди підтримував його, зокрема щедрими наданнями Переяславській катедрі (приміром, року 1701 Терехтемирівського перевозу на Дніпрі) й Михайлівському монастиреві (зокрема 10 квітня 1708 р. Гетьман видав З. Корниловичу універсал «на монастирець Липняцький скиток» коло Києва). Наша розвідка про Захарію Корниловича, написана ще 1920 р., не була опублікована.
- ⁹⁶ Наприклад, у травні 1699 р. Гетьман видав новому ігуменові Глухівського Петропавлівського монастиря Мелетієві Трофимовичу універсал, в якому, стверджуючи права монастиря на всі його маєтності, писав: «Ствержаєм ему (Мелетієві Трофимовичу) тоє игуменское начало сим нашим гетманским унѣверсалом».
- ⁹⁷ Рок 1689 Мазепа одержав царську грамоту на села Остроч і Ядлівку в Барिशівській сотні Переяславського полку й тоді ж надав їх на утримання богадільні при Києво-Печерському монастирі.
- ⁹⁸ Дуже цінні архівні матеріали про це опублікував В. Модзалевський у розвідці «Будування церков в Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682-1701». — «Наше Минуле», III, Київ, 1918, ст. 49-80. Гетьман Самойлович збудував Троїцький собор Густинського монастиря (1674-1676) і розпочав будівництво Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря (1684) і Успенської церкви в Глухові (1686), що його закінчив вже гетьман Мазепа.
- ⁹⁹ Питання про архітекта київських мазепинських соборів все ж залишається дискусійним.. Докладніше про це — див. у нашій розвідці «Western Europe and the Ukrainian Baroque. An aspect of cultural influences at

- the time of Hetman Ivan Mazepa» — «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», Vol. I, No. 2, 1951, pp. 127-137. Там же подані відомості про Івана Баптисту.
- ¹⁰⁰ Про діяльність Т. Прокоповича в Києві — див.: L. Stupperich, Teofan Prokopovic und seine akademische Wirksamkeit in Kiew. — «Zeitschrift fuer slavische Philologie», Bd. XVII, 1941. Про широчінь наукових інтересів Прокоповича свідчить також його багата бібліотека. Див. про це студію проф. Д. Чижевського «Бібліотека Теофана Прокоповича». — «Науковий Збірник» УВАН у США, II, Нью-Йорк, 1953, с. 127-137. Див. ще R. Stupperich, Teofan Prokopovič in Rom. — «Zeitschrift fuer Osteuropaeische Geschichte», Bd. V, 1931. R. Stupperich, Teofan Prokopovič und Johann Franz Buddeus, Ibid, 1935, Bd. 9. Berlin-Konigsberg. Т. Прокопович вступив до колегії Св. Афанасія в Римі 14 листопада 1698 р. під ім'ям Samuel Cereizki ex Chiovia, а втік з неї 28 жовтня 1701 р. Перебувши зиму десь в Швейцарії, прибув до Києва навесні 1702 р.
- ¹⁰¹ Див. списки українських студентів у німецьких університетах XVI-XVIII ст., опубліковані д-р Д. Олянчином в його праці «Ausdem Kultur-und Geisteslebender Ukraine. II. Schule und Bildung» — «Kyrios», Königsberg-Berlin, 1937, Heft. 3-4.
- ¹⁰² Це, мабуть, були Володимир (учень Київської академії в 1704 р.) і Ілля Ломиковські. Здається, це про них писав литовський гетьман Огинський Петрові І 4 лютого 1709 р., пропонуючи свої послуги «оних взяв, к вашему величеству отсылать». Мабуть, їм тоді вдалося врятуватися. Обидва були потім на еміграції, де Володимир оженився й залишився після смерті батька (чи не його нащадки жили в Чернівцях у XIX ст.?), а Ілля 1714 р. повернувся на Україну разом з братом Михайлом, військовим канцеляристом (1708); обидва були депортовані (1716) до Москви, де Михайло Ломиковський жив ще 1729 р.
- ¹⁰³ Це, мабуть, Іван Федорович Топольницький, згодом бунчуковий товариш (1733).
- ¹⁰⁴ Ми не знаємо свояка Мазепи з таким прізвиськом. Припускаємо, що це був син Криштофа Самійловича Фридрикевича — Григорій Фридрикевич, внук гетьманової Ганни Мазепи, згодом бунчуковий товариш. Але був ще Тимофій Самійленко, бунч[ужний] тов[ариш], який 1723 р. разом з бунч[ужним] тов[аришем] Іваном Мокрієвичем, зробив перепис Старобудівського полку.
- ¹⁰⁵ Адам Зерніков (1652 — к. 1691), німецького походження, родом з Кенігсберга (за іншими відомостями, з Торуня), військовий інженер, архітект і теолог, вихованець університетів Кенігсберга та Єни, студював теологію і військові науки в Оксфорді, Лондоні й Парижі, подорожував по Італії та інших країнах Європи. В 1679-1695 рр. збудував Троїцький Собор у Чернігівському Іллінському монастирі. З 1680 р. на Україні, спочатку в Чернігові (у Лазаря Барановича), а потім у Батурині, де працював у гетьмана Самойловича як військовий інженер; зокрема збудував Батуринську фортецю. Згодом прийняв чернецтва й помер у Батуринському Крупицькому монастирі. Головний його теологічний твір «De possessione Spiritus Sancti», що мав великий вплив на українську богословську думку XVIII ст. (він був поширений у рукописних копіях), був виданий друком 1774 р. в Кенігсбергу.
- На думку М. Грушевського («З історії релігійної думки на Україні», Львів, 1925, с. 83-84), «de Zernikow» — це значить «з Чернігова», де якийсь час жив і працював Адам Зерніков.
- ¹⁰⁶ Вихованець Київської академії і префект конгрегації (1699), син охочекомонного полковника Іллі Новицького — Григорій Новицький, згодом компанійський полковник і резидент Мазепи при гетьмані Сенявському (1708-1709), засланий до Сибіру, пише там «Краткое описание о народѣ Остяцком» (1715). Г. Новицький був одружений з Христиною Павлівною Герцик, донькою полтавського полковника й сестрою гетьманової Ганни Орлик. Забитий у Сибіру 1727 р.
- ¹⁰⁷ Паралелі до літературних творів Мазепи треба пошукати в українській ліриці XVII ст. — Див.: М. Возняк. З української лірики XVII в. — ЗНТШ, т 153, с. 175-184. Львів, 1935.
- ¹⁰⁸ Атанасій Олексійович Заруцький (+ до 1723), вихованець Києво-Могилянської колегії, протопоп новгород-сіверський (1692 — початок 1720-х років), відомий проповідник і письменник, автор праць «Мысленный рай» (1688), «Толкованіс на Евангеліс Іоанна» (1717), низки панегіриків та інших творів. Спочатку користувався прихильністю Мазепи, але потім втратив його ласку і перейшов до табору противників Гетьмана. Можливо, що на це мало вплив і посвоячення А. Заруцького з Полуботками (через Пригар і Добронизьких).
- ¹⁰⁹ Самійло Карпович Мокрієвич (+ до 1712), син генерального писаря Карпа Мокрієвича, сотник Березинський (1689-1690), сотник полковий чернігівський (1690), знатний військовий товариш (1704-1709), автор віршованого переспіву Книги Битія та Євангелії Матфія — «Виноград, домовитом благим насажденный» (1697), присвяченого Мазепі.
- ¹¹⁰ Про українську літературу Мазепинської доби — див.: Д. Чижевський, Історія української літератури, Нью-Йорк, 1956, розділ V. Барокко.
- ¹¹¹ V. Zalozieckuj, Die Barockarchitectur Osteuropas mit besonderer Beruecksichtigung der Ukraine — «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin», Band II Berlin-Leipzig, 1929.
- ¹¹² Характеристику літературного барокка на Україні дав проф. Чижевський у згаданій вище праці, с. 248-255.
- ¹¹³ Ще в «Похвалі кн. Володимирові», Якова Мниха, хоч (див. Чижев[ського]) походження цього твору не зовсім ясне (може, й пізнішого часу).
- ¹¹⁴ Питання про генезу й розвиток київської теорії П Єрусалима залишається ще мало дослідженим. Найбільш з'ясовано цю концепцію в Теофана Прокоповича, зокрема у працях: R. Stupperich, Kiev — das

zweite Jerusalem. Ein Beitrag zur Geschichte des ukrainisch-russischen Nationalbewusstseins — «Zeitschrift fuer slavische Philologie». Band XII, Heft 3-4, Leipzig, 1935, SS. 332-354; † J. Serech (проф. Ю. Шевельов), On Teofan Prokopovic as writer and preacher in his Kiev Period — «Harvard Slavic Studies», Vol. II, 1954, pp. 211-223. Про ідеологічні течії тої доби — див. ще студію проф. Ю. Шевельова (Ю. Шереха) «Stefan Yavorsky and the conflict of ideologies in the Age of Peter I», «The Slavonic and East European Review», XXX, London, 1951.

Rozділ V

ПОВСТАННЯ ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)

1. Гетьман Мазепа і великостаршинська опозиція в кінці XVII століття

Процес консолідації старшинської верстви на Україні відбувався в дуже складних умовах міжнародної політики кінця XVII — початку XVIII ст. Зовнішня політика українського уряду, особливо участь України в російсько-турецькій війні, була далеко не популярна в колах вищої української старшини. Опозиція антитурецькій коаліції за часів Мазепа була дуже сильна: вона мала своїх прихильників і серед старшинської верхівки всієї Гетьманщини, де було чимало колишніх дорошенківців, і серед місцевої старшини (переважно південних полків), і серед запорозької старшини. Купецтво Гетьманщини, особливо південної, заінтересоване в нормальних торговельних зносинах з Кримом і Туреччиною, теж не було задоволене цією війною. Можливо, що й частина вищого духовенства України, яке і після 1686 р. зберегло деякі зв'язки з Константинопольським патріархатом, що перебував під впливом турецького уряду, не співчувало війні з Туреччиною. Є підстави думати, що й сам Мазепа (принаймні до середини 1690-х років), всупереч своїм офіційним виступам і заявам, не був прихильником антитурецької коаліції¹.

Треба додати також, що невдача обох кримських походів створила на Україні досить напружений стан. За таких обставин війна з Туреччиною й Кримом ставала дуже непопулярною. На цьому ґрунті пожвавлюється активність опозиційних старшинських угруповань, а це, в умовах тривалої війни з Туреччиною, неминуче скеровувало діяльність опозиції проти інтересів московського уряду.

Якщо в основних, принципових питаннях внутрішньої політики старшина Лівобережної України була доволі солідарна, то поточна діяльність гетьманського уряду нерідко викликала невдоволення серед старшини, яке намагалася використати в своїх інтересах старшинська опозиція.

Основним питанням внутрішньої політики, яке роз'єднувало інтереси гетьмана Мазепа і старшинської опозиції та загострювало внутрішню старшинську боротьбу, було питання про владу гетьмана.

Ріст старшинської верхівки, зміцнення її економічних і політичних позицій поставили на порядок денний питання про забезпечення політичних прав старшинської аристократії. Стара традиція, яка визнавала, що «гетман не самовластен» (слова Самойловича в 1676 р.), давно вже була відкинута гетьманами, особливо тим же Самойловичем, за що

старшинська верхівка при нагоді і постаралася його усунути. Мазепа, який спирався тоді на допомогу московського уряду, продовжував — нехай спочатку повільніше й обережніше — ту саму політику, а це, в міру економічного й політичного зростання старшинської верстви, викликало чимраз більше невдоволення старшинської аристократії і поширювало серед неї опозиційні настрої.

Коломацький переворот 1687 р. не припинив міжстаршинської боротьби. Відтоді найактивнішими ворогами Мазепи стають численні родичі й прибічники Самойловичів. Усунуті від влади, вони все-таки зберегли ряд дуже важливих позицій і не відмовилися від помсти й дальшої боротьби за владу.

Правда, екс-гетьман і син його (останній) Яків незабаром зійшли зі світу і тим дали спокій Мазепі, що дуже побоювався їхніх зв'язків як на Україні, так особливо в Москві, надто ж в умовах боротьби боярських угруповань в Росії. Однак був ще племінник гетьмана Михайло Самойлович, колишній гадяцький полковник і московський стольник, людина дуже енергійна і властолюбна, великий і давній ворог Мазепи, з численними родичами й свояками (зокрема тестем його був Максим Ілляшенко, колишній лубенський полковник); були Полуботки — Леонтій, колишній переяславський полковник, і син його Павло, одружений із сестрою Михайла Самойловича; були Сулими (старший син Самойловича — Семен, полковник стародубівський, був одружений з дочкою Федора Сулими); був князь Юрій Святополк-Четвертинський (що 1690 р. одружився з дочкою гетьмана Самойловича), московський стольник, племінник київського митрополита Гедеона, якого Мазепа дуже не любив і смерть якого (Гедеон помер в 1690 р.) дуже порадувала його. З удовою Якова Самойловича був одружений стародубівський полковник М. Миклашевський (заарештований під час Коломацького перевороту 1687 р.), з дочкою Семена Самойловича — генеральний осаул Антін Гамалія², а з дочкою Григорія Самойловича — компанійський полковник Юрій Кожуховський. Були на Україні й інші родичі, свояки й друзі Самойловичів. Самойловичі були зв'язані також із смоленською шляхтою (через Швайковських і Корсаків) і, можливо, з слобожанською старшиною. Велике значення мали зв'язки Самойловичів з московським боярством, зокрема з Шереметєвими (брат покійного боярина Ф.П. Шереметєва, зятя гетьмана Самойловича, — відомий полководець, боярин Б. П. Шереметєв протягом багатьох років командував московським військом на Україні³).

Ці широкі й впливові зв'язки Самойловичів дуже турбували Мазепу, який добре розумів, що в певних обставинах Самойловичі можуть порахуватися з ним за переворот 1687 р. Становище Мазепи, особливо в перші роки гетьманування, було тим складніше, що він не міг довіряти своїм коломацьким спільникам, навіть найближчому з них — генеральному писареві Кочубею.

Ні щедре роздавання маєтків, ні підвищення в урядах не могли усунути тих суперечностей, які незабаром виявилися між Мазепою і його коломацькими «друзями». Мазепа, очевидно, боявся їх, особливо, коли між ними виникли певні розходження в конкретних політичних питаннях, зокрема в питаннях зовнішньої політики. Колишні дорошенківці, що становили основне ядро учасників змови 1687 р., — генеральний суддя М. Вуяхевич, лубенський полковник Г. Гамалія, чернігівський полковник Я. Лизогуб, а особливо генеральний писар В. Кочубей, — навряд чи могли прихильно ставитися до участі України в антитурецькій коаліції і, незалежно від того, як сам Мазепа особисто ставився до цього питання, неминуче мусіли стати в опозицію політиці гетьманського (і царського) уряду.

Нарешті, незабаром серед незадоволених Мазепою опинилися й інші спільники його в Коломацькому перевороті — генеральний обозний В. Борковський, переяславський полковник Р. Дмитрашко-Райча (приятель Михайла Самойловича), київський полковник К. Солонина і ніженський полковник С. Забіла; до них приєднується ще миргородський полковник Данило Апостол. За ними були їхні численні родичі — отже, мало не вся старшинська верхівка Гетьманщини.

А втім, гетьман Мазепа не розгубився. Спираючися на підтримку царського уряду, спритно використовуючи тертя і гризню серед опозиційного табору, додержуючи принципу *divide et impera*, Мазепа робив усе, щоб зміцнити своє становище і поодинокі розбити окремі опозиційні угруповання. Один по одному сходили, тимчасово або назавжди, з політичного кону люди, яких Мазепа вважав небезпечними для себе. Натомість гетьман створював нові кадри старшинської аристократії, на перші місця висувуючи своїх родичів (ніженський полковник Іван Обидовський, київський полковник Константан Мокієвський, Андрій Войнаровський), свояків (лубенський полковник Дмитро Зеленський ⁴, гадяцький полковник Степан Трошинський, прилуцький полковник Дмитро Горленко) або просто відданих йому людей (полтавський полковник Павло Герцик, переяславський полковник Іван Минович ⁵, генеральний писар Пилип Орлик). Це допомогло йому подолати ряд виступів старшинської опозиції і до самого кінця гетьманування зберегти в своїх руках всю повноту гетьманської влади й необмежене керування українською політикою.

Діяльність старшинської опозиції дуже мало відома; збереглися, природно, лише фрагменти, окремі, нерідко дуже неясні натяки документів. Однак факти репресій гетьманського (або царського) уряду і такі гучні справи, як повстання Петрика (1691-1696) чи виступ Кочубея та Іскри в 1708 р., свідчать про те, що до останнього року гетьманування Мазепа то вщухала, то знов розгоралася, але ніколи не припинялася серед вищої старшини боротьба за владу.

На кого спиралася старшинська опозиція? Цілком зрозуміло, що вона не могла сподіватися підтримки з боку народних мас. Опозиція вважала, що «не так страшні нам невірні татари, як свої нехристі, які страху Божого не мають і начальства не слухають» (слова наказного гетьмана М. Вуяхевича 1689 р.), і цілком послідовно будувала всі свої політичні розрахунки на різних зовнішньополітичних комбінаціях. Відповідно до обставин часу, старшинська опозиція шукала собі підтримки то в Бахчисараї, то в Москві, то навіть у Варшаві, а нерідко одночасно в усіх сусідніх державах, але особливі надії покладала (до Константинопольського миру 1700 р.) на Крим (і Туреччину), а потім (під час Північної війни) — на Московщину (а частково Польщу), то знову на Крим. Тим-то питання зовнішньої політики в діяльності старшинської опозиції займали центральне місце.

Боротьба старшинської опозиції проти гетьмана Мазепа почалася незабаром після 1687 р. Перший одвертий виступ опозиційних елементів стався в 1688 р. Опозиція провадила зносини з Кримом, одночасно інтригуючи проти Мазепа в Москві, а також агітувала проти нього на Україні. На початку 1688 р. Мазепа довідався про те, що Леонтій Полуботок «в нѣкоторыи з ханом (кримським — О.О.) вступовал совѣты» ⁶, а Д. Апостол «пишет к запорожцам без вѣдома ево гетманского противные на возмущение народа малороссійскому писма». Повідомляючи про це московський уряд, Мазепа обвинувачував також лубенського полковника Г. Гамалію в різних службових злочинах, а генерального осаула Войцу Сербина й переяславського полковника Дмитрашка-Райчу «во многой шатости».

Тоді ж був позбавлений уряду і заарештований у Батурині київський полковник Григорій Коровка-Вольський, якого обвинувачували в таємних зносинах з польською шляхтою на Правобережній Україні, а також «во многих обидах» полчанам ⁷.

Царський уряд наказав Л. Полуботка і Войцу Сербина «отослать за караулом в Сѣвск» і «от уряду их отставить»; наказано було також позбавити урядів і взяти «под караул» Апостола і Гамалію ⁸. Посланий до Москви Дмитрашко-Райча був одісланий назад і так само, як і Полуботок, відданий до Військового суду ⁹. Дальше слідство виявило причетність до справи М. Самойловича.

Однак на цей раз справа закінчилася для опозиції щасливо, і стосунки між нею і Мазепою були незабаром налагоджені. Очевидно, московський уряд напередодні нового наступу проти Криму (питання про це було вирішене в 1688 р.) не хотів загострювати

становища на Україні. Тому, віддаючи Л. Полуботка до Військового суду, московський уряд застеріг Мазепу, щоб той «без указу в. г. и без розыску ничего над ним (Полуботком — О.О.) не чинші»¹⁰. Полуботок і Дмитрашко-Райча, хоч і втратили уряди, але залишилися на волі, Апостол в тому ж році був відновлений на полковництві¹¹, Самойлович зберіг звання стольника, але тимчасово був залишений у Москві.

Проте старшинська опозиція не відмовилася від дальшої боротьби і тільки вичікувала слушного моменту для нового виступу проти Мазепи. Ждати довелося недовго. Невдача нового Кримського походу 1689 р., а головне московський дворський переворот 1689 р. пожвавили діяльність опозиції, яка намагалася скинути Мазепу з гетьманства. Мазепа якраз був тоді у Москві. І на Україні, і в Москві були певні, що він поділить долю свого приятеля — князя В. Голіцина. М. Самойлович уже сподівався, що йому вдасться «гетману сняти с плечь голову» і самому зайняти його місце. Про ці наміри Самойловича знали також П. Полуботок і Д. Апостол¹². Однак Мазепа дав собі раду і в цій дуже небезпечній для нього ситуації.

Опозиція й тепер не припинила своєї діяльності. В 1689-1690 рр. М. Самойлович зі своїми однодумцями посилив боротьбу проти гетьмана. Особливо небезпечна для Мазепи була інтрига, зв'язана з ім'ям ченця Соломона (світське ім'я Семен) Гродського (чи Троцького), посланого опозицією до Польщі з підробленими листами від Мазепи на ім'я короля Яна Собеського і великого коронного гетьмана Станислава Яблоновського, в яких Мазепа нібито пропонував піддати Україну Польщі. Однак польський уряд в умовах війни з Туреччиною боявся встрявати в цю провокацію, суть і цілі якої він, звичайно, добре розумів. Гродський був виданий російському урядові і на тортурах признався, що був інспірований М. Самойловичем¹³.

Хоч і на цей раз переміг Мазепа, проте відносини між старшинською опозицією і Гетьманом настільки загострилися, що в 1691 р. московському посланцеві Івану Циклеру було указано «сказать генеральной старшинѣ и полковникам, чтоб они гетмана почитали»¹⁴. Однак російський уряд, не цілком довіряючи Мазепі, секретно доручив генеральному писареві Кочубею доглядати за Гетьманом¹⁵.

Це, звичайно, не могло не пожвавити активності опозиції, яка після кількох невдалих спроб скомпромітувати Мазепу в очах Москви вирішила організувати ширший виступ проти Гетьмана. Для цього вона створила бльок опозиційних угруповань, в якому найактивнішу роль, безперечно, грала так звана полтавська старшинська опозиція. Цей бльок очолив один з керівників останньої — генеральний писар В. Кочубей, кандидат старшинської опозиції на гетьманство.

2. Полтавська опозиція в 90-х роках XVII ст.

Якщо діяльність великостаршинських угруповань загрожувала насамперед самому Мазепі, то незрівнянно ширше, а тому й небезпечніше для політики Мазепи значення мали опозиційні настрої на півдні Гетьманщини й на Запоріжжі, тим більше, що незадоволені елементи завжди могли увійти в контакт з великостаршинською опозицією. Ці опозиційні настрої викликані були як зовнішньою, так і внутрішньою політикою гетьманського уряду в 90-х роках XVII ст.

Основне значення в цих суперечках мали, безперечно, зовнішньополітичні події того часу, а саме війна з Туреччиною і Кримом.

Саме на південні полки Гетьманщини лягав головний тягар цієї війни. Переходи величезного українсько-московського війська, надмірні податки й побори для постачання його, відрив великої кількості населення від господарства, зрозумілий в умовах воєнного часу відхід посполитих у козаки, нарешті, невпинні татарські напади — усе це руйнувало південне Лівобережжя і створювало масову базу для активного невдоволення місцевого

населення політикою Мазепи. Невдача Кримських походів 1687 і 1689 рр. ще більше загострила становище на півдні Гетьманщини.

Війна з Туреччиною і Кримом особливо відбилася на торговельно-промислових інтересах південно-лівобережної, переважно полтавської, старшини (і купецтва), а також запорозької старшини. Як відомо, південні полки Гетьманщини й Запоріжжя, крім найтісніших торговельних стосунків між собою, провадили значну торгівлю з Кримом і турецькими «городками» на долішньому Дніпрі, причому масштаб цих операцій далеко виходив за межі самого Криму. Українські купці возили до Криму хутра, сукна і т. ін. Зі свого боку, Запоріжжя торгувало з Гетьманщиною рибою і сіллю, а діставало звідти борошно, горілку, залізо, сукно, смолу, рибальські сітки і т. п.

Мазепа оповідав у 1690 р. московському посланцеві дяку Постнікову, що в мирний час «народ кримській... велми користовал, имѣючи... всякое отселя з их, великих государей, богохранимое державы в продажах потребных им вещей и живностей доволство; чим не точію сами они, кримци, вспомагалися, але и заморскіе краи имѣли пожиток».

Війна послабила ці торговельні стосунки, але не припинила їх зовсім. Особливо це стосується Запоріжжя, яке провадило щодо Криму свою окрему політику. Кошовий отаман Іван Гусак, виправдовуючи перед московським урядом укладення перемир'я з Кримом, писав, що запорожці зробили це «для той причини, бо барзо нуждны, нендзны, бѣдны и в убозствѣ погружени»¹⁶. Запорозькі «торговьи люде» були в Кримі і в 1691 р.

У 1692 р. Гусак писав Мазепі, що «оны, запорожци, миру своего с бесурманами розривати не хочут, найбарзѣй для того, же многіе межи ними обрѣтаются таковыи товаришы, которіи одно господарным промыслом, а другое торговыми гандлями бавятся, а в военных боях не смакуют».

Складніше було становище південних полків Гетьманщини, які, звичайно, більше залежали від гетьманського й царського урядів. Однак, незважаючи на всі обмеження і навіть заборони, торгівля південного Лівобережжя з Кримом і Туреччиною через Запоріжжя не переривалася. У 1691 р. «многіе малороссійских городов купцы в Сѣчь стоят и хотят итти в городки» (турецькі)¹⁷.

Гетьманський уряд починає чинити перешкоди торговельним зносинам Гетьманщини із Запоріжжям. Коли запорожці просили Гетьмана, щоб він не перешкоджав «людем торговым запускатися для покупки соляной и рыбной» до Запоріжжя, Мазепа заперечував, що «торговым людем ватажным» було боронено «таковой волной дороги». Проте немає жадного сумніву, що в руках гетьманського уряду це було досить сильною зброєю проти Запоріжжя.

А втім, торговельні стосунки Гетьманщини з Кримом продовжувалися і пізніше. У 1693 р. в Бахчисараї були «с купецкими вещами» полтавські купці Степан Козельський «з иншими чюмаками», Захар Старицький (син полтавського протопопа) та «люди купецкіе» з Кобиляк та інших міст південної Гетьманщини. Отже, хоч в 1695 р. в Полтавському полку наказано було, «дабы оттуда никто в Крым с рухлядными товарами ѣхать не дерзал», навряд чи і цей наказ був виконаний.

Політика гетьманського уряду в цьому питанні, звичайно, не була послідовною і рішучою. У торговельних стосунках з Півднем було заінтересоване купецтво всієї Гетьманщини, отже, всякі затримки в цій торгівлі давалися взнаки всьому українському купецтву. Наприклад, київські купці, щоб проїхати до Туреччини, змушені були їздити через Польщу й Угорщину.

Нарешті, у цьому заінтересована була і вища старшина Гетьманщини, торговельні інтереси якої нерідко зв'язані були саме з південною торгівлею Гетьманщини. Не можна не згадати також, що в південних полках Гетьманщини старшина й купецтво були дуже тісно зв'язані й споріднені між собою.

Про все це добре знали в Західній Європі, де вважали можливим (в 1690 р.), що московський уряд дозволить українським купцям вільно торгувати з Кримом¹⁸.

Отже, зважаючи на всі ці інтереси, український уряд не міг зайняти виразної й рішучої позиції щодо торгівлі з Кримом і Туреччиною. Доводилося також числитися з нагадуваннями московського уряду про повне припинення торговельних зносин з ворожими країнами. А головне — стан війни дуже несприятливо відбивався на торгівлі.

Війна з Туреччиною і Кримом пошкодила і промисловим інтересам старшини та козацтва південного Лівобережжя і Запоріжжя. Полтавські козаки звичайно ходили «за промислом соляним» на Запоріжжя і на низ Дніпра. Війна не припинила зовсім цієї промислової діяльності (маємо згадки про те, що полтавці, наприклад, в 1690 р. ходили по сіль у Запоріжжя і Газі-Керман¹⁹), але відбилася на ній дуже негативно.

Татарські напади були небезпечні також для салітряних заводів, які належали здебільшого старшині й великим купцям (зокрема Полтавського полку). У 1690 р. полтавський полковник Жученко повідомляв Гетьмана про те, що татари, «припавши к могилам робленим селѣтру под городком Нефорощею будучим купою немалою оных через сей день усилюють добувати, хотячи загорнути в полон свой агарянской майданников»²⁰. Відбивати цей напад довелося збройною силою (з артилерією).

Для невдоволення полтавської старшини і купецтва були поважні підстави не тільки в галузі зовнішньої політики гетьманського уряду. Становище Полтавського полку було дуже відмінне від становища північних полків. У місцевому господарстві тут ще переважали різні промисли (мисливство, рибальство, бджільництво), торгівля й почасти промислове скотарство. Отже, проблема робочих рук на півдні Гетьманщини не стояла ще так гостро, як у полках північних. Тим-то ми і спостерігаємо тут цілком відмінне ставлення до одного з болючих питань того часу — реєміграції вихідців з Правобережної України. Тим-часом як старшина північних і центральних полків рішуче боролася проти переселень на правий берег Дніпра, полтавська старшина й купецтво скаржилися на «утиски» з боку переселенців з Правобережжя. У 1690 р. полтавці писали Мазепі: «Когда з того боку Днѣпра многіе народы на жите сюда удалися, тогда многіе нам в тых наших кгрунтах и землях вчинилися обиды, а особно на власных полях наших осѣли слободки, Коломаком и Хмеліовом прозиваеміи... Еще паче первого теперъ тіе слобожане ближей под Полтаву подбираючися, предковые и отчизные наши кгрунта, пасѣки и хutory почали под себе подгортати и пустошити, же нам до своего доброго з великого жалю нельзя и пріѣхати... нибы в безпанской и в безправной землѣ». Просячи у Гетьмана допомоги, полтавська старшина й патриціят загрожували, що «если ваша вельможность о том не влечитесь и не защитите нас, то вже и не знаем, що чинити, хиба тилко, покинувши сій стислыи жилища наши з великого и неутолимого жалю шукати собѣ в чужих кутах мешканя»²¹.

Навряд чи добрі полтавці серйозно думали покинути свою Полтаву, «предковьи и отчизны» свої. Звичайно, не надавав значення цій погрозі і гетьманський уряд, який не міг в інтересах лише полтавської старшини відмовитися від тієї політики щодо переселенців з Правобережжя, яка відповідала інтересам цілої Лівобережної України, особливо у пайвпливовіших у політиці українського уряду центральних і північних полках. Однак і полтавська старшина мусіла обстоювати свої вимоги, а це неминуче викликало в неї вороже ставлення до уряду, і то не лише в цьому питанні.

На цьому ґрунті зростала опозиція старшини і близьких до неї кіл купецтва. Основними вимогами цієї опозиції були: відмовлення України від участі в антитурецькій коаліції й усунення конкуренції переселенців з Правобережжя шляхом примусового повернення їх назад.

Легко помітити, що в цих вимогах полтавці відбивали й інтереси Запоріжжя, яке до цього додавало ще ширші політичні вимоги, а саме стару вимогу запорозького неутралітету між Московщиною (і Україною) і Туреччиною (і Кримом), що в тогочасних умовах, під впливом турецько-кримської політики, неминуче приводило Запоріжжя до конфлікту з Московською державою. Немає жадного сумніву, що деякі вимоги

полтавської опозиції збігалися з інтересами відповідних кіл Правобережної Наддніпряни (насамперед старшини та монастирів).

На чолі полтавської опозиції стояло кілька найвпливовіших старшинських фамілій Полтавщини — насамперед Жученки й Іскри. Найбільш активним з керівників цієї опозиції був старий полтавський полковник Федір Жученко, який протягом кількох десятиріч (хоч і з перервами) керував Полтавським полком і нажив тут собі чималі маєтки²². Правою рукою у нього був зять його, представник однієї з найвизначніших старшинських фамілій Гетьманщини — Іван Іскра, син кандидата в гетьмани (в 1658 р.) Івана Іскри і внук гетьмана Я. Острянина²³. За ними йшли їхні численні родичі, свояки і прихильники серед старшини, купецтва й духовенства.

Значення цієї опозиції підсилювалося ще дуже впливовими зв'язками полтавської старшини серед вищої старшини, навіть серед уряду Гетьманщини. Аджеж цю опозицію у відповідальний момент її широкого політичного виступу очолив другий зять Жученка — генеральний писар Василь Кочубей, найактивніший учасник перевороту 1687 р., дуже близький тоді до гетьмана Мазепи і зв'язаний як із старшинською аристократією цілої Гетьманщини, так і з деякими боярськими колами у Москві. Саме Кочубей очолив бльок опозиційних угруповань Гетьманщини й Запоріжжя, який в 1691-1692 рр. організував повстання Петрика²⁴.

3. Повстання Петра Іваненка (Петрика). Українсько-Кримська угода 1692 року

Петро Іванович Іваненко був родом з Полтавського полку (з Полтави або м. Нових Санжарів), мабуть, син козака²⁵. Людина здібна, освічена й бувала, він дістався до Генеральної військової канцелярії, де незабаром став військовим канцеляристом, чому допомогло також одруження Петрика з небогою генерального писаря В. Кочубея, онукою полковника полтавського Ф. Жученка²⁶. Року 1689 Петро Іваненко був одним з 8 канцеляристів, які їздили з Гетьманом до Москви, причому займав він у списку посольства перше місце після Василя Чуйкевича, майбутнього реєнта Генеральної військової канцелярії й генерального судді. Року 1691 Петрик був уже старшим військовим канцеляристом і користувався повним довір'ям та прихильністю як Кочубея, так і самого гетьмана Мазепи. Він вже мав родину (джерела згадують про його сина, а він сам — про «дітей»), непоганий маєток («худобу неподлюю», за його власними словами), зокрема двір у Батурині. Перед ним відкривалася добра старшинська кар'єра. Але для цієї небуденної людини цього було замало.

Петрик був добре обізнаний з історією й тогочасним станом України й політикою українського уряду. Перекоаний український державник, Петрик розумів усю небезпеку для України з боку Москви й Польщі. Ідея визволення України від усякого чужого панування, а передусім «одобраня от московское власти милое отчизни своее Украйны» (лист Петрика до Запоріжжя з 18 травня 1692 р.²⁷), стає головною метою Петрика. Петрик вважав, що союз з Кримом (і, мабуть, Туреччиною) був би важливою, а на той час чи не єдиною гарантією державної самостійності України. Тим часом Україна, як союзник Московщини, була в стані війни з Кримом і Туреччиною. Так зародилася думка про союзну угоду України з Кримом, що об'єднала цілі Петрика й впливових українських політичних кіл, які й роблять Петрика своєю довіреною особою.

На початку 1691 р. посланий у службових справах до Гадяча й Полтави Петрик таємно подався (в кінці лютого) на Запоріжжя, де його незабаром обрано на військового писаря. Перебуваючи на Січі, Петрик розпочинає переговори з Кримом і мобілізує запорозьку урядову й громадську опінію проти Москви й офіційної політики гетьманського уряду. В кінці квітня 1692 р. він «тайным обычаем», але з відома кошового отамана І. Гусака, вирушив до Криму, де від імени міродайних кіл Гетьманщини й Запоріжжя продовжує

переговори з кримським урядом, які завершилися трактатом союзної угоди між Україною й Кримом, підписаним у Газі-Кермані (Казикермені) 26 травня того ж року²⁸.

Що акція Петрика була пов'язана з політичними колами в Батурині й Полтаві, більш того, була ними підготована й організована, про це широко говорили на Україні й поза межами її. Український посланець у Москві Юрій Харевич 1691 р. казав, що «на Украине говорят, что он (Петрик) на Запороже збѣжал с вѣдома генералного войскового писаря Василья Кучюбѣя... і послал де ево, Петрушку, ис Полтавы до Запорожья провадить полтавской полковник нарочного своего... і знатно де совершенно, что тот побѣг... учинился с вѣдома Кучюбѣева»²⁹. Гетьман Мазепа ясно заявив (у травні 1691 р.) московському посланцеві дякові Нікітіну, що «Петрушка совершенно побѣжал с вѣдома Кучюбѣева і полтавского полковника...»³⁰. І тоді, і пізніше (в 1708 р.) Гетьман записував справу Петрика на карб Кочубея (а також М. Самойловича та інших лідерів опозиції). Зрештою, Гетьман прямо обвинувачував Кочубея у підготові втечі і в дальших діях Петрика на Запоріжжі в Криму. Він не тільки казав це Кочубеєві в вічі й гостро сварився з ним, але й наказав його «взяти в замок за караул»³¹. Отже, це була офіційна версія українського уряду, хоч і не призначена для ширшого загалу — і разом з тим це була публічна опінія, яка, однак, не могла в свій час знайти собі офіційного підтвердження. Про це знали також у Москві і в Криму. Зрештою, сам Петрик не крився зі своїми зв'язками серед вищих українських кіл.

Не виключена можливість участі в акції Петрика навіть самого Мазепа. Ще сучасники думали, що Гетьман був причетний до цієї справи. Чутки про це походили від самого Петрика, і їх залюбки повторювала, боронячися від урядових обвинувачень, опозиція, зокрема Кочубей, який згодом (1708) писав, що Мазепа «виправив до Криму Петрика... давши ему науку, як орду вывести на крайние Украинные города... и так справовался (Петрик), як ему от Гетмана была наука». Це повторювали й інші вороги Мазепа в своїх дописах на Гетьмана до Москви. Сучасний історик мазепинської доби С. Величко під впливом цих обвинувачень і чуток пише (1720), що Мазепа був промотором всієї акції Петрика. Ця думка знайшла собі підтримку і в новітній українській історіографії (зокрема, М. Слабченко). Нарешті, досліджуючи це питання спеціально, на підставі всіх джерельних матеріалів, ми також прийшли до висновку, що участь Мазепа в справі Петрика (зокрема щодо угоди з Кримом) можлива, в зв'язку з антимосковськими плянами Мазепа, які, певною мірою, поділяла й старшинська опозиція³².

Політична програма Петрика цілком ясна. Мета повстання — це «одобрання од московское власти милое отчизни своее Украины»³³. Петрик добре поінформований у тогочасній політичній ситуації України й чудово розуміє велику небезпеку для неї з боку «ненавистных монархов» московських і польських. «Гды ж тые монархове наши, — писав він до Запоріжжя 22 червня 1692 р., — ... власне як лвѣ лютые пащоки своѣ роззявивши, хотячи нас коли колвек поглотити, сѣрѣч учинити своими неволниками». «И не дивно ж кролеви полскому, поневаж здавна мы его были подданные, а за Божією ласкою и помощью, з ордами за Хмелницкого выбившиися с подданства, такую ему учинили шкodu, од якоѣ он и до сих час не может поправитися, для чого всѣми силами старает як бы могл обняти в подданство Малоросійский край наш, и тую свою через нас учиненную одомстити шкodu». Так само й «хан Кримский за тое на нас враждует, иж мы ему и всему панству Кримскому, в сусѣдствѣ мешкаючи, як з давных часов, на полѣ и на водѣ чинили шкodu, в людех и в набытках, так и тепер чинимо завше». Але «дивно московским царям, которіе не через мѣч нас обняли, але доброволне для віри христіанскоѣ продкове наши им поддалися; до того, звѣвши наш край Чигиринский на Заднѣпрскую сторону, обсадилия нашими людьми от всѣх сторон неприятельских, и откол колвек неприятель войною прийдут, то наши города и села попаливши и людей с потребу набравши, назад поворачают, а Москва вся завше за нашими людьми, як за стѣною, знайдует в цѣлости; и тым всѣм не контентуючися, старает всѣх нас починити своими холопами и неволниками, для чого первой наших гетманов, Многогрѣшного и Поповича (себто Самойловича —

О.О.), которые за нами стояли, забрали зовсім в неволю, а потом и нас всех хотѣли загорнути у вѣчное свое подданство»³⁴. Отож, «бысмо болш нѣчіево ярма, нѣ московского, нѣ полского, не носили на своих волных шиях и не терпѣли такое от неприятелей своих неволь, которая нас от Москвы и от ляхов потикает, горше нѣжли от бесурманов» (лист Петрика до Запоріжжя з 12 липня 1692 р.³⁵), — Петрик вважав за потрібне скласти угоду з Кримським ханством, щоб з його допомогою визволити Україну з-під московської влади.

Договір Петрика з Кримом 26 травня 1692 року³⁶ був укладений від імені «волного государства» «Княжества выдѣльного Киевского, Черниговского и всего Войска Запорожского городского и народа Малороссійского» на засадах рівності й обопільності зобов'язань.

Це трактат вічної згоди й союзу між двома державами Україною й Кримом. Він складається з короткого вступу й 16 пактів. Низка пактів присвячена політичним взаєминам обох держав. Тут відрізняємо дві групи пактів: загальні зобов'язання постійної обопільної допомоги й зобов'язання спеціальні, тимчасові. Складено було угоду оборонного союзу. Кримська держава зобов'язується Україну «от поляков и от Москвы и от всех неприятель оборонять всегда». Зі свого боку, «княжество Малороссійское» усіма своїми силами мусить захищати Кримську державу. Ця допомога подається без нагороди, за війнятком, коли треба було б іти «в дальные мѣста, а зимняго времени». Тоді «тѣм войскам и лошедям повинен быть харчъ и опочив пристойной і налѣжащей» (арт. ПІ, Х). Всі непорозуміння між Україною й Кримом мали полагоджувати дружнім шляхом. Застережено було обопільне полагоджування й відшкодування претенсій підданців обох держав (арт. VIII). Встановлений був порядок зносин дипломатичних (через послів та гінців), для чого було б zorganizовано пошту в Переволочні й у Газі-

Кермані (арт. XIV, XV). Безпосереднє значення належало зобов'язанням спеціальним. Основний пакт — це обов'язок Кримської держави допомогти Україні «для отобрания от московской власти Малороссійской Украины» (арт. III). Зі свого боку, Україна мусіла «отворить Муравскіе шляхи» татарам (арт. VII). Звичайно, договір одкидав можливість сепаратної угоди. Це мусіло бути «вопче... по совету с пожитком общаго добра обоих сторон». Проте цей пакт мав і ширше значення на майбутнє (приміром, на випадок війни з Польщею — арт. XVI).

Певну увагу присвячено було економічним взаєминам обох держав. Застережено було право української людности організовано, «за ведомом Войска Запорожскаго и Государства Крымскаго і за листами», «волю добыватца на рыбной і на звериной ловлѣ и насоли» — на Дніпрі й на всіх допливах Дніпрових по обох боках, без будь-якої оплати (арт. VI). Далі проголошено було обопільне право *вільного* торгу — на загальних підставах — купців українських в Криму, Білогіродщині й в інших землях Кримської держави; кримських купців — на Україні. Купців-чужоземців зрівняно було в митних правах з купцями місцевими. Торговельний шлях ішов купцям українським через Переволочну на Газі-Керман; купцям кримським — на Переволочну (арт. IX).

Найбільшу вагу для історії української політичної думки безперечно мають пакти конституційного характеру. Основні ідеї політичні в діяльності Петриковій — визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у межах осібної держави — яскраво виявилися в трактаті 1692 р. «Княжество (выдѣльное) Киевское і Черниговское со всем Войском Запорожским і народом Малороссійским», або коротше «Княжество (Государство) Малороссійское» — ось формула української державности, виявлена в діяльності Петриковій і в трактаті 1692 р. зафіксована та міжнародньо-правним способом визнана. Перший артикул трактату визнав цю державну організацію: «Княжество Киевское и Черниговское со всем Войском Запорожским і народом Малороссійским имѣет быть выдѣльное при всяких своих волностях». Кримське ханство не мало права втручатися у внутрішні справи України. «Княжеству Малороссійскому і всему

Войску Запорожскому как даст Господь Бог волное государство, чтоб права събе природное и порядок, которой полюбитца, учинить волно» (арт. XI).

Ідея державної території України позначилася в договорі 1692 р. дуже яскраво. Князівство Малоросійське, очевидно, складалося б із земель колишніх воєводств Київського та Чернігівського, отже, охоплювало Лівобережжя й чималу частину Наддніпрянського Правобережжя. На сході до цієї держави прилучено було б частину Слобожанщини, а саме полки «Ахтырской и Сумской со всѣми принадлежностями своими». Полки Харківський і Рибінський (Острогозький) мали бути переведені на Правобережжя («на Чигиринскую Днѣпра сторону»), а їхні землі мали спорожніти (арт. IV). Це відповідало традиційній кримській політиці, що воліла утворити степовий бар'єр поміж Кримом і Московщиною (та Україною). На півдні кордони українські сягали лиш до р. Самари, але на Самарі не можна було «городов никаких и деревнь, ни строения никакова» ставити (окрім монастиря Самарського. — Арт. XII). Складніше питання щодо правобережних земель Української держави. Відповідний пакт зрадагований досить невиразно. Правобережжя («Чигиринская сторона со всѣми городами») мало увійти до складу Князівства Малоросійського в межах «пока Хмельницкой завоевал с ордами от поляков» (арт. V). Неясно, чи це була вся територія, завойована за Богдана Хмельницького, чи тільки та частина її, що визнана була за козацьку у Зборівському трактаті 1649 р. Та коли згадати за назву «народ Малоросійській» у титулі Української держави в договорі 1692 р., ясно буде, що права цієї держави на всі правобережні землі було принципово застережено. Але практично договір 1692 р. цікавиться лише наддніпрянською частиною Правобережжя, давньою територією Козаччини, мабуть, тому що міжнародні договори другої половини XVII ст. (Бучацька угода 1672 р. і Журавнинська угода 1676 р. Польщі з Туреччиною, Бахчисарайська угода між Кримом та Туреччиною і Московщиною 1681 р.) визнали значну частину Правобережної України за володіння Туреччини (зверхника Криму), без згоди якої не можна було вирішити дальшу долю цих земель.

Договір 1692 р., безперечно, відповідав національно-державним інтересам України і, хоч не був визнаний легальним українським урядом, мав певний вплив на дальшу українську політику щодо Криму. Бендерська конституція 1710 р. ствердила: «поневаж нам всегда пріязнь сусѣдская Панства Крымского есть потребна... на которую бы окрестные панства заглядующися, не дерзали порабощения себѣ Украины желати и оную в чом колвек насильствовати», — «теды... мѣет ясневельможный гетман (Орлик)... старатися о обновленье давнего з Панством Крымским братерства, коллегации военной и потверженье вѣчной пріязни». Й наступного року (23.I.1711) гетьман Пилип Орлик уклав новий союзний договір з Кримом.

Ще більше значення договору 1692 р. в історії української державницької думки. Він є яскравим доказом того, що навіть у перші роки гетьманування Мазепи, після Коломацької угоди з Москвою 1687 р., українська політична думка мала виразну концепцію державної самостійности України, прагнула її незалежности й соборности, добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини й Польщі. Договір 1692 р. безперечно свідчить про те, що Україна ідейно готова була до зриву з Москвою й рішучої боротьби з нею за свою незалежність. Це було повне заперечення Переяславської угоди 1654 р. й навіть перекреслення Переяславської традиції. Українсько-кримський договір 1692 р., укладений противником Мазепи, антигетьманом Петром Іваненком, в своїй глибокій основі був політичною програмою й ідейною підготовою Мазепиною виступу проти Москви в 1708 р.

Влітку 1692 р. Запоріжжя приєдналося до угоди Петрика з Кримом. Та незабаром з'ясувалося, що, схвалюючи цю угоду, Січ відмовляється пристати до Петрика й подати йому військову допомогу. «Кошевой... атаман и иные куренные атаманы и многие знатные козаки о Петрушкинѣ... замыслѣ... печальны». Зате рядове запорозьке козацтво було на боці Петрика: «иные... пьяницы и голудба меж себя говорят, и они де пойдут с

Петрушкою рандарей бить, и в Запорожѣ де козаки меж себя мутятца» — так сповіщав Москву боярин і воєвода Б. Шереметєв³⁷.

Допомога січової голоти не могла заступити організованої помочі всього Війська. З другого боку, можливість якоїсь активнішої підтримки з боку опозиційної старшини Гетьманщини була виключена, хоч би вже тому, що вся опозиція фактично опинилася в руках Гетьмана й московського уряду³⁸. Тоді виникло питання про політичну організацію повстання. До середини 1692 р. Петрик, мабуть, не думає про булаву. Проте дальший хід подій примусив його подбати про обрання нового гетьмана. З допомогою кримців Петрик був обраний на гетьмана на раді в Кам'яному Затоні 18 липня 1692 р. Тоді ж було призначено трьох полковників (Василя Бузького³⁹, Кіндрата й Левка Сису) і 6 сотників⁴⁰. 29 липня Петрик видав свій перший гетьманський універсал до населення України⁴¹. Це був повний і остаточний розрив керівника повстання з тими політичними колами на Гетьманщині, які організували це повстання.

В таких умовах неминуче виникала соціальна проблема. Вага запорозької голоти та надія на повстання поспільства на Гетьманщині зростають. Спочатку Петрик дивився на це лише з погляду політичних інтересів повстання. Він добре розумів силу соціально-економічного невдоволення й протесту з боку широких народних мас, і ставка на це була однією з найбільших у тактиці Петрика, в якого згодом викристалізується думка про організацію упосліджених шарів суспільства. В універсалі 29 липня 1692 р. Петрик писав: «Сами знаєте, що вам дѣют москалѣ и свои драпѣжние пани и що ся вам чинит от арендаров, все тое добре знаєте, поневаж объѣздили вам подданством ши, и худоби ваши всѣ поотбирали»⁴². В численних бесідах, зокрема на Запоріжжі в 1691-1692 рр., Петрик висловлювався ще гостріше: «Я, пане Кошовый, горло свое ставлю и велите мене на составы порубати, коли тобѣ вся Украина, почавши од самой Полтавы, не поклонится, тилко хоч шисть тысячей озми орди, да поидем в города; мене пошли вперед с килкосот конми в Полтавщину. Я знатиму, з якого конца зачати; да и дѣдусь мой не буде спати за свою зневагу, що его зкинули с полковництва; а гетман сей зараз на Москву утечет, бо там его вся душа, а тут тилко тѣнь его... Пане Кошовый, (чи) не помогут нам братья наши голоколѣнки из бѣдными людми, тилко которих сердюки, арендари да и тие дуки, що им цари маетности понадавали, мало живих не ѣдят; они почуют, що ти з войском рушишся з Сѣчи, то сами оны тих чортув панув подавят, а мы вже прийдемо на готовий лад»⁴³. Важко сказати, чи це була щира думка Петрика, чи лише звичайнісінька демагогічна тактика. Але вона не могла не вплинути на становище старшинської опозиції.

Наприкінці липня 1692 р. Петрик з'явився на півдні Гетьманщини. З ним ішло щось з 500 «охотників», здебільшого із Запоріжжя, й 20-тисячне кримське військо на чолі з калгою-султаном (ханським престолонаслідником) Девлет-Гиреєм і Батирчею-мурзою. Перші кроки Петрика були досить успішні. Населення південної частини Полтавського полку (міста й містечка над Ореллю та лівим берегом Ворскла) зустріли його дуже прихильно. Орельські міста Царичанка і Китайгород приєдналися до Петрика. Повстання загрожувало перекинутися й на правий берег Ворскла. Міста Кишенка й Соколка почали «малодушествовать» і схилитися на бік Петрика.

В Полтаві, як писав гетьман Мазепа царям, «от легкомыслных людей шкодливыи в поголосках произносилися плевелы»⁴⁴. В одному пізнішому (1700) документі згадується, що в 1692 р., під час наступу Петрика, «Полтава змѣнила». Але дальшому розгортанню цього руху в Полтаві перешкодило наближення великого гетьманського й московського війська.

Нарешті була загроза, що повстання перекинеться і на інші полки південної Гетьманщини.

Перед загрозою поширення повстання й татарського наступу гетьманський уряд вжив певних заходів. Були мобілізовані чотири козацькі полки (Прилуцький, Миргородський, Лубенський і Ніженський) і, разом з охочекомонним полком Пашковського, відряджені до Полтави і далі до південного кордону Гетьманщини. Слідом за ними рушив і Гетьман з

п'ятьма охотницькими полками і частинами полків Київського, Чернігівського й Стародубівського. На допомогу йому йшли московські воєводи Б. Шереметев і князь Барятинський.

Тим часом населення окупованих татарами місцевостей мало змогу переконатися в тому, чим насправді була татарська «допомога». Татарські загони почали чинити різні насильства над українським населенням і захопили в ясир чимало людей. Це викликало велике невдоволення людности. Ряди прихильників Петрика почали танути.

Кілька міст на Орелі, які відразу не піддалися Петрикові (Маячка і Нехвороща), почали чинити більший опір. Позбувшись підтримки місцевого населення і не відважуючися вступати в бій з гетьманським військом, Петрик зі своїми татарськими союзниками (які були заклопотані ще й становищем у Криму, де точилася тоді боротьба за ханський престол) спішно відступив до Перекопу.

Невдача першого походу Петрика вирішила долю всієї справи. Народні маси, які побачили, чого варта татарська «допомога», швидко відступилися від Петрика. Запоріжжя, яке і раніше підтримувало його мляво, тепер рішуче зреклося будь-якої спілки з Петриком. Старшинська опозиція переконалася в тому, що ні кримське військо, ні навіть соціальна демагогія Петрика неспроможні подолати силу московського й гетьманського війська. А головне, старшинська опозиція, так само як і гетьманський уряд, боялася народніх заворушень. Неминучість соціального зрушення неминуче перекидала опозиційну старшину на бік уряду. Зі свого боку, урядові кола теж прагнули згоди.

Коли надія старшинської опозиції на кримську допомогу виявилася марною, гетьманові Мазепі, якого підтримував московський уряд, неважко було розколоти опозиційний бльок. Опозиційна група прибічників Самойловичів, загрозлива особисто для Мазепи, зазнала репресій: Михайло Самойлович був засланий на Сибір; Полуботки — батько і син ~ були заарештовані і, за ухвалою військового суду, позбавлені маєтностей⁴⁵.

Цілком відмінну тактику застосував Мазепа до полтавської опозиції: Кочубей зберіг уряд генерального писаря і добрі стосунки з Мазепою, а Жученко, хоч і був позбавлений (1691) полковництва, але в 1696 р. полтавським полковником призначений був І. Іскра.

На деякий час діяльність старшинської опозиції була послаблена, але вона не припинилася і з новою силою виявилася на початку XVIII ст., в складних умовах Північної війни⁴⁶.

Петрик не відмовився від дальшої боротьби. Хоч він і втратив свою базу на Гетьманщині й на Запоріжжі, але ще не раз приходив з татарами на Україну. Татарські напади й руйнації 1693, 1694 і 1696 років були пов'язані з ім'ям і участю Петрика. В поході 1693 р. (січень) брали участь козаки Петрика й чимале (джерела подають різні цифри: 30 і 10 тисяч) татарське військо на чолі з Нуреддином-салтаном, зятем хана Селим-Гирея, і Ширин-беєм, ханським сином. Похід був невдалий, хоч татари дійшли до околиць Полтави. Запоріжжя не підтримало Петрика, а населення Полтавського полку, з огляду на татарські руйнації та здириства, поставилося до нього неприхильно. Наближення великого гетьманського й царського війська примусило Петрика й татар відступити.

Ще більш невдалим був похід Нуреддин-салтана на Слобожанщину влітку 1694 р., в якому, здається, Петрика не було. Ширших розмірів був похід 1696 р., коли в січні великі сили татар — кримських, білгородських та інших — з'явилися на півдні Гетьманщини, на території полків Полтавського, Миргородського й Гадяцького, з наміром іти на Батурин. З Білгородською ордою був і Петрик. Гетьман Мазепа мобілізував кілька полків — козацьких і компанійських — і сам з рештою війська рушив у похід до Лохвиці, закликаючи на допомогу Шереметева, який знаходився в Охтирці. Гетьман наказав також батуринському сотникові підготуватися до оборони Батурина. Але й цей похід Петрика, після перших успіхів, закінчився невдало. Почався розбрат серед татарського війська, а передчасна відлига примусила його спішно відступати. Повторилася звичайна історія: татари в Полтавському полку «Китайгород весь спалили, тилко люде з душами в замочку тамошном спаслися, тоє ж Кишепць и Келебердъ досталось»; а в Миргородському полку

татари «побережніе городки и села... знесли огнем и мечем; людей где нагабали впень рубали, не беручи живцем, и так чрез недель 3 стоячи, любо в людех малую, однак в селеніях и пожитках их великую здѣлали руину». Відступаючи, кримська орда в Полтавському полку «людей, уже не рубаючи живцем, брала, где кого заскочила» (С. Величко); а білгородська орда ловила ясир на Наддніпрянщині.

Це була остання спроба Петрика повторити велике діло Богдана Хмельницького — тільки проти Москви, проти «москалів і своїх панів», як він залюбки писав і казав. Історична роля Петрика була скінчена, хоч він ще довго турбував український і московський уряди, як гетьман «Ханської України» (так називалася частина Південної України між Богом і Дністром, що входила до складу Кримського ханства)⁴⁷. Призначений на цей уряд ще в середині 1690-х років, він згадується востаннє, як «дубосарський гетьман», в 1711-1712 рр., в зв'язку з подіями нової російсько-турецької війни й діяльністю мазепинської еміграції, *до якої він поставився неприхильне*⁴⁸. *А Голобуцький умерщвляє його руками Мазепи, то в 1695 (sic!), то в 1705 р.*

[*-* В коректурному примірнику ця фраза викреслена. (Прим. ред.).]

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ V

- ¹ Про це — див. нашу статтю «Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687-1709)» — «Чорноморський Збірник», XI, 1947. Передруковано в «Українському Самостійнику», 1954, ч. 8 (214).
 - ² Гетьман Григорій Самойлович був одружений з донькою гетьмана Івана Брюховецького. Див. нашу розвідку «Внучка двох гетьманів» — «Українська Дійсність», Прага, 1943, чч. 3, 4.
 - ³ Пізніше (під час Північної війни) Б. Шеремстев був приятелем Мазепи (див. далі).
 - ⁴ Дмитро Зеленський, з правобережного шляхетського роду, знатний військовий товариш (1689), полковник лубенський (1701- 1709). Один з головних дорадників Мазепи. В день Полтавської битви здався росіянам і був ув'язнений, а 1711 р. засланий на Сибір, де й помер.
 - ⁵ Іван Миревич, полковник Переяславський (1692-1706), був одружений з Пелагією Голуб, донькою Захара Голуба, швагра гетьмана Самойловича й приятеля Мазепи.
 - У Чернігівському історичному музеї (збірка Тарновського) був золотий личман, мистецької західноєвропейської роботи, що був колись подарований Мазепою Пелагії Миревичевій (вказівка проф. П.П. Курінного).
 - ⁶ Государственный Архив Феодално-Крепостнической Эпохи (ГАФКЭ), Москва, «Малоросійськіє подлинные акты», ч. 531 (513).
 - ⁷ ГАФКЭ, «Столбцы Малоросійскаго Приказа», ч. 6020 (209), арк. 53, 200, 214-216.
 - Григорій Карпович Коровка-Вольський, з правобережного шляхетського роду Вольських, сотник батуринський (1669-1672), генеральний хорунжий (1672-1676), полковник чигиринський (1677- 1678), полковник стародубівський (1678-1681), полковник київський (1682-1684, 1690).
 - ⁸ ГАФКЭ, Ст. Мал. Пр., ч. 6020 (209), арк. 199, 201; «Дѣла Малоросійскія», в'язка 75, ч. 50.
 - ⁹ ГАФКЭ, Ст. Мал. Пр., ч. 6020 (209), арк. 199; «Мал. подл. акты», ч. 566 (547), 567 (548).
 - ¹⁰ ГАФКЭ, Ст. Мал. Пр., ч. 6020 (209), арк. 199.
- Леонтій Артемович Полуботок, чернігівський полковий писар (1668), сотник чернігівський (1671-1672), генеральний бунчужний (1672-1677), генеральний осаул (1678-1681), полковник переяславський (1685-1687, 1689-1690). *15.XI.1690 Леонтій Полуботок, бувший пол[ковник] переяславський (Фед[оренко], [с.] 214). Федоренко ([с.] 210) помилково називає Леонтія Полуботка полк[овником] черніг[івським] і переяслав[ським]. Помер коло 1695 р. Павло Леонтійович Полуботок (1660-1724), вихованець Києво-Могилянської колегії, знатний військовий товариш (1689), залишався без уряду до 1706 р., коли дістав*

полковництво чернігівське (1706-1724). Наказний гетьман (1722-1724). Очолив українську національну опозицію централістичній політиці Петра I, за що був ув'язнений у Петропавлівській фортеці в Петербурзі, де й помер.

¹¹ ГАФКЭ, «Дѣла Малор.», в'язка 75, ч. 104.

¹² ГАФКЭ, «Книги Малороссійскаго Приказа», ч. 66, арк. 311-314.

¹³ Соломон був страчений у Батурині 7 жовтня 1692 р. Справа Соломона давно вже з'ясована в історіографії як українській (Костомаров), так і польській (див.: А. Darowski, *Intryga Salomonka* — «Szkice historyczne», Seria I, wyd. II, Warszawa, 1901, str. 191-237). Тому спроба новітньої советської історіографії (див.: В. Шутой, *Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII*, М., 1958, ст. 64-65) боронити (без жадних, однак, доводів) твердження декого з старих російських істориків (зокрема Н. Устрялова), що вважали Соломона справжнім посланцем Мазепи, стоїть поза межами наукової критики

¹⁴ ГАФКЭ, Кн. Малор. Пр., ч. 62.

¹⁵ Мазепа довідався, що «без указа великих государей и без приказа боярина Льва Кирилловича Нарышкина (начальник Посольского Приказа — О. О.), приказал думный (дяк) Емельян Игнатьевич Украинцев накрепко Василью Кочубею смотрѣть над всѣм поведением гетманским; от того приказанія учинилось Кочубево многое лукавственное коварство...». Хоч Кочубей (в листі до митрополита Варлаама Ясинського з червня 1692 р.) заперечував це, але, мабуть, Гетьман мав певні інформації.

¹⁶ ГАФКЭ, «Мал. подлин. акты», ч. 799 (783).

¹⁷ Ibid.

¹⁸ *Mercure Historique*, p. 219, 1690, Fevrier.

¹⁹ ГАФКЭ, «Мал. подлин. акты», ч. 636.

²⁰ ГАФКЭ, «Мал. подлин. акты», ч. 668. «Могила» — місце розробки салітри; «майданник» — робітник на салітарні.

²¹ ГАФКЭ, «Мал. подлин. акты», ч. 729 (712).

²² Федір Іванович Жученко (Жук), старий полтавський козак, записаний ще в реєстрі 1649 р. Року 1659 був обраний полковником полтавським і підписався під Переяславськими «статтями» гетьмана Юрія Хмельницького 1659 р. Кількакратно був обраний на полковника полтавського й був ним у 1659-1661, 1670-1672, 1679-1681, 1687-1689, 1689-1691 рр. Брав участь у чигиринському поході 1678 р. і кримських походах 1687 і 1689 рр. Року 1691, у зв'язку зі справою Петрика, був усунутий з полковництва й залишився до кінця «значним і заслуженим військовим товаришем» («знаменитий в Войску Запорожском товариш» — 1708 р.). Помер 1709 р.

²³ Іван Іванович Іскра, полковник Полтавський (1696-1703), був одружений з Прасковією Федорівною Жученко.

²⁴ Про повстання Петра Іваненка (Петрика) — див. наші праці: «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року» («Ювілейний Збірник ВУАН на пошану акад. Д.І. Багалія», Київ, 1927); «До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» («Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. XIX, К., 1928); «Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)» («Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. XXIII, К., 1929); «Орлик і Петрик» («Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. XXV, К., 1929) — передруковані в Збірнику ВУАН «Студії з Криму» (К., 1929), під титулом «Петрик — ханський гетьман України», і видані окремою збіркою «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Київ, 1929 (вид. ВУАН); «Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика» («Записки Історичного та Філологічного Факультетів Львівського Державного Університету ім. Ів. Франка», т. I, Львів, 1940); «Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (Авгсбург, 1949); «З історії державницької думки доби Мазепи» («Вісник», 1955, ч. 6/80); «Українсько-кримський договір 1692 року» («Вісник», 1957, ч. 2/100).

²⁵ Питання про походження Петрика досить складне. Відомий «отвористий лист» 1692 р. «от полтавцов и всего полку Полтавского жителей», сфабрикований у похідній гетьманській канцелярії з метою дискредитувати Петрика (текст його наведений у С. Величка), каже, що батько його був жебраком і жив у Полтаві в богадільні, а сам Петрик, коли вчився в школі (мабуть, спочатку в Полтаві) «валявся між жебраками на вулиці». Це, звичайно, пропагандивне перебільшення. Хто саме був Іван (прізвище невідоме), батько Петрика, невідомо. Припускаємо, що він був козак з Нових Санжарів, де Петрик одвідував своїх «крвних» перед втечею на Запоріжжя. Він був живий 1691 р. Петрик підкреслював, що він «отца своего, жену, дѣти и родственных своих с маестностію немалою оставил». Отже, мати Петрика тоді вже не жила. Хто вона була, невідомо (див. наступну примітку).

²⁶ Питання про фамілійні зв'язки Петрика з Кочубеєм залишається не цілком з'ясованим. Мазепа називав Петрика племінником Кочубея або його «близьким крвним» (чи «близьким сродником»). Та, найповніше, це було не споріднення, а свояцтво, бо Петрик називав Ф. Жученка, тестя Кочубея, своїм «дідусем». Але знов-таки неясно, чи це було споріднення самого Петрика, чи його жінки Ганни (Костомаров, Яворницький, Уманець, Соловійов називають її небогою Кочубея, себто, очевидно, Кочубеїхи). Отже, є дві можливості: або Петрикова мати була донькою Ф. Жученка, або мати Петрикової дружини була донькою Ф. Жученка (синів у нього не було). Хоч родовід Жученків, поданий у «Родословнику» Модзалевського, знає тільки трьох доньок Жученка — Кочубеєву, Іскрину й Заліську,

але в нього була принаймні ще одна донька, яка була одружена з Черняком. Можливо також, що донькою Ф. Жученка була дружина Петра Буцького, полтавського полкового судді (1688 -1700), син якого Матвій, згодом сотник новосанжарівський, був «родичем» Кочубея. Чи не була дружина Петрика — Ганна донькою Петра Буцького?

²⁷ ГАФКЭ, «Малор. подл. акты».

²⁸ Про історію цих переговорів — див. нашу працю «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року» — «Ювілейний Збірник ВУАН на пошану акад. Д.І. Багалія», Київ, 1927, с. 738-740.

²⁹ ГАФКЭ, Архів Мін. Юстиції, Стовпці Малор. Приказа, ч. 6020 (209), арк. 310.

³⁰ ГАФКЭ, Архів Мін. Юстиції, Кн. Малор. Приказа, № 62, опис, червень.

³¹ ГАФКЭ, Архів Мін. Юстиції, стовпці Малор. Приказа, ч. 6030 (219), арк. 330 sq. Це стверджує й Мазепа в своєму листі до Меншікова в справі Кочубея з березня 1708 р.

³² Про це докладно — в нашій праці «Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика)» — «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. XXIII, Київ, 1929, с. 189-219. Дальші наші досліді над цим питанням ще більше ствердили можливість участі Мазепа в цій справі. Проте, через брак певних даних, питання й надалі залишається дискусійним.

³⁴ *Універсал Петрика до людности Полтавського полку з дня 29.XII.1692 р.: «А тее видайте, щ ця війна на Москаля піднялося не для чого іншого, але для ваших вольностей і загального всенародного посполитого добра».*

³⁴ ГАФКЭ, «Малор. подл. акты», ч. 851 (836). Лист Петрика до Запоріжжя з 22 червня 1692 р. (з Акмечета) — це винятково важливий історично-політичний трактат, який дає яскраву картину політичного становища тогочасної України і, разом з тим, з'ясовує мету й завдання Петрикової акції. Він був опублікований в уривках (і в московському перекладі) Костомаровим («Мазепа и мазепинцы», с. 434-436) і повністю, але не дуже справно, Яворницьким («Источники для истории Запорожских козаков», т. I, Владимир, 1903). Ми опублікували повний текст цього листа з архівного оригіналу в додатку до статті «З історії державницької думки доби Мазепа» — «Вісник», 1955, ч. 6/80, с. 13-15.

³⁵ ГАФКЭ, «Малор. подл. акты».

³⁶ Договір 1692 р. дійшов до нас лише в тогочасному московському перекладі, не дуже справному, зокрема щодо правничої термінології. Повний текст договору був опублікований нами в «Ювілейному Збірнику ВУАН на пошану акад. Д.І. Багалія», Київ, 1927, с. 741-744. Передруковано його в додатку до нашої статті «Українсько-Кримський договір 1692 року» — «Вісник», 1957, ч. 2/100, с. 23-25.

³⁷ ГАФКЭ, архів Разряда, Білгородський стіл.

³⁸ У зв'язку зі справою Петрика, були його «отец... жена й сродники озлоблсны вязенісм» (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Приказа, ч. 6020 (209), арк. 164171). Але, здається, незабаром батько й дружина Петрика були звільнені.

Зате особливу увагу гетьманського уряду було звернено на можливих промоторів і спільників Петрика. Зокрема, Кочубей, як казали і в Батурині, і в Москві, був «взят в замок за караул» і навіть «окован» (це, мабуть, перебільшення). «Да с ним же Кочубьем... держат за караулом іс Чернигова сотника Николая Грембецкого и некоторого Высоцкого... гетманского дворецкого, и Григорья Карпова, полковника бывшего Киевского, і иных многих, которые были в совѣте вместе с Кучубьем» (Арх. Мін.Юст., стовпці Мал. Приказа, ч. 6030 (219), арк. 330 sq.). Слідство провадив писар генерального суду Захар Шийкевич (колишній генеральний писар за Брюховецького), якому Мазепа взагалі доручав подібні справи. На жаль, не знаємо докладніше деталей цієї справи, бо державний український архів того часу загинув у 1708 р., в Батурині, та й, мабуть, це слідство широко не розголошувалося.

Григорій Карпов — Григорій Коровка-Вольський (див. прим. 7).

Висоцький — це, очевидно, Роман Висоцький, гетьманський дворянин, відомий дипломат мазепинських часів, згодом священик у Ромні.

Дуже цікава особа Миколи Грембецького, кол. дворянина гетьмана Многогрішного, сотника Роїського (1689-1692), згодом чернігівського полкового обозного (1698-1711), близького свояка колишнього генерального писаря Карпа Мокрієвича, генерального осаула (на той час) Івана Ломиковського й полковника стародубівського Михайла Миклашевського, а також інших представників вищої старшини Гетьманщини. Син Миколи Грембецького — Федір згодом одружився з донькою пасерба Мазепа — Криштофа Фридрикевича — Євдокією. Арешт М. Грембецького в 1692 р. вказує на те, що слідство дошукувалося дальших зв'язків старшинської опозиції.

³⁹ Василь Вузький був (за словами Костомарова) запорожець, приятель Петрика, якого супроводжував до Газі-Кермана навесні 1692 р. Потім, на Запоріжжі, коли Рада дозволила охочим козакам йти до Петрика (таких охотників зібралось коло 500), вони обрали Бузького своїм полковником, і цей вибір був затверджений Петриком на раді в Кам'яному Затоні 18 липня 1692 р.

На нашу думку, Бузький — це, мабуть, Буцький, з відомого полтавського старшинського роду, спорідненого (чи посвояченого) з Кочубеєм, отже, правдоподібно, родич Петрика.

⁴⁰ Окрім того, генеральним писарем у Петрика в 1692 р. був Григорій Волковський.

⁴¹ Цей універсал наводить (до речі, бездоганно точно) в своєму творі С. Величко. Він розсилався до різних міст, що лежали на шляху Петрикового походу 1692 р. Оригінал такого універсалу до «товариства и посполитих обывателей мѣст Ворскляних» зберігся в московській збірці «Малороссійских подлинных

актов», ч. 863 (848). В універсалі Петрик титулує себе так: «Петро Іванович, з Божєи ласки Гетман Войска Запорозкого» й підписується: «Звышменованный Гетман рукою власною». На універсалі збереглася державна печатка Війська Запорозького.

⁴² ГАФКЭ, «Малор. подлин. акты», ч. 863 (848).

⁴³ ГАФКЭ, «Малор. подлин. акты», ч. 790 (775).

⁴⁴ ГАФКЭ, «Малор. подлин. акты», ч. 866 (851).

⁴⁵ ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 66, арк. 311-314; Відділ рукописів Державної Публічної Бібліотеки УРСР, збірка Судієнка, ч. 97, том V, ст. 564.

Окрім того, зазнала суворих репресій старшина тих міст Полтавського полку, які визнали владу Петрика. Сотник Царичанський Сало був скараний на горло. Сотника Китайгородського та інших було вибито кнотом і заслано на Сибір.

⁴⁶ Протягом цілого гетьманування Мазепи не вгавали спроби різних його ворогів — політичних і особистих — скомпромітувати його в очах царського уряду. Звичайно головним пунктом усіх цих обвинувачень, а здебільшого просто наклепів, була, мовляв, «державна зрада» — таємні зносини Гетьмана то з Польщею, то з Кримом (і Туреччиною), але не бракувало всіляких закидів та очорнень і приватно-персонального характеру. Немає сумніву, що деякі з цих виступів та доносів були пов'язані з діяльністю старшинської опозиції, якій на карб це ставив Гетьман. Зокрема треба згадати про донос на Гетьмана, який 1699 р. подали бояринові Б. Шереметеву бунчуковий товариш Данило Забіла (син генерального хорунжого й унук генерального обозного) і Андрій Солонина (колишній слуга Гетьмана), обвинувачуючи Гетьмана у «зраді», зносинах з поляками, а головне в тому, що він «Петрика к бусурманом выслал и о приходѣ бусурманском под городаы был желателен». Московський уряд не повірив донові й видав Забілу й Солонину на суд Гетьмана, який помилював їх. Згодом Данило Забіла став немовби професійним донощиком і ще довгі десятиліття доносив до Москви і на гетьманів (зокрема, І. Скоропадського), і на вищу старшину, і взагалі на українські порядки та звичаї.

Але в певних старшинських колах були й іншого роду закиди на адресу Гетьмана. Року 1705 Матвій Мандрика, сотник Кобижчанський (Київського полку), дорікав Мазепі, що «не буде у нас на Україні добра, поки сей гетман живый буде, бо сей гетман одно з царем разумѣт; царь на Москві своих губит и в ссылку засыласт, а гетман розными способами до умаленія Украину приводит и тепер... килька добрых молодцов без всякой помочи и надежды пропало; для того-то он часто на Москву бѣгас, щоб там науку брать, яким то способом сей народ сгубити». З наказу царя, Мандрика був *прилюдно* скараний на горло у Батурині 11 травня 1705 р. «при бытности Генеральных особ и полковников, которые на сей час тутъ в Батурині прилучились и иных ратных войсковых людей так же и при множествѣ народа» (Дядиченко, [с.] 387-388). Мандрика належав до відомого старшинського роду, спорідненого з Полуботками (брат Матвія Мандрики, Олексій, згодом також сотник Кобижчанський, був одружений з донькою Леонтія Полуботка), Ханснками та іншими великостаршинськими фаміліями Гетьманщини.

⁴⁷ Ханські гетьмани — адміністративно-політичний інститут XVII-XVIII ст. Це був призначуваний турецьким урядом (на рекомендацію кримського уряду) вищий начальник над українською людністю, що жила на території Ханської України. Він був не лише адміністратором, але й репрезентантом місцевої української людности перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення. Ханські гетьмани були здебільшого (в XVII ст. виключно) українського (козацького) походження. Деякі з них (Стецьк, Петрик, Іван Богатий) мали поважний вплив на українсько-татарські відносини, ба навіть подекуди й на загальноукраїнські справи. Резиденція ханських гетьманів була в Ягорлику, згодом у Дубосарах (на Дністрі). Ханські гетьмани були в Дубосарах ще в 1760-х роках.

Сулименко (провідник правобічних козаків, які в жовтні 1684 року перейшли на турецький бік і пробували за допомогою турків і татар здобути від Могили Немирів), гетьман у Ягорлику, 1685 р. був схоплений Могилиними козаками й відісланий до Яворова королеві Якову Собеському. Замість нього, гетьманом над ягорлицькими козаками став Стецько (Стецьк).

Отже, послідовність ханських гетьманів така: ? ; Сулименко 1684-1685; Стецько (Стецьк) 1685-?; Петро Іваненко (Петрик); Іван Богатий (?-1698); Петро Іваненко [(Петрик)] (1698-1712-?).

Питання про ханських гетьманів ще не розроблене в українській історіографії. Над ним працював Покійний М.Н. Петровський, який опублікував деякий матеріал про ханського гетьмана Івана Богатого. *М.Петровський. Епізод з Україно-Кримських відносин кінця XVII в. — «Науковий збірник за рік 1929». Записи Українського Наукового Товариства в Києві, тепер історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук під редакцією м. Грушевського. том XXXII.* Але ширша розвідка Петровського про ханських гетьманів, здається, ще не опублікована.

⁴⁸ Про це докладніше — див. наші розвідки: «Орлик і Петрик» — «Записки Історично-Філологічного Відділу УАН», кн. XXV, К., 1929, і «Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Авгсбург, 1949, ст. 11-14.

Розділ VI

ГЕТЬМАН МАЗЕПА І ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

1. Правобережна Україна в кінці XVII — на початку XVIII століття

Друга половина XVII ст. в історії Правобережної України — це доба приборкання польським урядом національно-визвольної боротьби українського народу на цій території, руйнівної інтервенції Польщі, Московщини й Туреччини й боротьби цих держав за панування на Україні, нового польського наступу на українські землі. Андрусівське перемир'я 1667 р. і «вічний мир» 1686 р. залишили в руках Речі Посполитої Правобережну Україну (крім Києва), але поразка Польщі у війнах з Туреччиною віддала останній Поділля і зверхність над південносхідною частиною Правобережжя — Брацлавщиною і півднем Київщини. Нарешті, правобережна Наддніпрянина за Бахчисарайською угодою 1681 р. і «вічним миром» приречена була на пустелю.

Польща нічого не забула й нічого не навчилася. На Волині і в північній Київщині були відновлені давні права шляхетського землеволодіння й стара система панщини. Однак якщо на Волині і, звичайно, в Галичині шляхетське господарство майже не переривалося, то Київщина, власне — київське Полісся, знову пережила період польської експансії. Вигнана Хмельниччиною шляхта поверталася в свої маєтки і, хоч нерідко знаходила там справжню «desertam Arabicam» і «locum, ubi Troia fuit», вона, не гаючи часу, бралася відновлювати цілу систему економічного визиску й національного гноблення українського народу.

На території Правобережної України в другій половині XVII ст. з'являється чимало нових землевласників як з місцевої шляхти, так особливо із зайшлих польських і литовських магнатів та шляхтичів. Панські маєтки здебільшого майже весь час перебували в руках заставних або орендних державців (або посесорів) — майже виключно з середньої та дрібної польської і частково литовської шляхти. Замість володінь київських монастирів і київської православної митрополії, які після 1686 р. зосередили своє господарство на Лівобережжі і в тій частині Правобережжя, що відійшла до Росії, в межах Правобережної України з'явилися володіння різних католицьких та уніятських церковних інституцій і серед них володіння (з 1684 р.) такого великого землевласника, як київська уніятська митрополія.

Разом з тим відновлюється і посилюється економічний визиск селянства. Вже в 50-60-х роках XVII ст. нормою панщини на Волині було 3 дні, але нерідко зустрічалася панщина і в 6—7 день на тиждень (до 356 робочих днів на рік з селянського господарства). Навіть на сході Правобережжя інвентарі наддніпрянських поліських сіл вже на початку 1660-х років згадують дводенну панщину (1660 р. — села Козаровичі й Глібівка), тимчасом як у сусідніх селах на території Гетьманщини панщини ще майже не було.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. звичайною нормою панщини на Правобережній Україні було 3—4 дні на тиждень, на Лівобережжі — лише 2 дні на тиждень. Крім панщини, правобережноукраїнський селянин був обтяжений найрізноманітнішими повинностями. Селяни мусіли відробляти на державців ще надурочні дні («зажинки», «обжинки», «закоски», «обкоски», «заорки», «оборки», «шарварки», «толоки» і т. д.). Вони повинні були також садити панові капусту, полоти папські городи, готувати

прядиво, давати сторожу для панського двору, виконувати різні роботи на панських промислових закладах (наприклад, конати й возити руду для залізних заводів — «рудень», випалювати вугілля і т. ін.) тощо. Селянин був обкладений різними данинами — натуральними і грошовими — на користь панові. Зокрема, селяни давали так званій «осип» (данина житом або вівсом), десятину від гусей, курей та яєць, «мотки» (десятина від льону й прядива), гриби, хміль, десяту колоду від бджіл (або «очкове» — грошовий податок від бджільництва) тощо. Грошова данина збиралася під двома назвами: «чинш» і «подорожчизна» (остання була і натуральна).

Якщо всі ці повинності перевести на робочі дні, то на початку XVIII ст. на кожне селянське господарство Волині припадав пересічно 231 робочий день на рік, київського Полісся — 162 робочі дні; навіть на Поділлі, яке в 1700 р. щойно повернулося до Польщі, на кожне господарство припадало 82 робочі дні. Лише на Брацлавщині й на півдні Київщини переважали грошові чинші й натуральні данини.

Надзвичайно тяжким для селянства був один із шляхетських привілеїв — право пропінації, а також монополія млинарства.

Важким тягарем лягали на селянство ще й різні державні повинності й податки. Та найголовніше було те, що польська шляхта мала повну, необмежену владу над усім майном і над особою, навіть над життям українського селянина.

Унаслідок великого економічного визиску й соціального гніту, в другій половині XVII — на початку XVIII ст. надзвичайно частішають селянські втечі. Це був масовий рух селянства, яке тікало від панського визиску «з жінками, дітьми, з кіньми, волами й з усім своїм хатнім майном». Десятки й сотні втікачів ішли світ за очі, здебільшого на схід України, шукаючи там кращої долі. Навіть переслідування й жорстокі кари були неспроможні стримати цей рух. Маєтки Волині пустіли. Так, у володіннях Яна Конецпольського, воєводи Белзького, в повітах Луцькому й Кременецькому (частина колишньої Острожчини) до 1651 р. лічилося не менш як 3850 дворів, а в 1690 р. було лише 143 «дідичних», 291 «захожих» і 68 дворів дрібної шляхти (причому в 7 селах, де колись було 394 дими, в 1690 р. не було вже жадного). Отже, від старого населення на кінець XVII ст. залишалось тільки близько 4%. Навіть коли взяти на увагу «захожих», то й тоді населення даної місцевості становило в 1690 р. лише 12% того, що було тут перед битвою під Берестечком¹.

Не легше жилося під польською владою і українському населенню міст. Українське міщанство було майже позбавлене прав. В інтересах польської шляхти і польського міщанства його було дуже утиснено в промислах, торгівлі тощо.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. польська панська або старостинська влада остаточно підпорядкувала собі місто. Особливо тяжке було становище міщанства в приватно-власницьких містах. Навіть більші з них, що мали «магдебургію», звичайно цілком залежали від панської влади. Міщани були обтяжені різними повинностями: вони повинні були платити грошовий чинш, віддавати різні натуральні данини, відбувати різні шарварки. Дуже поширюється в цей час панщина міщан на користь фільварку (або замку). Наприклад, у м. Старокостянтинові посесор у 1701-1703 рр. «гвалтовним способом притягав міщан» на панщину у фільварку, для якого відібрані були міщанські землі. У 1703 р. до різних польових робіт притягнуто було всіх міщан, не виключаючи нікого («*nemine escepto*»). Ця «роботизна» була остільки тяжка для міщан, що в тому ж році вони відкупилися від неї за 500 злотих. А втім, і надалі міщани повинні були зжинати та звозити збіжжя і викопувати деякі інші фільваркові роботи. Дуже давалася взнаки міщанам також транспортова повинність («подорожчизна»). «Неналежитими підводами нас унівець обернули», — скаржилися міщани. Так само було і в Дубні, Миколаєві, Гайсині та в багатьох інших містах Правобережної України як панських, так часто і королівських.

Міське самоврядування на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. дедалі більше перетворювалося на фікцію. Зрештою, далеко не всі міста мали

магдебурзьке право. Відновлюючи міста після руїни другої половини XVII ст., польський уряд або дідичі лише в рідких випадках надавали їм магдебурзьке право, обмежуючися здебільшого правом ярмарків та шинкування горілкою. А втім, навіть і «магдебургія» цілком залежала від дідичів (у приватних містах) і старост (у містах королівських).

Судова влада в містах фактично переходить до рук старости чи державці. Наприклад, у Старокостянтинові в 1719 р. ратушний суд був скасований, і розгляд усіх судових справ став провадитися в замку. Старостинська або панська влада почала відбирати на себе частину міських прибутків. Нарешті, державці або представники старостинської влади стали безпосередньо втручатися у внутрішні справи міського самоврядування. Так, у Старокостянтинові в 1719 р. державця скасував вибори вїйта і своєю владою призначив «за лянтьвіта Трояна, давнього погубителя міста». Коли ж міщани висловили невдоволення з приводу цього брутального порушення їхніх стародавніх прав, посесор кількох з них «збив, скалічив» і кілька днів «тримав у ямі». Цілком зрозуміло, що такі призначені старостою або державцею міські урядники були слухняними виконавцями панської волі. Факти різних надужить магістратських урядників над міщанством, зловживання своєю владою, розшарпання міських земель, розтрати тощо були звичайним явищем на Правобережній Україні в кінці XVII — першій чверті XVIII ст.

Важкий економічний визиск, брутальний національно-релігійний гніт, необмежена панська сваволя, постійні грабунки й руйнації з боку польських військових загонів — все це призвело до великого занепаду міст. Недарма в 1719 р. старокостянтинівські міщани «всі хочуть піти з міста». Зубожіння міщанства і часті втечі міщан теж були характерними явищами на Правобережній Україні того часу.

Навіть автор «Космографії», складеної в Росії в другій половині XVII ст., писав про становище в Речі Посполитій: «Воинские же люди и велможи волность имѣют велику, паче всѣх земель и вся творят по своей воли. Кралей же имѣют особно избранных и сих мало слушают... Купецких же людей и поселян имѣют в великой неволѣ и дапи на них емлют тяжки и необычны».

Страшним бичем для населення Правобережної України в кінці XVII — на початку XVIII ст. були часті татарські напади (наприклад в 1684, 1698, 1711 рр.), які сягали аж до Прип'яті. Особливо давалися взнаки нескінченні походи військових загонів коронного війська і місцевої шляхти, а також російського війська. Ці походи завжди супроводжувалися грабуванням, а часто-густо й побиттям або вбивством селян та міщан, спустошенням їхнього господарства, руйнуванням промислових закладів тощо. Так, у 1686-1687 рр. три хоругви жовнірів, які протягом восьми місяців стояли у Веледницькій волості (що належала овруцькому старості Францишкові Потоцькому), вчинили збитків на 11 601 злотих 14 грошів, з яких на селян 15 сіл волості припало 9 068 злотих (пересічно 80 злотих на двір), на міщан (українців і жидів) — 2 131 злотих 14 грошів, а на папський двір — лише 402 злотих. Року 1691 жовніри панцерної хоругви ротмістра коронного війська Вільги пограбували рудню Хабенську². Року 1698 польське наймане військо спустошило рудню Жеревецьку і пограбувало рудників³. У 1699 р. панцерна хоругва заподіяла великої шкоди рудні Удалівській та її рудникам⁴. Подібні факти були звичайним явищем на Правобережній Україні і на початку XVIII ст.⁵

Наслідки цієї руїни і жорстокого економічного визиску дуже позначилися на сільському господарстві Правобережжя, яке переживає період довгого застою. Це яскраво помітне на експорті сільськогосподарських продуктів (головне хліба) з Речі Посполитої. Друга половина XVII й початок XVIII ст. характеризуються великими коливаннями і загальним занепадом українсько-польського хлібного експорту (особливо пшениці). Наведена нижче таблиця показує вивіз хліба з Гданська (Данціга) (в тисячах лаштів)⁶:

Роки	Пшениця	Жито
1685	19,6	33,8
1690	6,3	13,2

1695 | 12,0 | 9,7
1700 | 3,1 | 9,6
1705 | 5,9 | 14,3
1710 | 3,5 | 6,9
1715 | 0,9 | 2,0

Порівнюючи ці дані з даними хлібного експорту 1648 р. (128 790 лаштів), бачимо, що вивіз хліба в 1715 р. становив тільки близько 2,3% хлібного експорту 1648 р.⁷

Але польське панування на Правобережній Україні не обмежувалося економічною експлуатацією українського селянства та міщанства. Українська людина Правобережжя знову відчула польський національно-релігійний гніт. Польський уряд повів традиційний наступ на національні права українського народу — його мову й культуру, освіту, а передусім на його віру.

Щоправда, міжнародні договори Польщі гарантували релігійні права українського і білоруського народів. Андрусівська угода 1667 р. забезпечувала православним «волнее заживане релігійей грецкой, без жадного в отправаню набоженства затрудненя». Стаття 9-та «вічного миру» 1686 р. гарантувала «церквам Божіим и епископіям Луцкой и Галицкой, Премышльской, Львовской, Бѣлороссійской и при них монастырям, архимандріям: Виленской, Минской, Полоцкой, Оршанской и иным игуменствам, братствам, в которых обрѣталось и нынѣ обрѣтается употребленіе благочестивой греко-россійской вѣры, и всѣм тамо живущим людем, в Коронѣ Польской и Великом Княжествѣ Литовском в той же вѣрѣ оставающим, никакого утѣсненія и к вѣрѣ римской и к унії принужденія чинить не велить и быти то не имѣет, по по давным правам во всяких свободах и вольностях церковных будет блюсти»⁸.

Однак Польща не виконала своїх зобов'язань. Польський уряд передає православні єпископії уніятській Церкві. Року 1691 переходить в унію єпископ перемишльський Інокентій Винницький, року 1700 — єпископ львівський Йосиф Шумлянський, року 1702 — єпископ луцький та острозький Діонісій Жабокрицький. Єдиною православною єпископією на всій території Речі Посполитої залишилася Білоруська.

Польський уряд формально в кінці XVII — на початку XVIII ст. не переслідував православних. Але він поступово обмежує їх у правах і доходах. Маєтки київських православних монастирів, які залишилися в межах Речі Посполитої, передані були уніятим і римо-католикам. Король Ян Собеський, маючи право патронату над православним духовенством, що було в королівських маєтностях, роздавав архимандрії і парафії, а разом з тим і церковні бенефіції особам, які співчували унії. Багато монастирів і парафій було відібрано від православних і передано уніятим. Протягом десяти років (1686-1695) лише в Луцькій єпархії близько 300 церков і чимало монастирів перейшли до уніятів. Виконання православних обрядів часто ставало неможливим. Польський уряд позбавив православну шляхту права мати місце в сенаті, посідати будь-які уряди, а також діставати староства. Процес спольщення і окатоличення української шляхти в другій половині XVII ст. відбувався швидкими темпами, у зв'язку з чим в ухвалах шляхетських соймиків Правобережної України дедалі рідше висувалося вимогу про забезпечення прав православної Церкви.

Новий наступ польського уряду на національно-релігійні права українського народу починається в 1699 р., після закінчення війни з Туреччиною. Соймова конституція 1699 р. щодо Кам'янця встановлювала, що «люди грецької релігії — дизуніти не можуть жити в цьому місті». Друга соймова конституція 1699 р. («Унія грецької віри») забороняла православним міщанам займати магістратські уряди, мотивуючи це бажанням «заохотити дизунітів грецької релігії до єднання в святій вірі» (тобто унії). Нарешті, в 1699 р. було відновлено *jus patronatom*, що цілком віддавало сільське духовенство в руки польської шляхти.

Але й прийняття унії не давало українському населенню Речі Посполитої рівних прав з поляками. Польський уряд, який щонайбільше лише толерував уніятську Церкву, не міг опертися на неї в своїй антиукраїнській національній політиці. Бо наступ Польщі проти українського народу йшов не тільки лінією релігійно-церковних утисків і заборон. Наприкінці XVII ст. були фактично скасовані права руської (української) мови. Соймова конституція 1697 р. ухвалила провадити урядове діловодство польською мовою. Руську мову перестають уживати в урядових актах, замінюючи її польською⁹; навіть копії старих документів, писаних руською мовою, нерідко передаються латинською абеткою.

Все це мало фатальні наслідки для української людности Правобережжя, для українсько-польських відносин у Речі Посполитій і, кінець-кінцем, для самої польської державности, перед якою постає загроза нової української революції й московської інтервенції.

2. Козаччина на Правобережній Україні. Семен Палій

Але польська політика на Україні не могла досягнути своєї головної мети — цілковитого опанування Правобережжя, доки там була сила, що з нею Польща мусіла рахуватися. Ця сила була козащина.

Ставлення до козацтва в польських колах було подвійне. Загалом польська шляхта ставилася вороже до козаків, навіть тих, що служили Речі Посполитій. Вона добре знала, що це був надійний і міцний керівник української людности в її віковій боротьбі проти польського панування. Вона знала також, що ця організована збройна сила, яка не могла довго миритися з чужим пануванням, була нерідко на Україні єдиною вирішальною силою. Отже, шляхта всіх українських воєводств настирливо вимагала від уряду ліквідації козацтва на Правобережній Україні.

А втім, були й інші шляхетські голоси, що більш тверезо оцінювали ситуацію на Україні. Вони виходили з інтересів державної оборони, передусім оборони від невпинних і страшних турецько-татарських нападів. Відомий шляхетський ділок і дипломат свого часу, знавець українських справ і один з промоторів Гадяцької унії 1658 р., чернігівський воєвода Станислав-Казімір Беневський, у своїй записці про становище Речі Посполитої в 1675 р., писав: «Хіба не відштовхнули ми від себе козаків, збудувавши Кодак; хіба не грабували ми їх самі, коли конституцією 1638 р. довели їх, дійсно, до розпачу? ...Якщо, справді, згубна війна Хмельницького викликана нами, то, звичайно, келих наповнився вщерть; а потім на нас звалилися війни з сусідами — Туреччиною і Москвою. Я тільки нагадую, що, коли ми надалі не втримаємо за собою України, даремна буде наша праця... Треба мати на оці, що наша Річ Посполита не може боротися проти такого могутнього ворога (Туреччини) лише з одним найманим військом».

Досвід тяжкої війни з Туреччиною наочно доводив польському урядові, що для захисту Правобережної України і всієї Речі Посполитої від турецько-татарської навали треба мати козацьке військо. Ще гостріше постало це питання тоді, коли Польща ввійшла до антитурецької коаліції і розпочала контрнаступ проти Туреччини. З другого боку, польський уряд ніколи не залишав думки про повернення Лівобережної України й Києва, і в цих далекосяглих плянах правобережне козацтво мало відіграти певну роль. Нарешті, на початку 80-х років XVII ст. військово-політичні й економічні інтереси польського уряду визначали потребу колонізації Брацлавщини й Київщини, зокрема правобережної Наддніпрянщини.

Після смерті польського козацького гетьмана, колишнього подільського полковника Остапа Гоголя (1679)¹⁰ польський уряд не призначив нового гетьмана. Рештки козацького війська, осередком якого було Димерське староство (Київщина), перетворилися фактично на загони найманого війська Польщі; вони одержували (1682) щорічної платні лише 1000

злотих і перебували в розпорядженні польської адміністрації Київського воєводства. На чолі цих козаків були полковник Мирон і шляхтич Урбанович.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVII ст. на території Київщини й Брацлавщини з'являються мандрівні загони охотників на чолі з «ватагами» (з козаків лівобережних або запорозьких), які називалися полковниками. Вони «без усякого указу, своєю охотою, ради захищення от нападенія бесурманского християн и границ обороняючи, по диких степах... кормячися от диких звѣрей мясом и криючися, татарські загони, с Полци и з Россіи з людми набранными, в Крим и в Бѣлоградщину в неволю проваженними розбивали и користей — з конми и оружіем — татарських доставши, употребляли» (Граб'янка).

Ця степова «вольниця» і була резервом того організованого козацького війська, яке створене було польським урядом у 1683 р. На чолі цього війська поставлений був гетьманом, з осідком у Немирові, український шляхтич Степан Кумицький¹¹, що його в 1684 р., після розгрому його загону татарами, замінив Андрій Могила, виходець з Лівобережжя, про якого Мазепа (1689) висловився категорично: «Оний не тилко паний, але и тверезий розуму не маєт»¹². Могилі, як і його наступникові Гришкові¹³, також не вдалося організувати міцне та боєздатне і разом з тим покірливе польському урядові козацьке військо.

Невдача цих спроб довела польському урядові й королеві Яну Собеському, що такі «охотні» загони по суті є лише найманим військом і, ясна річ, не спроможні забезпечити відповідні військово-політичні й господарські інтереси Речі Посполитої на Україні. Тоді польський уряд, не відмовляючися й надалі від вербування найманих козацьких полків, вирішив стати на шлях організації територіяльного козацького війська Речі Посполитої на основі нового залюднення правобережної Наддніпрянщини. Отже, з дозволу польського уряду, починаючи з 1684-1685 рр., у межах Київського й Брацлавського воєводств виникають територіяльні козацькі полки на чолі з полковниками Захаром Іскрою — в Корсуні¹⁴, Самусем (Самійло Іванович, згодом — гетьман) — в Богуславі¹⁵, Андрієм Абазином — у Брацлаві¹⁶, Семеном Палієм — у Фастові (пізніше — з титулом білоцерківського).

Найвидатнішим з них був, безперечно, Семен Палій, «полковник його королівської милости Війська Запорозького Український, Фастівський, стражник Український і Поліський»¹⁷.

Семен Пилипович на прізвище Палій був родом з Борзни (хоч предки його могли походити і з Правобережжя)¹⁸. Народився він десь на початку 40-х років XVII ст. Походячи з козацької або заможної міщанської родини, Палій дістав непогану освіту — можливо, вчився деякий час у Київській колегії.

Довгий час Палій був звичайним козаком, записаним до реєстру Ніженського полку. Він оженився, мав деяке майно і спочатку мало чим, мабуть, відрізнявся від інших козаків Ніженського полку¹⁹.

Але далі життя Палія пішло іншим і славним шляхом. Наприкінці 70-х років, овдовівши і видавши дочку заміж (за Антона Танського, в 1677 р.)²⁰, він пішов на Запоріжжя, де був і на поч. 1680-х років, і незабаром відзначився там як своїми військовими заслугами, так і організаційними здібностями. Однак рамці Запоріжжя, що прагнуло жити в мирі з Кримом, особливо після Бахчисарайської угоди 1681 р., були для Палія надто вузькі. Шукаючи воєнних подвигів, іде він зі своїм «охотним» загonom на службу до короля Яна Собеського, який вів тоді боротьбу проти Туреччини. Є неясні відомості, що Палій брав участь у розгромі турецько-татарського війська під Віднем в 1683 р. У 1684 р. Палій, тоді вже полковник²¹, перебував на Запоріжжі. У тому ж році польський уряд з метою охорони Правобережжя від татарських нападів, а також готуючися до війни проти Росії, підтвердив права козаків на території правобережної Наддніпрянщини і дозволив їм жити (за вийнятком шляхетських маєтків) в околицях

Корсуня, Черкас, Чигирин, Лисянки, Умані і в басейні річок Тясмина і Тікича. Соймова конституція 1685 р. ствердила права правобережного козацтва.

Цим дозволом і скористався Семен Палій. Він оселяється зі своїм полком на Фастівщині, в маєтках Київського католицького єпископства. Згодом, підбиваючи підсумки своєї діяльності над залюдненням краю, Палій казав, що він знайшов тут спустошену землю і працював коло Фастова, як коло власного господарства.

В 1688 р., «утишивши... Заднѣпра» (тобто правобережну Наддніпрянщину) і «поосажовавши многіє гради людми», Палій стає фактичним володарем усієї Білоцерківщини (крім фортеці Білої Церкви), справжнім «удѣлним паном», за виразом Граб'янки.

Однак територія «Паліївщини» далеко виходила за межі колишнього Білоцерківського полку: вся правобережна Наддніпрянщина, від Полісся до «Дикого поля», за винятком хіба самого узбережжя Дніпра, фактично була в руках Палія. Нерідко «показувалися» цілі села (наприклад, с. Лешня, маєток Чорнобильського домініканського кляштору в 1684 р.)²². Саме в цей час на всю широчінь розгортається господарська і політична діяльність славетного «охотного» полковника, який провадить героїчну боротьбу проти Туреччини й Кримського ханства, а головне — очолює визвольну боротьбу українського народу на Правобережній Україні проти польського панування й шляхетського гніту, за об'єднання Правобережжя з Лівобережжям, — боротьбу, яка зробила Семена Палія народним героєм України і серед його сучасників, і серед наступних поколінь, а славу його імення поширила далеко за межі України.

Значна частина Правобережної України — Київщина і Брацлавщина були страшенно спустошені війною і перетворені майже на пустелю. Клясичний опис цієї руїни подає С. Величко: «Видѣх многіє гради и замки безлюдніє и пустіи, вали, негдѣсь трудами людскими аки гори и холми висипанніє, и тилко звѣрем дивіим прибѣжищем и водворенієм сушій... Видѣх пространніє... поля и розлегліє долини, лѣси и обширніє садове, и красніє дуброви, рѣки, стави і озера запустѣліє, мхом, тростієм и непотребною лядиною заросліє... Видѣх же к тому, на розних там мѣстцах, много костей человѣческих, сухих и нагих, тилко небо покров себѣ имущих». Особливо спустошена була правобережна Наддніпрянщина, власне її південна частина, стара територія козащини.

Проблема правобережної Наддніпрянщини, особливо Дніпровського узбережжя, мала на той час велике міжнародно-політичне значення. У Бахчисарайському трактаті 1681 р. було застережено, що «от Кієва до Запорог по обѣ стороны Днѣпра городов и городков не дѣлать». В договорі «вічного миру» 1686 р. визначено було: «О... разореных городѣх и мѣстѣх, которіє от мѣстечка Стаек вниз Днѣпра по рѣку Тясму были... Ржищев, Трахтемиров, Канев, Мошны, Соколя, Черкасы, Боровица, Бужин, Воронков, Крилов и Чигирин... договорили и постановили, что тѣ мѣста оставатись имѣют пусти так, как нынѣ суть» (п.7). Ця наддніпрянська пустеля в російських і польських урядових колах вважалася тоді найкращим бар'єром не тільки між обома державами (а також Туреччиною і Кримом), але й між двома роз'єднаними частинами України — Лівобережжям і Правобережжям. Недаремно один з найактивніших провідників політики московського уряду на Україні, окольничий Леонтій Неплюєв, права рука князя Голіцина, згодом (1689) ставив собі в особливу заслугу те, що «Заднѣпровская страна без остатку запустошеиа, для которого запустошенія в Малороссійском краю и до днесь имѣтца тишина».

А проте життя було сильніше, ніж кабінетні пляни політиків і дипломатів. В той час, коли Неплюєв у своєму засланні вважав правобережну Наддніпрянщину пустелею, тут, у цій багатій і родючій місцевості, вже буяло нове життя. Під проводом Палія швидко залюднювалася ця спустошена територія, росли села й містечка, ставало заможнішим козацтво. Сюди, на «Паліївщину», з різних кінців України масами йшло селянство. Широкі поля засівалися хлібом, збільшувалася кількість населення, як писав гетьманові Мазепі про це відродження правобережної Наддніпрянщини Палій. Ще до початку 90-х років XVII ст. була залюднена територія старих козацьких полків — Білоцерківського,

Корсунського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Уманського. Нова людність ішла сюди з київського Полісся, з Волині,

Поділля, Галичини, навіть Польщі і Молдавії; масами тікали сюди селяни з Лівобережної України, часто-густо повертаючися на свої старі оселі. Виріс новий осередок вільної козацької землі — Фастів: «Городина хорошая, красовито стоит на горѣ; острог деревянній круг жилья всего; вал земляной, по виду не крѣпок добре, да сидѣльцами крѣпок», — писав про нього в 1701 р, московський мандрівник Іван Лук'янов. І кривим оком дивився на це нове життя міцно укріплений Білоцерківський замок, головний центр польського панування на правобережній Наддніпрянщині.

Утворення козацької території на Правобережній Україні відразу викликало великі комплікації. Хоч королівські універсали 1684 р. і застерігали, що козаки не повинні жити в «добрах дідичних шляхетських», але фактично на підвладній Палієві території незабаром не стало польських дідичів, скасована була панщина, і селяни мусіли відбувати тільки деякі повинності на користь козацької старшини і православних монастирів (головне, київських). З другого боку, «войска свои охотніе по Полѣсю, даже до литовской границѣ розстановляющи», Палій побирав на себе «десятини з пасѣк, индукти и всякіе приходи со всего Заднѣпра, даже до Днѣстра и Случи». Отже, фактично права шляхетського володіння на всій цій території перетворювалися на фікцію.

В 1683-1684 рр. козаки Палія й Захара Іскри зайняли маєток Ф. Немирича (Горошки й Ушомир з селами) і стояли там протягом майже 16 років. Внаслідок того, шляхетське господарство було спустошене більше, ніж після татарського нападу або «по війнах давніх козацьких», не кажучи вже про те, що за весь цей час дідич не діставав з маєтку жадного прибутку. Те саме робив Палій і по інших місцях: приміром, зайнявши (коло 1696 р.) низку шляхетських маєтків в околицях м. Бишева, він узяв на себе прибутки з шинків та гуралень²³. Тим самим Палій руйнував економічну базу польського панування на Правобережній Україні.

Недарма шляхта Київського воєводства скаржилася в 1688 р. великому коронному гетьманові Станіславу-Янові Яблоновському: «Не можна вимовити того, якої великої руїни зазнає через тих козаків наше воєводство; аджеж не тільки вони, повертаючися з походу, не хочуть протягом шести й більше тижнів розквартируватися, але сотнями переходять з місця на місце і зганяють один одного «з кращого хліба», людей б'ють і розганяють, а самі в клунях і хатах їх хазяйнують. Мало того — вони роблять собі границю по р. Случ з боку Волині і р. Ушу з боку Князівства Литовського; вони позбавляють панів і підстарост підданського послушенства, підбурюють тутешніх селян до бунтів, розбійничають по лісах та великих шляхах». Зрештою, це добре знав і сам Яблоновський, який ніяк не міг подарувати Палієві, що той (1694) тримав у своїх руках його власні «меди» і в маєтках Яблоновського — Трилісах і Шамраївці розміщував своїх козаків. Польські регіментарі С. Дружкевич і Б. Вільга²⁴ не в силі були допомогти дідичам, і обурена шляхта закидала їм бездіяльність і навіть потурання козакам. Сам Яблоновський, якому безпосередньо підлягали козацькі полковники на Правобережжі, не раз (приміром, 1690 р.) даремно наказував Палієві припинити «безправ'я», загрожуючи йому карою й відшкодуванням шляхетських збитків. Року 1692 шляхта Київського воєводства знову скаржилася на те, що «почавши від річки Ірпеня до річок Славечни і Случа, утворилася й робиться руїна й пустеля, чиняться побиття і вбивство людей, наїзди на шляхетські двори й доми, грабунки й забирання всілякого майна, так що вони — шляхта — у своїй власності не можуть бути вільні й безпечні».

Київська шляхта висловлювала побоювання, як би «ця непритушена іскра коли-небудь, за давнім звичаєм, не спричинилася до великої пожежі». Шляхетство Київського воєводства просило, щоб козакам на зиму заборонено було жити на Поліссі. Подібні скарги повторювалися мало не щороку. Так само шляхта Брацлавського воєводства не раз (в 1687 (див. *Сергієнко*, с. 57) 1688, 1691, 1693 рр.) просила вивести козаків за межі воєводства, заборонивши їм заводити тут нові поселення.

А втім, і польська сторона не лишалася пасивною щодо Палія. Сусідні магнати і шляхта раз у раз вдираються у володіння Палія, грабують і вбивають селян і козаків, чинять усякі інші гвалти.

Палій добре розумів, що знищити гніт польської шляхти можна тільки шляхом ліквідації польської державної влади на Правобережній Україні. Тим-то він не обмежувався вигнанням шляхти з її маєтків, а намагався знищити весь польський шляхетський устрій, замінивши його козацьким. Недарма козаки нищили в захоплених ними панських маєтках всі юридичні документи. У 1697 р. козаки Палія затримали в с. Калинівці (на шляху з Овруча до м. Кухарів) київського каптурового суддю Ремігіяна Сурина. Козаки побили Сурина і його супутників, кажучи: «Бийте ляхів, бийте, нехай не їздять на суди — наш тут козацький суд!».

Ці прагнення Палія були ясні для польської адміністрації Правобережжя. Регіментар Дружкевич писав королеві Яну Собеському 1692 р., що «Палій організує коло Фастова удільну область; він укріплює містечка, збирає звідусіль людей і заявляє претенсії на весь край до Случа».

Зрозуміло, що польські магнати були надзвичайно роздратовані діяльністю Палія. Ф. Замойський (зі Львова) писав Палієві 19 березня 1694 р., що той хоче «порватися з мотикою на сонце», що він має «*sobie w głowie udzielne państwo d'f Chwastowie*» (причому порівнював Палія з курфюрстом бранденбурзьким); усе це Замойський пояснював «*gogzałczaną gada*»²⁵. Ще гостріше дорікав Палієві Яблоновський (17 березня 1694 р.) за те, що той «майже весь Поліський край» «привернув під свою владу й послушенство»²⁶.

Діяльність Палія, що особливо посилилася в 1688- 1689 рр., не залишала жадного сумніву щодо його «звичклой к шляхетскому стану ненависти», а величезна популярність Палія на Україні й за межами її робила з нього дуже небезпечного ворога для Речі Посполитої. Отже, польський уряд скористувався першою нагодою, щоб захопити Палія в свої руки. Восени 1689 р. Палій напав на Немирів (резиденцію гетьмана Гришка, ворога Палія), але взяти Немирів не вдалося, і Палій був заарештований польським немирівським командантом. Згодом (на початку жовтня. — Сергієнко, с. 57), довідавшись про зносини Палія з московськими воєводами в Києві, поляки перевезли його до Галичини і ув'язнили в м. Підкамені, де він і перебував до весни 1690 р. Але Палієві пощастило визволитися у квітні 1690 р. з ув'язнення і повернутися до Фастова²⁷.

Палій був переконаний, що для визволення Правобережної України з-під польської влади йому потрібна допомога Гетьманщини. Ідея єдності України по обох боках Дніпра завжди була властива Палієві. Спільна боротьба проти турецько-татарських нападів новою кров'ю скріплювала зв'язки між Правобережжям і Лівобережжям. Палієві краще, ніж будь-кому, ясна була нездатність Польщі оборонити Правобережну Україну від турецько-татарської навали. Тільки силами всієї України можна було зліквідувати загрозу з боку Туреччини й Криму. Палій, лівобережанин родом, особисто був зв'язаний з Лівобережжям. Тим легше було йому нав'язати стосунки з гетьманом Мазепою, а водночас і з московським воєводою у Києві.

У зносинах з Мазепою²⁸ Палій одразу ставить питання про приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Перші звернення Палія в цій справі припадають ще на 1688 і 1689 рр. Але зв'язаний умовами «вічного миру», а головне — війною проти Туреччини й Криму, московський уряд відхилив клопотання Палія й доручив Гетьманові повідомити його про неможливість «явственного» прийняття Правобережжя під протекцію царя. Натомість Палієві було запропоновано перейти з частиною полчан на Запоріжжя, а звідти вже — на Лівобережжя²⁹.

З особливою силою Палій поновив своє клопотання після відкритого виступу проти Польщі й свого ув'язнення. Довідавшись про намір польського війська напасти на Київ і чекаючи його наступу на Фастів, Палій писав 16 квітня 1690 р. до київського воєводи, боярина князя М.Г. Ромодановського: «Я тут, оставаючи на том пограничю, былем всегда жичливым и вѣрним пресвѣтлѣйшим православным государем... завше вѣдомость подавал

в град Київ для перестороги от неприятеля Креста Святого³⁰; так же отбивалем и вызволялем з рук поганских христіан, подданных их ц. п. в.»³¹. Самі по собі ці зносини прикордонних властей в умовах «вічного миру» 1686 р. і спільної участі Польщі і Московщини в антитурецькій коаліції не повинні були викликати заперечень або підозри з боку польського уряду. Та справа в тому, що Польща давно вже хотіла вийти з коаліції і взагалі ніколи не кидала своїх реваншистських зазіхань на Лівобережну Україну. У зв'язку з цим польський уряд і провадив таємні переговори з Кримом і Туреччиною, і саме про ці переговори сповіщав Палій московський уряд.

Одночасно Палій просив гетьмана Мазепу і князя Ромодановського допомогти йому військом проти польського наступу на Фастів: «Бо вже полки и корогви польскіе на мене скупляются и сближаются»³². Проте і на цей раз московський уряд не підтримав Палія.

Тимчасом польський уряд не зрікся свого наміру зліквідувати Палія. У 1691 р. (у *жовтні*. — *Сергієнко*, с. 58), коли Палій повертався з походу під Аккерман, регіментар Дружкевич послав йому навперейми польський загін з козацьким полком Апостола-Щуровського³³ під Павлоч, але козаки Апостола вбили свого полковника і приєдналися до Палія, що примусило польське військо тікати.

Дальше загострення відносин між Палієм і польським урядом викликало нові звернення Палія до гетьманського й царського урядів про допомогу. Мало не щороку (в 1691 р., двічі в 1692 р., в 1693 і 1694 рр.) Палій наполегливо добивається або приєднання Білоцерківщини до Лівобережжя, або принаймні якоїсь реальної допомоги з боку Гетьманщини і Москви.

Та незабаром стало ясно, що в умовах війни з Туреччиною і Кримом московський уряд не згодиться на розрив з Польщею, що було цілком неминучим в разі прийняття Білоцерківщини під протекцію царя. Тим самим ставало неможливим здійснення одного з головних прагнень українського народу на Правобережжі й однієї з найкращих мрій самого Палія — об'єднання Правобережної і Лівобережної України. Незважаючи на це, Палій твердо стояв на тому, що він не має права покинути українську людність на поталу полякам. Відкидаючи пропозицію царського і гетьманського урядів перейти зі своїм полком на Запоріжжя, а згодом на Лівобережжя (чи оселитися на російському правому березі Дніпра), Палій казав (1694), що «в Хвастовѣ на згубное имя людей оставити здается быти встидно и грѣшно», тим більше, що «люде тій от него розпитися и полской власти приняти на себе не хочут». Не особистого притулку шукав Палій, і не міг він згодитися на ту роль «охотного» полковника, найманого сторожа на українськотурецькому пограниччі, яку пропонував йому московський уряд. У крайньому разі, Палій згоджувався (29 грудня 1692 р.) з усім «тим людом рушитись и състь в Треполью албо в Василковѣ» (згодом, в 1693 р., — в Умані). Отже, Палій і надалі залишається на сторожі інтересів українського народу в його боротьбі проти Польщі.

Палій вирішує боронитися й зміцнює укріплення Фастова³⁴. Але йому потрібна була військова допомога. Коли 1692 р. польське військо почало новий наступ на Фастівщину, Палій просив зосередити московське військо (з Києва) в м. Білгородці, «с чего бы поляки повзявши пострах не смѣли на него наступовати». Проте московський уряд не погодився навіть на таку військову демонстрацію, й гетьманові Мазепі не дозволено було втручатися в польсько-козацькі суперечки.

Становище Мазепи в цій справі було досить складне. З одного боку, Гетьмана, що вважав приєднання Правобережжя до Лівобережної України за одну з головних цілей своєї політики, не могла не вабити перспектива включення правобережної Наддніпрянщини, принаймні Білоцерківщини до складу Гетьманщини. Крім того, Палій грав велику роль в боротьбі проти татарських нападів на Лівобережну Україну. З другого боку, Мазепа, шляхтич *rig sang*, ніяк не міг погодитися з гостро антишляхетською політикою Палія, яка створювала дуже небажаний і навіть небезпечний прецедент для гетьманської України. Гетьман не міг також не зважати на велику популярність Палія і на Гетьманщині, і особливо на Запоріжжі. Він не міг прийняти Палія під свій регімент, але й

відкинути його до ворожого табору — чи то польського, чи то кримського (Палія весь час переманював до себе кримський хан)³³ — було б ще більш небезпечно. Тим-то Мазепа займає щодо Палія двоїсту позицію³⁶. Коли в кінці 1693 р. Палій, під загрозою нового польського наступу, зневірений у допомозі Гетьмана й Москви, поставив питання про неминучість піддатися під турецько-татарську зверхність (звернутися по допомогу «к басурманской сторонѣ»), Мазепа радив московському урядові допомогти Палієві: «Лучше малую искру загасить, чѣм большой огонь тушить». Коли ж у 1694—1695 рр. настало тимчасове замирення у відносинах Палія з Польщею, Гетьман повідомляв Москву (восени 1695 р.) про «перемѣну» в Палії, про його «хитрости», зносили з польськими магнатами тощо.

Політика польського уряду щодо Палія була також досить нерівною. Зокрема на початку 1690-х років. Польща перебувала під загрозою нового турецько-татарського наступу, і тому потребувала допомоги козацтва. До того ще Польща й раніше побоювалася, щоб Палій «з Ордою не змирив»³⁷. Це дало можливість Палієві зміцнити свою владу на київському Поліссі (він дістав навіть звання «стражника Поліського»)³⁸, яке мало важливе значення для нього як господарча база й стратегічне запілля. Але це тривало недовго. Й коли польські хоругви почали виганяти паліївців з Полісся, Палій рішуче заявив (18 грудня 1695 р.), що за найменшу кривду він буде битися з польським військом, як з ворогами. Року 1696 шляхетські соймики в Польщі рішуче вимагають знищення козацтва.

Коли надії на допомогу Мазепа і Москви не здійснилися, а збройна сутичка з Польщею стала неминучою, Палій головні зусилля звернув на мобілізацію всіх сил українського народу для рішучого наступу проти Польщі. Хоч ця сторона діяльності Палія нам мало відома, але з окремих фактів, а головне з грандіозного розмаху повстання 1702—1704 рр. цілком ясно, що під покровом нібито тихого й буденного життя славного полководця в другій половині 90-х років XVII ст. кипіла напружена, гарячкова робота блискучого організатора й народнього вождя. Це — період найбільшого виливу Палія, коли він не припиняв стосунків з Гетьманщиною і особливо з Запоріжжям: як і раніше, погляди і прагнення його, як і всієї правобережноукраїнської людности, були звернуті на Лівобережжя.

Міцним муром стояла козацька сила і на українсько-турецькому пограниччі. Недарма турецькі військові казали Іванові Лук'янову про Палія: «У нас де про него страшно грозная слава, да мы де никого не боимся, что его». У зносінах з Польщею Палій використовує суперечки між різними магнатськими угрупованнями і навіть окремими шляхтичами³⁹. Борючися з місцевою польською шляхтою, він разом з тим додержує добросусідських стосунків з одними з найвпливовіших магнатів Польщі — князями Любомирськими⁴⁰, з деякими литовськими магнатами (гетьман литовський Сапега, менський воєвода Криштоф Завіша та ін.).

Однак головна увага Палія була звернута на консолідацію місцевих українських сил. Властиво, боротьба української людности — козацтва, міщанства, селянства, дрібної шляхти, духовенства — проти польського панування ніколи не вщухала на Правобережжі. Актові книги кінця XVII ст. вщерть повні скаргами обуреної і переляканої шляхти, яка боялася не тільки активних дій, а взагалі будь-яких виявів соціального і національного протесту з українського боку. Справді, в пам'яті українського народу ще свіжі були спогади про Хмельниччину. Жили ще чимало учасників цієї героїчної епопеї, тих людей, хто «ділом дейнецьким бавився й кров шляхетську розливав», за виразом одного сучасного документа⁴¹. Характерно також, що в різних тогочасних виступах української людности проти поляків мова йшла не тільки про знищення соціально-економічного гніту, а й про повну ліквідацію польського напування на Правобережній Україні. Року 1684 в Овручу бурмистр Гарасим Митюхно-Москаленко при всьому поспільстві й міщанстві одверто казав: «я тут король, воєвода й староста Овруцький, не новина мені й помічникам моїм ляхів забивати й топити, що все те скоро я з моїми помічниками доведу під слухний

час над панами, мешкаючими коло Овручу». Року 1688 овруцька шляхта скаржилася на місцевих міщан за те, що вони, «набравшись сваволі під час реbelieї козацької», явні «кривди, утиски, образи, ганьбу, лайку, поношення й знуцання на шкоду гонору» шляхетському чинять, нерідко одверто погрожуючи повстанням і різаниною шляхти. Так було й по інших містах Правобережжя. Селяни також скрізь казали, що «за Вислу треба ляхів прогнати, щоб їх тут і нога не ставала».

Палій тісніше зв'язується з колами українського міщанства Правобережної України. Низка фактів свідчить про активну участь міщанства в підготові повстання. Року 1703 в м. Костянтинові був заарештований війт м. Кузьмина (Волинь), в якого знайдено було список людей, що мали взяти участь у повстанні.

Палій поширює давні свої зв'язки з київським православним духовенством. Він часто наїжджає до Києва, відвідуючи своїх приятелів та знайомих. В кінці 90-х років XVII — на початку XVIII ст. зростає кількість різних надань Палія київським монастирям (зокрема на млини).

Ясна річ, що, працюючи над об'єднанням всіх українських сил для боротьби проти Польщі, Палій не міг нехтувати й численною дрібною та середньою православною українською шляхтою. Хоч вона вже була на той час чимало спольщена, а проте старі національні, релігійні й культурні традиції ще жили у свідомості кращих її представників. Таким був, наприклад, Данило Братковський, підчаший венденський, видатний член Луцького братства, «человѣк ученый, поэт отличный» (Величко), автор гострої сатири на сучасну польську шляхту «Świat po szczęści przejrzanu» (Краків, 1697). Гарячий патріот своєї батьківщини, Братковський яскравими фарбами малює картину громадського й побутового розкладу польської шляхти, повного поневолення селян, бруталного національно-релігійного гноблення українського народу. Активний політичний діяч протягом багатьох років, Братковський добився того, що православна шляхта Київського й Волинського воєводств включила до інструкцій депутатам на сойм 1699 р. вимогу гарантувати права православної Церкви. Однак ця справа закінчилася нічим. Зневірений в легальних методах боротьби, Братковський їде до Батурина, до свого приятеля («здавна знаемого») гетьмана Мазепи, а побачивши його обережне ставлення до цієї справи, звертається до Палія⁴².

Є відомості про те, що десь близько 1701 р. у Палія у Фастові відбулася таємна нарада, де, крім керівників правобережної козащини на чолі з Палієм і Самусем, були представники православного українського духовенства (наприклад, священник м. Клевані о. Іван) і міщанства (межиріцький війт Юрій Косович⁴³, якийсь острозький міщанин тощо). Участь у цій параді взяв також Братковський. Мабуть, з доручення наради Братковський склав відозву до українського населення Правобережжя із закликом до боротьби за православну віру і взяв безпосередню участь в поширенні цієї відозви, що справила велике враження. За це польський уряд 1702 р. скарвав Братковського на смерть.

Отже, в різних суспільних колах і в різних формах готувалося велике народне повстання проти польського панування на Правобережжі. Польський уряд добре розумів небезпеку цього руху. У квітні 1701 р. пильний коронний гетьман Фелікс Потоцький у своїх універсалах попереджав шляхту, що «козацький полковник Палій, захоплений палкою уявою і пустою пихою, намагається йти по слідах Хмельницького, що запалив смолоскип хлопської війни».

3. Повстання 1702-1704 років

Війна Польщі з Туреччиною добігала кінця. Обидві сторони, особливо Польща, давно вже шукали шляхів до замирення. Воєнні дії розгорталися мляво, і головний тягар багаторічної і тяжкої війни падав лише на Україну і Росію. Польське військо у 90-х роках

XVII ст. будьякими успіхами в цій війні похвалитися не могло. Численні татарські напади страшенно руйнували Правобережну Україну. Країна була спустошена, населення зубожіло. Війна в широких колах польської шляхти ставала дедалі непопулярнішою. На Правобережжі шляхта була переконана, що їй не так страшні «погані» (турки і татари), як свої козаки і «хлопи». Магнатські кола були глибоко незадоволені «вічним миром» 1686 р. (який аж до 1710 р. не був затверджений польським соймом) і одверто висловлювалися за припинення війни з Туреччиною і Кримом, щоб мати вільні руки для наступу на Лівобережну Україну за допомогою Туреччини й Криму. На Гетьманщину засилається польських шпигунів для розвідки і підпалів сіл і міст⁴⁴. З кінця 1680-х років польський уряд вів таємні переговори з Кримом. «Священна Ліга» розпадалася.

Вже після укладення Карловицького миру польський уряд намагався перешкодити замиренню Туреччини з Росією. Року 1700 польський посол у Константинополі Лещінський «просил прилежно у турков іменем всего сенату корони Польской и великого княжества Литовского и всей Речи Посполитой обоих народов, чтоб они с великим государем (Петром I) не мирились и учинили с ними союз против его, великого государя, и помогли им отыскивать Киев и всю Малороссийскую Украину, а на короля своего (Августа II) он им жаловался, что он великий друг царскому величеству, и они его ни в чем слушать не будут и с королевства его скинут». Спроба не вдалася, але цей факт свідчить про те, що конфлікт між Августом II і керівними польськими магнатами був зв'язаний також з польсько-українськими відносинами. Палій був тим більш небезпечний для Польщі, що він перегороджував їй шлях до Лівобережної України.

У січні 1699 р. в Карловиці підписаний був мирний договір між Польщею і Туреччиною. Польща здобула назад Поділля з Кам'янцем; Туреччина назавжди зреклася своїх претенсій на Україну. Перед Польщею на Правобережній Україні відкривалися привабливі перспективи. Польська шляхта посунула на Поділля, Брацлавщину і південну Київщину. На Поділлі відразу були відновлені старі польські порядки. Українське селянство знову потрапило в неволю польських панів; українське міщанство зазнало суворих обмежень в торгівлі й промислах. Соймова конституція 1699 р. фактично забороняла українцям жити в Кам'янці. Православному українському населенню, як і жидам, не дозволялося мати тут земельну власність, займатися торгівлею і проживати в місті більше як три дні. Всі українські церкви в Кам'янці (крім однієї, яка перейшла до уніятів) були закриті.

Однак польський наступ на Брацлавщину й Київщину натрапив на рішучий опір усього українського населення, зокрема козацтва. Карловицький мир розв'язав Польщі руки щодо козаччини. Сойм 1699 р.⁴⁵ ухвалив зліквідувати козацьке військо на території Речі Посполитої.

Виконуючи соймову ухвалу, гетьман С. Яблоновський 20 серпня 1699 р. наказав гетьманові Самусеві і полковникам Палієві, З. Іскрі, Абазинові, Барабашеві⁴⁶ та ін. негайно розпустити козацькі полки і покинути всі королівські, шляхетські і церковні добра. Яблоновський загрожував непокірним, що він буде вважати їх за «купи свавольні і неслухняні», які будуть знищені, як вороги, для чого і послано було кілька десятків польських кінних хоругв і піші полки. Польська шляхта рушила на «Паліївщину».

Настав вирішальний момент у боротьбі українського народу на Правобережжі проти польської влади. Досі селянство за допомогою козацтва стихійно й ізольовано боролось проти окремих, хоч і численних, польських державців. Легальне існування правобережного козацтва чимало утруднювало для шляхти боротьбу проти козацтва й селянства, і Палій вміло використовував це. Але соймова ухвала 1699 р. ставила козацтво поза законом, і дальша боротьба українського козацтва й селянства перетворювалася на визвольну боротьбу українського народу проти Польщі, проти польського панування на Правобережній Україні.

Палій та інші козацькі керівники не скорилися соймовій ухвалі. Коли посланці Яблоновського з'явилися до Фастова, Палій відмовився виконати гетьманський наказ: «Я

оселився у вільній Україні, і Речі Посполитій нема жадного діла до цього краю: тільки я, як справжній козак і вождь козацького народу, маю право порядкувати тут». Католицькі ксьондзи, які приїхали до Фастова, були вигнані з міста.

Польський уряд вдався до збройної сили, щоб приборкати Палія. У вересні 1700 р. регіментар Цінський на чолі чотиритисячного війська з артилерією напав на Фастів, але був відбитий і змушений відступити на Волинь. В руках Палія фактично опинилися Київське і Брацлавське воєводства.

Даремно київська й волинська шляхта в 1701 р. вимагала негайного знищення «бунтівника Палія». Даремно король Август II 25 січня 1702 р. офіційно і особисто звертається до Палія з наказом викопати соймову конституцію 1699 р. Палій енергійно готується до дальшої боротьби з Польщею. Він гуртує навколо себе всі правобережні козацькі сили, шукає допомоги на Лівобережжі і підтримує зносини з Запоріжжям, яке обіцяє йому підтримку. Він об'єднує всі антипольські сили на Україні.

Все було готове для боротьби; потрібна була тільки іскра, щоб запалити вогонь народнього повстання.

Влітку 1702 р. почалися селянські заворушення на Поділлі та Брацлавщині⁴⁷. Незабаром почалися розрухи на Київщині. У серпні⁴⁸ до Богуслава, Корсуня, Лисянки та інших місць прибули з військом польські дідичі та їхні управителі і запропонували козакам або покинути цей край, або піти в папське підданство. У відповідь на це козацтво на чолі з Самусем, З. Іскрою, Семашком (пасинок Палія)⁴⁹ та іншими повстало проти поляків. Польська шляхта і військо в усіх цих місцях були перебиті. Повстання перекинулося на інші місцевості Київщини і Брацлавщини. Скрізь селяни приєднувалися до козаків. Самусь оголосив селянам вічну волю від панського гніту. Великі маси селян кидали свої оселі, забирали жінок і дітей, палили свої хати і з усім майном та худобою ішли до козацького війська. У повстанні взяли участь також робітники місцевих промислових закладів, зокрема рудень. Зібравши значні військові сили, Самусь обложив Білу Церкву. Керівники повстання звернулися по допомогу до гетьмана Мазепи⁵⁰.

Спочатку польський уряд не звернув особливої уваги на повстання Самуся та Іскри, тим більше, що Палій, хоч і допомагав активно повстанню, а проте ще не приєднався до нього відкрито. Немає сумніву, що в такий спосіб Палій хотів забезпечити собі підтримку Мазепи і Москви.

Польський уряд спробував використати Палія в своїх інтересах. «При першій звістці про нову й несподівану революцію на Україні і заколоти, підняті полковником Самусем», король Август II звернувся до Палія, вимагаючи від нього негайно «докласти всіх сил і засобів, щоб потушити цей вогонь». Проте незабаром Польща мала змогу переконатися, що «ця пожежа при допомозі» Палія «все більш поширюється».

Поляки зробили також спробу домовитися з Самусем, але Самусь заявив, що припинить боротьбу тільки тоді, коли «по всій Україні, від Дніпра до Дністра і вгору до річки Случа не буде ноги лядської». У листі з 7 вересня 1702 р. до козацьких ватажків на Дністрі — Палладія, Валазона й С. Рингаша⁵¹ Самусь писав, що він до останньої краплі крови битиметься «за весь народ православний український», і закликав їх «одностайно стояти з Військом Запорозьким (тобто з Гетьманщиною і Запоріжжям) проти ворогів наших — поляків за вольності козацькі, як було раніше, щоб від цього часу ляшки з наших рідних українських земель відступили і більш не поширювалися на Україні». Наддністрянське козацтво приєдналося до повстання і визнало своїм вождем Палія.

Отже, було сформульовано основну мету повстання: повне і остаточне знищення польського панування над Україною.

Маючи за собою підтримку всього українського населення на Правобережжі і сподіваючися допомоги з Лівобережжя і особливо Запоріжжя, Палій бере на себе головне керівництво повстанням. Він розробляє зовсім доцільний за тих умовин плян військових дій. Головні сили на чолі з Самусем виступили на захід, щоб швидким маршем розгромити польське військо і допомогти місцевим селянським рухам. Друга частина

козацького війська на чолі з Семашком була послана на Брацлавщину й південно-східне Поділля (Побережжя), щоб допомогти місцевому населенню, яке ще в першій половині 1702 р. почало виступати проти державців, а також щоб не допустити можливого татарського демаршу. Нарешті, третя частина козацького війська з Палієм на чолі продовжувала облогу Білої Церкви, яку треба було будь-що-будь взяти, щоб зліквідувати головну військову базу Польщі на правобережній Наддніпрянщині. Крім того, Палієві треба було бути близько Фастова, як головного осередку повстання, а також Києва, звідки він сподівався дістати допомогу від українського та московського урядів.

17 жовтня 1702 р.⁵² під Бердичевом Самусь розгромив польське військо на чолі з хмільницьким старостою Я. Потоцьким і полковником Д. Рушицом. Поляки втратили 2000 чоловік. Артилерія і великий обоз (вартістю в 220 тис. злотих) дісталися переможцям. Польські полководці втекли аж до Львова. Унаслідок перемоги під Бердичевом повстання охопило всю Житомирщину. Дорога на Волинь і Брацлавщину була відкрита. Однак Самусь, добре поінформований про те, що волинська шляхта готує великий спротив повстанцям, пішов на Брацлавщину й Поділля, де і з'єднався з полковником Абазином.

У кінці жовтня 1702 р.⁵³ Самусь і Абазин з допомогою місцевих міщан та селян оволоділи фортецею Немировом, де була чимала польська залога. Далі козаки зайняли Вінницю, Бар і Межибіж. Отже, вся Брацлавщина й значна частина Поділля опинилися в руках Палія.

Одним з визначніших керівників повстання на Поділлі й Брацлавщині був полковник Федір Шпак (Білецький). Це був один з «осадчих» у маєтках київського воєводи Йосифа Потоцького. Коли Семашко прийшов на Брацлавщину, він оголосив осадчим, «що тільки вони тут пани і повинні об'єднуватися в загони для визволення краю з-під шляхетського гніту». Тут, особливо на *Побережжі*, утворилося багато козацько-селянських загонів, з'явилися нові козацькі полки — Шаргородський, Могилівський та інші; сюди ж прийшло чимало охочих загонів з Молдавії. На чолі великого козацько-селянського загону діяв Шпак. Він брав активну участь у взятті Самусем і Абазином Немирова. Продовжуючи боротися проти польської шляхти і в 1703 р., Шпак казав селянам, що вони вільні від панського гніту, що він чинить це з наказу короля тощо.

Паніка охопила польську адміністрацію в Кам'янці. Повстання загрожувало перекинутися на Волинь, Галичину і Підляшшя. «Сказывают, что и Черная Русь вслѣд за ним тож чинить будет, и иго с себя скинутъ... Казаки зъло грозят Львову», — писали московські «Вѣдомости». Перелякана шляхта тікала на захід — до Галичини й Польщі, галасуючи про нову «Хмельниччину».

Одним з найголовніших досягнень Палія було взяття ним на початку листопада 1702 р., після семитижневої облоги⁵⁴ Білої Церкви. Польська влада на Правобережній Україні (крім Волині) була зліквідована.

Повстання Палія і Самуся 1702 р. поставило на порядок денний питання про приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Палій думав, що фактична ліквідація польської влади на Правобережжі поставить московський уряд перед доконаним фактом і примусить його прийняти Правобережню Україну під протекцію царя. Самусь навіть склав присягу на вірність цареві й гетьманові Мазепі. І Самусь, і Палій почали писатися «його царської милости». Внаслідок агітації Палія, населення Правобережньої України було переконане, що гетьман Мазепа й московський уряд співчують повстанню і допоможуть йому.

Тимчасом це було далеко не так. Одержавши від Самуся повідомлення про повстання з проханням про військову допомогу, Мазепа дав невиразну відповідь. Сповідуючи про це Петра, Мазепа писав, що на Правобережжі «смута принадлежностям нашим зъло есть не противна», оскільки вона перешкоджає агресивним плянам Польщі щодо Києва й Лівобережньої України. Гетьман трохи допоміг повстанцям військовими припасами (порох і оливо), щоб «не стогнать вовсе Самуся от моего рейменту».

Проте ні московський, ні український уряди не збиралися, та й не могли на той час допомогти Палієві. Головна увага Москви звернута була тоді на війну зі Швецією, а в цій війні союзником Росії була Польща. Шведське військо окупувало тоді значну частину Речі Посполитої; магнатська опозиція Августові II піднесла голову. Союз з Росією був дуже мало популярним у польських політичних колах, і будьяка підтримка Палія московським урядом, безперечно, ускладнила б становище Росії в Північній війні".

У польських колах зі шведських джерел ширилися чутки про те, що московський уряд і гетьман Мазепа підтримують повстанців. Зокрема говорили, що Мазепа з 20-тисячним військом має прийти на допомогу Самусеві. Польський уряд кілька разів у 1702—1703 рр. звертався до Петра I з проханням допомогти йому приборкати повстання. Зважаючи на це, московський уряд не тільки відмовив Самусеві й Палієві в підтримці, але вимагав, щоб вони припинили боротьбу. Відповідні інструкції одержав і гетьман Мазепа. Палій і Самусь відповідали на царські й гетьманські поради, що вони не можуть припинити справедливої і переможної війни проти Польщі.

А втім, становище українського уряду перед лицем правобережного повстання було дуже складне. Боротьба Палія проти Польщі була надзвичайно популярна в широких масах українського народу. Вона високо піднесла авторитет Палія й зробила його народнім героєм. Чимало козаків і селян Лівобережжя, всупереч урядовим заборонам, йшло на допомогу Палієві. Ще в більшій кількості йшли до Палія запорозькі козаки. Нові суворі заходи Мазепа проти переходів на правий берег Дніпра, із загрозою навіть смертної кари порушникам кордону, не могли стримати цього руху. Більш того: на Лівобережжі почалися розрухи проти державців та орендарів. «Из огня через Самуся на той сторонѣ рѣки Днѣпра розженого залетѣла злая искра» і в полк Переяславський, — писав Мазепа цареві. На початку серпня 1702 р. населення м. Воронкова, після виступу переяславського полковника в похід, «збунтовалося», причому заколотники забили орендаря, а потім, «побѣжав на села монастирскіе, старост одних чуть не до смерти побили, а другіе страха ради сами прочь разбѣжались». Заколот у Воронкові незабаром був придушений, але ці події дуже стурбували Гетьмана, який боявся, що вогонь охопить весь Переяславський полк і перекинеться на інші полки⁵⁶. Недарма він писав Петрові I, що селяни всі «злобятся» на нього і хочуть тікати за Дніпро.

Особливо непокоїли Гетьмана запорожці, які 1702 р. «не перестають... из уст своих бунтовных слов выпускать и безпрестанныя посылки к Крыму посылают»³⁷. «Встанет вскорѣ на Москву другая Хмеливщина, — казали на Запоріжжі, — потому что Украина нынѣ в великих бѣдах; и если де к тому придет, что запорожское войско из Сѣчи выгонят, то конечно вѣчными времени всѣ малороссійскіе украинные люди будут Москвѣ невольниками, чего... давно государство Московское желает и на то способов ищет».

Ще гостріший настрій був на Запоріжжі в 1703 р. Запорожці погрожували піти на Гетьманщину «арендаров и панов бити и грабити и зовсѣм разбити: кгдаж правѣ нам не докы бути, терпѣлисмо же отцов и братов, и кривных наших держали в неволѣ и в конец хотят закабалити, а мы за вольность козацкую идем на таких противных нам воевати». Цей настрій був також виразно антимосковський. Від слів перейшли до дій. Запорожці, — писав Мазепа Головіну⁵⁸ (1703), — «не только бѣдных людей (себто старшини з Гетьманщини) селитрянные майданы нечаянно напав совсѣм разорили, но и мой гетманскій до основанія снесли и учинили мнѣ убытку на 8000 рублей». Руйнуючи салітряні майдани (на р. Самарі), запорожці забирали казани, волів і різну «рухлядь» (хатне майно). Гетьман сповіщав московський уряд про те, що на Запоріжжі «со всѣх сторон прибывающее гультайство над постоянным, добрым товариством взяло силу». «З городов, — писав Мазепа, — многіе легкомысленные люди, особливо гультаи, домов своих не имущіе, чуючи о запорожском злом передсаязяти, до Сѣчи бѣгут». Даремно доручав Гетьман компанійським полкам, а також полковникам «на таковых сторожу пилную имѣть», наказуючи втікачів ловити й «до туремного давати вязения»: «еднак же прокрадуются оны», — писав Мазепа.

Гетьманський уряд добре розумів небезпеку повстання на Запоріжжі. «Не так страшны они, запорожцы, — писав Мазепа, — понеже малое их собрание, и не так страшны пересылки с ними хана Крымского, как то зъло разсуждати надобно, что чють не вся Украина тѣм же запорожским духом дышет. Понеже обыкность та, что народ посполитой своеволю любит, и всякій под властью пребывающей желает оной над собою не имѣти». Повстання на Правобережжі, розрухи на Запоріжжі, заколоти на Гетьманщині, — все це відбивалося і в козацькому війську. Полтавський полковник сповіщав гетьмана про те, що всі його полчани при першій пагоді «начнут запорожцам помогать в их злом намѣреніи». У 1703 р. Мазепа повідомляв царський уряд, що «теперь у всей Малороссийской Украины зъло отпало сердце к великому государю».

Всі ці обставини й визначили ставлення Мазепа до правобережного повстання й вплинули на дальшу тактику Гетьмана щодо Палія.

Взяття Білої Церкви завершило перший етап українського повстання проти Польщі. Майже вся Правобережна Україна (за винятком Волині) опинилася в руках Палія. Окремі міста, де ще залишалася польська влада, були надто невеличкими й нечисленними острівцями серед бурхливого моря повстання. Волинь і Галичина були настроєні досить тривожно.

Однак це був кульмінаційний пункт повстання. Селяни, які повиганяли своїх державців, не хотіли йти далі й нерідко поверталися додому. Це, безперечно, послабляло сили повстанців. З другого боку, шляхта гарячково мобілізувала свої сили для відсічі. Волинська шляхта, на заклик свого каштеляна Ф. Ледоховського, у вересні 1702 р. зібрала значне військо, щоб не дати козакам прорватися на Волинь і в Галичину. Так само робила й подільська шляхта.

Тим часом польський уряд готувався до приборкання повстання. Силами місцевих шляхетських загонів були придушені спроби повстання на Волині (і в Галичині). У січні 1703 р. проти повстанців зібрано було численне («знатне») польсько-литовське військо, з коронною артилерією («с пушечным снарядом») на чолі з польним коронним гетьманом, воєводою белзьким Адамом-Миколаєм Сенявським, одним з найбільших магнатів Правобережної України, і генералом Брандтом. Однак польський уряд був не дуже впевнений у власних силах, а тому кликав на допомогу кримського хана, царя Петра й гетьмана Мазепу⁵⁹. З метою, очевидно, внести розбрат серед повстанців, а також виграти час, польський уряд зробив ще одну спробу домовитися з Самусем і Палієм. Самусеві був посланий королівський універсал з наказом припинити війну і обіцянкою «законним» способом задовольнити козацькі вимоги. 10 лютого 1703 р. Август II звернувся до Палія з листом, де наказував йому, «чтоб сами опомнились и других, отклонивши от предпринятого мятежа, к должной покорности привели».

Але боротьба могла бути розв'язана тільки силою зброї. Сенявському не важко було подолати розпорошене по окремих загонах козацько-селянське військо. Повстанські загопи в околицях Костянтинова, Межибожа, Вінниці було розбито. З огляду на перевагу польських сил, Самусь змушений був відступити до Брацлава, а далі в Богуслав.

Героїчний опір зустріло польське військо під Ладжином, де був Абазин. Добре бився Абазин, але, оточений переважаючими силами ворога, втративши три чверті свого загону, був узятий в полон. Поляки спалили Ладжин і вирізали всіх мешканців. Українська народня пісня згадує про те, як

*... Здибалися козаченьки в Ладжині, в лісі,
Не один там козаченько головою звісив.*

До середини березня 1703 р. повстання на Поділлі та Брацлавщині було придушене. Кілька козацьких і селянських загонів відступило за Дністер. Населення майже всього Побережжя — міст Калюса, Ушиці, Жванця, Могилева та багатьох містечок і сіл перейшло в Молдавію. Пішов туди й Шпак. Багато козаків і селян (особливо з Вінниці та

Умані)⁶⁰ пішло до Палія, але чимало залишилося в лісах та на островах р. Бога й продовжувало партизанську боротьбу.

Почалася жорстока помста переможців. Абазин був вбитий на палю. Усі повстанці, захоплені зі зброєю в руках, були покарані на смерть. Мешканці міст і сіл, що чинили опір полякам, були вирізані до одного. Особливо жорстоко придушував повстання київський воєвода Йосиф Потоцький. Він наказав відтяти ліве вухо всім селянам, запідозреним у повстанні. На Поділлі гродські суди засуджували на смерть населення цілих сіл. Подільський соймик 1703 р. ухвалив скоротити термін слобід до одного року, після чого селяни перетворювалися на кріпаків. Уся худоба селян Подільського воєводства була skonфіскована.⁶¹

Однак придушення повстання на Поділлі та Брацлавщині не припинило боротьби. Київщина залишалася в руках Палія і Самуся. Хоч Самусь (у січні 1704 р.) відмовився від гетьманства, але він залишився й надалі богуславським полковником. І він, і З. Іскра заявили Мазепі, що «когда бы ляхи имѣли на нас наступати, то поколь сил наших станет, будем от их наступления боронитися и как неприятелей оных разорять»⁶². Палій енергійно укріплює Білу Церкву, готуючися до зустрічі польського війська. На всі поради й накази царського уряду повернути Польщі Білу Церкву й припинити боротьбу, Палій відповів рішучою відмовою. «Ні ляхам, ні кому іншому я не здам Білої Церкви, хібащо мене звідти витягнуть за ноги», — казав він. Рішуча позиція, зайнята Палієм, справила на польський уряд велике враження. Польське військо не відважилося піти проти Палія, і місцевій шляхті залишалося тільки просити (в липні 1703 р.), щоб Палій дозволив їй повернутися до своїх маєтків і збиратися на соймики. По суті це було визнання Палія представником державної влади на Київщині. У 1703 р. Палій тримав у своїх руках Київщину і посилав свої загони на Брацлавщину та Поділля, де в наступному 1704 р. знову вибухло повстання.

Повстання 1704 р. почалося одночасно в різних місцевостях Правобережжя, переважно в Брацлавському й Подільському воєводствах. Селянські й козацькі загони нападали на маєтки в околицях Немирова, Умані, на Поділлі (загін у 600 чоловік на чолі з Шпаком, що повернувся з Молдавії), зокрема біля Кам'янця (селянський загін Ворони), на Наддністрянщині (селянські загони на чолі з сотником Палія Назуленком і запорожцем Корсунем), навіть коло Дубна.

Особливо велике повстання на чолі з сотником погребиським Грицьком Борисенком було в Немирові. Повсталі міщани й селяни Немирівщини (громади немирівські, ковалівські й прилуцькі) зорганізували козацькі сотні і розбили польське військо під Сенявою.

Отже, становище поляків стає знову загрозливим. 9 липня 1704 р. Мазепа, який був тоді з козацьким (лівобережним) військом під Павлоччю, писав царському урядові, що «гультайство» Палія грабує шляхту, роблячи це ім'ям гетьманського уряду. Це створювало дуже незручне становище для Гетьмана. Справа йшла не тільки про польську шляхту. Пожежа, як і в 1702 р., загрожувала перекинутися на Лівобережжя. Влітку 1704 р. на раді з Запоріжжі вирішено було знову зруйнувати старшинські салітрянні майдани коло Запоріжжя. Запорозька «голота» готова була виступити проти старшини та орендарів: «пойдем за Днѣпр в города арендарей бити», «идем конечно бити арендарей и панов, ибо уже батьков наших у плугов умучили, ими орючи», — все голосніше й рішучіше казали на Запоріжжі. За таких обставин Гетьман боявся з'єднання запорожців з Палієм, який, за відомостями Мазепа, «регенту моего (гетьманського) казаков подговаривает на общей совѣт» (себто на Генеральну Раду), кажучи: «Инако де, господа молодцы, господ своих и арендарев не избудете, разве общим совѣтом, как прежние наши чинили».

А тут ще натискували польські магнати. Недарма сучасник (Граб'янка) каже, що Мазепа «по намовѣ лядской о Палѣи начал промишляти». Король Август II наполягав перед гетьманом Мазепою, щоб той приборкав повстання Палія. Шляхтичі Брацлавського й Подільського воєводств раз у раз приїздили до гетьмана з настирливими проханнями допомогти їм повернутися до своїх маєтків, звідки їх вигнав Палій. Але Мазепа зовсім не

збирався задовольняти ці вимоги й прохання. У листі до Головіна в серпні 1704 р. Гетьман писав: «Никгда бы ляхи не показали себя способными справиться з бунтовщиками, понеже самые подданные их к бунтам склонны и не хотят долге ига лядского над собой терпеть. Как уже из чотырох городов: Винницы, Бершава, Ягорлыка и Новоконстантинова приѣзжали подданные ко мнѣ и просили, чтоб я позволил им губернаторов своих вон выгнати, не могучи болш терпеть несносных грабительств».

У липні 1704 р. Мазепа з козацьким військом перейшов кордон і вступив у Київське воєводство. В універсалі 12 липня 1704 р. Гетьман повідомляв про те, що йде не для порушення «вічного миру» або шляхетських прав, тим більше не «для того, абысмо тым нашим военным марсом, в сих наибарзѣй пограничных краях, яковую своевольному народови до седици и бунтов противко панов и державцов своих и до выламаня ся з належитого послушенства и подданства подавали окказию и отуху». Він заявляв, що йде на допомогу Речі Посполитій проти шведів, і пропонував панам, «абы их милости безпечне, без наименшее тревоги, на добрах своих ойчистых, дѣдичных и яким же колвек правом набытых седѣли, в належитой подданных своих послушенства клюбѣ держали, спокойно оными владѣли и, гдѣбы колвек межи оными вчиналося яковое до ребеліи шемране, владзою своею, ведлуг воли и уподобання своего ж, оных от того повстягали». Мазепа застерігав «посполитый... народ», «абы, в належитом ку паном, державцем и поссессором своим послушенствѣ знайдуючися, наименшого нигдѣ не вчинали до бунтов шемраня». Гетьман загрожував, що, в разі заворушень, «сами роскажем оные всмиряти и, яко неприятелей, таковых бунтовников зносити».

Незабаром після того Гетьман сповіщає царя про те, що «бунты около Богу и Днѣстра усмирились, и всюды как губернаторы по мѣстам и мѣстечкам, так и шляхта по своим селам сидят безопасно и подданных своих взяли в надлежащее послушаніе». Шляхта Київського воєводства на соймику в жовтні 1704 р. висловила гетьманові Мазепі подяку за допомогу.

Але справжнього спокою на Правобережній Україні не було. Року 1705 «свавільні купи» так званих «опришків», або «левенів», з'являються на території Подільського воєводства. Подільська шляхта, не покладаючи великої надії на гетьмана Сенявського, звернулася 5 серпня 1705 р. до Мазепи з проханням стримати козаків полків Самуся, 3. Іскри й Шпака від насильств над шляхтою, подібних до тих, що були в 1704 р. Гетьман міг відповісти на це тільки пригадкою, як жорстоко поведився з українською людністю Правобережжя Сенявський, придушуючи в 1703 р. повстання між Богом і Дністром. Він добре знав, що тамтешня людність не хоче польської влади, волюючи, за її власними словами, бути під бусурманами, а навіть «під самим Люципером».

Так тривало й далі. Року 1707 частішають скарги на розгром козаками Самуся шляхетських маєтків у Подільському воєводстві (зокрема в Лятичівському повіті). По деяких місцевостях Київського й Брацлавського воєводств селяни до 1707 р. не допускали шляхту до володіння її маєтками.

4. Мазепа і Палій

Проблема взаємин Мазепи і Палія, а властиво конфлікту між ними, що закінчився ув'язненням Палія й засланням його до Сибіру, завжди цікавила українську історіографію. Фактичний бік відносин між Гетьманом і фастівським полковником більш-менш докладно встановлений у працях В. Антоновича, М. Костомарова, В. Вовк-Карачевського, М. Андрусяка, Б. Крупницького, Н. Полонської-Василенко та інших. Щоправда, не всі ще документальні матеріали в цій справі (зокрема, листування Мазепи з московським урядом) повністю опубліковано, а головне серед дослідників немає одностайної думки та оцінки тогочасних подій на Правобережжі та відносин між двома українськими

провідниками на обох боках Дніпра. Якщо народницька історіографія цікавилася переважно соціально-економічними питаннями, вбачаючи причину конфлікту в глибокій суперечності «демократизму» Палія й «аристократизму» Мазепи (в цьому напрямі пішла й советська історіографія, вульгаризуючи своїм звичаєм «клясовий» бік справи, а останнього часу додаючи ще й фантастичну антитезу «польонофіла» й «польського агента» Мазепи — й запеклого ворога Польщі Палія), то новітня українська історіографія шукає відповіді на це питання насамперед у політичних розбіжностях між Мазепою і Палієм, зокрема на терені Правобережжя. Звичайно, чимало деталей і епізодів ще не з'ясовано. І все ж, на нашу думку, загальна картина цілком ясна.

Проблема Правобережжя водночас єднала й роз'єднувала гетьмана Лівобережної України й білоцерківського шляхтича Івана Мазепу та борзенського козака й білоцерківського полковника Семена Палія. Кровним зв'язком поколінь, власною довголітньою діяльністю, українською державницькою традицією зв'язаний був з Правобережжям Мазепа. І особисто для нього, і для голови Української держави доля Правобережної України не була чужа. Що більше, приєднання Правобережжя до Гетьманщини й відновлення української державної влади на Правобережній Україні було, від початку аж до кінця гетьманування, одною з найголовніших цілей політики гетьмана Мазепи. Й чим ближче стояв він до здійснення цієї мети, тим більш авторитарною ставала його поведінка, тим менш готовий він був іти на компроміси, тим рішучіше й безоглядніше боровся проти всяких перешкод на своєму історичному шляху.

Палій не мав такого глибокого коріння на Правобережжі, як Мазепа. Але майже вся його діяльність як вояка й колонізатора пройшла на цій старій козацькій землі, зрошеній його кров'ю й управленій його працею. Вона стала його землею, і він, тільки він, як «справжній козак і вождь козацького народу», мав порядкувати тут. Він міг пактувати з польським урядом або з польськими магнатами, хоч знав, що тривалої згоди з ними не буде. Він щиро прагнув об'єднання не лише своєї Фастівщини, а й цілого Правобережжя зі своєю рідною Гетьманщиною, хоч і не всі тамтешні порядки були йому до вподоби, й він нерідко критикував свого «найвищого вожа» (як він називав Мазепу) й «гетьмана обох боків Дніпра» (1700). Але господарем Білоцерківщини мусів залишатися він.

А втім, справа була не лише в самих особах Мазепи й Палія та в їхньому індивідуальному підході до проблеми Правобережжя. Ясна річ, годі заперечувати, що Гетьман і полковник були речниками двох відмінних соціально-політичних концепцій, і що той суспільний лад, який заводив Палій на підвладній йому території, не був цілком тотожний з укладом Гетьманщини. Проте не треба думати, що Палій був промотором якогось абстрактного запорозького ідеалу — «без хлопа і без пана», і соціально-економічний устрій Паліївщини не так-то вже й різнився від Гетьманщини. Відміна була не так у самій суспільній системі двох частин тогочасної України, як у ставленні до цього з боку Мазепи й Палія. Мазепа був репрезентантом старої правобережної старшини доби Хмельницького і Дорошенка, яку трагічні події Руїни зігнали з вітчизни та дідици — і загнали — іноді «с семью только своей фамилии персонами... верховыми лошадьми» (Ф. Кандиба)⁶³ — на лівий берег Дніпра. Всі ці Лизогуби, Гамалії, Кандиби, Мокієвські, *Бутовичі* й багато інших старшинських фамілій залишили за собою на Правобережжі, зокрема на Паліївщині, не тільки свої предківські і власною працею набуті маєтки, яких вони ніколи не зрікалися⁶⁴, але й десятиліття своєї попередньої військової і державної діяльності якої вони ніяк не могли забути. Чимало з них хотіли повернутися назад і мали на це повне право. Хіба міг гетьман Мазепа зігнорувати це — їхні права, їхні прагнення, врешті, їхні сантименти? Ці люди були керівними діячами Гетьманщини, до якої хотів прилучити Правобережжя Палій, зберігаючи не тільки встановлений ним там лад, але й свою старшину, здебільшого його родичів, цих *homines novi*, що їх створили і він сам, і вони самі, і трагічна, але славна історія Паліївщини. Чи було місце там для старих господарів, коли ціле життя було в руках нових⁶⁵? Мабуть, це було ясне і для Мазепи, і

для Палія. Двом великим діячам тогочасної України не було місця на Правобережжі. І коли Мазепа ступив твердою ногою на свою предковичну землю, Палій мусів уступитися.

Та інтереси Мазепа й Палія колідували не тільки на Правобережжі. Їх розділяло ще Запоріжжя, що його підпорядкування гетьманському регіментові, а принаймні консолідації гетьманської й запорозької політики завжди прагнув Мазепа. Палій користувався на Січі великою популярністю, мало того, був своєю людиною для запорожців. І його бойові подвиги, колись близько зв'язані з Запоріжжям, і його діяльність на Правобережжі, а зокрема боротьба проти польської шляхти, — все це в очах січовиків було повною протилежністю Мазепі. Не маючи й не бажаючи мати власних авторитетів, Запоріжжя охоче користувалося авторитетом «батька Палія» й залюбки протиставляло його «вітчимові» Мазепі. Мабуть, саме на Запоріжжі й виникла думка про гетьманство Палія.

Майже на всі політичні шляхи Мазепа лягала тінь Палія. З'єднати Гетьмана з фастівським полковником — на довгу мету — було неможливо: раніш чи пізніш був неминучий конфлікт і розрив між ними. Й коли в 1703 р. тінь Палія, пов'язаного зі шведофільськими колами Речі Посполитої, почала насуватися на останній і вирішальний — шведський шлях Мазепиної політики, розрив стався навіть раніше, ніж повністю назрів конфлікт. «Залізна логіка обставин» була, справді, сильніша за «персонально-психологічні мотиви» (Крупницький) діячів та їхньої людської й громадської поведінки.

Перший крок у цьому напрямкові зробив, мабуть, Мазепа. Незважаючи на свої приятельські відносини з Палієм, Гетьман завжди ставився до нього з певним упередженням і не раз перестерігав Москву щодо Палія. Так було, зокрема, в 1693 р., і «чорна кішка», яка, на думку Костомарова, пробігла між Мазепою й Палієм у 1694 р., була, звичайно, не перша. Ще більші застереження проти Палія помітні в Гетьмана з осені 1695 р., коли покращали взаємини між фастівським полковником і поляками. Крупницький вважає, що 1699 р. був критичним роком (Krisenjahr) у відносинах Мазепа й Палія. Але справді критичним моментом було, мабуть, повстання 1702-1703 рр. і позиція Палія, як лідера того повстання, зокрема щодо Польщі. У звідомленнях Гетьмана до Москви 1703-1704 рр. рясно політичних і персональних закидів та обвинувачень на адресу Палія. Особливо турбували Мазепу зв'язки Палія зі шведофільською партією в Польщі і можливість погодження Палія з польським урядом. «Якщо Палій самовільно зійдеться з ляхами, добра від того не буде: через людей нашого походження вони на цей бік (Лівобережжя) вогонь вскинуть», — писав Гетьман на початку 1704 р. Наприкінці березня 1704 р. Мазепа писав Головінові, що він хоче «вхати в Київ, жебы Палгя звабивши з Бьлой Церкви албо в руцѣ его взяти, албо в первое против поляков недобрехотство повернути». «Бо, — пояснював Гетьман, — если так з Палгем не поступити, то скорѣй Малороссійскому краю вящшаго зла от его сподѣватися, нежели от заграничных неприятелей, як чрез готовый и способный инструмент як на Запорожьи, так и тут на Украинѣ свое злое намѣреніе снадно будет полякам исполнити, маючи себѣ готовое пристанище в Палгевой нынѣшней державѣ». Гетьман, мабуть, мав уже готовий плян щодо Палія. «Если теда уваблю его, Палгя, з подручными его до себе в Киев и прійму в свои руки преже именованнаго совершеннаго царскаго указа, его оковавши за караулом отослати в Батурын, чи инак з ним поступити?» — запитував він Головіна і, на всякий випадок, «докладав»: «же сквапливе з ним так не поступлю, аж совершенно довѣдаюся о его з Любомирскими через ротмистра теперъ свѣжо в Хвастовѣ будучого учиненных трактатах, то есть певно, же отдался цѣлком в их протекцію и оборону...»

Це писалося до Москви, що воювала тоді зі Швецією, але не тільки для Москви. Завдяки своїм зв'язкам зі шведофільськими магнатами Польщі, Палій одбивався від рук Мазепа, виходив на шляхи, незалежні від лівобережного гетьмана. Ці шляхи вели до Польщі і Швеції, але за певних обставин могли повести Палія — поза плечима Гетьмана — в іншому напрямкові — до Москви⁶⁶.

Але назовні стосунки між Гетьманом і Палієм були нібито нормальні. У половині червня 1704 р. Палій приїхав до гетьманського табору коло Паволочі й супроводжував Гетьмана в дальшому поході на захід. Час минав у пересправах, бесідах та бенкетах, але ні згоди, ні довір'я вже не було. Палій не крився зі своєю критикою щодо порядків на Гетьманщині й особисто щодо Гетьмана. В Мазепи чимраз більше накопичувалося різних — і справжніх, і, мабуть, вигаданих — доказів нелюдяності старого співробітника. Гетьман хотів спекатися Палія, посилаючи його до Москви й складаючи тим самим відповідальність за його долю на московський уряд. Але Палій відмовився, підозрюючи небезпеку. Тоді наприкінці липня⁶⁷, під Бердичевом, Гетьман наказав заарештувати Палія, а згодом відіслав до Батурина, де Палій був ув'язнений⁶⁸. Перебуваючи в Москві на початку 1705 р., Гетьман радив цареві забрати Палія з України, де «многіе его жалют и переговорают», до Росії й тримати його де-небудь далі від Москви. У березні 1705 р. Палій і Семашко були привезені до Москви, а 30 травня цар наказав заслати Палія до Єлисейська. Та незабаром (30 липня) це було замінено засланням до Томська, а фактично — до Тобольська, де Палій перебував до кінця⁶⁹ 1708 р., коли Петро I наказав повернути його на Україну, щоб використати ім'я й авторитет козацького героя для боротьби проти Мазепи⁷⁰. Наприкінці березня 1709 р. Палія перевезено було до Воронежа, де тоді був Петро I. *Палію було дозволено відвідати доньку в Києві*⁷¹. Палій брав участь у Полтавській битві як охочекомонний полковник у війську гетьмана Івана Скоропадського і переслідував шведів до Переволочни. У вересні 1709 р. йому повернуто було уряд білоцерківського полковника. Але політична роля Палія була давно вже скінчена. Він помер у січні 1710 р. і навіть точна дата його смерті не збереглася в історії⁷².

1 серпня 1704 р., після арешту Палія, в універсалі до жителів Фастова Мазепа писав, що «оддаливши... для певных причин пана Семена Палія од уряду полковництва», він, Гетьман, призначає на його місце Михайла Омельченка. Помічники Палія або були заарештовані разом з ним (Семашко), або визнали переворот (К. Часник, небіж Палія⁷³, і А. Танський, зять Паліїв⁷⁴). Козаки, що були в Білій Церкві, не хотіли підкоритися гетьманському наказові: «поки не уздрим нашого батька (Палія), поты не поддамось гетманству», — казали вони. Але сили були нерівні, і незабаром Правобережна Україна опинилася під безпосередньою владою гетьмана Мазепи.

5. Гетьман Мазепа — володар Правобережної України

Ліквідація Палія зробила гетьмана Мазепу фактичним володарем Правобережної України, принаймні в межах правобережної частини держави Богдана Хмельницького. Польща, значна частина якої була окупована шведами, знесилена міжусобною боротьбою окремих магнатських угруповань, була неспроможна відновити свою владу на Правобережній Україні, що й далі залишається в руках Мазепи. Щоправда, польський уряд весь час домагається евакуації звідти українського (гетьманського) війська або принаймні передачі правобережної Наддніпрянщини польській військовій та цивільній адміністрації. Але всі польські заходи в цій справі перед Гетьманом і царем були даремні.

Незважаючи на накази царя, Мазепа твердо стояв проти польських домагань, доводячи Москві, що вдержання Правобережжя під українським (і її ірсо московським) володінням конче потрібне під час війни зі Швецією — навіть в інтересах самої Польщі, як московського союзника. Зрештою, на цю позицію стає й московський уряд. Петро I, формально наказуючи Мазепі повернути Правобережжя Польщі, в секретних інструкціях (приміром, з 20 вересня 1707 р.) з'ясовував Гетьманові інтереси російської політики на цій території, які не дозволяли повернути її Польщі. Такими інтересами цар вважав: можливість комунікації з польськими прихильниками Москви на Правобережжі; потребу вільного руху російського війська під час можливої (по закінченні шведської) війни з

Туреччиною; нарешті, позбавлення Польщі змоги, володіючи Правобережжям, шкодити Росії у зносінах з Туреччиною і Кримом.

На жаль, становище Правобережжя під гетьманською адміністрацією (1704-1712) ще мало досліджене. Гетьман Мазепа зберігає тут полкову організацію й значно поширює її. Року 1708 тут було сім полків: Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський і Могилівський. На чолі цих полків були або старі полковники, які перейшли під регімент Мазепи (Самусь у Богуславі), або нові, ним призначені з місцевої старшини (М. Омельченко у Білій Церкві, Г. Іваненко у Брацлаві ⁷⁵, Сава Волошин у Могилеві) ⁷⁶ або (пізніше) з старшини лівобережної, яка, очевидно, мала замінити колишніх паліївців. Так було призначено генерального осаула Гамалію до Білої Церкви ⁷⁷, А. Кандибу до Корсуня й Умані, К. Мокієвського до Чигирини. Головним осередком козацької адміністрації Правобережжя була Біла Церква, де був поставлений сердюцький полк Бурляя. Там же була резиденція Гетьмана під час його перебування на Правобережжі. Мазепа зміцнює укріплення Білої Церкви, перевозить сюди частину гетьманських клейнодів ⁷⁸ і своїх скарбів ⁷⁹. Взагалі можна думати, що він намічав зробити тут, у центрі об'єднаної Української держави, сталу резиденцію гетьмана і українського уряду.

Разом з тим Мазепа дбав і про налагодження господарського життя на Правобережжі. Ми мало знаємо про цю сторінку його діяльності на цьому терені, та й ті скупі відомості, що збереглися про це, належать вже часам після зриву з Москвою. Зрештою, не було досить часу на мирне господарче будівництво. Київський губернатор князь Д.М. Голіцин писав канцлерові Головкіну 21 листопада 1708 р.: «на сей сторонѣ Днѣпра поселень: многія мѣстечки и села, и деревни от Києва даже до Бугу и до Днѣстра, меж которыми старинные мѣстечки, которыя были под поляками, и в оныя посажены ево, Мазепины, слуги, и всѣ голдуют ему и за истинну признают. На сей сторонѣ поселено жителей с 50000...». Білоцерківський полковник М. Омельченко, який перейшов на бік Москви, писав цареві 9 грудня 1708 р., що Мазепа «старост всю да по Украинѣ по мѣстечках и селах своѣх понасылал... показанщину от козаков, десятину бчолную, не уважаючи, чи пятеро, чи четверо, выбирал, панщину уставичную, хоч козак на службѣ, тут дома робили и неудобные тяжести и незносніе долегливости убогим козакам чинил». Хоч фарби тут дещо згущено, але загальна картина, мабуть, така й була. Принаймні козацька старшина в Бендерах вже після смерті Гетьмана казала наприкінці 1709 р., що Мазепа «...понастановляв усюди своѣх економів, як ось у полках Білоцерківському, Чигиринському, Брацлавському й інших, і вони всі щорічні доходи з оренд і мит, належні до військового скарбу, збирали для приватного скарбу пок. Гетьмана...». Канцелярист Григорій Григорович свідчив (під московською владою, 26 липня 1709 р.), що «з заднѣпрских полков аренды збирать положено тому лѣт с пять и болѣ, с Хвастова с принадлежностями по 2.000 (золотих), с Корсунщины, с Чигиринщины и Каневщины по 15.000, а з Бѣлой Церкви было отдано Згуру и только один год прошлой, а сколько положено, того он не вѣдает». За словами Григоровича, оренда йшла до військового скарбу.

Вже ці фінансові заходи Гетьмана вказують на те, що Мазепа запроваджував на Правобережжі в основі той самий суспільно-економічний лад, який існував тоді на Гетьманщині. Це стверджує також практика земельних надань на Правобережжі. Хоч Мазепа, очевидно, визнавав старі володіння козацької старшини на Правобережжі — про це свідчить вже призначення місцевими полковниками колишніх правобережан (А. Кандиба, К. Мокієвський), — але, здається, фактично реституція цих володінь не відбулася і, будь-що-будь, відкладалася до слушного часу. Можливо, що це пов'язане було з різними правовими формальностями або з обов'язком заселення спустошених колись маєтків; в кожному разі, Гетьман волів тримати цю територію і тим самим доходи з неї під своєю контролем.

Зате Гетьман надає маєтності на Правобережжі новій старшині, ним призначеній, а також монастирям, зокрема київським. 27 січня 1706 р. він видає універсал полковникові брацлавському Г. Іваненкові на «спустьбное мѣстечко Бурки (Борки) в уѣздѣ Чигиринском». 26 грудня 1706 р. гетьманським універсалом надано було компанійському полковникові Антонові Танському села Яхни й Микитинці в Корсунському повіті з правом на повинності посполитих. *Року 1707 Гетьман Мазепа ствердив Михайлові Булавіці «властние отчистне, дѣдизние и своим стараньем нѣбитие грунта» в м.Каневі*⁸⁰. Універсал Мазепи (чи не Скоропадського (?)) Степанові Бутовичеві 19. XI. 1708 р. (див. Модзалевського I т.(?)) на маєтки, зокрема на чигиринські трунти й млини на р. Тясміні, які одержав од короля Яна Казимира 1649 р. дід С.І. Бутовича шляхтич Богдан Бутович (м. Колонтаїв на Чигиринщині) 17.XI.1708 р.⁸¹ цей універсал було стверджено царевою грамотою. Лівобережна старшина також цікавиться господарчими можливостями Правобережжя, й Гетьман сприяє цьому, дозволяючи заводити тут салітряні майдани (прилуцький полковник Д. Горленко 1707 р. коло Лебедина), пасіки, хутори⁸² тощо. Мабуть, з доручення Мазепи, Василь Лукомський (батько історика Степана Лукомського) був «осадчим» цілого Уманського повіту⁸³, зокрема, осадив Умань, Ладизин, Монастирище, Маньківку, Буки та інші містечка, за що був призначений уманським отаманом і наказним сотником (1709). Гетьманські дозорці дбають про заселення гетьманських корсунських і драбівських маєтностей (1706).

Ця широка господарча діяльність Мазепи на Правобережжі була обірвана подіями 1708-1709 рр.

Хоч на короткий час, Правобережна Україна була в руках Мазепи. Титулярний «гетьман обох сторін Дніпра» став їх реальним володарем. Але тільки володар незалежної Української держави міг володіти Правобережжям, а разом з тим і всією Україною.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ VI

¹ За даними інвентаря і люстрації 1690 р. — Державна публічна бібліотека УССР, відділ рукописів, документи Інституту польської культури.

² Київський Центральний Архів Давніх Актів (КЦАДА), актова книга 5, арк. 205-205 зв.

³ КЦАДА, акт. кн. 3219, арк. 332 зв., 338 зв. — 339.

⁴ КЦАДА, акт. кн. 3219, арк. 710 зв.

⁵ КЦАДА, акт. кн. 25, арк. 256 зв. — 257 зв. (Рудня Радча 1706 р.); акт. кн. 26, арк. 310 зв. — 311 (Рудня Лугинківська 1708 р.); тощо.

⁶ Таблицю складено за даними Т. Чацького, *Dziela*, t. II, 244, таблиця.

⁷ Для 1715 р. взято загальну кількість хлібного експорту Гданська (по 4 видах збіжжя). Трохи відмінний відсоток (2,7%) подає А. Ярошевич — «Капіталістична оренда на Україні за польської доби» — «Записки соціально-економічного відділу УАН», V-VI, Київ, 1927, ст. 210.

⁸ Польський уряд згодом тлумачив цю статтю «вічного миру» так, нібито в ній мова мовиться лише про королівські маєтки, бо «шляхтичу и его праву сам король не может ничего в противность указать, и всякій шляхтич в имѣніях своих волен».

⁹ Лише на Поділлі і в Галичині актові книги, як і раніше, провадилися латинською мовою.

¹⁰ Євстафій (Остап) Гоголь (+ 1679), старого волинського шляхетського роду (гербу Любич), ротмістр панцерної козацької хоругви в Умані, який 1648 р. перейшов на бік Хмельницького, полковник

Уманський полковник Подільський (1654-1674, з перервами), полковник Могилівський (1674, 1676) полковник Димера (?), правобережний гетьман польський (1676). Помер ченцем Межигірського монастиря і там похований.

- ¹¹ Степан Куницький (+ 1684) з 1648 р. — у Хмельницького, з правобережного (мабуть, брацлавського) шляхетського роду, одна галузь якого переселилася на Лівобережжя в першій половині XVII ст. Але Липинський (*Z dziejów Ukrainy*, с. 264-265) каже, що Куницькі з Галичини, шляхта герба Сас (з XV ст.). Одружений з удовою миргородського полковника й генерального судді Григорія Лісницького (+ 1664), [брав] участь [у] Хмельниччині, згодом полковник переяславський (?), служив у Дорошенка й виконував різні дипломатичні та приватні доручення (посольства до Многогрішного 1671 р., до Польщі 1673 р., до Туреччини 1674 р. тощо). Староста немирівський (1677, 1678), листувався з Самойловичем, інформуючи його про події на Правобережжі. Король Ян Собеський призначив його головним осадцею на польській частині Правобережжя, що викликало конфлікт між Куницьким і Самойловичем. В 1683-1684 рр. — польський козацький гетьман на Правобережній Україні. Під час походу на Буджак у кінці 1683 р. був розбитий татарами. За цю поразку, яка коштувала його військові великих втрат, був забитий своїми козаками на початку 1684 р. З Куницьких брали участь у Хмельниччині: Степан, Василь, Федір, Анастасій, Дмитро і Іван (потім згаданий 1672 намісником у Ромні). Див. *Z dziejów Ukrainy*, с. 264-265.
- ¹² Андрій Могила, козацького роду з Лівобережжя (чи не з м. Мени?), польський козацький гетьман на Правобережній Україні (1684-1689). Року 1689 був забитий своїми козаками. Про його цікавий лист до Папи Інокентія XI з 8 травня 1684 р. — див. розвідку о. д-ра І. Назарка ЧСВВ, Блаженний Папа Інокент XI і Україна — відбитка з «Логос», Йорктон (Канада), 1958.
- ¹³ Про гетьмана Гришка (1689-1692) докладніших відомостей не маємо. Його наступником був Самусь (див. далі).
- ¹⁴ Захар Юрійович Іскра, правнук гетьмана Я. Острянина й небіж полтавського полковника І. Іскри, козацький полковник на Правобережжі (1680-ті роки); полковник корсунський (1692-1708). Був заарештований 1708 р. у зв'язку зі справою Кочубея та Іскри. Сотник погарський (1709-1712) (*Шутой*, с. 311, каже про погарського сотника Іскру, 1708 р. (?), стародубівський полковий обозний (1714-1721). Згадка про нього, як «полковника Кодацького», у грамоті короля Августа II 1699 р. — це, очевидно, непорозуміння: не «кодацький», а «козацький».
- ¹⁵ Самійло Іванович Самусь, полковник Богуславський (1688-1713 в *УРЕ 1685-1711*) «Полковник Богуславського полку Самусь (надр[уковано] Самук), да того полку обозной и писарь, да Самусь сын, который был при изменнике Орлике за полковника, пойманы и многие из них прелестные письма найдены». (Це писав Петру I ген[ерал]-лейт[енант] Голицин з Богуслава 16.IV. 1711 р. — *Письма и бумаги Петра Великого*, т. XI, ст. 216, пр. 2. Правобережний гетьман (1692-1704).
- ¹⁶ Андрій Абазин, родом з Молдавії, полковник брацлавський (1690-1703 в *УРЕ 1692-1703*). Один з керманічів повстання 1702-1703 рр. Взятий поляками в полон, був вбитий на палю 1703 р.
- ¹⁷ ГАФКЭ, «Малорос. подл. акты», ч. 605.
- ¹⁸ Походження С. Палія з м. Борзни остаточно доведене в новітній студії проф. Н.Д. Полонської-Василенко «Палій та Мазепа» (Авгсбург, 1949). У Борзні 1694 р. жив рідний брат С. Палія — Федір Пилипович, мабуть, борзеньський міщанин, і згадується «гай отчистий» над р. Сорокою. Але це, звичайно, не виключає можливості правобережного походження антенатів фастівського полковника. Пізніша (1775) версія про те, що родовим ім'ям С. Палія було Гурко, не має жадного документального підтвердження.
- ¹⁹ Думка Покійного М. Возняка (*М. Возняк, Кто був автор т.зв. Литопису Самовидця? — ЗНТШ*, т. СЛІІІ, Львів, 1935, с. 42, 49), яку приймає д-р М. Андрусак, що дорошенківський піхотний полковник Семен, згаданий 22.II 1671 р., то був Семен Палій, не підперта документальними доказами і взагалі викликає поважні сумніви. Зрештою, в оточенні Дорошенка було кілька старшин з іменням Семен (приміром, Семен Тихий, посол Дорошенка до Москви 1676 р., Семен Богаченко та інші). До речі, Семен Палій був полковником охочекомонним.
- ²⁰ Це, мабуть, неточно (за Антоновичем). Гадаю, що А. Танський одружився з донькою Палія — Мартою значно пізніше (може, вже в кінці XVII або на початку XVIII ст.).
- ²¹ ГАФКЭ, «Малорос. подлин. акты», ч. 473.
- ²² КЦАДА, акт. кн. 2, арк. 212 зв.
- ²³ КЦАДА, акт. кн. 6, арк. 324 зв.
- ²⁴ Станислав Дружkevич, королівський полковник, каштелян холмський (1683-1692), і Бальцер Вільга, наступник Дружkevича (1693-1696), були королівськими комісарами для козацьких справ на Правобережжі.
- ²⁵ ГАФКЭ, «Малор. подлин. акты», ч. 997 (982).
- ²⁶ ГАФКЭ, «Малор. подлин. акты», ч. 996 (981).
- ²⁷ Збірка рукописів проф. Н.Д. Полонської-Василенко в Києві.
- Існують дві версії про звільнення С. Палія з польського ув'язнення. Одна, мовляв, українська, яка каже, що Палія визволили віддані йому козаки (про це оповідають Граб'янка і Величко), походить од самого Палія та його оточення (листи Палія до київського воєводи кн. М.Г. Ромодановського з 16 квітня 1690 р.

й зізнання козака, який привіз до Києва ці листи). Друга версія — польська — спирається на листування короля Яна Собеського й польських достойників і пояснює звільнення Палія наказом короля. Можна погодитися з проф. Н.Д. Полонською-Василенко, яка каже, що «розв'язати це протиріччя можна буде лише тоді, коли знайдуться нові, докладніші матеріали» («Палій та Мазепа», с. 8). А втім, на нашу думку, коли відкинути дефінітивний характер обох версій, вони не так-то вже й суперечать одна одній, і їх, зрештою, можна погодити.

- ²⁸ Невідомо, коли й де Палій познайомився з Мазепою. Спочатку, мабуть, між ними були лише листовні зносини. Але в 1690-х роках Палій кілька разів бачився з Гетьманом на Лівобережжі, зокрема 1692 р. (у Баришівці), 1693 р. (в Лубнях), 1694 р. (у Батурині), 1698 р. (у Батурині, на весіллі І. Обидовського).
- ²⁹ ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 59, арк. 139-141, 150, 157 та інші.
- ³¹ Наприклад, 14 червня 1690 р. Палій сповіщав київського полкового осаула Барановського «о приході татарской орды под Рокитно» (ГАФКЭ, «Малор. подлин. акты», ч. 683).
- ³¹ Збірка рукописів проф. Н.Д. Полонської-Василенко в Києві.
- ³² Ibid.
- ³³ Павло Апостол-Щуровський, на думку В. Модзалевського, молдавського походження (одного роду з Д. Апостолом), польський козацький полковник на Правобережній Україні (1685-1692). Року 1692 був забитий своїми козаками, які перейшли на бік Палія. *Переяславський полковник Опанас Щуровський (1663), страчений у Борзні 18. IX. 1663 р.*
- ³⁴ ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 64, арк. 67.
- ³⁵ Палій мав близьких родичів серед кримської аристократії, бо його рідна сестра була дружиною якогось татарського мурзи. Її син Чора-мурза навіть приїздив 1699 р. до Фастова відвідати свого славнозвісного дядька. *Сергієнко (ст. 60) згадує в 1697 р. за сотника фастівського (?) Саву Безпалого «ишуряка» Палія.*
- ³⁶ Року 1693 Мазепа пропонував цареві відрядити Палія в досить небезпечний похід на допомогу валаському (мунтянському) господареві, але царським указом це не було дозволено з огляду на небезпеку повного знищення козацького війська великими турецько-татарськими силами. Див. ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 67, арк. 443-444, 445.
- ³⁷ ГАФКЭ, «Малор. подлин. акты», ч. 812 (799), 1691 р.
- ³⁸ ГАФКЭ, «Малор. подлин. акты», ч. 878 (863), 1693 р.
- ³⁹ КЦАДА, акт. кн. 7, арк. 98 зв. (1697 р.).
- ⁴⁰ Князі Любомирські — Єронім, каштелян краківський, гетьман великий коронний; Юрій, коронний підкоморій; і Домінік-Юрій, коронний обозний.
- ⁴¹ КЦАДА, акт. кн. 25, арк. 64⁷.
- ⁴² Про Д. Братковського — див. В. Липинський, Daniel Bratkowski («Przegląd Krajowy», Київ, 1908) і українське видання: Данило Братковський і його доба, Київ, 1909.
- Є відомості про зв'язки з Палієм шляхтича Самійла Шумлянського.
- ⁴³ Це, мабуть, той самий Юрій Косович (XVII ст.), що його нащадки переселилися на Лівобережжя і в XVIII ст. були в складі старшини Стародубівського полку.
- ⁴⁴ ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 62, арк. 346/443; *Дядиченко, с. 242-243.*
- ⁴⁵ *Червень 1699 [р.] (Сергієнко, с. 61).*
- ⁴⁶ Тиміш (Тома) Барабаш-Кутиський, польський козацький полковник, що десь у половині 1690-х років перейшов на бік Палія.
- ⁴⁷ *Сергієнко (с. 61), каже про Волинь і датує першою половиною 1702 р.*
- ⁴⁸ *Сергієнко (с. 61), датує кінцем липня.*
- ⁴⁹ Семашко, пасинок Палія, один з найближчих його помічників, зокрема під час повстання 1702-1704 рр., пішов з ним на сибірське заслання.
- ⁵⁰ ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 86, арк. 441, 510, 541 зв. і далі.
- ⁵¹ Про цих ватажків бракує докладніших даних. Відомо тільки, що Палладій був «гетьманським ротмістром», Валазон «бувшим суддею Куманським» (?), а Степан Рингаш називається Ямпільським.
- ⁵² ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 86, арк. 693-694 (лист до С. Палія від його наказного полковника Михайла Омельчснко). *Сергієнко (с. 61) датує 16 жовтня [і додає до Самуся й Іскру].*
- Михайло Омелянович Омельчснко, родом з Правобережжя, посвоячений з Палієм (родич його дружини), був призначений Мазепою полковником білоцерківським (1704-1709) й хоч 1708 р. перейшов на бік Москви, був усунутий з полковництва, коли воно (у вересні 1709 р.) було повернуте Палієві. Бунчуковий товариш (1726). *Жив у Батурині. Військовий товариш Михайло Білоцерківець іде посланцем до Москви в квітні 1671 р. (АЮЗР, т. IX, с. 386). Але сумнівно, що це був Михайло Омельчснко. Голобуцький та інші совітські історики називають його родичем Мазети що, звичайно, помилка. Нащадки Михайла Омеляновича (Омельчснко) полк[овника] Білоцерківського були Білоцерківські (герб Пржиятель відм.). — Лук[омський] і Модз[алевський], Гербовник, ст. 22; табл., ст. XXXIII. Див. Список Черн[игівського] дворянства] 1783 р.*
- «Стефан Сулима за Гадяцьким договором був nobілітований і одержав прізвище Омельчснко» (К. Стецюк, с. 179, прим. 1). Чи дійсно так? Див. родовід Сулим (В. Липинський. Z dziejów..., с. 266). Див. Vol[umina] leg[um], [т.] IV, [с.] 303.

- ⁵³ Сергієнко (с. 61) датує 7 жовтня і каже про [відгомін] (?) повстання 1702 р. в Галичині на Лівобережжі й Запоріжжі.
- ⁵⁴ Сергієнко датує 10 листопада, а [облога тривала два місяці] (с. 61).
- ⁵⁵ J. Janczak: «Powstanie Paleja. — «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wroclawskiego, seria A, q 23, Historia III, S. 79-155; W. Tomkiewicz, O skladzie spolecznym etnicznym Kozaczyzny ukraińskiej na przelomie XVI-XVII wieku. — «Przegląd Historyczny», XXXVII, 1948, (s. 253); Haintz O. König Kar! XII von Schweden. Berlin 1936. Bd I; Lewitter L.R. Mazeppa. — «History Today», London 1957, vol. VII, q 9.
- ⁵⁶ ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 86, арк. 579-582. Див. *ibid.*, 594-596.
- ⁵⁷ *Ibid.*, арк. 635.
- ⁵⁸ Федір Олексійович Головін, фельдмаршал і адмірал, начальник Посольського приказа (канцлер) (1700-1706).
- ⁵⁹ Мабуть, у зв'язку з тим, Август II надав Гетьманові (в жовтні 1703 року) орден Білого Орла.
- ⁶⁰ ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 94, арк. 364 зв., 81 зв., 85.
- ⁶¹ Сергієнко (с. 62), каже про знищення понад 10 тисяч повстанців, їх жінок і дітей на Поділлі і Брацлавщині.
- ⁶² ГАФКЭ, Кн. Малор. Приказа, ч. 94, арк. 90.
- ⁶³ «Перехід коштував Кандиби: не тільки втрати всього рухомого й нерухомого свого корсунського маєтку, але й крайнього страху в житті, розлуки й побоювання, тому що він, Кандиба, тільки з самими особами своєї рідні чоловічого і жіночого полу зміг насилу втекти від тодішньої кровожадної Дорошенкової погоні верхи на конях, упустивши при цьому й королівський польський привілей на шляхетство й герб і багато важних своїх документів про шляхетство і маєток». Це було у 1675 р. після 21.IX. і до 14.X. У Возняка («Хто є автор т.зв. Літопису Самовидця?» — ЗНТШ, т. CLII, с. 57) з покликом на «Памятную книжку Черниговской губернии. Чернигов 1862, с. 312. — Це, очевидно, стаття О. Лазаревського «Конотопская старина» це місце подано в українському перекладі і трохи інакше: «Кандиба тільки з самими особами своєї рідні чоловічого і жіночого полу зміг насилу втекти від тодішньої кровожадної Дорошенкової погоні верхи на конях, упустивши при цьому й королівський польський привілей на шляхетство й герб і багато важних своїх документів про шляхетство й маєток». Разом з Кандибою перейшов тоді на Лівобережжя й Уманський полковник Микита Синенко (Возняк, 56).
- ⁶⁴ Кандиби аж до кінця XVIII ст. пам'ятали за свої колишні володіння на Правобережжі. «Отческіе... тогочасніе грунта» згадуються в заповіті генерального судді Андрія Кандиби 1729 р. А син його — Данило Кандиба в своєму заповіті 1780 р. писав: «ежели случай открится к отыску или продажи наслѣдних моих по ту сторону Днепра, в Корсуні і околичностях оногo находячихся добр...».
- ⁶⁵ Маємо відомості про нехиті, а навіть ворожість до Палія з боку лівобережної старшини в 1690-х роках. Так було й пізніше. У «меморії», поданій цареві з доручення гетьмана І. Скоропадського генеральним писарем Семеном Савичем 27 липня 1709 р., «компанія» (військо) Палія, «которая до него отвсюду набрелася», названа: «та вновь Палѣем собранная наволочь».
- ⁶⁶ Недарма під час перебування Мазепи в Москві на початку 1705 р., коли Палій був ув'язнений у батуринському замку, Головін питав Гетьмана про можливість «нового Палія», який був би корисний для плянів московського уряду. Костомаров слушно каже, що Головін «давал тѣм гетману понять, что на случай признают не бесполезным и того Палѣя, котораго гетман домогался заслать подальше и безповоротнѣс». Така нагода трапилася менш ніж за чотири роки, коли Москва, справді, використала Палія — проти самого Мазепи.
- Сергієнко (с. 63) каже, що російський уряд (Головін) дав згоду на арешт Палія в листі з 30 квітня 1704 р.
- ⁶⁷ За іншими відомостями, 1 серпня. Сергієнко (с. 63) каже, що арешт відбув[ся] 31 липня.
- ⁶⁸ Все майно Палія (зберігся дуже цікавий опис його рухомого майна) було skonфісковане.
- ⁶⁹ листопада (Сергієнко, с. 64).
- ⁷⁰ «Здѣшней народ к нему (Палію) зѣло склонен и непрестанно ево напоминают», — писав кн. Д.М. Голіцин з Києва Меншікову 20 листопада 1708 р. А кн. Г.Ф. Долгорукий писав цареві 3 березня 1709 р., що Палій у запорожців «имѣет любовь и немалой кредит».
- ⁷¹ Матеріали Судієнка, т. II, с. 9, 118, 280; Сергієнко, с. 64.
- ⁷² 7 січня 1710 року [Палій] був ще живий (Тарле, с. 224). Див. Г.Я. Сергієнко, Семен Палій (До 250-річчя з дня смерті). — У.І.Ж., 1960, [№] 1, с. 55-64 (точної дати нема, лише — «січень 1710 р.» Влітку 1709 р. Палій прибув до Фастова (Сергієнко, с. 64). Поховали в Межигірському монастирі. УДАДА СРСР, Малор[осійські] справи, ф. 124, spr. 63; Матеріали Судієнка, [т.] II, с. 144, 150-152; «Сказаніє о Межигорском монастыре». Мих. Максимовича, К. 1865, с. 33-34. (Сергієнко, с. 64, пр. 67).
- ⁷³ Карпо Часник, родом з Борзни, племінник (Костомаров) («кревний» — 1704 р.) С. Палія, командував одним із його загонів (1700). «Значний в дѣлах войсковых товариш» (1702), одержав од Палія універсал на два млини й «послушенство посполитих людей Мотовиловских и низшой Малой Салтановки» (коло Києва), Сотник мотовиловський (1704-1711), полковник компанійський (1715-1737) (1712, 1715, 1726, 1728, [див.] Дядиченко, с. 448). Від шлюбу з донькою Захара Іскри — Оленою мав синів Василя і Гната, які були компанійськими полковниками в 1730-1750-х роках.

⁷¹ Антін Михайлович Танський (+ 1742), компанійський полковник (1706-1710), полковник білоцерківський (1710-1712), полковник київський (1712-1734). Одружений був (першим шлюбом) з Марією Семенівною Палій. *Його заступив на київському полковництві син Михайло Антонович Танський.*

⁷⁵ Григорій Іванович Іваненко, «волоської нації», вийшов на Україну з Молдавії 1706 р. Бувший «полковник Дубосарський» (1706); полковник брацлавський (VI.1708 — XII.1712); полковник іррегулярного Брянського полку (1729).

Питання про походження й особу брацлавського полковника Іваненка не зовсім ясне. Родовід Іваненків у Родословнику В. Модзалевського (т. II) називає його сином «гетьмана Дубосарського» (гетьмана Ханської України до 1698 р.) Івана Богатого Іоненка. Але є відомості, що полковник брацлавський називався Іваном Григораєм (О. Лазаревський, М. Андрусяк; Костомаров називає його просто Григораєм), а син його, Григорій Іванович Волошин, сотник іваницький (1710-1721) був свояком гетьмана Данила Апостола (про це писав гетьман в одному «інстанціальному» листі до російського уряду). Можливо, що Г.І. Волошин (або його батько) був батьком першої дружини сина Д. Апостола — Павла Апостола, майбутнього полковника миргородського, яка була «молдавського походження» (ім'я її невідоме). Питання потребує спеціального генеалогічного дослідження.

⁷⁶ Сава Волошин (Волошанин) був, здається, провідником повстанського руху на Могилівщині в 1702-1703 рр. Пізніше (мабуть, 1709 р.) він був з Могилева «по челобиттю господина Синявського, гетьмана великого коронного... взят и нынѣ (липень 1709 р.) при его милости гетманѣ (Скоропадському) до указу обретається...»

В *«Письмах и бумагах Петра Великого», т. XI, згадується в 1711 р. — це полк Канівський (але нема Могилівського).*

⁷⁷ Це, мабуть, був генеральний осаул Антін Гамалія.

⁷⁸ Серед них були: «булава и бунчук, и печать восковая с подписью польскою, которые даны от поляков Хмельницкому», як писав Меншікову кн. Д. Голіцин, який захопив наприкінці 1708 р. у Білій Церкві всі «пожитки» Мазепи.

⁷⁹ За обчисленням козацької старшини (в Бендерах 1709 р.), у Білій Церкві було захоплено москалями (в кінці 1708 р.) самими імперіялами 50 тисяч.

⁸⁰ *Окіншевич, Зн[ачні] в[ійськові] тов[ариші], с. 21.*

⁸¹ *В. Дядиченко, Семен Палій. Укривдав при ЦК КП(б)У, К. (71), 1942.*

⁸² Наприклад, хутір В. Кочубея в с. Стайках (1708).

⁸³ Його син, Степан Лукомський, згодом писав, що батько його з Умані «подати гетманом, яко то лисичное и звѣри дикіе, приваживал в Батурин и в Глухов».

Розділ VII

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА МАЗЕПИ ПІСЛЯ 1700 РОКУ

1. Україна й Північна війна (до 1708 року)

Велика Північна війна (1700-1721) має особливе значення в світовій історії. Історичне змагання двох потужних держав північного сходу Європи — Московщини і Швеції завершується в першій чверті XVIII ст. перемогою першої. Замість могутньої Шведської держави, виступає як вирішальна сила на сході Європи Російська імперія, що починає відтоді загрожувати цілій Європі. Перший удар нової потуги мусів упасти на Україну, цей форпост європейської культури на Сході.

Для боротьби зі Швецією створено було коаліцію, до якої, крім Московщини, ввійшли Данія, що мала давні суперечки зі Швецією, і польський король Август II, курфюрст

саксонський. Союзники розпочали війну навесні 1700 р. Король датський увійшов у Голштінію (союзник Швеції), а Август II — у Лівонію, де розпочав облогу Риги.

Молодий (народився 1682 р.) шведський король Карл XII, один з визначних полководців свого часу, розробив план розгрому своїх противників поодино, короткими несподіваними ударами. У травні 1700 р. Карл на чолі 20-тисячної армії раптом висадився в Данії і незабаром з боєм підступив до Копенгагена. Датський король Фрідріх IV змушений був підписати договір (Травендальський мир), за яким Данія зобов'язалася відмовитися від союзу з Росією та королем польським і відшкодувати військові витрати Швеції, а також визнала незалежність Голштінії. Це було 8 серпня 1700 р., а 9 серпня, не знаючи ще про поразку Данії, Петро I проголосив війну Швеції.

Московське військо перейшло кордон і почало облогу шведської фортеці Нарви, але Карл швидко перекинув свої військові сили в Прибалтику і 19 листопада 1700 р. несподівано напав на московський табір. Московське військо було розбите вщент. Карл XII вирішив, що з Петром покінчею, і повернув свої головні сили проти третього, як здавалося йому, найнебезпечнішого учасника коаліції — Августа II.

Україна змушена була взяти активну участь у війні зі Швецією. Це було наслідком політичного становища України, створеного Переяславським договором 1654 р. й Коломацькою угодою й, головне, визначене було реальним співвідношенням сил на сході Європи. Щоправда, певні кола української старшини й купецтва були зацікавлені в інтересах розвитку зовнішньої торгівлі у вільному виході до портів Балтійського моря, обминаючи територію Речі Посполитої. До того ще в інтересах української політики було відвернути увагу Московщини від кримсько-чорноморських справ і скерувати московську агресію в іншому напрямку. Характерно, що під час перебування в Москві на початку 1700 р. Мазепа «нас нудит на шведа» (хоч і радить зачекати з цим, поки буде укладено угоду з Туреччиною), як доповідав Петрові фельдмаршал і адмірал Ф. Головін, керівник зовнішніх справ Московщини й майбутній головнокомандувач московської армії.

З самого початку війни українське військо вирушило на північ. Спочатку пішов Полтавський полк (на чолі з полковником І. Іскрою) «влегці», за ним — Чернігівський полк (на чолі з полковником Ю. Лизогубом) з артилерією. Трохи згодом до них приєднався Ніженський полк на чолі зі своїм полковником і наказним гетьманом І. Обидовським. Крім того, участь у поході взяли два охотних (сердюцьких) полки (Д. Чечеля й Федька¹). Однак козацьке військо не встигло дійти до Нарви і участі у битві не брало. Після того воно стояло коло м. Печер Псковських (Печерський монастир), «откуда подьѣздами частыми шведскіе повѣты огнем и мечем пустошили и в полон великое множество позабирали».

Охотницькі полки й півтори тисячі вибірних козаків Чернігівського полку на чолі з наказним полковником Яковом Лизогубом² були послані до Чудського озера (до «Вдов-Городка», себто Гдова) «для обереженія границ російских». Козаки відбили шведський напад на Гдов і переслідували шведів, спустошивши прикордонні шведські володіння.

На початку 1701 р. (є дата 31.I.1701 р.) раптом помер Обидовський, і козацьке військо повернулося на Україну. Лише обидва охотницькі полки й невелика частина козаків залишилися в Печерах, незабаром відбивши напад на них шведського загону полковника Шліппенбаха.

Успішні дії українського війська в кінці 1700 — на початку 1701 р. були немовби прелюдією до кампанії 1701 р., яка розгорнулася для московського війська досить вдало. Доручивши Б. Шереметеву стримувати можливий шведський наступ на Псков і Новгород, а разом з тим за допомогою козацьких загонів спустошити прикордонні шведські володіння, Петро всю свою увагу зосередив на створенні нової московської армії. Четверта частина всіх церковних дзвонів у державі була перелита на гармати; значно збільшилося виробництво іншої зброї; вдосконалилося озброєння армії (до рушниць були додані багнети).

Сам Карл XII немовби сприяв цим заходам Петра. Ідучи проти Августа II, Карл залишив для захисту північної Прибалтики порівняно невеликі сили. Цю помилку Карла XII використав Петро, і московське військо вже в 1701 р. почало завдавати шведам дошкульних ударів.

В 1701 р. українське військо брало ще більшу участь у воєнних операціях. За наказом царя Гетьман поділив свої сили на дві частини. На початку року кілька тисяч запорожців і Гадяцький полк (на чолі з полковником гадяцьким М. Бороховичем) вирушили до Пскова, звідки, з'єднавшись з московським військом під командуванням князя Рєпніна, пішли на допомогу польсько-саксонському військові, яке було під Ригою. Сам Мазепа з головними силами й артилерією пішов був до Пскова. Однак у Могилеві він одержав наказ Петра про те, щоб вирядити вперед лише 20 тисяч війська (без артилерії). На чолі цього загону, який складався з полків Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського і двох компанійських (разом понад 17 тис.), був поставлений полковник миргородський Д. Апостол.

Спочатку воєнні дії розгорталися для союзників не досить вдало. Рєпнін був розбитий під Ригою і відступив. Польське військо змушене було зняти облогу Риги. 19 липня 1701 р. московське військо зазнало поразки під с. Равге. Але 29 грудня 1701 р. московсько-українське військо на чолі з Б. Шереметєвим розбило загін Шліппенбаха під Ерестфером. Рештки шведського війська втекли, переслідувані кіннотою Д. Апостола. На початку 1702 р. Апостол, залишивши два компанійські полки «для оберегательства Псковскаго уѣзду жилищ и для провѣдыванія непріятельских замыслов», повернувся на Україну.

Влітку (18 липня) 1702 р. Б. Шереметєв розбив шведське військо під Гуммельсгофом. Ці перші перемоги над шведами дали можливість розпочати наступ на Інгрію. 11 жовтня 1702 р. російське військо здобуло шведську фортецю Нотебург (старий новгородський Орешек), переіменованій Петром I в Шліссельбург. 1 травня 1703 р. взята була невеличка фортеця Ніеншанц (Канци) у гирлі Неви, а 16 травня 1703 р. Петро заложив там Петропавловську фортецю — нове місто Санкт-Петербург. В боях під Нотебургом і Ніеншанцом брало участь і українське військо (Чернігівський полк на чолі з Ю. Лизогубом).

В 1704 р. російське військо зайняло місто Дерпт (Юр'єв), а 9 серпня того ж року взята була Нарва. Отже, вся Інгрія і вихід до Балтики перейшли у руки Росії.

Війна тривала. Карл XII міцно «угруз» у Литві і в Польщі. За чотири роки (1701-1705) шведське військо захопило велику частину території Речі Посполитої. В 1701 р., розбивши польсько-саксонське військо під Ригою, Карл зайняв Курляндію, а в 1702 р. — майже всю Литву і значну частину Польщі. Тоді ж шведи зайняли Варшаву, а в червні 1702 р., розгромивши Іюльсько-саксонське військо під Клишином, Карл увійшов у Краків.

Проте утиски шведами польського населення викликали велике невдоволення в Польщі і зміцнили становище Августа II. Налякані повстанням на Правобережній Україні, польські магнати воліють триматися Августа II і союзу з Росією, щоб мати допомогу Петра у боротьбі і проти шведів, і головне — проти Палія. А втім, у деяких польських магнатських колах плекають думку про те, щоб замиритися з Карлом XII і за його допомогою повернути собі Лівобережну Україну (і Київ). У цей час українська проблема набирає вирішального значення в політиці польських магнатів і щодо Швеції, і щодо гетьмана Мазепа.

Успіхи шведів посилюють внутрішню боротьбу литовських магнатів, серед яких утворюються два головні угруповання: одне (Огинського) лишається на боці Августа II, друге (Сапеги) підтримує Карла XII. Обидва угруповання ведуть між собою запеклу боротьбу, в якій бере участь і українське (гетьманське й запорозьке) військо. У 1702 р. ця боротьба зосереджується навколо литовсько-білоруської фортеці Старого Бихова, зайнятого військом Сапеги.

З наказу царя Мазепа послав на допомогу регіментареві литовського (урядового) війська Халецькому для облоги Бихова частину (1000 чол.) Стародубівського полку і

охочекомонне військо (1500 запорожців) на чолі із знатним військовим товаришем Тимофієм Радичем. У цьому загоні брали участь також козаки С. Палія (200 чол.). Згодом на чолі цього загону, який збільшився до 12 тисяч, став наказний гетьман, стародубівський полковник М. Миклашевський. 12 жовтня 1702 р. бихівські «сапежинці» змушені були здатися Миклашевському. І Литва, і Білорусь фактично опинилися в руках московсько-українського й польсько-литовського (урядового) війська.

Тим часом становище в Польщі чимраз більше загострювалося. Успіхи Карла XII зміцнили в Польщі магнатське угруповання, вороже Августові II. Війна зі Швецією з самого початку була непопулярна в польських магнатських і шляхетських колах, які вважали її за особисту справу короля, як саксонського курфюрста, і не хотіли брати у ній участі. Отже, Август провадив цю війну в значній мірі коштом Саксонії (якщо не рахувати широких мас польського населення, яке дуже терпіло від цієї війни). Зайняття шведами більшої частини Польщі, повстання на Правобережній Україні, страшне руйнування Речі Посполитої — все це дало безперечну перевагу магнатській опозиції Августові, яка на чолі з примасом Польщі, кардиналом Радзейовським висуває кандидатом на польський престол познанського воєводу Станіслава Лещінського.

Варшавський сойм 1704 р. позбавив Августа II польського престолу і обрав королем польським Станіслава Лещінського. Правда, це обрання було опротестоване вірними Августові магнатами, які зібралися на соймі в Сандомирі, але це ще більш загострило боротьбу серед керівної верстви Польщі.

Захопивши важливі позиції в Прибалтиці, Петро I починає приділяти більше уваги польським справам. На початку 1704 р. він посилав на допомогу Августові 12-тисячне московське і 5-тисячне українське військо. У квітні 1704 р. на допомогу Августові для боротьби проти шведів вирушив на Правобережжя сам гетьман Мазепа з головними силами українського війська. З цього часу протягом кількох років значна частина Речі Посполитої була зайнята московсько-українським військом, яке провадило боротьбу проти шведів та їх прибічників серед польсько-литовського магнатства.

Навесні 1705 р., користуючися тим, що Карл був зайнятий боротьбою з саксонсько-московським військом (10 тис. саксонців і 6 тис. москалів на чолі з генералом Шулейбургом) в Шлезьку, Петро зайняв Курляндію і Литву. Головні сили московської армії (близько 30 тис.) зосереджені були в Гродні, але Карл взимку 1705 р. швидким маршем рушив до Гродна і відрізав московське військо від його операційної бази (на Західній Двині).

Становище московського війська стало дуже тяжким. Проте Петро зібрав у Менську близько 12 тисяч війська. Велику роль зіграло тут українське військо. Мазепа з 15 тисячами козаків стояв коло Слуцька, загрожуючи лівому флянгові шведів; друга частина козацького війська (кілька тисяч козаків) була в Бересті і мала допомагати Гроднові. Щоб забезпечити Московщину від можливого шведського наступу, Петро наказав посилити укріплення Пскова й Смоленська, а також побудувати суцільну укріплену лінію від Пскова до Брянська.

Дії українського війська на Білорусі в 1706 р. розвивалися невдало. У 1706 р. шведське військо під Несвіжем напало на козацький загін стародубівського полковника Миклашевського, який при цьому був убитий, але козаки, хоч і з великими втратами (забитих і полонених), відбили шведський напад. Сам Карл обложив у Ляховичах козацький загін на чолі з переяславським полковником Мировичем. Кількатисячне московсько-українське військо на чолі з думним дворянином і бригадиром С. Неплюєвим і Д. Апостолом 19 квітня потрапило під Клецьком у засідку і було розбите. Після цього Мирович 1 травня 1706 р. змушений був здатися³.

Прихильники Карла XII знову піднесли голову. Навесні 1706 р. московське військо (що було в Гродні) відступило до Києва. Петро гадав, що Карл піде на Київ. Зважаючи на те, що «Кіевская фортеція (Старокиївська. — О.О.) имѣет зъло худую ситуацію», Петро «разсудил фортецію сдѣлать в ином мѣстѣ». Будівництво нової фортеці (на території

Печерського монастиря, де ще в 1703 р. Петро хотів, щоб «фортеція устроена была крѣпкая и правильно содѣланная»), розпочате 15 серпня 1706 р., провадилося силами українського населення і було великим тягарем для нього.

Однак Карл XII знову повернув на захід і у вересні 1706 р. ввійшов у Саксонію. Тепер Августові II треба було рятувати свої власні володіння. 13 жовтня 1706 р. в Альтранштадті був підписаний договір, за яким Август відмовився від участі в антишведській коаліції, зрікся польської корони на користь Станіслава Лещинського і зобов'язався сплатити Швеції велику контрибуцію. Перемога московського війська на чолі з Меншіковим над шведським корпусом генерала Мардефельда під Калішем 18 жовтня 1706 р. вже не могла врятувати Августа.

2. Криза українсько-московських відносин і українські політичні пляни під час Північної війни

Північна війна великим тягарем лягала на Україну, втягнену російським урядом у боротьбу за чужі їй цілі та інтереси. Українське козацьке військо мало не щороку ходило в далекі походи — в Прибалтику, Білорусь, Литву, Польщу та інші країни — й подовгу там перебувало, здебільшого позбавлене нормальних джерел постачання й залишене там напризволяще. Розпорошені українські загони не тільки підлягали головному московському командуванню, але часто-густо мусіли виконувати накази місцевих московських начальників, які не знали й не хотіли знати особливостей українського військового устрою й зовсім не зважали на українські права, звичаї та традиції. Тим самим неминуче й брутално було знівечувано саму військово-політичну основу Української держави й підважувано силу й престиж гетьманської влади.

Але важка війна давалася взнаки не лише козацтву, а й цілій українській людині, яка була і посередньо, і безпосередньо втягнена у воєнну машину. Безконечні військові, особливо фортифікаційні роботи — і на Україні (зокрема, будівництво Києво-Печерської фортеці), і далеко поза межами її (приміром, укріплення Прибалтики й будівництво нової російської столиці — Санкт-Петербурга) — потребували безліч людей, транспорту й матеріалів, з величезною шкодою для українського народного господарства. Звичайні й надзвичайні натуральні й грошові побори з української людини на потреби московських військових частин, які перебували або переходили на території України, викликали чимраз гостріші сутички між населенням та місцевою адміністрацією і зайшлими або перехожими військовими загонами. Офіційне листування того часу рясніє численними скаргами української людини і влади на утиски та гвалти московського війська.

Зовсім звичайними були такі випадки, як той, що трапився 1703 р. в Козельці, полковому місті Київського полку. Підполковник Ушаков⁴, який супроводив Паткуля (відомий представник ліфляндської шляхетської опозиції шведському урядові, який став агентом Петра I) з Києва до Москви, приїхавши до Козельця і не діставши підвод (він приїхав уночі без попередження), «людей тамошних посполитых жестокими побои зъло оскорбил; а найпаче взяв войта з безчестіем и обнажа перед собою, хотѣл битъ своими руками, естлибы народ не отнял»; а коли «войт от тѣх побой принужден был бѣжать, тогда, настигши ево, того полуполковника поланные без милосердія били и кровопролитіе учинили, от которого побою тот войт и нынѣ лежит при смерти».

А ось що писав полковникові чернігівському П. Полуботкові сотник городницький Андрій Стахович⁵ року 1706: «... идучи з Полоцка нѣякійсь маіор Данило Евстратович полку Репина и другой капитан Дмитрій Яковлевич з людми великоросійскими перш у сотню мою Городенскую великія обиды и забойства людям чинили, а на остаток в селѣ Хоробрічах человек на смерть замордовали, перш колѣни шпагою покололи напинаючи, а потом з фузеи прострѣлили, а тилько з тое причины, що з коньми в лѣс утѣкав, и в том

же селцѣ хлопця Ивана стрѣлци з конем в полѣ узяли и не знаютъ гдѣ подѣли, и коней десятеро взяли. Теды я в Седневѣ ходилем сам з тими людми, жебы казал пан маіор записать того человѣка Ивана Корененкова зятя, хто його забив и якого полку солдат, и вспоминалем ся про того хлопця и про забраный конѣ. Теды много зо мною сперечался и не вчинил розыску, а на потом сказал мнѣ тое, що и тебе, мовил, як козака забють самого, то пропадеш. А скоро (я) з двора вышолем и пошолем в другой двор коней своих познавати, що у мене взяли в городѣ, а они маіор и капитан наславши денщиком узяли зараз мене у шію перш бити, а потом поваливши пущями (?), що ледво тильки мене живого покинули. И послѣ того бою знову я трохи очунявши приходилем до його маіора, оповѣдаючи ему, же то власне есть з его напавы, а он з того смѣх учинив и сказал: не шукай лошадей по дворах. То, мовить, тобѣ за тое, що ты у нас управы просиш. Милостивый добродѣю! Умилосердись и приложѣть своего панского старан в такой нашей бѣдѣ и забойствѣ московском, же вже четвертого человѣка в сотнѣ моей забили на смерть, а теперь пришло уже и до мене самого, же трохи на смерть не забили. И так вѣдает Бог, чи скоро буду людми послѣ их рук, же не могу и плечима здвигнутися и духу в собѣ привдохнути от их побою».

Скарга Стаховича дійшла до Гетьмана, який, пересилаючи її канцлерові Головіну, писав 26 вересня 1706 р.: «Отовсюду ко мнѣ доходят жалобы на своевольства великороссійских ратных людей», і просив Головіна, «чтоб... на плач, стенаніе, вопль и слезы бѣдных людей милосердым оком приклонившеся, изволил ими же вѣси судьбами таковую своеволю войск великороссійских усмирить и от дальних разореній, побоев и смертных убойств людей моего регимента освободити». Але всі скарги й протести українського уряду на московські надужиття й гвалти були цілком марні.

Зрештою, справа була не тільки в цих московських здирствах і знущаннях над українським населенням, які московський уряд намагався виправдати умовами воєнного часу. Недарма згаданий вище підполковник Ушаков казав «про Малороссійскій народ, а имянно козацкого чину: сіи де люди столь вѣрны великому государю, в какой вѣрности обрѣтаются королю польскому тамосторонніе козаки» (це говорилося під час козацького повстання на Правобережній Україні). Для гетьмана Мазепи й вищої української старшини ставало чимраз яснішим, що втручання московського уряду та його військового командування у внутрішні справи України не лише порушує державні права України, але й свідомо прямує до того. Справді, в російських урядових колах обговорюються пляни звести нанівець самостійність Української держави, скасувати її козацький устрій і віддати Україну (чи якусь частину її) у володіння або московського князя Меншікова, або ж якогось чужоземця (приміром, англійського герцога Марльборо). Про це говорилося досить одверто, й про це були поінформовані українські міродайні кола і гетьман Мазепа. Нарешті, в кінці квітня 1707 р., під час військової наради в Жовкві, сам цар повідомив Гетьмана про свій намір цілковито зреорганізувати козацьку службу («указ об устроєніи компаній», як називає його Мазепа, або «указ об устроєніи козаков подобіем Слободских полков в пятаки»⁶, за словами П. Орлика), що по суті було скасуванням самостійного українського війська й ліквідацією Української козацької держави. Цей указ, з огляду на заперечення з боку Гетьмана, не був здійснений, хоч вістря його залишилося.

Але загроза для існування Української держави була тоді не лише з московського боку. Поділена політичне на два табори — московський і шведський — і майже цілком окупована або московсько-українським, або шведським військом, Польща, однак, у своїй політиці щодо України опинилася в досить зручному становищі. Якщо б перемогли Петро I і Август II, поділ України між Москвою і Польщею був би припечатаний. У разі перемоги Карла XII і Станіслава Лещинського, ціла Україна, як фактичний союзник Москви, потрапила б знову під владу Польщі. Це була трагічна ситуація, і керманічі Української держави мусіли подумати про те, як провести український державний корабель безпечно між тою Сціллою і Харібдою.

Отож перед українськими керівними колами неминуче постало питання про визволення України з-під московської зверхности. Серед вищої української старшини в період Північної війни особливою популярністю користуються дві політичні концепції, обидві традиційні в історії Української козацької держави: ідея Великого князівства руського у федеративній (чи конфедеративній) системі Речі Посполитої та ідея союзу України з Кримом (і Туреччиною) для боротьби проти Московщини (й Польщі) за незалежну Українську державу.

Перша концепція — можна назвати її гадяцькою, бо генетично вона пов'язана була з Гадяцькою угодою 1658 р. — знайшла собі широке коло прихильників серед генеральної старшини й полковників центральної і північної Гетьманщини (генеральний обозний І. Ломиковський, полковники: миргородський — Д. Апостол, прилуцький — Д. Горленко, лубенський — Д. Зеленський, стародубівський — М. Миклашевський та інші). Вона вабила їх (здебільшого вихідців з Правобережжя) передусім тим, що якнайбільше забезпечувала станові (соціальні й політичні) інтереси вищої козацької старшини як зверхнього стану Української держави. З другого боку, вона, здавалося б, певною мірою гарантувала політичні інтереси України, незалежно навіть від наслідків Північної війни. Мало того, угода з Польщею на засадах Гадяцької унії створювала легальний ґрунт для розв'язання проблеми Правобережної України, отже об'єднання України обох боків Дніпра. Ця концепція мала багато прихильників і в Польщі, і, головне, в Литві. Польсько-литовські магнати, незалежно від їх орієнтації — і прибічники Августа II, і прихильники Станіслава Лещинського, — шукали першої-ліпшої нагоди, щоб перетягти на свій бік керівні українські кола і насамперед самого гетьмана Мазепу.

Секретні українсько-польські переговори почалися ще в 1703 р., коли українське військо ходило на допомогу Августові проти шведів та їх «адгерентів» на Правобережній Україні та Білорусі. Полковник стародубівський Михайло Миклашевський, віддавна зв'язаний особистими й родинними стосунками з опозиційними старшинськими колами (зокрема із Самойловичами), а також споріднений зі смоленською шляхтою⁷, починає в 1703 р. таємні пересправи з литовсько-польськими магнатами Августового табору, що їх «принципалом» був тоді каштелян Троцький Михайло Казимир Коцел. У цих зносинах особливо цікаве те, що відразу була знайдена конкретна формула майбутніх українсько-польських державно-правних відносин. Україна мала «в такій же вольності цвісти, як і Корона Польська і Князівство Литовське». Ці вольності українські було визначено так: «Вольность Украинская будет таковая, какова Речь Посполитая Коронная и Литовская, и таковая ж будет Речь Посполитая третия Украинская, и сколько сенаторей из Литвы и с Короны, толко особ годных, увѣренных, столко ж кресл сенаторских засѣдати имут в Украинѣ, в колѣ сенаторском, которых тотчас на мемориал присылають надобно и королю полскому предлагать; ...шляхтою при своих волностях [привилі]ями уволены будут. Чин духовный, мѣщаня при своих волностях; а гдѣ приналежит воєводством, повѣтом быть и староствам, тѣ города воєводствами и повѣтами, и староствами от короля... уволены привиліями з сейму будут»⁸.

Це був плян відновлення Великого князівства руського на засадах Гадяцької унії 1658 р. Взагалі в цей час ідеї Гадяцької унії були дуже популярні в українських старшинських колах. Зокрема 1707 р., в Києві, під час чергового конфлікту між українським і московським урядами, старшина «собиралася до обозного енералиого Ломиковского, а найпаче повседневно до полковника Миргородского (Апостола), у которого и о способах обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тот же полковник Миргородскій с библиотеки Печерской взял был», як згадував пізніше (1721) П. Орлик у листі до митрополита Стефана Яворського. Про це ж повідомляв московський уряд у своєму доносі В. Кочубей (зв'язуючи це з ім'ям самого Мазепи).

Про відновлення Гадяцької унії говорилося і в дипломатичних колах у Варшаві. Про це повідомляв свій уряд 19 серпня 1708 р. секретар французького посольства у Варшаві Балюз (людина добре поінформована в українських справах⁹), згадуючи при цьому, що

свого часу ідея Гадяцької унії була підтримана Францією. Про ці пляни української старшини знали і в Швеції. Як писав згодом (10.XI. швед, стилю 1708 р.) своєму братові секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм, «російське ярмо почало давити країну (Україну) і його нести було для козаків чим далі, тим все тяжче. Через те постало (у них) стремління з'єднатися з поляками в надії на більшу свободу».

Але була й інша концепція визволення України з-під московської влади, — концепція, яка також спиралася на давніх засадах української козацької політики, й традиція якої була відновлена на початку 1690-х років, під час повстання Петрика. Це була, мовляв, «кримська» концепція. Сенс її полягав у тому, що найліпшою гарантією української незалежності, а передусім єдиною реальною силою, яка могла допомогти Україні визволитися від панування й Москви, й Польщі, є союз

України з Кримом, а через те й з Туреччиною. Ця концепція мала низку переваг над «гадяцькою» концепцією. Передусім вона мала кращу історичну традицію, бо пов'язана була з героїчними часами української національно-визвольної революції 1648 р. Вона нагадувала не тільки славу добу Хмельницького, але й давніші часи Михайла Дорошенка, й пізніші часи Петра Дорошенка. Та найголовніше те, що вона ставила на порядок денний постулат державної незалежності України, вимагаючи, кажучи словами П. Орлика, щоб Україна «perpetuo sit ab omni extra dominatione libera». Ця концепція мала виразний антипольський характер і була особливо популярна серед козацької старшини південної Гетьманщини (зокрема Полтавського полку) і Запоріжжя. Саме з цих кіл і вийшли акція Петрика і його договір з Кримом 1692 р.

На початку XVIII ст. репрезентантами «кримської» концепції були генеральний суддя Василь Кочубей, полковник полтавський Іван Іскра (свояк Кочубея), кошовий отаман Запоріжжя Кость Гордієнко та інші, не кажучи вже про Петрика, який був тоді гетьманом Ханської України. Ще був живий старий Федір Жученко, колишній полковник полтавський, тесть Кочубея й Іскри, людина заслужена, маєтна і впливова, з широкими фамілійними й родинними зв'язками серед полтавської старшини та купецтва.

«Кримська» концепція особливо активізується коло 1703 р. Саме того року Мазепа повідомив московський уряд про те, що Іскра «имѣл тайно корреспонденцію и согласіе с ханом Крымским и беєм Перекопским, и уже было и полк свой, кромѣ старшини, к тому ж нахлопил, чтоб быть в согласіи с Крымом, а великому государю противными»¹⁰. Ще більш небезпечною для Москви була ситуація на Запоріжжі. Року 1702 запорожці «не престають... из уст своих бунтовных слов выпускать и безпрестанныя посылки к Крыму посылают». Так було й пізніше. 17 листопада 1706 р. Гетьман повідомляв Москву про те, що на Запоріжжі «едны в безумной своей радѣ кричат зломысленнѣ и настаѣвают на тое злосовѣтно, чтобы посылать до хана Крымского для затыгнення им в помощь и в пособіе Орды». Лідером цих антимосковських елементів був К. Гордієнко, старий ворог Москви, який хоч і не був на той час кошовим, але в запорожців «мѣет любовь», як писав Мазепа.

Як ставився гетьман Мазепа до цих українських політичних концепцій та пов'язаних з ними акцій? Які ж, врешті, були державнополітичні пляни самого Мазепа як господаря Української держави та керманіча української політики під час Північної війни?

Обидві концепції — і «гадяцька», і «кримська» — не були Мазепі чужі¹¹. І батько його, і він сам, мабуть, належали до прихильників Гадяцької унії і гетьмана Виговського. Й походженням своїм, і своєю минулою діяльністю, і — що найголовніше — своїми політичними плянами в душі української соборности Гетьман був близько зв'язаний з Правобережжям. З другого боку, сам Мазепа був відомим «дорошенківцем» і, мабуть, поділяв орієнтацію гетьмана П. Дорошенка на Туреччину. Є поважні підстави думати, що Мазепа вважав союз з Кримом за корисний для інтересів України, й що саме він був ідейним надхненником українсько-кримської угоди Петрика 1692 р.

Але ставлення Мазепа до цих проблем на початку XVIII ст. було зовсім інше. Передусім «кримська» концепція не могла тоді забезпечити визволення України з-під московської влади. Доля України й цілої Східньої Європи залежала від великих

міжнародніх подій, які відбувалися не на Півдні, а на Півночі, де йшло змагання між Швецією й Московщиною. Далі «кримська» концепція була неприйнятна для Мазепи вже тому, що вона сполучала соціальні мотиви, які висувало Запоріжжя, з політичними прагненнями старшинської (зокрема найбільш впливової тоді полтавської) опозиції. Певне значення мало, звичайно, й те, що цю концепцію висували особисті вороги Мазепи, й що ця акція, будь-що-будь, була продовженням Петриківщини, тим більш небажаним і небезпечним, що сам Петрик і далі залишався на політичному коні.

Немає сумніву, що це певною мірою виливало на ставлення Мазепи до плянів українсько-польського порозуміння в душі Гадяцької унії.

Але, з другого боку, чи відповідала «гадяцька» (пропольська) концепція основним державно-політичним прагненням і плянам Гетьмана? Мазепа добре знав історію Гадяцької унії й пам'ятав її фатальні наслідки для України. Він краще, ніж будь-хто з української старшини, розумів велику відміну між українською й польською концепціями Гадяцької унії, й знав, що балачки про Велике князівство руське з боку польсько-литовських магнатів — принаймні більшості їх, були звичайнісінькою принадою для української старшинської аристократії, й що переможна Польща ніколи не погодиться навіть на фікцію «Великого Князівства Руського». Він знав також, що будь-яка польська орієнтація була абсолютно непопулярна серед широких українських мас. Це ж він писав у липні 1708 р.: «Первѣе на землѣ звѣзды будут, небо же сохою орано, нежели Украина мѣла бы когда возвратитися к Коронѣ Польской, и народ козацкій, от вѣков к польскому имѣющій ненависть, с Рѣчью Посполитою соединенимѣл быть; покамѣст свѣт стоит свѣтом, не будет козак поляку братом, ожегшися на водѣ побратимства лядского»¹².

Та й особисто Гетьман не був зацікавлений у реалізації ідеї Великого князівства руського, як частини Речі Посполитої, в рамках конституції якої гетьманська влада, супроти політичних прав старшинської аристократії, була б незрівняно менша, ніж у рамках гетьманату Війська Запорозького, навіть підлеглого московському цареві.

У гетьмана Мазепи були зовсім інші пляни. Мазепа був українським патріотом-державником. Він глибоко розумів національно-державні інтереси України, добре знав її історичне минуле й вагу його традицій, чудово орієнтувався в тогочасній міжнародньо-політичній ситуації. Йому дуже добре був відомий той український постулат, що керував думками, а часто-густо й ділами майже всіх його попередників по гетьманській булаві, й що його згодом так коротко й ясно висловив, мабуть, зі слів мазепинців, Вольтер у *нотатках до своєї* «Histoire de Charles XII»: «L'Ukraine a toujours aspiré á être libre». Все те, що з таким глибоким знанням історії української державности й національної політики, з таким яскравим переконанням, з таким просто неймовірним блиском було висловлене в державних актах і писаннях мазепинців, особливо гетьмана Пилипа Орлика, — все це були матеріяли відомі Мазепі і, очевидно, ним зібрані, це були його думки, його мрії. І жадному сумніву не підлягають звістки сучасників, традиція наступних поколінь, врешті власні слова Мазепи про основні цілі його державної політики.

Офіційний російський «Дневник» бойових дій 1708—1709 рр., посилаючися на листи Мазепи до Карла XII, захоплені москалями в шведському таборі під Полтавою, пише, що мета Мазепи була: «чтоб малороссійскіе козацкіе народы от Россіи были особое княженіе, а не под Россійскою державою». Сам цар Петро I, звертаючися з промовою до своїх офіцерів напередодні Полтавської битви, казав, що «король Карл и самозванец Лещинскій... клятвами обязались между собою отторгнуть от Россіи народы малороссійскіе и учинить княжество особое под властію... Мазепы¹³, в которых ему быть великим князем и имѣть у себя во владѣнніи козаков Донских, Запорожских и всѣ роды козацкіе, которые на сей сторонѣ Волги»¹³. Те ж саме стверджує ворожа політиці Мазепи людина — пізніший полковник прилуцький Гнат Галаган, який оповідав згодом (1745), що Мазепа «предался королю с тѣм, чтоб отбыть нам от Россіи и быть под Мазепиным управленіем, от всѣх монархов вольным». Нарешті, російський історіограф XVIII ст. петрівської епохи Голіков, що мав доступ до офіційних російських джерел, пише, що

Мазепа «возжелал нѣкоторым образом с ним (царем Петром. — О.О.) сравняться, т. е. сдѣлаться ни от кого независимым владѣльцем».

Та все ж найважливіші свідчення самого Гетьмана та його однодумців. Вони цілком збігаються з тим, що казали вороги України й Мазепи. Українські полонені в Батурині казали (за словами Рігельмана), що Мазепа «договоры о том заключил, чтоб помогать королю шведскому и конфедераций Польской (себто Лещинському), Малороссию же отрѣшить бы от російскаго ига и быть ему самовластным князем». Це саме стверджує в своїх численних писаннях П. Орлик, який, між іншим, передає слова Мазепи про те, що «мы, будучи свободным народом, свободнѣ тепер одходим... и под протекцією короля шведского совершенного нашего освобожденія будем ожидать». У присязі гетьмана Мазепи, яка відбулася перед вищою українською старшиною в 1708 р. і яка була офіційно оголошена в Бендерах після смерти Мазепи, сказано, що задля визволення батьківщини, Війська

Запорозького й усього українського народу «від страшного московського ярма неволі, вложеної на наші шиї», щоб «привернути, поправити й поширити поламани й до останнього упадку доведені закони та свободи», він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і мав за свій «обов'язок, із своєї синівської любови до цієї отчизни, мати нашої, і з повинности свого гетьманського уряду, проти ворогів москалів, за добро отчизни, в обороні законів і свобод, повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними збройними силами св. королівського маєстату Швеції й Війська Запорозького, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крови, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська отчизна й Військо Запорозьке від деспотичного московського ярма, й паші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану».

Це була концепція гетьмана Мазепи. Вона також спиралася на стару українську політичну традицію, до того ще освячену ім'ям Богдана Хмельницького, союзника шведського короля Карла X Густава. Недарма Бендерська конституція 1710 р. підкреслювала, що Мазепа «віддав себе під непереможну опіку» Карла XII, «йдучи слідами свого попередника, славної пам'яті найхоробрішого гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим королем Швеції... Карлом X уклав однозгідно військовий договір...». Це була традиція вільного союзу з великою європейською державою, далекою від кордонів України й свободною від агресивних замірів щодо її території, — державою, яка вже півстоліття тому (в Корсунській угоді 1657 р.) урочисто визнала Україну «pro libera gente et nulli subjecta». Ця держава була тоді смертельним ворогом Москви й переможцем на всіх головних фронтах Північної війни. І «шведська» концепція гетьмана Мазепи, який прагнув визволити Україну з-під московської влади й хотів забезпечити її державну незалежність шляхом союзу зі Швецією, була по суті концепцією українською.

Але Швеція була у війні з Росією, з якою зв'язана була Україна й від якої вона залежала, а старий Гетьман жадною мірою не хотів наражати свою батьківщину на небезпеку будь-якої авантюри. Отже, треба було лявірувати між Росією й Швецією, зберігаючи з першою союзні стосунки до кінця й укладаючи союз із другою ще перед кінцем воєнної трагедії.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ VII

- ¹ Чи не він — компанійський полковник Федей, який був за Скоропадського (до 1717 р.?) і володів д. Воронівкою, Монастирської сотні, Прилуцького полку. Можливо, що після ліквідації сердюцьких полків Федько став компанійським полковником, яким він був і раніше (1696 р. — див. вище, ст. 52).
- ² Яків Юхимович Лизогуб (1675-1749), син полковника чернігівського Юхима Лизогуба, вихованець Київської академії, майбутній генеральний бунчужний (1710*-1728) і генеральний обозний (1728-1749).
- ³ Миревич був взятий у полон і перевезений до Швеції: «завезен за море в Готтембург и тамо в полону умре» — свідчила його вдова, Пелагія** Захарівна, народжена Голуб, 1744 р. Гетьман Мазепа послав йому 1170 єфимків на допомогу українським полоненим у Швеції.
- [* У першому виданні — 1713 р. (Прим. ред.). Я користувався даними «Малоросс[ийського] Родословника» Модзалевського. Але Л.О. Окіншевич, на підставі архівних джерел, подає дещо інші дати, які мені здаються певнішими й повнішими. (Прим, автора).
- ** У першому виданні (Прасковія). (Прим. ред.).]
- ⁴ Андрій Іванович Ушаков, адъютант Петра I, згодом начальник страшної Тайної Канцелярії в Петербурзі.
- ⁵ Андрій Кипріянович (Федорович) Стахович, сотник седнівський (1691-1695), білоуський і городницький (1699-1714).
- ⁶ Передбачалося вибирати кожного п'ятого козака й складати з них «компанії», які мали відбувати дійсну військову службу й діставати за це платню, а решта козаків залишалася вдома.
- ⁷ Михайло Миклашевський був одружений (другим шлюбом) з удовою гетьманича Якова Самойловича — Ганною Швайковською, донькою генерала смоленської шляхти Володимира Швайковського. Старший син М. Миклашевського — Андрій одружився з княжною Мариною Юрївною Четвертинською, внучкою гетьмана Самойловича.
- М.К. Коцел (Котел), згодом (1708) воевода троцький, мав маєтності також у Мстиславському повіті. В 1708-1709 рр. Коцел, якому Петро I дозволив «у своих государствах на всяком мѣстѣ... приѣзжище имѣть», жив у м. Любечі (на Чернігівщині), маєтності П. Полуботка. Але в кінці листопада 1708 р. Петро I радив йому переїхати до Смоленщини. Коцел волів їхати до своїх мстиславських маєтків. (Письма и Бумаги Петра Великого, т. VIII).
- ⁸ Докладніше про пересправи Миклашевського з Коцелом — див. нашу розвідку «До історії української політичної думки на початку XVIII віку» — «Записки Історично-Філологічного Відділу УАН», кн. XIX, Київ, 1928, с. 231-241.
- Цікаво, що через Миклашевського Коцел хотів довідатися про думки й наміри Мазепи.
- ⁹ Жан Казимир Балюз (1648-1718), син придворного польської королеви Марії-Людвіки й хрещеник Яна Казимира, був на французькій дипломатичній службі й 1704 р., вертаючися з Москви, відвідав в Батурині гетьмана Мазепу, якого він знав ще з молодих літ у Варшаві. Його надзвичайно цікавий лист про ці відвідини й розмови з Мазепою опублікував проф. І. Боршак у додатках до своєї статті «Мазепа — людина й історичний діяч» — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», том CLII, вип. I, Львів, 1933, с. 28-30.
- ¹⁰ ГАФКЭ, Кн. Мал. Пр., № 94.
- ¹¹ Дуже цікава реакція Мазепи на дії Миклашевського та Іскри. Хоч Гетьман мусів сповістити про це московський уряд, але при цьому зробив усе можливе, щоб урятувати обох. За наказом царя Миклашевський був позбавлений уряду (1704), але вже 10 серпня 1704 р. Гетьман видав універсал, де, відзначаючи «значныя и вѣрныя прислуги в Войску Запорожском за нас, Гетмана, и антecessоров наших, значне, на высоких войсковых застаючи урядах, ронення» «пана Михайла Миклашевского, значного Войска Запорожского товариша», стверджує йому всі його маєтності як «давніє села», так і «купленніє и своим коштом заведенніє кгрунта». А року 1705 Гетьман відновлює Миклашевського на полковництві стародубівському, яке він зберігає до смерті (1706). Щоправда, О. Лазаревський пояснює це коштовними дарунками, які дістав Мазепа від Миклашевського, але це пояснення в даному випадкові непереконливе, та й Лазаревському невідомі були московські архівні документи в цій справі.
- Справа Іскри в очах московського уряду мала серйозніший характер, але й тут допоміг Мазепа, який згодом (1708), вже після доносу Іскри (й Кочубея) на нього, писав (Меншікову): «... хотя его, Искру, указал был е. ц. в. сковав тогда ж присылать на Москву, однакож я своим предстательством заступил оногo», й Іскра залишився на Україні, хоч і без уряду.
- ¹² Так писав Мазепа, з відома царя, Станиславу Тарле, кухмістрові коронному, відповідаючи на заклик перейти на бік Станислава Лещінського. Хоч ця відповідь призначена була не так для Тарле, як для Москви (ще Костомаров, публікуючи уривки з цього листа Мазепи, висловив слушний сумнів, що він, справді, був надісланий адресатові), але думка Мазепи про неможливість українсько-польської угоди висловлена в ньому зовсім ясно — і, мабуть, щиро.
- ¹³⁻¹³ «и имѣть у себя во владѣнїи козаков Донских, Запорожских, Волынь и всѣ роды козацкіе, которые на сей сторoнь Волги». (Тарле, с. 382).

Розділ VIII

ЗРИВ МАЗЕПИ З МОСКВОЮ. СОЮЗ УКРАЇНИ ЗІ ШВЕЦІЄЮ

1. Угода Мазепи зі Станиславом Лещінським

Укладаючи пляни визволення з-під московської влади шляхом угоди України зі Швецією, гетьман Мазепа добре розумів, що шлях до тої угоди дуже довгий і нелегкий. Коли півстоліття тому Б. Хмельницький та І. Виговський договорювалися зі Швецією, Україна, внаслідок національно-визвольної революції й мілітарної перемоги над Польщею, була незалежною державою, що провадила цілком самостійну зовнішню політику, вістря якої скероване було проти Польщі. Зовсім інша ситуація була на початку XVIII ст. Україна була під зверхньою владою московського царя й змушена була воювати проти Швеції на боці Москви. Тимчасом і Швеція, і Московщина були в союзі з Польщею: перша — з Польщею Станислава Лещінського; друга — з Польщею Августа II. Отже, шлях української політики до Швеції йшов через Польщу.

Цьому на перешкоді був союз августівської Польщі з Росією. Але ситуація різко змінилася, коли 1706 р., внаслідок Альтранштадтської угоди, Август зрікся польської корони, Польща фактично перейшла до шведського табору й більшість польських магнатів визнала короля Станислава Лещінського. Це, очевидно, підсилило пропольські («гадяцькі») настрої серед старшинської верхівки, але разом з тим збільшило небезпеку польських зазіхань на українські землі, яку Мазепа так ясно розумів. Саме в цей момент виникла потреба змінити дотеперішню тактику гетьманської дипломатії: зберігаючи лояльно зв'язок з Росією, посилити переговори зі Станиславом Лещінським, щоб, на випадок перемоги польсько-шведської коаліції, домовитися з Польщею про забезпечення державних прав України в системі Речі Посполитої; а водночас — і це було нове в політиці Мазепи — нав'язати стосунки безпосередньо зі Швецією. Останнє найбільш цікавило Гетьмана, але, ясна річ, вимагало якнайбільшої обережності і найсуворішої конспірації. Віднині шлях до Швеції йшов саме через станиславівську Польщу, і не дивно, що головним завданням гетьманської дипломатії в 1706-1707 рр. було завершити переговори зі Станиславом Лещінським, розпочаті ще десь у 1704 р., під час перебування Гетьмана на Правобережжі ¹.

Ініціатива переговорів, мабуть, належала Лещінському або ж принаймні вийшла з прихильних до нього польсько-литовських кіл. Станислав Лещінський незабаром після своєї коронації, яка відбулася у Варшаві 4 жовтня 1704 р., надіслав (у жовтні того ж року) свого посланця, шляхтича Вольського, до Мазепи, який стояв тоді під Замостям. Гетьман, щоправда, не скористав з його пропозицій, затримав Вольського, а листи короля відіслав до Москви. Але в листопаді 1705 р. відновлюються зносини між Станиславом і Мазепою. *Це, мабуть, [сталося] вже після Варшавської угоди 1705 р., яка м[іж] ін[шим] в пункті 8*

передбачала повороту до Польщі втрачених нею «східних земель», себто, очевидно, Лівобережжя України (Гетьманщини). Гетьман, який перебував тоді в Дубні, близько познайомився і покумився в Білій Криниці (коло Кремінця) з княгинею Ганною Дольською (першого подружжя князя Вишневецькою), матір'ю князів Вишневецьких — Януша, воєводи краківського, й Михайла Сервація, гетьмана великого литовського. Княгиня була рідною² тіткою Станіслава Лещінського, й вона стає головним посередником у дальших переговорах Гетьмана з королем Станіславом, а згодом і з Карлом XII, з яким Дольська була знайома особисто³.

Нарвський договір 1704 р. [між Росією і Польщею] був підтверджений 30 березня 1707 р. (у формі взаємних гарантій). Не відкриваючи тимчасом старшині своїх справжніх намірів, Мазепа договорювався з Лещінським про об'єднання України з Польщею й Литвою на засадах Гадяцької унії. Питання про це принципово вирішене було вже у вересні 1707 р. У шифрованому, як звичайно, листі княгині Дольської, одержаному Мазепою у Києві 16.IX. 1707 р. (через якогось волошина), був укладений також лист од Станіслава Лещінського, в якому король обіцяв «прийняти козаків по-батьківськи та задовольнити їх бажання». Лист короля привіз із Саксонії, де був тоді Станіслав, капелян княгині, ксьондз-тринітар, разом з «словесною інформацією, щоб (Гетьман) нам'єренне д'їло зачинал, пока войска шведськіє зближатыя к границам украинским», а, крім того, той капелян, як писала княгиня Гетьманові, «привезл... и трактат в 12 пунктах для его, Мазепы, и ц'їлого Войска Запорожского, по которой абы он в'єрного кого ей прислал, просила о тоє» (лист П. Орлика до С. Яворського⁴).

Ці переговори були завершені десь на початку 1708 р. укладенням формальної угоди між Гетьманом і королем Станіславом Лещінським.

Спеціально досліджував питання про ці українсько-польські переговори доктор Микола Андрусак⁵. Хоч, на нашу думку, він дещо переоцінює характер і значення угоди Мазепи з Станіславом Лещінським, але ж можна погодитися з твердженням доктора Андрусяка, що на підставі цієї угоди Україна мала злучитись з Польщею як велике князівство, на таких самих основах, як Велике князівство литовське; в його склад мали ввійти Правобережжя та Лівобережжя з Сіверщиною. Добре поінформований Д. Апостол згодом (у грудні 1708 р.), вже в московському таборі, оповідав про те, що «привиліє тоє (угода була подана в формі привілею короля Станіслава на ім'я Гетьмана) маєт в соб'ї выражен'є, упевняюче Украину вольностями, як в Корон'ї Польской, так и в Великом Князств'ї Литовском, жебы такими ж правами Украина щитилася и зоставала». Це й дало підставу російським урядовим колам, починаючи з маніфестів Петра I до українського народу восени 1708 р., обвинувачувати Мазепу в тому, що «нам'єреніє его было отторгнуть Малую Россию от Россійской державы и паки подвести под иго польское» (слова Теофана Прокоповича); це обвинувачення було повторене в українській історіографії XIX—XX ст., зокрема в працях Костомарова і особливо Лазаревського. Годі й казати, що воно стало залізною тезою цілої советської історіографії⁶.

Був ще один момент, який дуже прислужився ворогам Мазепи і України. Є відомості про те, що за угодою з Лещінським Мазепа мав одержати, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воєводства Витебське і Полоцьке на правах герцога курляндського, васаля Речі Посполитої. За іншими відомостями (донос Кочубея), це мав бути титул князя чернігівського. Можливо, що, справді, про це було домовлено, але чи дає це підставу російським чи московфільського напрямку історикам вважати Мазепу за агента польської політики на Україні, якогось «зрадника українського народу», що віддав його інтереси «на поталу панської Польщі». Безперечно, ні. Така умова була цілком у дусі того часу, та й сам Мазепа був зовсім не байдужий до всяких життєвих благ і зовнішніх гонорів. Але ж що нового й реального давала йому особисто угода з Лещінським? Майже нічого. Мазепа тоді вже був князем Священної римської імперії⁷ і, як такий, мав особливі, загально визнані в Європі, права і привілеї. А володіння (можливо, тимчасові) в межах Речі Посполитої, ще й з такими широкими правами володаря, як герцог курляндський, мусіли

забезпечити інтереси Мазепи та його однодумців на випадок перемоги ворожої сторони, себто Росії. Дуже цікаво, що ці володіння намічалися на білоруському терені, ще й пограничному з Росією. Хтозна, які ще далекосяглі пляни (може, й поєднання українсько-білоруських земель — стара українська державна традиція княжої доби й часів Хмельниччини) мав на увазі Гетьман, складаючи цю угоду.

Та найголовніше те, що угода зі Станиславом Лещінським була тільки важливим тактичним маневром Мазепи, що мав неабияке значення для тогочасної української політики. Передусім ця угода виводила Україну з антишведської коаліції й бодай формально забезпечувала її від воєнної руїни на випадок переможного руху шведів на схід.

Виряджаючи восени 1707 р. своїх посланців до Саксонії, Гетьман, за його словами Орликові (17 вересня 1707 р.), зробив це для того, «чтоб там видя якую колвек мою к себѣ инклинацію, по неприятелску с нами не поступали, и огнем и мечем бѣдной Украины не зносили»⁸.

Далі це торувало Гетьманові шлях до безпосередніх переговорів зі Швецією. Відомо, що Карл XII спочатку дуже обережно, ба навіть негативно поставився до справи переговорів з гетьманом Мазепою⁹, який був загальновідомий як прихильник царя Петра та його зовнішньої політики. Так чи інакше, Мазепа щільно пов'язував українськопольську угоду зі своїми плянами союзу зі Швецією. У своєму третьому листі до Мазепи (липень 1706 р.) княгиня Дольська просила Гетьмана, іменем Станислава, «чтоб дѣло намѣренное зачинал, надежен будучи скорого себѣ цѣлым войском шведским с Вольня суккурсу и всѣх желаній своих, чого тилко претендовати будет, неотрицательного исполненія, обѣщая на тое прислать ассекурацію Станислава и гваранцію короля шведского» (Орлик). Що Мазепа надавав особливого значення шведській гарантії, стверджує також Нордберг. Оповідючи про посольство Мазепи до Станислава в жовтні 1707 р., він каже, що Гетьман згоджувався перейти на сторону Станислава «wenn er nur von des Konigs in Schweden Beystand und Hülfe versichert wäre».

Договір Мазепи зі Станиславом Лещінським, ясна річ, дуже вплинув на ставлення шведського короля до пропозицій з боку Гетьмана. Будь-що-будь, позиція українського уряду мала безпосередньо велике значення для Швеції. З одного боку, перехід Мазепи на бік Швеції позбавляв Петра I допомоги українського війська, яке з самого початку Північної війни билось на різних фронтах проти шведів. З другого боку, це створювало загрозу запіллю й комунікаціям російської армії. Але основне, зі шведського погляду, полягало у нібито «добровільному» приєднанні України до Польщі, якій це обіцяв Карл XII року 1703, в разі відмовлення її від будь-якого зв'язку з антишведською коаліцією.

Окрім того, договір з Польщею забезпечував, на всякий випадок, бодай мінімум політичних вимог України (Велике князівство руське в системі Речі Посполитої). Нарешті, договореність з Лещінським давала певні атути Мазепі в його внутрішній політиці, власне у справі відносин Гетьмана й старшинської верхівки. Відповідаючи соціальним та політичним інтересам і прагненням старшинської аристократії, договір Мазепи з Польщею, ще не реалізований (а Мазепа, очевидно, і не думав про його реалізацію), зв'язував старшинську верхівку з Гетьманом, обеззброював її щодо нього, застерігав інтереси гетьманської влади супроти політичних вимог старшинської опозиції, яку цим договором Гетьман міг тримати в руках і щодо Москви, і *mutatis mutandis* щодо Польщі.

Отож, треба визнати, що договір з Лещінським як дипломатичний інструмент був дуже вигідний для гетьмана Мазепи, і не його вина, що дальший хід подій позбавив Гетьмана можливості скористатися з наслідків цієї дуже тонкої, майстерної дипломатичної гри.

2. Українсько-шведський союз

Союз України зі Швецією мав за собою поважну історичну традицію — і то традицію добру. Українські державні діячі, й насамперед гетьман Мазепа, докладно знали про дружні стосунки України зі Швецією в часи Богдана Хмельницького й Івана Виговського (в перший — догадятьський — період його гетьманування), стосунки, що завершилися формальним союзом цих держав. Саме «послѣдуючи и наслѣдуючи Антецессора своего, славной памяти, валечного Гетмана Богдана Хмельницкого, который з Наяснѣйшим королем Шведским... Каролем Десятым, единомыслием и промыслами военными... согласуючися, не меншую мѣл в замыслах своих помочь» (преамбула до Бендерської конституції), гетьман Мазепа скерував українську зовнішню політику на шведський тор. Ідея українсько-шведського союзу, хоч і призабута була в період Руїни, проте не зникла з українського політичного копу й з новою силою відроджується в часи Мазепа.

Перші спроби гетьмана Мазепа нав'язати безпосередні зносини з Карлом XII, як відомо, належать до 1706 р. *Отже, після Варшавської угоди 1705 р.*, коли шведська армія загрузла була на терені Польщі й Саксонії, Мазепа міг спокійно вичікувати й навіть гальмувати хід українсько-польських переговорів. Але Альтранштадтська угода й неминучий похід Карла XII на Росію висували питання про долю України на порядок денний української і міжнародньої політики. Карл XII віддавна, а особливо після завоювання Польщі й Саксонії, задумував похід проти Москви. Від цього походу взагалі, й зокрема від того чи іншого його напрямку (через Україну чи обминаючи її), багато залежало для України й політики гетьмана Мазепа. Це питання набуває особливої актуальності в 1707 р. і, в зв'язку з тим, пошваляються українсько-шведські (так само, як і українсько-польські) переговори.

Перебуваючи у Жовкві (з квітня 1707 р.), Гетьман дуже цікавився тим, що поробляє й задумує шведський король. Як казав Мазепа Орликові, він послав тоді до Саксонії ректора Вінницького єзуїтського колегіюму ксьондза Заленського розвідати, чи скоро шведське військо вирушить у похід. Ще у Жовкві, як признавався Мазепа Орликові (у жовтні 1707 р.), доповідав він цареві: коли король шведський і Станислав розділяться, і перший ніде на Московську державу, а другий на Україну, тоді не можна буде оборонитися від польських і шведських військ з нашим (українським) безсилим військом, виснаженим і знеможеним від частих походів і битв. Незважаючи на це, він, Гетьман, буде зберігати вірність цареві доти, доки не побачить, з якою силою прийде король Станислав до українських кордонів, і який успіх будуть мати шведські військові сили.

Це оповідання Орлика (в листі до С. Яворського) має тим більшу вагу, що воно загалом збігається з тим, що казав Гетьман Кочубеєві в травні 1707 р.: він, мовляв, знає від «достовірних людей», що король шведський має вирушити із Саксонії до Польщі, а звідти просто на Москву; коли б цар, уступаючи, пішов десь набік, то Карл XII і далі, незважаючи на це, буде триматися напрямку на столицю Московської держави, щоб поставити там іншого царя, як це він учинив і в Польщі. А під Київ має йти король Станислав з польським військом та шведською дивізією Реншильда. Гетьман просив царя, щоб дав йому на цей випадок допомогу, але Петро відмовив, отже, доведеться єднатися зі Станиславом.

У вересні (11 ст. ст.) 1707 р. був у Гетьмана в Києві (як подає Кочубей) вінницький ректор Заленський, який у розмові з вищою старшиною («знатними особами») запевняв, що їм нема чого боятися, бо «швед не на вас готується, але на Москву». Це відповідало плянам Гетьмана, бо забезпечувало йому найвигіднішу, на його думку, для України позицію «вільних рук», конкретно — озброєного неутралітету в боротьбі між Швецією й Росією ¹⁰.

На нашу думку, в цю гру був ув'язаний ще один партнер, з яким так чи інакше мусіли числитися інші учасники ворожої Петрові I коаліції. Зокрема це торкалося української сторони. Ідея українського неутралітету в 1708 р. мала, мабуть, якийсь контакт з тими зв'язками, що існували тоді між Мазепою й московською політичною (боярською)

опозицією. Ці зв'язки тим цікавіші, що майже все гетьманування Мазепи пройшло в умовах московського панування на Україні, і певна залежність Гетьмана від московських політичних чинників та політичної боротьби, яка точилася тоді в Москві, була неминуча. На жаль, ми мало знаємо про московські зв'язки Мазепи, і взагалі історія московської боярської опозиції Петрові I дуже мало досліджена.

Ще з догетьманських своїх часів Мазепа мав великі зв'язки і впливи в урядових колах Москви й серед московської аристократії, які ще посилювалися, коли він став гетьманом. І офіційне становище його, і персональний авторитет робили Мазепу дуже атрактивною політичною фігурою як для правлячої, так і особливо для опозиційної московської верхівки. Зрештою, Гетьман мав у руках дуже міцні засоби, які завжди добре впливали на гумор московських достойників. Українська генеральна старшина вже на еміграції, після смерті Мазепи згадувала, що Гетьман «видав великі суми своїм приятелям на Московщині, що з ним кореспондували, завжди інформували й робили заходи в царя в його справах»¹¹. Не дивно, що, коли Мазепа перейшов на бік Швеції, Петро I мав велику підозру на багатьох своїх вельмож. Прусський посланець у Москві Кайзерлінг писав своєму королеві 31 (20) січня 1709 р., що цар «absonderlich nach unvermutheten Abfall des Mazepa die Treue fast aller seiner Kneesen und Boiaren in Zweyffel zu ziehen anfanget». Особливо серйозні й, мабуть, небезпідставні підозріння Петро мав щодо фельдмаршала, боярина Бориса Петровича Шереметєва, давнього товариша зброї і приятеля Гетьмана. Шереметєв був одним з найвидатніших представників московської політичної опозиції того часу (традиційне уявлення про неї, як про суто реакційну старобоярську опозицію реформам Петра I, не витримує поважної наукової критики), що покладала свої надії на царевича Олексія Петровича, й тільки вчасна смерть фельдмаршала врятувала його від трагічної долі спільників нещасного царевича. Шереметєв, так само як і Мазепа, був кумом княгині Дольської. Якось 1706 р. у Львові, під час урочистого бенкету в якогось польського магната, Шереметєв попередив Дольську про інтриги Меншікова, якому забажалося гетьманської булави, й при цьому сказав, що «и мы сами много терпим (од царя й Меншікова), да молчатъ принуждены». Петро був переконаний, що Шереметєв був замішаний у справу Мазепи.

Є підстави думати, що саме Шереметєв попередив Гетьмана восени 1708 р. про підозру на нього, Гетьмана, з боку царя. А втім Шереметєв не був самотній¹². Справа царевича Олексія, що виникла трохи пізніше, яскраво свідчить, що великобоярська опозиція в Московщині почалася давно, і в часи шведського наступу на Москву являла поважну загрозу для петровського уряду. Саме на цю опозицію числив Карл XII у своїх плянах детронізації Петра. Великий стольник Валахії К. Кантакузен навесні 1708 р. повідомив Мазепу, що турецький посол, який їздив у Польщу до Станіслава й шведського короля, чув, як Станіслав похвалявся, що в нього є приятелі в Москві. Українські лідери могли бути зв'язані з московською опозицією також через вище духовенство України й Московщини, що було переважно українського походження. Досить згадати імення таких приятелів Мазепи, як митрополит ростовський Дмитро Туптало, митрополит рязанський Стефан Яворський, місцеблюститель Московського патріяршого престолу, а особливо митрополит київський Йоасаф Кроковський, близький конфідент Гетьмана, який згодом був заарештований у справі царевича Олексія й, очевидно, отруївся, побоюючись помсти Петра. Будь-що-будь, традиція українських зв'язків з московською опозицією того часу зберігалася на Україні далеко пізніше й знайшла яскравий вислів в «Історії Русів»¹³.

Ще більше поживляються таємні зносини Мазепи з Карлом XII в 1708 р. Недарма 1 березня 1708 р. французький посол у Варшаві Бонак писав міністрові закордонних справ Франції де Торсі: «На Україні панує ворожий настрій, і там дуже бажають приєднатися до шведів, щоб вирушити на Москву». Французька дипломатія взагалі була непогано обізнана з пересправами Мазепи й Швеції. 19 серпня 1708 р. Балюз писав з Варшави: «Сюди доходять деякі чутки, що є зв'язки між козаками, в особі їх гетьмана, із шведами». Вістки про це ширилися в Польщі, зокрема в оточенні польного коронного гетьмана

Адама Сенявського, який тримав сторону Августа II і Москви. Дійшли вони й до московського резидента в Польщі (августівській) А. Дашкова, який повідомляв про це Головкина і бідкався пізніше, що «моя правда была, престрегал я о том довольно; что ж, когда не изволили тому вѣрить» (початок грудня 1708 р.).

Деякі дослідники вважають, що переговори Мазепи з Карлом XII завершилися формальною угодою між Україною й Швецією, яка нібито була укладена в лютому або березні 1708 р. в м. Сморгоні (на Білорусі). Проте немає жадного сумніву, що це могло бути тільки прелімінарне погодження між Гетьманом і королем, а не формальний договір двох держав, якого, мабуть, не було аж до самого вступу Карла XII на територію України і з'єднання з ним гетьмана Мазепи. Можна думати, що ні Карл XII, великий полководець, але доволі пересічний політик, ні тим паче Мазепа, що до кінця не хотів в'язати собі рук, не форсували справи остаточної (формальної) угоди, обмежуючися лише попереднім погодженням. До того ще при цьому виключалося посередництво польського короля Станіслава Лещінського. Те, чого прагнув Мазепа (незалежність України), аж ніяк не вкладалося в рамці польських інтересів і договору, укладеного між Гетьманом і Станіславом Лещінським. Всі відомі нам зносини між Мазепою і шведським королем до самого вступу шведів на територію України провадилися через польські капали. Годі сумніватися, що всякі спроби Гетьмана дістати від Карла XII визнання української державної незалежності повинні були натрапити на рішучий опір з польського боку, та й, зрештою, це суперечило б союзному договорі між Швецією і Польщею. Навіть коли Карл XII і Мазепа зустрілися на Україні й між ними була укладена формальна угода, вона до кінця залишилася оповита великою таємницею, безперечно, з огляду передусім на Польщу й Станіслава Лещінського. А перед вступом шведів на Україну між Мазепою і Карлом, очевидно, існувала лише принципова згода у формі шведської гарантії українсько-польської угоди.

Це цілком підтверджується оповіданнями авторитетних шведських сучасників, зокрема секретаря похідної канцелярії Карла XII, Йозефа Цедергельма (Cederhielm), в листі до його брата Гермунда 10 листопада (шведського стилю¹⁴) 1708 р. про першу зустріч *посланців* Гетьмана з королем. За словами Цедергельма, «Його величність милостиво погодився на пропозицію Мазепи, через що з'єднав собі чимало видатніших генералів і інших достойників (козацьких). Над тим непотрібно було багато часу задумуватися, бо вже протягом кількох років велися таємні переговори, і вони були немалою причиною того, що Й. В. повернувся в цей бік. Цими справами займався король Станіслав, особливо через княгиню Дольську, матір князя Вишневецького, яка підтримувала й направляла кореспонденцію з Мазепою». Це цілком відповідає всім іншим джерелам (зокрема, відомостям Орлика), що дають матеріал для з'ясування цієї справи. «Тому-то, — продовжує Цедергельм, — того ж вечора були вислані посланці з відповіддю, що К. В. згоджується взяти полководця (Гетьмана) і Військо Запорозьке під свою руку і протекцію».

Українська історіографія вважає, що існувало дві угоди Мазепи з Карлом XII: перша угода, яка була укладена в 1708 р., чи перед вступом шведського війська на Україну, чи після того (це більш правдоподібно), і друга, укладена в кінці березня 1709 р., коли на бік Швеції перейшло Запоріжжя на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Автентичні тексти обох угод до нас не дійшли, й тому можемо реконструювати їх лише частково, на підставі інших авторитетних джерел.

За словами П. Орлика (в меморіялі «Déduction des droits de l'Ukraine» — «Вивід прав України», складеному 1712 р.¹³, зміст угоди 1708 р. був такий: Україна і землі, до неї прилучені, мають бути вільними й незалежними; король шведський зобов'язується оберігати їх від усіх ворогів; зокрема, король має вислати туди негайно помічні війська, коли того буде вимагати потреба та коли цього будуть домагатися гетьман та його Стани (Etats). Усе завойоване на території Росії, але колись належне «руському» (українському) народові, має бути повернене до Князівства українського; Мазепа мав бути князем

українським або гетьманом довічним; після його смерті Генеральна Рада («Стани») мала обрати нового гетьмана; король шведський не має права привлащати собі ні титула, ні герба Князівства Українського. Нарешті, для забезпечення цієї угоди і в інтересах безпеки (шведського війська) на території України на весь час війни передаються шведам міста Стародуб, Мглин, Батурин, Гадяч і Полтава.

Б.Д. Крупницький слушно зауважив, що в меморіалі Орлика договір «поданий... здається, або в трохи прикрашенім, або однобічним вигляді, бо нічого не говорить про третього партнера — Польщу. Ясно, що Орлик під час своєї дипломатичної акції в Туреччині (перша половина 1712 р.) якраз підкреслював незалежність України, як осібною партнера, і це мусіло вплинути й на його історичну вказівку з часів Мазепи». І Крупницький зі свого погляду послідовно каже про «шведсько-польсько-український альянс».

Року 1709, вже на еміграції, після смерті Мазепи, у меморіалі, складеному в Бендерах 26 вересня (ст. ст.) 1709 р., український екзильний уряд просив короля Карла XII (пункт III), щоб він «зволив знову прилюдним письмом потвердити під іменням нового гетьмана своє запевнення, що далі воюватиме з москалями й не входитьиме в мирові переговори доти, доки руський (український) народ, скинувши ярмо теперішньої неволі, не вернеться до колишньої своєї свободи»; а в разі перемоги — «щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і не порушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й потверджені мировим договором»; а найголовніше, щоб король зволив «у тому самому прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або яким-небудь способом, і знівечити права на волю».

Друга українсько-шведська угода (Крупницький вважав її за єдину формальну угоду українсько-шведського союзу) була укладена між гетьманом Мазепою і кошовим отаманом К. Гордієнком — з одного боку, і королем Карлом XII — з другого боку, 8 квітня (нов. ст.) 1709 р. у Великих Будищах. Доповнюючи угоду 1708 р., вона говорить лише про те, що шведський король зобов'язується не укладати мирової угоди з царем, доки не визволить з-під московської влади України й Запоріжжя (решта пунктів цієї угоди має технічний характер).

Можна, справді, захопитися чудовою дипломатичною грою Мазепи. Головна ставка Гетьмана — союз зі Швецією, і як тактовно, обережно, глибоко конспіративно веде він переговори з Карлом XII! Ніхто, навіть найближчі і найбільш довірені помічники Гетьмана, нічого не знали про ці переговори й про справжній їх зміст. До самого кінця гетьманування Мазепи, до його смерті, вища старшина не знала по суті нічого в цій справі. «Знаємо бо добре, — писала козацька старшина в Бендерах 26 вересня 1709 р. до Карла XII, — що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський народ скинув московське ярмо і був вільний, але до сьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність Війська Запорозького. Тому Військо Запорозьке звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо цього, якщо він виявив їх св. королівському маєстатові, і щодо них запевнив його королівський маєстат».

Мазепа був реальний політик, «ношений и искусный птах» (за його власним виразом). Вік, багатолітній життєвий досвід чільного державного діяча, глибоке знання міжнародньої політики тогочасної, складна політична ситуація України, — все примушувало старого Гетьмана діяти мудро і обережно. Мазепа добре знав, що панівною силою на Україні тоді було московське військо, а з другого боку, Гетьман чудово розумів, що, незважаючи на антимосковські настрої й домагання більшості вищої старшини, він ніяк не може ні опертися на неї в своїх політичних заходах, ні навіть просто довіритися

своїм помічникам. Тому він надавав особливого значення міжнародно-політичним чинникам і зв'язкам. З погляду конче потрібної конспірації це було зрозуміло. Але воно крило в собі велику небезпеку для дальшого розвитку української політики, що й виявилось в такій трагічній формі в 1708-1709 рр. і пізніше, вже на еміграції.

Але в той же час Гетьман робить усе, щоб вгамувати загарбницькі апетити Польщі, веде далекосяжні переговори зі Станиславом Лещінським про федерацію України з Польщею, що хоч було тактичним маневром і, будь-що-будь, «тільки часовою комбінацією» (Д. Дорошенко), але все ж пов'язане було з великим політичним та ідеологічним ризиком. Мало того, Гетьман напередодні свого зриву з Москвою мобілізує всі свої зовнішньополітичні зв'язки і впливи. Він намагається заручитися допомогою з боку Криму, Туреччини, Молдавії та Валахії, православної ієрархії Близького Сходу, донських інсургентів на чолі з наступником отамана Булавина— Ігнатом Некрасовим¹⁶, нарешті, навіть з боку тих кіл московської знаті, що були в опозиції політиці Петра I. Все це робилося не тільки на широку міру, але й вийнятковно майстерно. Навіть гра Мазепи з Петром була не дрібними хитрощами «зрадника», а складною дипломатичною грою, де Гетьман передусім і понадусе ставив інтереси України.

3. Старшинська опозиція і виступ Кочубея

Відповідаючи на заклик Станислава Лещінського скоріше починати «замышленное дѣло», Мазепа писав 19 жовтня (ст. ст.) 1707 р.: «У нас на Україні і начальні і підначальні, і духовні і мирські особи, подібно до різних коліс, не перебувають у єдиномислії і згоді: ті схиляються до протекції московської, другі — до турецької, третім смакує побратимство з татарами — з вродженої антипатії до поляків... Того ради, потрібно перше постаратися привести до єдиномислія військо і весь народ на Україні по обох боках Дніпра». Справді, політичне життя України того часу було дуже далеке від «єдиномислія».

Передусім це стосується провідної верстви Гетьманщини. Незважаючи на спільність соціально-економічних, станово-політичних і навіть національно-державних інтересів, не кажучи вже про те, що майже вся вища старшина була між собою споріднена або посвоячена, старшинській аристократії Гетьманщини дуже бракувало єдності думки і дії. Не тільки природні відміни особистих, фамілійних і групових, а також льокальних інтересів, що породжувало різні, часто-густо протилежні політичні погляди, симпатії, орієнтації та концепції, але й звичайнісінька амбіція, заздрість, егоїзм, дріб'язкові інтриги і чвари¹⁷ — все це створювало загальну атмосферу недовір'я й непевности, в якій дуже важко було Мазепі здійснювати свої широкі загальнонаціональні пляни.

Та ще важливішою і небезпечнішою була справа взаємин Гетьмана й старшинської аристократії. На жаль, це питання ще мало розроблене в історичній науці. Воно мало свою досить довгу історію і традицію. Бендерська конституція 1710 р., що була безперечною перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом, згадувала, як «нѣкоторіи Войска Запорожского Гетмани, привлачивши собѣ неслушное и безправное самодержавную владзу, узаконили самовластіем такое право: «так хочу, так повелѣваю» (*sic volo, sic iubeo*), через яке самодержавіє, гетманському урядови неприличное, уросли многіє в отчизнѣ и Войску Запорожском нестроєнія, прав и вольностей разорєнія, посполитые тяжести, насильные и накупные урядов войсковых распоряженья, легкое старшины енеральной, полковников и значного товариства поваженье». Це була проблема взаємин, змагання, навіть боротьби володаря-гетьмана зі зверхнім станом — козацькою аристократією, проблема, *mutatis mutandis*, досить актуальна в тогочасній Європі (зокрема у Франції). На Україні гетьман як голова держави став над козаччиною, а козацька старшина перетворилася на зверхній стан України. Змагання й боротьба між ними намічаються ще за Б. Хмельницького (особливо в останні місяці його життя), починаються

відкрито за Виговського, загострюються за Многогрішного й особливо Самойловича, а свого вершка осягають за Мазепи.

Гетьман Мазепа був, може, найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах властивого тоді передовим європейським країнам абсолютизму. Мазепа чудово розумів, що тільки сильна гетьманська влада, незалежна від боротьби старшинських партій та фамілійних угруповань, може боронити державно-національні інтереси України і супроти Москви, і супроти інших претендентів на українські землі. Він мав перед собою готовий зразок, знайомий йому безпосередньо ще з часів його юнацьких подорожей закордоном. Близь царювання Короля-Сонця (Людовика XIV) було видко далеко за межами Франції, й не могли не помітити його в Батурині, надто ж такий володар, як гетьман Мазепа. Саме Людовик XIV з належними поправками на українські традиції й глибокий державний і філософський розум Мазепи міг бути для нього таким взірцем. Гетьман уважно стежив за європейською пресою, зокрема читав французькі газети. Недарма Балюз підкреслює «почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи Його Величності (Людовика XIV), про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазепі, — додає Балюз, — а відповідає, видко, дійсності: в залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці висить гарний портрет Його Величності».

Одним із важливих питань у відносинах Гетьмана й вищої старшини, яке дуже цікавило обидві сторони, була справа наступства по Мазепі. Гетьманові, як і майже всім його попередникам, властива була ідея спадковості гетьманської влади, хоч династичні можливості бездітного Мазепи були, звичайно, обмежені. Спочатку ми не помічаємо в нього династичних аспірацій. Але незабаром Мазепа почав думати про закріплення гетьманської булави за своїми близькими родичами — небожами. Великі надії покладав Гетьман на Івана Обидовського, безперечно, здібну людину й хороброго полководця, якого Гетьман зробив полковником ніженським і здобув для нього в Москві звання стольника й маєтки на Московщині (в Рильському і Ковельському повітах) і на Слобідській Україні. Старшина, яка спочатку називала молодого Обидовського «блазнем», пізніше змінила свою думку й згадувала (1709), що Обидовський був «дорожчий для гетьмана та славніший для нас заслугами (ніж Войнаровський)». Але Обидовський помер передчасно (1701) й відтоді Мазепа переніс усю свою увагу та ласку на другого племінника — Андрія Войнаровського. Він дає йому високу освіту (в Києво-Могилянській академії), наближає після закінчення науки до державних справ, дає почесні і відповідальні (зокрема військові) доручення, шукає йому доброго подружжя тощо. Громадська опінія і на Україні, і за кордоном уважала Войнаровського за ймовірного спадкоємця не тільки Мазепиною майна, але й гетьманської булави. Щоправда, Мазепа заперечував це перед старшиною (у вересні 1707 р.), але вона не дуже йняла цьому віри й надалі підозривала в Гетьмана династичні наміри, до яких вона ставилася цілком вороже.

Вже після смерті Гетьмана, коли в Бендерах між генеральною старшиною і Войнаровським виник спір за спадщину Мазепи (яку старшина вважала за частину Генерального скарбу), старшина закидала покійному Гетьманові, що він, «всупереч давнім законам... панував на Україні самовладно», й подала доволі довгий реєстр надужить Мазепи. Коли ж Войнаровський зауважив, що він дивується, як «освободителя батьківщини проголошують її гнобителем», старшина заявила, що «москалі й гетьман наложили ярмо на неї», а на запитання Войнаровського, чому ж вона не донесла про це своєчасно королеві (Карлові XII), відповіла, що тоді не було ще те на часі, бо «інакше треба б почати подвійну війну, одну з москалями, а другу з гетьманом, а тепер вона, визволена з московського ярма, про це доносить». І це казали найближчі співробітники покійного Гетьмана, його політичні однодумці — Ломиковський, Горленко, Орлик...¹⁸

Цей барвистий епізод яскраво свідчить про велике напруження у відносинах між Гетьманом і цілою старшинською верхівкою, зокрема напередодні зриву з Москвою.

Звичайно, Мазепа був добре поінформований про настрої старшини, і, забезпечуючи насамперед інтереси своєї батьківщини, він не міг не думати при цьому й про свої власні інтереси, навіть персональну безпеку. Цей момент мусимо мати на увазі, щоб правильно оцінити дії Мазепа в такій відповідальній і «огненосній» справі, як таємні переговори зі Швецією, що тоді перебувала в стані війни з Росією, а тим самим фактично і з Україною.

Що Гетьманові справді загрожувала велика небезпека від старшинської опозиції, якраз свідчить виступ проти Мазепа генерального судді Василя Кочубея.

Кочубей, старий канцелярський ділок (з часів Брюховецького), і Мазепа були знайомі ще з Чигирини, де Кочубей був у Генеральній канцелярії «овшем не подлій» (Дорошенко навіть мав на думці з ним поріднитися). Згодом, вже на Лівобережжі, обидва були дуже близькі особи до Самойловича й разом брали активну участь у підготові Коломацького перевороту, який зробив Мазепу гетьманом, а Кочубея (перед тим реєннта Генеральної канцелярії, себто помічника генерального писаря, яким був тоді досить безбарвний Сава Прокопович) — генеральним писарем. Але незабаром Мазепа й Кочубей опинилися в різних таборах, і дуже цікаво, що генеральний писар злигався з численними прихильниками колишнього гетьмана Самойловича й брав участь і в інших акціях старшинської опозиції проти Мазепа, зокрема у справі Петрика. Обидва — і Кочубей, і Мазепа — датують початок своїх розходжень 1691 р. (отже, втечею Петрика на Запоріжжя). У своєму доносі на Гетьмана Петрові I 1708 р. Кочубей писав: «Обиды претерпѣваю от самага гетмана Мазепа, от лѣта 1691 даже и до днесь...». У свою чергу Мазепа писав Кочубеєві 1707 р.: «Чрез лѣт шестнадцать прощалось и пробачалось великим и многим вашим смерти годним проступкам...»¹⁹.

Дуже цікаву характеристику своїх відносин з Кочубеєм зробив Мазепа в недавно опублікованому листі до Меншікова 1708 р., коли Гетьман довідався про донос Кочубея²⁰. Хоч цей лист треба брати *cum grano salis*, але загалом фактична сторона історії відносин між Гетьманом і генеральним суддею подана в ньому вірно. «Кочубей, — писав Мазепа, — исконный мой есть враг, который от начала уряду моего хлопотливого гетманского всегда мнѣ был противный и разные подо мною рвы копал, совѣтуя непрестанно з враждебниками моими, які уже инныи давно, а инныи в недавнем времени поумирали и ищезли. Писал он на мене пашквильные подметные писма, а будучи писарем енеральным, имѣючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокричной болѣзни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидавал был лживые нѣкоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою, письма. За якое проступство велѣл был я его за крѣпкой взять караул. Потом и в другой раз он же Кочубей, по приказу моему, взят же был за караул в той власне час, як блискій его крѣпкий проклятый Петрик до Орды Крымской переданся и великой мятеж в народѣ малороссійском учинил, о котором были не ложныи сведѣтели, от полковника Миргородского прислани, что его он, Кочубей, з Жученком, тестем своим, на тот час бывшим полковником Полтавским, до Сѣчи и до Криму выправили...».

Але кожного разу Мазепа не тільки пробачав Кочубеєві й мирився з ним, а навіть уживав заходів, щоб очистити його в очах московського уряду. Кочубей був надто поважною і впливовою особою, мав широке коло родичів, свояків і приятелів, які займали визначні становища на Україні²¹. Сам Мазепа казав, що він «свободными... их, Кочубея и Искру, учинил от достойной казни по многому и неотступному прошенію многих духовных и мирских особ, найпаче же на моленіе слезное отца пастыра и благодѣтеля моего великого... митрополита Кіевского Варлаама (Ясинського), и покойной матушки моей, такожде милосердствую о жонах и дѣтѣх, плачущих и рыдающих...». Це було так, але, крім того, Гетьмана в'язали з Кочубеєм та його родиною — і то, мабуть, з давніх часів — близькі і дружні зв'язки²². *Припускаю можливість романа Мазепа з Любов'ю Фед[орівною] Кочубей, традиція якого збереглася в родині Кочубеїв ще на початку XIX ст.*

Року 1698 (у січні місяці, немов відбувся в Свято-Троїцькій церкві Батурина) Мазепа одружує з донькою Кочубея свого улюбленого небожа Івана Обидовського. Року 1700 Кочубей одержав високий уряд генерального судді (першого). Романтична пригода Мазепи з донькою Кочубея Мотрею в 1704 р. утворила прірву між родиною Кочубея й Мазепою, а проте й надалі — і не лише про людське око — не перервалися добрі стосунки між ними, гучні бенкети, інтимні бесіди, щирі розмови Мазепині. Занадто багато спільних думок, інтересів, справ, врешті, спільних таємниць і гріхів зв'язували цих двох людей. Не раз після того (1702, 1706 і 1707 рр.) Кочубей править уряд наказного гетьмана. Року 1705 Чернігівський колегіум нове видання книги «Зерцало от писання Божественного» присвятив Кочубеєві, «яко первеньствующому по его рейментарской милости» (себто після гетьмана). Разом з тим ішло далі збагачення Кочубея, розширення його родинних і особистих зв'язків з іншими представниками старшинської верхівки. Але десь у глибині, в інтимному оточенні Кочубея зростала ворожнеча й ненависть до Гетьмана, нагромаджувалося всілякі матеріяли, чутки, плітки, переказувалися необачні слова Гетьмана, який міг іноді не критися перед Кочубеєм, хоч і не підпускав уже його до таємних своїх акцій.

Чи то особисті рахунки з Мазепою й стара жадаба гетьманства²³, чи, може ще більше, політичні розходження між Кочубеєм, прихильником кримської концепції, й Гетьманом, який тоді нібито схилився в бік Польщі, спонукали Кочубея до одвертого виступу проти Гетьмана. Восени 1707 р. і на початку 1708 р. Кочубей, підтриманий частиною полтавської (на чолі з І. Іскрою) і слобожанської старшини²⁴, а також духовенства (полтавського і, можливо, декого з Києва), сповіщає московський уряд про таємні пересправи Гетьмана з Польщею. Спочатку на ці повідомлення в Москві не звернули уваги. Петро вже звик до численних доносів на Мазепу, які залишалися недоведеними. Недарма цар сказав колись, що «не вірив би й янголові, якщо доніс би про надужиття Гетьмана». До того ж Гетьман мав своїх людей серед керівних осіб московського уряду. Отже, в доносі Кочубея Петро вбачав нову інтригу проти Гетьмана, льояльного до нього, дуже небажану й навіть небезпечну в умовах воєнного часу. На думку царя, Кочубей та Іскра були інспіровані Д. Апостолом, якого Петро вважав старим ворогом Мазепи.

Однак, незважаючи на те, що цар заспокоював Гетьмана, Мазепа був дуже збентежений виступом Кочубея та Іскри. «Видѣлем его, Мазепу, великою боязнію одержимого», — згадував про цей час Орлик. Гетьман на якийсь час припиняє зносини з Карлом XII і Станиславом Лещинським. Тоді ж Гетьман відібрав від старшини ключі від державної скарбниці (де зберігалася також державна печатка). Проте Гетьман, очевидно, не хотів роздмухувати справу. Він рішуче відмовився арештувати Апостола й вислати його до московських слідчих, як того вимагав Петро, і взагалі боронив його від підозри. Так само затримав він у себе інших осіб, видачі яких вимагав московський уряд²⁵. Були тільки заарештовані деякі полтавські родичі Кочубея та Іскри²⁶. Мало того, Мазепа через Апостола попередив Кочубея й Іскру, щоб дати їм можливість уникнути московського слідства й втекти до Криму. Сконфіскувавши маєтки Кочубея, Мазепа дав 4 000 дукатів «на життя Кочубеїхи».²⁷

Але Кочубей та Іскра були певні, що доведуть провину Мазепи, і добровільно поїхали до Смоленська, а звідти до Витебська, де тоді перебувала Похідна канцелярія царя. Під час слідства Кочубей, Іскра та їхні спільники зазнали тяжких тортур і змушені були зректися своїх обвинувачень проти Гетьмана. Цар наказав скарати Кочубея і Іскру на смерть, і вони були страчені 14 липня 1708 р. в козацькому таборі під м. Борщагівкою (біля Білої Церкви).

Дорого коштувала Мазепі справа Кочубея — й не лише самого страху. Довелося йому й розщедритися: цареві було дано 2 000 дукатів, Меншікову 1 000 й шість великих срібних бутлів, Головкінові — 1 000, Шереметеву 500 і срібне начиння, Шафірову (підканцлер) — 500, князю Долгорукому — 600, а Степанову (секретареві Посольського приказу) — 100 дукатів.

Виступ Кочубея справив велике враження на Україні. Гетьман повідомляв московський уряд, що в Кочубея є чимало «сродников... которых де много есть знатных людей и при нем, гетманъ... и во всѣх полках». «От Кочюбея проносятся вредительные гонору моему розглашения в народѣ., — писав далі Гетьман, — козаки, ходя собранієм, и пьяни и тверезы переговаривают и говорят о нѣкаких противных чести моей плевелах, от Кочюбея розсѣянных». Але справа була не тільки в «розглашеннях». В м. Оленівці челядника генерального обозного Ломиковського, що вимагав підводи, «старшина тамошня біла и из мѣстечка, отнявши лошадей, выгнали с таковыми выговорами: полію уже вашего, гетманчики, панства, прїѣдет де на вашу всѣх погибель Кочюбей!». Були «в простом народѣ» чутки й про те, що Іскра повернеться гетьманом.

Виступ Кочубея примусив Гетьмана відкрити деякі свої карти вищій старшині, яка давно вже наполягала на тому, щоб Гетьман зірвав з Москвою. Саме в цей час (навесні 1708 р., в Білій Церкві) Мазепа повідомив найвпливовіших осіб із старшини — Ломиковського, Горленка, Апостола і Зеленського (Орлик знав про це раніше) про свої переговори зі Станиславом Лещінським і зустрів з їхнього боку підтримку («были контентны»). Гадаємо, що в цю справу були втаємничені деякі представники вищого українського духовенства, зокрема новий київський митрополит Йоасаф Кроковський і архимандрит Батуринського Крупицького монастиря, колишній ректор Київської академії Гедеон Одорський.

Старшинська опозиція не скористалася з виступу Кочубея та Іскри не лише тому, що він не вдався й що вона зв'язана була на той час з Гетьманом спільними інтересами в царині зовнішньої політики. Немає сумніву, що на таке ставлення старшини мало вплив загострення соціальної боротьби на Україні під той важкий і тривожний час. Сама старшина вже на еміграції пояснювала свою тодішню пасивність тим, що «вона не хотіла бунтувати війська».

Дійсно, у другій половині 1708 р. на Україні скрізь було неспокойно, б жовтня 1708 р. Гетьман писав Головіні: «Во всѣх городах и селах внутренне начинает разширяться между народом непостоянным от гультаев и пьяниц смятеніе, которые великими компаніями по корчам с ружьем ходячи, вино насильно берут, бочки рубят и людей побивают». Так було в м. Лубнях і Лубенському полку: в селі Городищі, маєтку лубенського полкового осаула А. Петровського, в селах Лозовках і Будищі, маєтках Лубенського Мгарського монастиря, де посполиті «не тилко до тоей обители жадного не хотят отдавати послушенства, леч еще побунтовавшия и нашедши розбойничим способом на монастир, розграбовали»²⁸, та інших місцевостях. Такі ж заворушення були в полках Полтавському, Гадяцькому, Миргородському, Прилуцькому і Переяславському. У Полтаві заколотники забили писаря Лозинського²⁹; в Гадячі напали на замок, і гетьманський господар, лише вдавшись до зброї, примусив їх відступити. У Миргородському полку вибилися з послушенства селяни с. Аврамівки, яке належало Я. Апостолові, племіннику полковника Д. Апостола. Навіть «в смирнѣйших полках» (Чернігівському, Ніженському і Стародубівському) «начинаетца то ж зло внутреннее вкореняться». У Чернігівському полку з Сосниці «сын обозного генерального ясаула от гультаев с худобою своею в ночи ушел». «Бунтовничо поступали» піддані Глухівського Петропавлівського монастиря³⁰. У Стародубі «шевцы и кравцы, и все посольство... в домѣ войта тамошнего, учинивши с дубьем нападеніе, склеп отбили, вины ренскіе и секты (шампанське вино), в земли закопаные, повыбирали, а иных дворах бочки с вином побрали ж». У Мглині «сотника тамошнего смертным боем били, в тюрьмѣ три дни держали, й естли бы товариство той сотни не свободили его, то мог бы и смертію пострадать; там же и арендарев хотѣли убить, естли б в лѣсы не уходили». Розрухи охопили й низку сіл Стародубівського полку (Чехівка, Карбівка, Савостяни тощо). Таке саме було і в багатьох інших місцях.

Особливо стурбований був український уряд становищем на півдні Гетьманщини й на Запоріжжі, де ще діяли рештки булавинців. Загони

Перебийноса (800 чол.) і Молодця (1 000 чол.), що склалися здебільшого із запорожців та донців, а також з утікачів-селян, «над берегом Дніпровим плутаються и людей разбивают». Ці загони раз у раз збільшуються, бо до них «как вода, гультяйство плывет отсюда», — писав Гетьман Головінові.

Щоправда, деякі з цих розрухів та заколотів сталися трохи пізніше, коли воєнні дії вже перенеслися на територію Гетьманщини й коли, в зв'язку з драстичними змінами, поробленими Москвою в українському уряді та місцевій адміністрації, ослабла сила й авторитет української влади, а натомість зросла воля й сваволя окупаційного московського війська, яке часто-густо байдуже дивилося на антистаршинські виступи місцевого населення. Не виключено також, що Мазепа, повідомляючи московський уряд про ці розрухи й неспокій на Україні, свідомо перебільшував їх розміри. (Гетьманові треба було перекопати царя, що його, Гетьмана, присутність на Україні за таких обставин конче потрібна). Але, будь-що-будь, внутрішнє становище на Україні напередодні приходу шведів було надзвичайно напруженим і неспокійним.

Так, «єдиномислія» на Україні тоді не було. І це були дуже недобрі авспіції для гетьмана Мазепи і Української держави напередодні грядучих подій.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ VIII

- ¹ Станіслав Лещинський писав до французького уряду 22 листопада 1708 р.: «я працюю з Мазепою п'ять років» над справою угоди між Україною і Польщею.
- ² *Мабуть, не рідною, а або двоюрідною тіткою, або кузиною (так каже Токаржевський-Карашевич; Крупницький називає просто тіткою).*
- ³ Про відносини кн. Дольської й гетьмана Мазепи — див. цінну розвідку д-ра Омеляна Пріцака — «Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська» («Мазепа. Збірник», т. II, «Праці Українського Наукового Інституту», т. XLVII, Варшава, 1939, с. 102-117).
- ⁴ Відомий лист з 1 червня 1721 р. гетьмана Пилипа Орлика до його старого київського вчителя і протектора Стефана Яворського, митрополита Рязанського, опублікований в журналі «Основа», 1862, X, листопад (октябрь (так!)) «Ист[орические] акты», с. 1-28, хоч і вимагає певного критичного ставлення до себе (з огляду на мету й обставини його написання), залишається, на думку української історіографії, першорядним джерелом до історії таємних українськопольських і частково українсько-шведських переговорів Мазепи.
- ⁵ Цінна розвідка д-ра М. Андрусика «Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII» опублікована в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», том СLII, ч. I, Львів, 1933.
- ⁶ Див. В.Е. Шутой, *Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700-1709.* Москва, 1958, с. 63 sq., 251-254.
- ⁷ Титул князя Священної римської імперії Мазепа одержав 1 вересня 1707 р. на рекомендацію царя Петра I. «За титул князя римського цесарства» Мазепа дав 3000 дукатів цесареві (через Меншікова), як згадувала пізніше вища старшина. Після смерті Мазепи цей титул мав перейти до А. Войнаровського. Але виготовлений для Мазепи цесарський диплом (і князівський герб) не був висланий («nulla expeditio»), в зв'язку з наступними подіями та смертю Гетьмана, а за іншими відомостями, через те, що Мазепа нібито не вніс до цесарської скарбниці належних влат. Гетьман мав підозру, що цар хоче його «укоментувати княженієм Римського государства», щоб легше здійснити московські пляни проти Української держави. *Лист Мазепи (в німецькій мові, з власноручним підписом Гетьмана) до цесаря Йосифа I — без дати (десь перед 1.IX.1707) в справі надання князівського титулу опублікований буде в праці Theodor Maskiw, Mазepa im dichte der Zeitgenössischen Deutschen Quellen, Verlag Ukraine, München, 1960 (sic!), с. 76-77 і фото частини листа (початок і частина підпису) на с. 29-30 (коректурний примірник). Цікавий підпис*

Мазени в цьому листі: «Johannes Mazepa Ihro Zaarischen Mayestät geheimber (sic!) Rath und General, Ritter des Musskowittschen Ordens S. Andraee, der Zaporowischen Cosacken Fürst und Feedherr».

- ⁸ Ця традиція позначилася і в славнозвісній «промові Мазепи» 1708 р., наведеній в «Історії Русів»: «Видѣлся я (Мазепа) с обоими воюющими королями шведским и польским, и все искусство мое употребил пред ними, убѣдиль первого о покровительствѣ и пощады отечества нашего от воинских поисков и разореній в будущее на него нашествіе...»
- ⁹ Про це оповідає добре поінформований Г. Нордберг, який навіть каже, що Карл XII аж до вересня 1708 р. «не хотів нічого про це думати».
- ¹⁰ Автор «Історії Русів», якому була відома традиція мазепинської доби, а може й деякі документи чи писання мазепинців, визначає позицію Гетьмана в 1708 р., як «неутралитет». У згаданій вище «промові Мазепи» Гетьман нібито казав: «не должны мы воевать ни со шведами, ни с поляками, ни с великороссиянами, а должны, собравшись с воинскими силами нашими, стоять в приличных мѣстах и защищать собственное отечество свое, отражая того, кто нападет на него войною...». Далі Гетьман казав, що, під час переговорів з Карлом XII, він «в разсужденіи Великоросіи... изпросил у него неутралитет...». М.С. Грушевський визнає можливість подібних плянів у Мазепи. Не відкидаючи того, що такі бажання могли бути в керівників тогочасного українського уряду, треба зазначити, що реальна дійсність не давала для того відповідних передумов.
- ¹¹ Взагалі Мазепа, за словами вищої старшини в Бендерах, «безліч гроша викинув на дарунки цареві, його синові й сестрі, вельможам польським, литовським, московським та їх жінкам... Послам від вельмож польських, литовських і московських у своїх приватних справах давав Гетьман багато дарунків через усі роки свого панування».
- ¹² Відгуком цих українських зв'язків Б.П. Шереметева є позитивне ставлення до нього автора «Історії Русів». Спираючися на старе оповідання про те, як Шереметев 1708 р. врятував «граждан» м. Новгород-Сіверського від царського гніву і помсти, «Історія Русів» називає Шереметева «спасителем невинности» й каже, що «память его пребудет незабвенна и досточима в Новгородѣ в роды родов». Про це докладніше в нашій статті «Історія Русів» і фельдмаршал Б.П. Шереметев», що входить до збірки «Студії над «Історією Русів» (рукопис).
- ¹⁴ Хоч П. Орлик запевняв С. Яворського, що «жаден з министров ани о измѣнѣ Мазепы не вѣдал, ани его ни в чом не перестерегал», але традиція цих зв'язків і зносин була дуже поширена на Україні й дійшла до автора «Історії Русів». Посилаючися на «преданіе народное, взятое от приближенных с Мазепою особ», оповідає «Історія Русів» таке: «Многіе при том (мова мовиться про сутичку царя з Мазепою й образу при цьому Гетьмана) бывшіе... бояре, недоброжелательствовавшіе государю за перемѣны государственныя, а больше за погибших в бунты своих родственников, сочли случай оный божественным даром мщенья и утвердили Мазепу в его отважном намѣреніи обѣщаніями своими о их помощи». У «промові Мазепи» Гетьман нібито казав про те, що «бояре его (Петра I), не зараженные еще нѣмещиною и помнящіе кровь их родственников обо всем том (мова мовиться про переговори Мазепи з Карлом XII і Станиславом Лещинським) извѣстны и со мною согласны». А вмираючи, Мазепа нібито «велѣл к себѣ подать ларчик с бумагами и оныя при себѣ сжег, сказав предстоящим: «пусть один я буду несчастлив, а не многіе, такіе патриоты, о которых враги мои, может быть, и не думали, или и думать не смѣли...». Це, звичайно, вже літературна легенда, але джерела її, безперечно, давнього походження.
- ¹⁴ Різниця між шведським і старим стилем була один день (пізніше).
- ¹⁵ «Вивід прав України» («Déduction des droits de l'Ukraine») 1712 р. знайшов проф. І. Борщак, який опублікував його (оригінал і український переклад) з своєю передмовою в журналі «Стара Україна», Львів, 1925, I-II. Український переклад передруковано з нашою передмовою у «Віснику», 1954, ч. 5 (67), Нью-Йорк, с. 11-14.
- ¹⁶ Цікаво, що частину своїх скарбів (17 тисяч дукатів) Мазепа відіслав на схованку на Дін. Повстання бахмутського козацького отамана Кіндрата Булавина проти Москви (жовтень 1707 — липень 1708 р.), в якому взяли участь також запорозькі козаки, охопило Донщину, Слобідську Україну і деякі повіти Південної Московщини. У травні 1708 р. Булавин був обраний донським отаманом, і повстання створило велику небезпеку для московського уряду, надто ж в умовах загрози шведського наступу з Заходу. Англійський посланець у Москві Вітворт сповіщав свій уряд, що, на думку багатьох, «цар, зважаючи на сучасні обставини, дасть згоду й поступиться вимогам Булавина». Але Москва мобілізувала проти повстанців 32-тисячну армію на чолі з кн. В. Долгоруким і спритно використала внутрішні розходження на Дону, що послабило позицію Булавина. З наказу царя, гетьман Мазепа змушений був (на слушну думку покійного Б.Д. Крупницького, з огляду на виступ Кочубея та Іскри проти Гетьмана) вислати проти повстанців Полтавський полк (з артилерією) і компанійський полк Юрія Кожуховського, що й допомогло царському урядові приборкати повстання. Хоч Булавин загинув (він вкоротив собі віку або був підступно забитий — *Е.П. Под'япольська (Восстание Булавина. 1707-1709. Москва, 1962.)* *твердить про вбивство Булавина*), окремі загони повстанців діяли ще до листопада 1708 р. (*Под'япольська доводить, що це і в 1709 р. Вона вважає це повстання за «крестьянскую войну» (типу Разина й Пугачова)*), а рештки їх на чолі з Ігнатом Некрасовим подалися в турецькі володіння, на Кубань, де ще довго завдавали турбот московському урядові. *Їхні нащадки жили в Туреччині до наших днів, коли частина їх переселилася до USA (1963).*

- ¹⁷ Дуже характеристичний з цього погляду лист полковника Київського Константина Мокієвського до Гетьмана (к. 1700 р.), опублікований нами в розвідці «Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (Авгсбург, 1949, с. 7-11).
- ¹⁸ Цей виїнятковий ваги матеріял — акти Бендерської комісії 1709 р., призначеної Карлом XII для розгляду справи про спадщину Мазепи, опублікував (на жаль, не в латинському оригіналі, але в українському перекладі, а властиво переказі, загалом досить вільному, але не вільному від деяких помилок) покійний акад. М. Возняк у статті «Бендерська комісія по смерті Мазепи» («Мазепа. Збірник», т. I. Праці Українського Наукового Інституту, том XLVI, Варшава, 1938, с. 107-133).
- ¹⁹ Про це докладніша — див. нашу працю «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Київ, 1929.
- ²⁰ Цей лист з архіву Меншикова опублікував проф. Г. Георгієвський 1940 р. у статті «Мазепа и Меншиков. Новые материалы», вміщений в «Историческом Журнале», Москва, 1940, ч. 12, с. 80. Передруковано в нашій праці «Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», с. 6-7. Подані в цьому листі факти підтверджуються також іншими документальними матеріялами.
- ²¹ Немає сумніву, що Гетьман мусів числитися з широкими фамілійними та родинними зв'язками Кочубея, зокрема в Полтаві. Василь Кочубей і Іван Іскра були одружені з доньками старого й заслуженого полтавського діяча, кол. полковника полтавського — Федора Жученка, й обидва мали велику й впливову рідню в Полтавському полку (Черняки, Кованьки, Заліські, Буцькі, Старицькі, Козельські та інші). Старший син генерального судді — Василь був зятем полковника миргородського Д. Апостола. Доньки Кочубея були одружені: Марія з сином полковника ніженського Степана Забіли; Катерина — з сином генерального судді (другого) Василя Чуйкевича (який також мав чимало родичів у Полтаві); Прасковія — з сином генерального хорунжого Івана Сулими. Нарешті, Кочубей посвоївся з Мазепою через шлюб своєї доньки Ганни з І. Обидовським.
- ²² Питання про взаємини Мазепи й Кочубея та його родини залишається ще не цілком з'ясованим. Окрім громадсько-політичного значення, ці взаємини мали ще особистий, інтимний характер, і не лише в зв'язку з романом Мазепи і Мотрі Кочубеївни, молодшої доньки генерального судді й хрещениці Гетьмана. Немає сумніву, що великий вплив на ці взаємини мала владна й честолюбна судіївна — Любов Кочубей. Недарма писав Мазепа Кочубеєві, вже ворогові: «не можеш, правду рекши, нїкогда свободен быти от печали, а барзѣ своего здоровья певен, поки з сердца своего бунтовничого духу не выблюнеш, которій, так разумѣю, не так з уломности натуральной, яко з подусти женской, в себѣ имѣеш, и если ж, з Бозкого презрѣнія, тебѣ и всему дому твоему зготовалася яка пагуба, то не на кого иншого нарѣкати и плакати, тилко на свою и женскую проклятую пиху, гордость и високоуміе имѣеш».
- ²³ Чутки про те, що Кочубей шукає булави, ходили віддавна. В одній київській приватній збірці нам довелось (1942) бачити старовинний портрет Василя Кочубея з написом «Гетман Василь Кочубей».
- ²⁴ Маємо на увазі близькі стосунки полтавської і слобідської старшини, а також ролю Охтирського полковника Федора Осипова в справі Кочубея.
- ²⁵ Гетьман писав Головкинові, що арешт Апостола міг би викликати «мятеж и бунт... понеже его, полковника миргородского в войску всѣ почитают и любят». До того ще Апостол «с генеральными особами як и с полковниками спріятелілся, понеже Ломиковскій обозный и Чуйкевич судья и прилуцкій полковник (Д. Горленко) близкіе ему по сынах своих и по его миргородского полковника дочерях сваты, Лубенскій (Д. Зеленський) — дядя, Нѣжинскій (Л. Жураковський) — швагер, и другіе с ним близки».
- Так само Гетьман відмовився видати московським властям військового канцеляриста Івана Чарниша (майбутній генеральний суддя), який «всѣвал многие плевелы к возмущенію народа Малороссійского» і «посягл еще и на честь» Гетьмана.
- ²⁶ *Думка Уманця, що Мазепа послав [...] (?), щоб улежити Кочу бею втечу до Криму, знаходить підтвердження в листі 21. VI. 708 р. [Ф. Гребіна]* до [до А. Стильма] дуже важливо і переконливо свідчить, що Мазепа хотів зберегти життя Кочубею та Іскрі. [* Далі два рядки дуже нерозбірливим почерком. (Прим. ред.).]*
- ²⁷ Про це — див. документи, опубліковані в статті А. Востокова «Полтавській полковник Йван Черняк» — «Кіевская Старина», 1889, IX, с. 1-17.
- ²⁸ Збірка рукописів проф. Н. Д. Полонської-Василенко (у Києві), «Акты Мгарського монастиря» (копія).
- ²⁹ *Це був Роман Лозинський, «писар полтавський», «писар городовой полтавський», «писар мѣський полтавський», «писар маестрату полтавського», «писар» (1692-1708; з перервами в березні 1694, е жовтні 1699 — лютому 1700).*
- ³⁰ Відділ рукописів Державної Публічної Бібліотеки УРСР, збірка Київського університету св. Володимира, №174, арк. 18 (універсал гетьмана І. Скоропадського 10.I.1709 р.).

Розділ IX

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА 1708-1709 рр. ПОЛТАВСЬКА КАТАСТРОФА

1. Похід Карла XII на Україну

Року 1708 Карл XII розпочав свій давно задуманий похід проти Москви. Головною метою цього походу була ліквідація Московської імперії і знищення її військової моці. Ще на початку 1707 р. шведський перший міністер граф К. Піпер казав австрійському посланцеві при головній квартирі шведської армії графу Ф. Л. фон Цінцендорфові: «Найголовніше й найважливіше для шведської Корони — це зламати й зруйнувати московитську могутність... (яка) з часом може зробитися ще небезпечнішою не лише для шведської Корони, але й для всіх сумежних з нею християнських земель, якщо вона не буде знищена й задушена в своєму початку. Тим-то мир не може бути ніде укладений вигідніше й певніше, як тільки в самій Москві». Передбачалося, що, в разі перемоги, московським царем, замість Петра I, буде царевич Олексій Петрович, а Московська імперія буде поділена на окремі князівства.

Карл XII ішов на чолі добірної 35-тисячної армії (піхоти й кінноти). В його розпорядженні були також: 16-тисячна армія генерала графа Левенгавпта в Ліфляндії, 12-тисячна армія генерала Лібекера у Фінляндії і 8-тисячний корпус генерала Ернеста Крассав (Krassau), тимчасово залишений у Польщі. Крім того, Карл розраховував на польське військо Станіслава Лещінського й допомогу гетьмана Мазепи, а також Туреччини й Криму.

Стратегічний плян Карла полягав у тому, щоб за всяку ціну пробитися до Москви, по змозі обминаючи російське військо і ухиляючися від боїв з ним, але, у відповідних обставинах, не уникаючи генерального бою. Важко сказати, чи справді король спочатку думав іти через Псков, Новгород і Твер. Цей північний напрям був вигідніший для шведів тому, що, ідучи цим шляхом, Карл міг об'єднати всі свої сили, що діяли в Литві і Прибалтиці. Проте на цьому шляху шведське військо повинне було натрапити на сильно укріплені Псков і Новгород, облога яких могла б затримати шведів. З другого боку, природні умови місцевості (ліси, озера, болота) і наближення осені могли зовсім зупинити просування шведської армії до Москви. Нарешті, в цьому напрямі були зосереджені головні російські сили (70-тисячна армія Шереметева, яка обороняла підступи до Пскова, Новгорода і Смоленська; 50-тисячна армія адмірала Апраксіна, що захищала Інгрію і Псков; 7-тисячний кінний корпус генерала Боура, який стояв коло Західної Двини).

Тому Карл вирішив пройти до Москви із заходу (через Смоленськ) або з південного заходу (через Брянськ — Калугу), сподіваючись випередити Петра і обійти лівий фланг російської армії. Шведи під Головчином розбили російський загін, що переймав їм шлях до Дніпра, і 4—6 серпня переправилися через Дніпро (коло Могилева). Петро вирішив не приймати генерального бою і відступити на схід.

Але становище шведів на території Білоруси незабаром стало дуже тяжке. Дороги, які йшли здебільшого по лісових і болотяних місцевостях, були зруйновані. Під загрозою московських репресій населення змушене було кидати свої оселі, забираючи з собою худобу, вивозячи або знищуючи провіант і фураж. Появилися (частково організовані

Москвою) партизанські загони, які нападали на шведські обози і тим дуже утруднювали становище шведів.

Стомлене багаторічною війною і тяжким походом шведське військо зазнавало великих нестатків. Бракувало харчів, вичерпувалися бойові припаси. Почалися різні пошесті. Карл чекав приходу з Лівонії Левенгавта із свіжим військом, артилерією, бойовими й продовольчими запасами. Проте Левенгапт запізнювався, ставлячи армію Карла в дуже скрутне становище. Тимчасом російська армія дуже турбувала шведів своїми нападами на окремі шведські загони. Скористувавшись тим, що правий фланг шведської армії під командуванням генерала Рооса відокремився від головних сил, генерал князь М. Голіцин розбив шведів 30 серпня коло с. Доброго. Не маючи змоги ні пройти до Смоленська, ні залишатися далі в спустошеному краї, Карл пішов на південь, щоб пробитися до Москви або через Брянськ (через Сіверщину), або через південну Гетьманщину. 21 вересня 1708 р. шведське військо перейшло кордон України.

Петро I, довідавшись про рух Карла на південь, послав уперед кавалерійський загін генерала Іфлянта, в складі якого були й козаки, що мав перешкодити шведам в захопленні північноукраїнських фортець і нищити харчові запаси на всьому шляху шведської армії. Над лівим флангом шведів висіли головні сили російської армії на чолі з Шереметевим, які обороняли кордони Московщини. У тилу шведів, слідом за ними, йшла кіннота генерала Боура.

Сам Петро взяв на себе справу нападу на Левенгавта, який з величезним транспортом (7 тис. возів) повільно просувався на південний схід. Основне завдання Петра було не допустити до з'єднання армії Левенгавта з військом Карла XII. Маючи 12 тисяч піхоти й кінноти, посадивши всю піхоту на коней (так званий «корволант»), Петро настиг Левенгавта під селищем Лісною і 28—29 вересня завдав йому поразки. Шведи втратили більш як половину людей, всю артилерію і обоз. Тільки рештки своєї армії привів Левенгапт до Карла.

Ця перемога російської армії мала дуже важливе значення. Вона позбавила Карла необхідних для нього свіжих підкріплень, артилерії, бойових і харчових запасів. У чужій країні шведське військо було відрізане від своєї основної бази. Це був дуже поганий початок кампанії.

Звичайно, рух шведської армії на Україну був визначений насамперед воєнно-політичними міркуваннями. Неможливість пробитися до Москви із заходу (через Могилів — Смоленськ) примусила Карла XII шукати до неї південно-західних шляхів — спочатку через Брянськ, а потім через Україну. Можливо, що Карл XII не думав спочатку про похід на південь Лівобережжя, а сподівався пробитися до Брянська через Сіверщину, і лише помилка генерала Лягеркрони, який втратив дорогу до Стародуба і прийшов туди, коли він був уже в руках росіян, і поразка Левенгавта під Лісною остаточно примусили короля повернути на південь. Будь-що-будь, Карл, що мав угоду з Мазепою, не міг не розуміти величезного політичного, економічного і стратегічного значення України.

Добре поінформований московський посол у Голландії А.А. Матвеев писав канцлерові Головкинові 1 жовтня 1708 р.: «Он, швед (Карл XII), принял намѣреніе пройтить до Украины под коварством своим послѣдующим: в первых, чтоб в Крайне многолюдныя и всѣм изобилныя войтить, гдѣ никаких регулярных фортецей или гарнизонов не находитьца; в тѣ вшедши бес помѣшки всякой (причем московскія войска не могут разорватца надвое, ни остановать его), найдет там в том волном казацком народѣ людей, соберет довольно и поидет свободно с провожаніем тѣх казаков чрез прямыя и безопасныя пути до Москвы. В оную же свою бытность еще при случаѣ нужном, может он, швед, поблизости имѣть из Украины свою пересылку с ханом Крымским к призыванію его в слученіе с собою и с поляки, которые держат сторону Лещинскаго при таком пріятном им случаѣ. Еще ж он, швед, гораздо способно найдет много прилучан (себто прихильників. — О.О.) ис казаков посылать к Москвѣ, к возмущенію народному, как он и прежде то чинил...».

Можливість шведського наступу на Україну не була несподіванкою. Ще 1706 р. Петро I передбачав, що шведи можуть піти на Київ, у зв'язку з чим і було збудовано нову фортецю на Печерську. А року 1708, коли Карл XII вирушив на Москву, про рух шведів на Україну говорилося одверто і в Західній Європі, і в Росії. Чутки про це ширилися ще в першій половині 1708 р. в польських, французьких і голландських урядових та дипломатичних колах. 26 липня 1708 р. Петро I писав великому коронному гетьманові Сенявському: «Сказывают взятые языки, что неприятель болши намѣряет поход свой к Украинѣ». Добре обізнаний англійський посол у Москві Вітворт 11 серпня 1708 р. інформував свій уряд, що «шведам дуже важко, мабуть, неможливо буде проникнути в Росію на просторі від Великих Лук до Гомеля; а тому... вони підуть праворуч, до Чернігівської області і України»; а кількома днями пізніше (25 серпня) він прямо сповіщав про те, що шведи «очевидно, ідуть на Україну». Можливість такого руху шведського війська особливо турбувала головну команду російської армії, хоч сам Петро I спочатку думав, що Карл XII піде на Інгрію і Новгород.

Хоч як це дивно на перший погляд, але найменше говорили про цю можливість на Україні, мабуть, тому що найменше цього хотіли. Одинока звістка про це походить од Кочубея, який під час допиту 21 квітня 1708 р. казав: «И то рѣчь разсужденія высокого требующая, же в листѣ певном написано, что король Шведскій, переправши рѣку Одру, намѣряет итти до Днѣпра и за Днѣпр на Украину, которую одобравши и привернувши оную королю Станиславу, а скупивши до своей потуги войска козацкіе, итти з ними просто на Москву».

Можна повірити Мазепі, який у своїй присязі перед старшиною 1708 р. категорично твердив, що «не його заходами», а «за особливою спонукою Бога» Карл XII «увійшов із своїми військами в нашу Україну». Цьому нібито суперечить повідомлення професора І. Борщака про те, що писав французький посол при Карлі XII Безенваль міністрові закордонних справ Франції де Торсі 18 вересня 1708 р. (в день переправи шведів через р. Сож): «Понятовський (резидент С. Лешінського при Карлі XII, один із головних посередників у зносінах Карла з Мазепою) дістав авдієнцію у шведського короля, якому розповів, що козацький гетьман Мазепа обіцяв, як тільки шведське військо підійде до кордонів України, повстати з козаками для визволення своєї країни. Його величність (Карл XII) дуже задоволений з цього, і, дійсно, це є подія великої ваги». Залишаючи на боці точність інформації Безенваля, треба зауважити, що в цьому документі мова мовиться лише про наближення шведського війська до кордонів України, що, звичайно, цілком відповідало плянам Гетьмана. Так чи так, Мазепа був дуже заскочений вступом шведських військ на територію України. «Діявол его (Карла XII) сюды несет, — сказав Гетьман Орликові (та іншій старшині). — Всѣ мои интереса превратил; войска великороссійскія за собою внутрь Украины впровадит на послѣднюю оной руину и на пашу погибель» (лист Орлика до С. Яворського).

Сталося те, чого Мазепа найбільше боявся: терен воєнних дій був перенесений на Україну. А головне, це прийшло тоді, коли Гетьман не був на те приготований. Ні політично, ні мілітарно, ні дипломатично Україна не була ще готова до війни з Московщиною. Провідні українські кола переживали важку кризу, що її викликала справа Кочубея та Іскри. Загострення соціальної боротьби паралізувало політичну активність старшини. Широкі верстви населення перебували в стані непевності, остраху перед воєнною руйною й загальною депресією. Відносини Гетьманщини й Запоріжжя не були унормовані. Процес консолідації правобережної й лівобережної частини Української козацької держави далеко ще не був завершений. Брак національної єдності й соціальної солідарності не віщував доброго skutku великим замірам Гетьмана.

Український народ був зовсім дезорієнтований дальшим розвитком подій, і тут дуже далася взнаки конспірація, що її мусів був дотримувати Мазепа, готуючи справу українсько-шведського союзу. 8 років Україна, як союзник (хоч і не вільний) Московщини, воювала зі Швецією, і ця війна коштувала їй великих жертв і втрат. І ось

цей противник (шведи) раптом з'являється на території України, щоб протягом якогось місяця, цілком несподівано для маси української людности — і то всіх її верств, перетворитися на союзника України проти Москви. А гетьман Мазепа, який напередодні й навіть вже після приходу шведів на Україну перестерігав людність щодо ворожого наступу й закликав до боротьби з ним ¹, одного жовтневого дня опинився з усім своїм урядом і частиною українського війська у шведському таборі! Надто сильна й несподівана була ця метаморфоза, щоб українська людність могла її психологічно витримати й правильно зрозуміти.

Мілітарне становище України було дуже небезпечне. Козацьке військо було розпорошене, й велика частина його перебувала поза межами країни. З десяти лівобережних полків лише три — Лубенський, Миргородський і Прилуцький — були тоді при Гетьмані. Полтавський полк був посланий для боротьби проти Булавина й до вересня 1708 р. знаходився на Дону. Полки Київський і Гадяцький були відряджені на Правобережну Україну для допомоги польським союзникам Москви (великий коронний гетьман А. Сенявський). Полки Стародубівський, Чернігівський, а згодом також Ніженський і Переяславський у серпні й вересні 1708 р. за наказом царя були послані на Білорусь, і потім, перебуваючи на Сіверщині, фактично були в розпорядженні московського військового командування, що позбавило їх змоги в критичний момент боронити інтереси України. Всі спроби Мазепи повернути бодай частину козацького війська на Гетьманщину були марні: навпаки, цар вимагав, щоб Гетьман вислав ще більше війська на Правобережжя, та й сам ішов до Білої Церкви. Лише наближення шведів до кордону України дало можливість Мазепі уникнути цього походу й залишитися на Лівобережжі.

За таких обставин головною військовою силою українського уряду залишалися охотницькі полки, хоч деякі з них (компанійські полки Ю. Кожуховського ² й А. Танського і сердюцький полк Бурляя) були також поза межами Гетьманщини. На початку українсько-московської війни Мазепа міг диспонувати, окрім згаданих вище трьох козацьких полків, лише трьома компанійськими (Г. Галагана, Андріяша ³ і, *можливо, ще четвертого Волковицького* і Ю. Кожуховського, який щойно повернувся з Дону) і чотирма сердюцькими (Д. Чечеля, Я. Покотила ⁴, Дениса й Максима ⁵) полками, не рахуючи невеличких військових з'єднань запорозьких (що були при Гетьмані) і найманих чужих (волоських і калмицьких). Частина цих військових сил була приділена для оборони фортець, які до того ще не були як слід направлені ⁶, а друга мусіла під той неспокійний час виконувати також функції поліційного характеру. Щоправда, в резерві залишалися ще правобережні («тамобочні») козацькі полки, але, за винятком хіба Білоцерківського, який був посланий на допомогу Сенявському, вони не були ще як слід зорганізовані та укомплектовані («малолюдні полки переборні» ⁷).

Єдине, що встиг зробити Гетьман, це підготувати запаси зброї (зокрема артилерійської в Батурині ⁸), транспортів засоби й великі склади харчів та одягу для війська (Батурин, Новгород-Сіверський, Полтава тощо). Це мало неабияке значення для шведського війська, яке прийшло на Україну дуже виснажене тривалим походом і браком живности на території Білоруси, спустошеної москалями, і позбавлене належного артилерійського озброєння, внаслідок поразки Левенгафта під Лісною.

Дуже важливою перешкодою було й те, що широко запланована дипломатична акція Мазепи ще не була завершена. Пляни Гетьмана щодо Дону і підтримки з боку донських інсургентів були знівечені поразкою Булавина, до якої мимоволі причинився й сам Мазепа, змушений до цього виступом Кочубея та Іскри. Позиція Запоріжжя була, як звичайно, неясна. Хоч кошовим отаманом був тоді великий ворог Москви — Кость Гордієнко ⁹, але Мазепа, з багатолітнього досвіду своїх відносин із Запоріжжям, ніяк не міг покладатися на реальну допомогу з цього боку.

Не з'ясована була також позиція Туреччини і Криму. На жаль, бракує матеріалів, які могли б докладніше з'ясувати історію переговорів Гетьмана з турецькими і кримськими

урядовими чинниками до початку українсько-московської війни. Здається, справа була на добрій дорозі, незважаючи на всі заходи московської дипломатії не допустити до союзу Туреччини зі Швецією. Але пересправи не були закінчені, коли вступ Карла XII на територію України примусив турецький (а тим самим і кримський) уряд стриматися з остаточним рішенням, а наступні події зробили цю справу неактуальною для Туреччини принаймні на ближчий час.

Та особливо небезпечною для плянів гетьмана Мазепи була політична ситуація в Польщі. Хоч боротьба шведофільської і москвофільської партій в Речі Посполитій дала можливість Гетьманові реалізувати свої пляни щодо Правобережної України, але політичне роздвоєння Польщі мало в собі велику загрозу для Мазепи. Як офіційний союзник Москви, Гетьман мусів мати контакт з лідером августівської Польщі Сенявським, посилати йому на допомогу козацьке військо, тримати там свого резидента тощо. І водночас, як фактичний союзник Карла XII і Станіслава Лещінського, Мазепа мусів провадити свою акцію в Польщі з величезною обережністю й надзвичайним ризиком. Досить сказати, що російський уряд за певних обставин був готовий визнати Станіслава польським королем (очевидно, коштом відмови Польщі від союзу зі Швецією), і московський резидент у Польщі (при Сенявському) А. І. Дашков мав повноваження в слушний момент заактуалізувати цю справу. Невідомо, чи знав Мазепа про цей плян, який, на випадок реалізації, загрожував не лише цілій акції Мазепи та його персональній безпеці, але взагалі інтересам української державності. Зрештою, про це можна було довідатися. Може, цим пояснюється спроба Мазепи (будь-що-будь, дуже ризикована) прихилити Сенявського, що весь час хитався між Августом і Станіславом, на бік Швеції, відкриваючи тим самим свої власні політичні карти ¹⁰.

Нарешті, не можна випускати з ока й особистого стану Гетьмана в момент зриву з Москвою. Від кінця 1707 р. Мазепа переживає важкі удари долі. Смерть матері (в листопаді 1707 р.) була не тільки великою родинною втратою для нього, але й позбавила Гетьмана, мабуть, єдиної в світі людини, якій він цілковито довіряв і яка протягом довгих десятиліть була його наставником і головним дорадником на всіх шляхах його життя й діяльності. Хоч і іншого характеру, але не менш дошкульною для Мазепи була справа Кочубея, що перекреслила багатолітню й складну історію взаємин цих двох приятелів і в той же час противників. Гетьман витримав і цей удар і вийшов переможцем у боротьбі політичних і особистих пристрастей, амбіцій, а можливо, навіть персональних ревнощів. Але ця справа не могла не залишити глибокого сліду в душі Мазепи. Зрештою, не маємо права не довіряти численним вісткам, які походили і від самого Мазепи, і від його ближчого та дальшого оточення, що старий (йому доходила вже сімдесятка) Гетьман від якогось часу був поважно хворий ¹¹. Звичайно вважають скарги Мазепи на важку хворобу за дипломатичні хитрощі, якими він хотів прикрити свої антимосковські акції. Але важкий стан здоров'я Гетьмана взимку 1708-1709 рр. і його скоро смерть вказують на те, що міцний організм Мазепи вже точила якась небезпечна недуга.

У такому стані Гетьман мусів ще гостріше відчувати небезпеку деконспірації, що ставала чимраз більшою. Хоч Петро I ставився до Мазепи і далі зі звичайним респектом і приязню, але в московських урядових колах ніколи не було повного довір'я до Гетьмана, як і взагалі до українських державних діячів. Справа Кочубея та Іскри не могла не залишити тіні, а низка дальших подій ще більш насторожувала Москву щодо лояльності Гетьмана. Перестороги йшли з польських кіл (через московського резидента Дашкова), де досить багато говорилося про антимосковські пляни та зв'язки Мазепи. Але чутки про це ходили і в Москві, в колах чужоземних дипломатів, ще в листопаді 1707 р. ¹² У червні 1708 р. до Гетьмана був приставлений стольник Федір Протасьєв, якому доручено було «всегда быть при нем, господинъ Гетманъ» і «когда б он, Гетман, ...в поход с войском пойдет», їхати «с ним, не отставая».

Сумніви московського уряду стали збільшуватися, коли Карл XII прийшов на Україну. 1 жовтня 1708 р. в руки москалів потрапив шляхтич Якуб Улашин, що мав при собі листа

до Мазепи від Станислава Понятовського. Лист був у приватній справі Понятовського, але на тортурах Улашин признався, що Понятовський доручив йому усно передати Гетьманові, щоб той ішов з усім військом до Карла XII, коли шведи вступлять на Україну. Хоч Головкін послав (10 жовтня 1708 р.) зізнання Улашина Гетьманові «для извѣстія», але ця справа не могла не збентежити Мазепу, який, зрештою, міг думати, що Улашин на тортурах розповів ще більше¹³.

Важко сказати, чи справді була тоді реальна загроза для Гетьмана, але він сам не міг не побоюватися передчасного розголошу і викриття справи.

Тим часом шведи були вже на Україні, і незабаром становище Мазепи стало критичним. Як союзник Москви, він мусів виконувати накази царя й чинити опір шведам, своїм новим союзникам. Перед Гетьманом стояло надзвичайно складне завдання: допомогти дальшому наступові Карла XII на Москву і, разом з тим, уникнути воєнної руйнації України й окупації її московським військом. Можна думати, що спочатку Гетьман сподівався, що шведам удасться опанувати Сіверщину й, маючи на правому флянзі союзний український уряд та військо, продовжувати свій рух на Москву через Брянськ і Калугу. Та ця надія завела. Хоч населення Сіверщини спочатку поставилося до шведів непогано, але місцева влада не мала певних директив од свого уряду, а тому й не могла зустрінути шведське військо інакше, ніж вороже. Стародубівський полковник і наказний гетьман козацького війська на Сіверщині Іван Скоропадський був прихильником і приятелем Мазепи, але ледве чи він був повністю втаємничений у справу українсько-шведського союзу, отже, змушений був діяти у спілці з московським військовим командуванням, яке одразу опанувало ситуацію. Шведи не спромоглися оволодіти Стародубом, а тим часом московські залоги були введені в усі головні міста Сіверщини.

Стародуб, Мглин, Почеп, Погар, а згодом Новгород-Сіверський поставили шведам збройний опір. Сіверщина, а разом з тим можливість наступу на Москву через Брянськ—Калугу, були для шведів утрачені. Терен боротьби переносився на південь, до центральної частини Гетьманщини. Зберігати далі зв'язок з Москвою було для Гетьмана неможливо. Тоді головним завданням його стає залишатися десь на лівому боці Десни, в районі Батурина й, чекаючи на прибуття шведського війська, охороняти фортеці, військові склади й комунікаційні лінії для дальшого руху шведів і зв'язку з Правобережжям, Запоріжжям, Кримом і Доном.

Така постава Гетьмана цілком суперечила плянам Москви й навіть прямим наказам царя. Петро I вимагає від Мазепи чинити опір шведській інвазії. Спочатку Гетьманові указано було йти на правий берег Десни або послати туди якнайбільше свого війська для стримання шведського наступу. Та під претекстом хвороби й потреби боротися з унутрішніми заворушеннями Мазепі вдалося затриматися на лівому боці Десни, коло Батурина, в районі Салтикова Дівиця — Борзна. Але московський уряд у середині жовтня 1708 р., залишаючи Гетьмана «ради слабости здравія свого» «при обозах, оставя при себѣ нѣскольکو войск по своему разсмотрѣнію за Десною», настоював, щоб він «лехкое войско, компанѣйцов и сердюков и протчих послал с наказным и велѣл им стать между Стародуба и Чернигова и чинить под непріятеля партіи» (себто військові диверсії). А «ради престоереженія возмушенія в Малороссійском краю» (чого найбільше боялася Москва) наказано було київському губернаторові князеві Д. Голіцинові «итти в средину Украины для надежды и постраха Малороссійскому народу»¹⁴.

Це дуже занепокоїло Мазепу. Ставало ясным, що московський уряд або не довіряє йому особисто, або принаймні не певний, що тяжкохворий («на смертельной постель») Гетьман здолає «уберегати внутренняго зла», себто спокою і ладу на Україні в умовах шведського наступу. Зрештою, Москва не так боялася нельояльності Гетьмана, як заінтересована була в його льяльності. На всякий випадок Мазепу хотіли тримати далі і від шведів, і від його власного війська. В обличчі цієї небезпеки Гетьман і старшина вирішили нав'язати безпосередній контакт зі шведським королем. 16 жовтня у Салтиковій Дівиці Гетьман дав прощальну авдієнцію московським посланцям — дворянину

Феодосієві Дурову і под'ячому Михайлові Второву, а 18 жовтня в с. Понурівці (коло Стародуба) з'явився до шведського короля посланець Мазепи Бистрицький¹⁵ з проханням гетьмана про шведську протекцію для України і з його порадою королеві йти на Новгород-Сіверський, щоб «заволодіти лінією Десни, з'єднати обидва війська та доставити досить провіанту для армії (шведської)». Сам Гетьман переїхав до Борзни, щоб бути ближче до Батурина на час приходу короля.

Але московське коло дедалі звужувалося. З трьох сторін ішло до центру Гетьманщини московське військо: з північного сходу наступала армія Шереметева, до якої поспішав зі Смоленська Петро I; із заходу йшли полки С. Неплюєва (авангард війська князя Голіцина); з північного заходу — кіннота Меншікова, яка загрожувала перегородити шлях шведській армії до Десни й Батурина. Цар наказував Меншікову «збѣло поспѣшитъ... и видѣтца з Гетманом, понеже от бездѣльников есть нѣкоторое воровство» (13 жовтня 1708 р.). Того ж дня Петро писав Головкинові, що «Гетман не все правду пишет» і що «Гетману для совѣту быть пристойно» (в московському таборі), хоч краще на той час, коли там буде цар. 20 жовтня цар довідався від Меншікова, що «Гетмана к прежней ево болѣзни припала апелепсія (апоплексія. — О.О.)» й негайно наказував Головкинові або князю Долгорукому їхати до Мазепи й, на випадок його смерті, підготувати вибори нового гетьмана.

Гра ставала надто небезпечною: треба було поспішати. Посланий удруге Бистрицький передав королеві прохання Гетьмана якнайшвидше йти на південь для злучення з ним. Але 23 жовтня прискакав до Борзни Войнаровський, який сповістив Мазепу, що наступного дня приїде туди Меншіков. Хворий Гетьман «порвався, як вихор» і того ж дня приїхав до Батурина, щоб дати останні розпорядження.

У неділю 24 жовтня вранці Мазепа покинув свій улюблений Батурин. Надвечір того дня він був у Короні, а в понеділок 25-го вранці переправився через Десну коло с. Оболоння. 28 жовтня Гетьман у супроводі всіх членів уряду, кількох полковників та іншої старшини¹⁶ з невеличким військом¹⁷ прибув до шведської штаб-квартири в с. Горках (Новгородської сотні), де відбулася його перша зустріч з королем Карлом XII¹⁸.

Тепер усе залежало від постави української людности й, кінець-кінцем, від воєнного щастя шведського короля.

2. Московський терор на Україні

На зрив Мазепи Москва негайно відповіла, крім військових акцій, також низкою інших заходів, що мали на меті всякими засобами московського «кнута і пряника» паралізувати акцію Гетьмана й позбавити його підтримки української людности. Московське становище було тим вигідніше, що тут, на місці, були й сам цар, і головне військове командування (Шереметев і Меншіков), і навіть керівні члени уряду — так звана Міністерська канцелярія, у складі канцлера Головкина, його помічника Шафірова й професійного дипломата, колишнього московського посла у Польщі, князя Григорія Долгорукова. І хоч Петро твердив (у [листі до Меншікова з дня 27 жовтня 1708 р.](#)) про «нечаянный никогда злой случай», але маємо враження від усіх його дій у той час, що ця несподіванка, хоч, може, в якійсь іншій формі, передбачалася вже раніше.

Діставши від Меншікова вістку, що Гетьман «совершенно измѣнил», Петро, який був тоді коло Новгорода-Сіверського, видав [27 жовтня маніфест](#) до українського народу, в якому сповіщав, що «Гетман Мазепа безвѣстно пропал, и сумнѣваемся мы того для, не по факціям ли каким непріятелским». Цар наказував генеральній старшині, полковникам і «протчим» негайно з'явитися до нього «для совѣтов», а «буде он, Гетман, конечную невѣрность явил, то и для обранія новаго гетмана». Наступного дня, коли ситуація стала цілком ясною, Петро [новим маніфестом](#) сповіщав український народ про те, що Мазепа «измѣнил и переѣхал к непріятелю нашему королю швецкому, по договору с ним и

Лещинским... дабы со общаго согласія с ними Малоросійскую землю поработить попережнему под владѣніе полское и церкви Божій и святые монастыри отдать во унію». За порадою Меншікова, цар демагогічно писав про те, що Мазепа «хитростію своєю без нашего указу аренды и многіе иные поборы наложил на Малоросійской народ, будто на плату войску, а в самом дѣлѣ ради обогащенія своего. И сіи тягости повелѣваем мы нынѣ с Малоросійскаго народу отставить». Як «государь и оборонитель Малоросійского краю», цар наказував «для лучшаго упрежденія всякого зла и возмущенія в Малоросійском народѣ от него, бывшаго гетмана», щоб «вся старшина генеральная и полковая съѣзжалась немедленно в город Глухов для обранія по правам и волностям своим волными голосами новаго гетмана». В тих же днях (27-31 жовтня) були надіслані персональні запрошення до полковників, яким обіцяно було царську «высокую милость» і різні нагороди¹⁹, а також до вищого українського духовенства — митрополита київського Йоасафа Кроковського, чернігівського архієпископа Іоана Максимовича й переяславського єпископа Захари Корниловича, по яких послано було ще нарочного — князя Б.І. Куракіна. Окреме запрошення було вислане до кошового отамана Запоріжжя Костя Гордієнка²⁰. Відповідні повідомлення були надіслані й до поодиноких міст Гетьманщини²¹. Всі ці маніфести й накази царя були початком широкої пропагандивної кампанії (Крупницький влучно називає її «війною маніфестів»), що розгорнулася в останніх місяцях 1708 р. поміж Петром I і новим гетьманом І. Скоропадським — з одного боку, й Карлом XII і гетьманом І. Мазепою — з другого боку, й мала на меті вплинути на думку й поставу української людности.

Але Москва не обмежилася лише пропагандою. Цар наказав Меншікову захопити гетьманську столицю Батурин, де була головна українська артилерія («пушечной великой снаряд») із запасами пороху та набоїв, склади харчів і генеральний скарб та архіви українського уряду.

Від'їжджаючи з Батурина до шведського короля, Мазепа доручив оборону своєї резиденції сердюцькому полковникові Дмитрові Чечелю²², осаулові Генеральної Артилерії Фрідріхові Кенігсеку²³ і батуринському сотникові Дмитру Нестеренкові²⁴. У Батурині стояли чотири сердюцькі полки (Чечеля, Покотила²⁵, Дениса і Максима), а також частини козацьких полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького, разом понад 3 000 чол. Залозі було наказано боронити фортецю від москалів і триматися там до повернення Гетьмана зі шведським військом.

Наказ Гетьмана був виконаний. Ні намови Меншікова й князя Д. Голіцина, які підійшли до Батурина з 10-тисячним військом, ні письмовий царський наказ Чечелеві (датований 29 жовтня), ні слабкість батуринських укріплень²⁶, ні стара незгода між козаками й сердюками не вплинули на оборонців міста. Всі вони, «как старшина, так и товарищество, единогласно отвѣщали» московським воєначальникам, «что без нового гетмана нас (москалів) в город не впустят, а гетмана де надлежит им выбирать общими голосами. И пока де швед из здѣшних рубежей не выступит, по то время и гетмана им обирать невозможно» (лист Меншікова до Петра I з 31 жовтня 1708 р.). Меншіков писав цареві, що «ни малой склонности к добру в них (батуринців) не является, и так говорят, что хотят до послѣдняго челоуѣка держатца» (31.X.1708 р.).

1 листопада вранці розпочалися воєнні дії. Батуринці «начали по нас (московське військо) стрѣлять ис пушек... и посад кругом города зажгли». На нову пропозицію здатися, батуринці відповіли Меншікову: «мы де всѣ здѣсь помрем, а президіума (московської залози) в город не пустим» (лист Меншікова до царя з 1 листопада 1708 р.). Вночі проти 2 листопада московське військо пішло в наступ і після двогодинного бою, завдяки допомозі деяких зрадників (зокрема прилуцького полкового обозного Івана Носа²⁷), оволоділо Батурином. 2 листопада «о 2 часу пополунчи» Меншіков сповіщав царя, «что мы сего числа о шти часах пополунчи здѣшную фартецію з двух сторон штурмовали и... по двучасном огню, оную взяли».

Почалася Батуринська трагедія. Столиця Гетьманщини, з усіма державними установами, з палацом Гетьмана й церквами²⁸, які він збудував, з так близькою Мазепиному серцю бібліотекою і збіркою зброї, що їй рівну не легко було знайти в цілій Європі²⁹, з усім тим, що за двадцять літ свого панування зібрав там великий державний і культурний діяч України, стала жертвою вогню й московського варварства. Сучасні джерела одноставно свідчать про тотальне знищення міста та його людности. Про це оповідають шведські учасники походу, які бачили на власні очі згарища Батурина. Про це повідомляли свої уряди чужоземні дипломати в Москві. Пруський посол Кайзерлінг писав своєму королеві 28 (17) листопада 1708 р., що Меншіков у Батурині «alles massacrirt... das Schloss und die Stadt geplündert mid nachmahls eingeäschert worden». Це ж стверджує й англійський посол Вітворт. Це визнають і російські джерела. [Новгородський \(III\) літопис](#), докладно описуючи події на Україні 1708-1709 рр., каже, що «великий государь (Петро I)... град его (Мазепи) столный (Батурин) разори до основанія и вся люди посьче».

Страшну картину батуринської руйнації малює український сучасник подій ([Лизогубівський літопис](#)): «Много там (у Батурині) людей пропало от меча, понеже збѣг был от всѣх сел... Много ж на Сеймѣ потонуло людей, утекаючи чрез лед еще некрѣпкій; много и погорѣло, крившихся по хоромех, в ліохах, в погребех, в ямах, где паче подушились, а на хоромех погорѣли, ибо хотя и вытрубленіе було — престать от кровопролитія, однак выходящих от покрытія войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понापившись, кололи людей и рубали, а для того боячися, прочіе в скрытых мѣстах сидѣли, аж когда огонь обойшол весь город, и скрытые пострадали. Мало однак от огня спаслося и только одна хатка, под самою стѣною вала стоячая, уцѣлѣла, нѣякогось старушка»³⁰.

Коли 8 листопада Мазепа й шведи побачили руїни і згарища Батурина, ще «крови людской в мѣстѣ и на предмѣстью было полно калюжами» ([Чернігівський літопис](#)). «Ревно плакал по Батуринѣ Мазепа», який сказав Орликові: «Теперь все пойдет иначе: Украина, устрешенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами за одно» (лист Орлика до Яворського).

Батурин був знищений на виразний наказ Петра: «А Батурин в знак измѣнникам (понеже боронились) другим на приклад зжечь весь» ([лист до Меншікова з 5 листопада 1708 р.](#))³¹. Тільки недобитки батуринської людности могли врятуватися втечею, а дехто потрапив до московського полону на довгі роки. Недарма цар загрожував іншим українським містам долею Батурина на випадок їх непослуху Москві³².

Вся генеральна артилерія (70 гармат), військові запаси, чималий скарб (державний і гетьманський), державні клейноди³³ та архіви³⁴ дісталися переможцям. «Артилерію, сколько могли взять, везем с собою, — писав Меншіков Петрові з Конотопа 3 листопада, — а протчую тяшкую, а имянно нѣсколко самых болших пушек, розорвали»³⁵.

Керманичі оборони Батурина стали жертвами московської помсти. Чечель, Нестеренко та інші українські старшини були страчені в Глухові. Важкопоранений Кенігсек помер у дорозі, й кара була виконана на його труні³⁶.

Трагічна доля Батурина була великим ударом для української справи. Шведський учасник походу 1708-1709 рр. полковник граф Ілленштїерна писав: «Мордування, яке тут (у Батурині) було вчинене, навело такий терор на цілу країну, що не тільки більша частина України, а в тому числі й ті, що з прихильности до шведів рішилися були на повстання, залишилися по своїх домах, але й переважаюча кількість війська, що прийшло до шведів з Мазепою, перейшла до ворога, а це викликало у нас великі недостачі і перешкоди в усіх наших пізніших акціях».

Протягом наступних місяців на Україні відбувалися численні слідства й жорстокі кари над усіма, хто був причетний або тільки запідозрений у причетності до справи Мазепи. Це мало місце скрізь, де була московська влада (зокрема в Києві), але особливо страшну пам'ять, яка була жива ще в добу [«Історії Русів»](#) (перша чверть XIX ст.), залишила по собі

діяльність слідчої канцелярії в Лебедині (на Слобожанщині, недалеко від границі Гетьманщини). Там була тоді царська головна квартира й було зосереджено більшість слідчих справ, що провадилися з особливою ретельністю й жорстокими тортурами.

Найголовнішим завданням Москви було перевести вибори нового гетьмана. Це питання було не нове: воно цікавило, безперечно, і українські провідні кола ще за життя Мазепи, і московський уряд, коли прийшли відомості про смертельну хворобу Гетьмана. Нам невідомі докладніше думки і пляни Мазепи щодо свого наступника. Можна думати, однак, що Гетьманові хотілось, щоб його спадкоємцем (не лише його майна, а згодом і княжого титулу) був хтось з його рідних — спочатку Обидовський, а потім Войнаровський, і це не було секретом у батуринських урядових колах. Але Мазепа добре розумів, що Войнаровський ні віком, ні заслугами не може бути кандидатом на булаву. Ним міг би бути лише хтось з вищої української старшини, людина великого урядового стажу й авторитету, доброго маєтку і — що найголовніше — кандидатура, прийнятна і для старшини, і для Москви, і для самого Мазепи. На нашу думку, таким кандидатом, зокрема в очах Мазепи та Москви, був полковник стародубівський Іван Скоропадський.

Коли Петро I довідався, що Мазепа при смерті, він наказав Головкинові (коло 21 жовтня 1708 р.) їхати самому або князеві Г. Долгорукову до Гетьмана «и предъуготовить, ежели воля Божія какая с оным опредѣлитца, чтоб, не мѣшкая, другово, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был». Що кандидатура Скоропадського була відома в московських урядових колах, як Мазепина рекомендація, свідчить лист Дашкова до Головкина, писаний вже після зриву, дець у листопаді 1708 р. Дашков, можливо, маючи інформації також із польських джерел, писав: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно имѣть и на него око, понеже он есть креатура Мазепина: он его возставил и обогатил». Тому не дивно, що, коли Петро довідався про перехід Мазепи до шведів, кандидатура Скоропадського спочатку відпала, і цар намічав на наступника Мазепи миргородського полковника Д. Апостола. «И буде полковник Миргородцкой гдѣ в близости обрѣтаетца, — писав він Меншікову 27 жовтня, — то прикажи ево сыскав к нам прислать, обнадежа ево милостию нашею, потому что он великой непріатель был Мазепѣ». Петро ще не знав тоді, що Апостол був разом з Мазепою у шведському таборі.

На обрання нового гетьмана у Глухові³⁷ з'явилися тільки полковники стародубівський — І. Скоропадський, чернігівський — П. Полуботок і наказні полковники переяславський — С. Томара і ніженський — Л. Жураковський³⁸. Полтавський полковник І. Левенець волів вичікувати, чия візьме, і, посилаючися на потребу боронити Полтаву, до Глухова не поїхав. Решта полковників (крім тих, що були з Мазепою у шведів) була на Правобережжі й не брала участі у виборах. Обирати, справді, було не важко. Полуботок, незважаючи на його стару ворожнечу з Мазепою, здавався Петрові непевним і до того ще його в'язали родинні стосунки з багатьма мазепинцями, що були на той час у шведів³⁹. Лишалася єдина кандидатура Скоропадського, старшого віком і стажем, більш відомого в Москві, який засвідчив свою лояльність до царя у критичний момент боротьби за Сіверщину. Зрештою, ця кандидатура була не нова для старшини. 6 листопада 1708 р. Скоропадський був обраний на гетьмана України (1708-1722).

Іван Ілліч Скоропадський (к. 1646-1722) у 1708 р. мав понад 60 літ життя і кілька десятків років старшинського стажу. Уманець з походження, він 1674 р. перейшов на Лівобережжя. За Самойловича був військовим канцеляристом (1675-1676), старшим військовим канцеляристом (1676), чернігівським полковим писарем (1681-1694). Це була розумна й тактовна людина, з певним дипломатичним хистом («ростропный человек», як називав його гетьман Самойлович⁴⁰), і не дивно, що Самойлович давав йому досить відповідальні доручення до Москви (в 1675 і 1676 рр.). Року 1681 він посланий був у Крим у зв'язку з переговорами, що закінчилися Бахчисарайським миром. Його службовій кар'єрі чимало допомогло одруження з дочкою чернігівського полкового обозного Калениченка⁴¹. Майбутній гетьман, їдучи одружуватися (1678), мав при собі лише одного челядника, четверню коней і «палубець». Але незабаром почалося його збагачення з

допомогою тестя Калениченка. Року 1681 він разом з тестем здобув гетьманський універсал на млин на р. Вирі, а в 1687 р. (25 серпня) один з перших одержав від нового гетьмана Мазепи універсал на маєтки, які він встиг на той час зібрати: села Вихвастів і Боровицю з слободою Дроздовицею і кілька млинів. Усі ці володіння ствердила йому царська грамота 1689 р. Користуючися підтримкою Мазепи, якому він, можливо, чимсь прислужився під час Коломацького перевороту, Скоропадський робить собі і службову, і маєткову кар'єру. Гетьман Мазепа посилає його з різними дорученнями до Польщі (1690⁴²), до Москви (1693, 1696), до Січі (1703) тощо. Року 1698 він здобуває уряд генерального бунчужного, 1700* р. — генерального осаула (другого)⁴³, а 1706 р. Мазепа призначає його на дуже важливий уряд стародубівського полковника. [* У першому виданні: 1701 р. (Прим. ред.).]

У 1699 р. Гетьман «респектом... пана бунчужного войскового генерального Івана Скоропадського значних и pracowитых при боку нашом услуг» надав йому «ко вспартю и вспоможеню» в «зуполную моц и possessiю» с. Івашків, що перед тим належало тестеві Скоропадського Калениченкові. Нове одруження (к. 1700 р.)⁴⁴ з дочкою багатого прилуцького орендаря Марка Аврамовича (Марковича⁴⁵), вдовою колишнього генерального бунчужного з 1678 до 1687 р. Костянтина Голуба⁴⁶ (швагра Самойловича), ще більше зміцнило маєтковий стан Скоропадського, бо Настасія Марківна мала значні достатки⁴⁷.

Уже саме призначення Скоропадського на стародубівське полковництво свідчить про те, що Мазепа цілком йому довіряв. Стародубівський полк був важливою економічною частиною Гетьманщини і, завдяки своєму прикордонному положенню, мав особливе політичне і стратегічне значення. Підтримка стародубівської старшини й міського патриціату була дуже важлива для політичних плянів Мазепи. Стародубівський полковник І. Скоропадський і стародубівський вїт С. Ширай⁴⁸, очевидно, мали бути надійними провідниками політики Мазепи на півночі Гетьманщини. Так чи інакше, призначення Скоропадського стародубівським полковником підтверджує свідчення Кочубея про його близькість до Мазепи.

Мазепа був цілком певний щодо Скоропадського, коли 30 жовтня 1708 р., вже зі шведського табору, писав йому, щоб він старався «всѣми способами, по данном себѣ от Бога разуму и искусству, московское войско з Стародуба искоренити». На випадок, «если бы... до искорененія того кгварнѣзону московского, в Стародубѣ застаючого, толко силы и способу не мѣл, теда радим... оттуль уходити и до боку нашего в Батурин з товариством поспѣшати, жебы не попал з неповѣтованным жалем нашим в московскія руки». Скоропадський не одержав цього листа⁴⁹. Зрештою, оточений московським військом, він і не міг би виконати доручення Гетьмана. Про те, що Скоропадський був прибічником Мазепи, знали і в шведському таборі. Очевидно, з цих джерел французький посол у Стокгольмі Кампредон писав міністрові закордонних справ де Торсі (11 січня 1709 р.), що «Скоропадський... є особистий приятель Мазепи».

Скоропадський виправдав довір'я Мазепи. В найстрашніші часи для України після Полтавської катастрофи, в умовах фактичної московської окупації, він робив усе що міг для того, щоб боронити інтереси Української держави. Звичайно, Скоропадський не міг не повернутися до старої політики Мазепи щодо Москви, але московський уряд ніколи повністю йому не довіряв⁵⁰, дістаючи до того ще від своїх агентів на Україні — московських і українських — численні факти й далеко не завжди безпідставні доноси на Гетьмана про його доброзичливе ставлення до мазепинців, що залишилися на Гетьманщині, і до самого Мазепи. Ці факти досить відомі. Навіть у своїх універсалах Скоропадський уникає офіційної московської термінології щодо «измѣнника» Мазепи, називаючи його звичайно або «бувшим гетьманом», або «нашим антецесором». Ім'я і пам'ять Скоропадського завжди залишалися чистими в колах української мазепинської еміграції. Й коли гетьман Пилип Орлик довідався про смерть Скоропадського, він записав

у своєму щоденнику: «Нехай душа його на віки вічні живе в радостях Господніх! Колись це був великий і любий мій приятель» (27 травня 1723 р.).

Всі ці заходи московського уряду мали насамперед військово-політичне значення. Але Москва не обмежилася самою агітацією проти Мазепи як свого національно-політичного ворога. Треба було знищити Гетьмана як людину. Весь час, аж до смерті Мазепи, Петро I вживає всіх заходів, щоб дістати його живого в руки московських катів. Тим часом було переведене заочне «покарання» Мазепи за детально розробленим церемоніалом, де пропагандивні цілі перепліталися із звичайною жадобою помсти. На початку листопада 1708 р. у Глухові відбулася низка огидних церемоній, що мали неабиякий вплив на українську людність. Вони докладно описані, зокрема в листі Головкина до російського посла в Константинополі П.А. Толстого з дня 9 листопада 1708 р. Перед самим обранням нового гетьмана «над персоною» Мазепи було «учинено уничтоженіе». «В началъ, — пише Головкин, — ево диплом от е. ц. в. изодран и от его свѣтлости князя Меншикова и от меня, аки обер-камергера, и обоих нас того ордина Святаго Андрея ковалеров, во образ Мазепы, от е. ц. в. ему напред сего всемилостивѣйше данной орден снят... И та ево персона напоследѣи ногами с лѣсницы столкнута и потом от ката взята и до висѣлицы, которая на рынку обрѣталась, на веревкѣ тощена, а тамо уже его, Мазепина, учиненная измѣна к своему суверену без всякой далной причины к разоренію сего народу, и что оный от всѣх чинов отставлен и измѣнником и шелмом деклярован, явственню всему народу объявлен. Герб ево от ката изодран и изтопан, ево сабля от того ж ката переломлена и по персонѣ тѣми обломки ударена, и напоследѣи помянутая ево персона на висѣлицу повѣшена»⁵¹.

Вінцем цього «уничтоженія» Мазепи був наказ царя вищим церковним чинникам, українським і російським, Мазепу «публично в соборной церкви проклятію предать», себто виголосити церковну анатему на Мазепу, який «оставя православіе, к еретикам Шведам ушел... і, вмѣсто защищенія також как великой строитель оных был святым церквам, нынѣ проклятой гонитель оным учинился, понеже недалеко от Новогородка Шведы в одной церкви лошадей поставили...» (указ митрополитові рязанському, місцеблюстителю патріяршого престолу Стефанові Яворському з 31 жовтня 1708 р.).

Наказ був слухняно виконаний. 12 листопада в Москві, в Успенському соборі — місці коронації московських царів і російських імператорів — у присутності єпископату, царевича Олексія Петровича, бояр та інших осіб митрополит Стефан Яворський, українець і давній приятель гетьмана Мазепи, перевів церковний обряд прокляття «за измѣну и вѣроломство» (виголосивши при цьому відповідне казання) на того, хто завжди був вірним сином православної церкви й великим, найбільшим з усіх українських гетьманів, її добродієм.

Того ж дня у Глухові, в Троїцькій соборній церкві, після літургії й молебня в присутності царя й членів московського уряду, а також гетьмана Скоропадського й старшини вище українське духовенство на чолі з митрополитом Йоасафом Кроковським «предало Мазепу вѣчному проклятію», причому новгородсіверський протопоп Атанасій Заруцький, давній панегірист, а потім ворог Мазепи, «сказывал казанье, напоминая о прежде бывших измѣнниках пристрацію...». Того ж дня царський маніфест оголосив Мазепу «богоотступным измѣнником», що «от вѣры православной и Церквей христіанских отлучен». І того ж дня з друкованими посланнями тотожного змісту звернулися до своєї пастви вищі українські ієрархи — митрополит Йоасаф Кроковський, архієпископ Іоан Максимович і єпископ Захарія Корнилович.

Нема найменшого сумніву, що навіть ці листи українського єпископату були звичайнісіньким диктатом царської канцелярії. Ця анатема (поширена також на всіх, хто пішов за Мазепою) була внесена в «чин православія» й «мало не до кінця XIX ст. ім'я гетьмана Мазепи згадувалося щорічно під час відправи «чина анафематствования» (або «чина православія») в першу неділю Великого Посту» (Біднов). Годі й казати, що за межами Російської імперії жадна православна церква ніколи не визнавала цієї «анатеми»,

що, проте, незважаючи на всю її церковну неправосильність, не могла не справити свого враження на українську людність того часу⁵².

Всі засоби терору, психічного і фізичного — пропаганду, обіцянки й погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, кари *in effigie* й найжорстокіші *in absentra* тортури і страти, меч і вогонь, — все кинула Москва в 1708 р. проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а разом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності. І це залишилося залізною традицією московського імперіялізму аж до сього дня.

3. Боротьба за Україну в 1708—1709 рр.

Концентрація московського війська на Гетьманщині, руйнація Батурина й терор проти української людности, обрання нового гетьмана, врешті, антимазепинська пропаганда й церковна анатема на Мазепу — все це завдало великої шкоди плянам гетьмана Мазепи і шведів. Особливе значення мала, звичайно, позиція української людности. «Скажу прямо: коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу для нього жадної можливості закінчити щасливо війну», хоч «населення... до московитів ставиться вороже», — писав Безенваль своєму шефові де Торсі 28 листопада 1708 р.

Українська нація не могла підтримати шведського короля вже тому, що була поділена від перших днів українсько-московської війни на два протилежних табори. На території, зайнятій шведами, діяв уряд гетьмана Мазепи; на території (значно ширшій), окупованій москалями, уряд гетьмана Скоропадського мусів виконувати накази царя й московського військового командування і брати чинну участь у боротьбі проти шведів, а тим самим і проти гетьмана Мазепи. Обидві сторони намагаються прихилити до себе українське населення. Карл XII і Мазепа — з одного боку, Петро I і Скоропадський — з другого боку, поширюють скрізь свої проклямації, маніфести, універсали, в яких одна сторона обіцяє визволення від московського ярма, а друга твердить, що «никоторой народ под солнцем такими свободами и привиліями, и легкостію похвалиться не может, как по нашей, царскаго величества, милости Малороссійській» (маніфест Петра I з 6 листопада 1708 р.).

Політичний поділ України поміж двома гетьманськими урядами був ускладнений новим загостренням соціальної боротьби. Розрухи, що почалися ще перед зривом Мазепи з Москвою, тепер, в умовах воєнної руїни й політичного хаосу, набирають розмірів, загрозливих не тільки для державців та взагалі заможніших людей, але й для загального громадського ладу й порядку. Очевидець (князь В. Куракін) пише, що на початку листопада 1708 р. від Новгород-Сіверського до Києва «во всѣх мѣстах малороссійских и селах были бунты и бургумистров и других старшин побивали». Московська військова влада фактично толерувала цей стан, надто ж коли розрухи відбувалися в маєтках мазепинців, а уряд гетьмана Скоропадського не мав досить сили, щоб приборкати ці заворушення.

Московський терор, політичний поділ України й загроза соціальної анархії вплинули на ставлення української людности до українсько-шведського союзу. Звичайно, треба дуже обережно ставитися до тверджень Петра I, Меншікова та інших керівників московського уряду, що «сей край (Україна) как был, так и есть» (лист Петра I до князя В.В. Долгорукого з 30 жовтня 1708 р.), що «здѣшней народ со слезами Богу жалуютца на онаго (Мазепу) и неописанно злоствуют» (лист Петра I до Ф.М. Апраксіна з 30 жовтня 1708 р.) і що «в здѣшней старшинѣ, кромѣ самых высших... никакова худа ни в ком не видѣть...» (лист Меншікова до царя з 26 жовтня 1708 р.). Так само треба пам'ятати, що численні «вірнопідданські» заяви (супліки) українських міст (Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверського) і сотень Лубенського, Миргородського та Прилуцького полків писалися з метою самоохорони від московських репресій і здебільшого за відсутності

вищої старшини, яка була тоді з Мазепою у шведському таборі. Але навіть у цих вимушених деклараціях звучить щира тривога «за милую Малоросійского всего края нашего отчизну».

Найбільш турбувала московський уряд позиція української старшини, головне — її провідних кіл. Ситуація, справді, була дуже загрозна для московських інтересів на Україні. Цілий український уряд, більшість впливових полковників і чимало інших представників старшинської аристократії були у шведському таборі. Інші, співчуючи плянам Мазепи, відходили якнайдалі з території, загроженої московським військом, і дехто з них опинився на Правобережжі; серед них був навіть син страченого В. Кочубея — Василь, зять Д. Апостола. Були й такі, що воліли вичікувати розвитку подій, сидючи у своїх маєтках та хуторах. Було й чимало зрадників, які вислужувалися перед московською владою і з її допомогою діставали уряди й сконфісковані маєтки мазепинської старшини⁵³.

Серед полкової та сотенної старшини було багато прихильників Мазепи. Полтавський полковник І. Черняк згодом (1714) стверджував, що «в полку... мало осталося старшини, которые бы не измѣнили государю», й серед них були навіть родичі та свояки Кочубея й Іскри, які щойно перед тим зазнали різних репресій з боку Мазепи. Посланий до Глухова генерал-лейтенант Я. Брюс писав Петрові І 31 жовтня 1708 р.: «Гварнизон как наш сюды вступил, то вся чернь зѣло обрадовалась, токмо не гораздо пріятен их приход был старшинѣ здѣшной, а найпаче всѣх здѣшному сотнику⁵⁴... И сказывают многие здѣшные жители, что он весьма Мазепиной партій, которой у него всегда дѣтей крещивал, и про (князя) Четвертинскаго сказывают, что тѣх же людей». А князь Ю. Четвертинський, зять гетьмана Самойловича, колись був ворогом Мазепи. Так само було і в інших полках та сотнях⁵⁵, хоч, звичайно, не бракувало й таких старшин, що афішували свою лояльність або навіть відданість Москві.

Отже, одним з найголовніших завдань московської політики на Україні на рубежі 1708 і 1709 р. було повернути до себе українську старшину й позбавити Мазепу її політичної підтримки. Ще 1 листопада 1708 р. Петро І звертається до всієї старшини, починаючи з генеральної, а також до козаків «и протчих» із закликом-ультиматом, щоб вони «вѣрность к нам, в. г., показали» й покинули Гетьмана та шведів протягом одного місяця. А тим, хто цього не виконає й «будет против нас (царя) служить тѣм нашим непріателем, тѣх об'являем измѣнников наших и отчизны вашей. И будут их чины и маетности, и пожитки их отобраны и розданы вѣрным за службы их. Також жены и дѣти их взяты и сосланы будут в сылку⁵⁶. А кто из них пойманы будут, и тѣ, яко измѣнники, казнены будут смертью без пощады». Це було повторено в указі гетьманові Скоропадському з 7 листопада 1708 р. і ще раз в указі старшині, що була з Мазепою у шведів, з 10 листопада 1708 р.

Ці заклики, обіцянки й погрози мали неабиякий вплив: більшість старшини перейшла на бік Москви й визнала уряд гетьмана І. Скоропадського. Дезерція поширюється й серед тої старшини, що була у шведському таборі. Миргородський полковник Д. Апостол, генеральний хорунжий І. Сулима, а згодом компанійський полковник Г. Галаган⁵⁷ і корсунський полковник А. Кандиба повернулися під владу царя і взяли активну участь у боротьбі проти шведів і гетьмана Мазепи. Здається, подібні наміри мали й генеральні осаули Д. Максимович і М. Гамалія, лубенський полковник Д. Зеленський, генеральний суддя В. Чуйкевич і компанійський полковник Ю. Кожуховський⁵⁸. Дехто з них зробив це пізніше (М. Гамалія)⁵⁹, а інші повернулися до московського табору в день Полтавської битви. За ними часто-густо йшли їхні численні родичі та свояки.

Дезерція в лавах мазепинців мала дуже негативний вплив на ширші кола української старшини та козацтва. Починаючи з листопада 1708 р., частішають випадки втечі козаків та компанійців. Військо Мазепи тануло, і це викликало у шведів почуття розчарування і недовір'я до українського союзника, що позначилося й на ставленні їх до місцевого населення. Справді, відносини між шведами й населенням України дедалі гіршали. Воєнна

руїна, вимоги військового командування, реквізиції, надужиття солдатески — з одного боку, двоєвладдя й московська пропаганда робили своє діло. Людність або тримається пасивно, або навіть подекуди виступає проти шведських загонів. Наприклад, мешканці («грумада») м. Пирятин під час наступу шведів на Пирятин «против оных стояли и в город не пустили, и многих шведов побиили, а иных в полон взяли». Мешканці м. Смілого відмовилися пустити до себе шведів і тут же відчинили ворота російському генералові Ренне. Так само населення м. Веприка у грудні 1708 р. озброїлося, щоб відбити шведів. Подібне було в Зінькові та в інших містах. Шведський історик Адлерфельд, учасник походу, пише: «Ми несподівано змушені були весь час воювати, як з ворогами, з населенням того краю, куди ми ввійшли».

Та гетьман Мазепа був не з тих, хто здається на ласку долі. Після тимчасової депресії, викликані тривогами й поразками восени 1708 р., Мазепа, незважаючи навіть на кепський стан здоров'я⁶⁰, розпочинає зимову кампанію 1708-1709 рр. з надією на щасливий кінець боротьби.

На жаль, бракує докладніших матеріалів про широку дипломатичну й військово-адміністративну діяльність Гетьмана того часу. Не маємо ні українських державних архівів, які або загинули тоді, або поволі нищилися згодом, або ж у рештках своїх лежать десь під спудом московського чи іншого чужого володіння. Не маємо й тогочасної української мемуаристики, щоденників, листування. Отже, мусимо реконструювати хід подій на підставі чужих, нерідко ворожих нам джерел. Наслідком того, небагато знаємо про діяльність українського уряду, зокрема гетьмана Мазепа, в 1708-1709 рр.

Але навіть документальні фрагменти, що є в нашому розпорядженні, свідчать про те, що Мазепа робив усе, щоб забезпечити успішну українсько-шведську кампанію проти Москви. Великою заслугою новітньої української історіографії було встановлення правильної перспективи історичних подій тої доби. Цілком слушно каже Б.Д. Крупницький, що «Мазепа і зорієнтовані на нього українці шукали виходу, здавалося, в моменті неповторно-сприятливої європейської ситуації. Колишні союзники Москви мусіли зовсім відступити, примушені до цього військовим генієм Карла XII; Польщу завойовано, а неутральна Пруссія не сміла й пари пустити з уст. Австрія, Франція, Англія, Голляндія або явно хилилися на бік шведського короля, або не робили нічого, щоб перешкодити йому в його оперативних задумах. Туреччина готова була — принаймні на випадок успіху — прилучитись до антиросійської коаліції». В світлі цього, події на Україні в кінці 1708 р. в очах Мазепа й Карла XII мали суто льокальне значення. Головну увагу союзників було звернено на підготову до нового наступу проти Москви, що намічений був на весну і літо 1709 р.

Аналізуючи відомі нам факти військово-адміністративної діяльності уряду Мазепа взимку 1708-1709 р., досить ясно бачимо головні цілі Гетьмана на той час. Звичайно, суто військові акції його були обмежені вже тим, що керівництво воєнними операціями було у шведських руках. Далі Мазепа мусів числитися з тим, що по той бік греблі існує і діє українське військо Скоропадського, яке брало досить жваву участь в операціях російської армії. Та найголовніше — в розпорядженні Мазепа була взагалі дуже невелика кількість війська — здебільшого компанійські й сердюцькі полки. Головну військову силу Мазепа складала компанійські полки Ю. Кожуховського, Андріяша і Волковицького*. [* У першому виданні під знаком питання наводився у дужках інший варіант написання прізвища: «Болковицький». (Прим. ред.)] Сердюцькі полки Покотила, Дениса, Максима й кол. Чечеля (ним командував, як наказний полковник, сотник Гарасим) були дуже здекомплектовані⁶¹. Козацькі полки як військова сила уряду Мазепа фактично вже не існували⁶². Саме компанійські полки брали участь у численних воєнних експедиціях шведської армії на Україні (як на Гетьманщині, так і на Слобожанщині) взимку 1708-1709 р.

Більш важливим завданням уряду Мазепа було забезпечити загальний лад і порядок на території, зайнятій шведською армією, зокрема організувати постачання їй харчів,

фуражу, одягу і всього іншого, що було потрібне для безперервного ходу військових операцій напередодні нового наступу на Москву. Це було винятково важке завдання за тих умов, коли більша частина Гетьманщини стала театром військових дій і на території її існувало два українських уряди. І коли шведська армія, незважаючи на всі труднощі й недостачі, пережила важку зиму на Україні і збереглася як поважна бойова сила, здатна до дальших операцій і генерального бою, то це сталося великою мірою завдяки гетьманові Мазепі.

Дуже важливі заходи Мазепи щодо мобілізації українських сил та ресурсів на Правобережжі та Запоріжжі. Ще в листопаді 1708 р. Гетьман посилав з Ромна на Правобережжя довірених людей, щоб організувати там опір Москві й забезпечити комунікацію з Польщею та з Туреччиною. Уповноваженими Гетьмана на Правобережжі були генеральний осаул Антін Гамалія⁶³ і новопризначені полковники: чигиринський — К. Мокієвський і корсунський — А. Кандиба. Хоч повністю ця акція і не вдалася, внаслідок російських контрзаходів (зокрема, енергійної діяльності київського губернатора князя Д.М. Голіцина), становища правобережних козацьких полковників, які перейшли на бік Москви, зради білоцерківського команданта, сердюцького полковника Бурляя⁶⁴, а згодом і капітуляції Кандиби, але південне Правобережжя (Чигиринщина) підтримало Мазепу й залишилося вірним Гетьманові аж до московського погрому Запоріжжя. Це мало значення для союзників, які чекали допомоги з Польщі і сподівалися підтримки з боку Туреччини й Криму, а згодом придалося під час втечі Карла XII і Мазепи до Бендер.

Відповідну місію на півдні Гетьманщини (Полтавський полк) і на Запоріжжі, а також і зв'язок з Кримом було доручено другому молодшому членові українського уряду — генеральному бунчужному Федорові Мировичу⁶⁵.

В центрі дипломатичної діяльності гетьмана Мазепи наприкінці 1708 — на початку 1709 р. було завершення грандіозного плану створення великої антимосковської коаліції, куди мали ввійти, окрім України і Швеції та їхніх західних союзників, ще низка полуднево- й східноєвропейських держав і народів: Туреччина, Крим, Молдавія, Валахія, Трансильванія, Дін, Кубанські черкеси, Калмицька Орда, Казанські татари, Башкирія тощо. Це був справді епохальний, гідний великого політика, дипломата й державного діяча план подолання московської могутності, утворення непереможної греблі проти московського імперіялізму. Тільки Мазепа, який поєднував високу культуру і досвід західноєвропейської політики з досконалим знанням і глибоким розумінням східноєвропейського світу, а зокрема Москви і тої московськості, небезпеку якої не тільки для України, але й для цілої Європи він ясно усвідомлював, міг бути творцем цього плану. Мазепа добре знав, що головним і найстрашнішим ворогом Москви були не шведи, які, зрештою, могли порозумітися з нею за круглим столом мирового конгресу⁶⁶, і не Лещинський, якого, за відповідної кон'юнктури, готова була вона визнати. Гетьман, що десятиліттями стежив за розвитком політичних подій на Сході Європи, уважно придивляючися до тих національних і соціальних рухів і повстань проти Москви, які вибухали то в Астрахані, то в далекій Башкирії, то на сусідньому Дону, для приборкання яких і він приневолений був посилати українські полки, він, що бачив одну за одною поразки тих повстань і, мабуть, розумів їх основну причину, найскорше міг зрозуміти, що тільки коаліція всіх поневолених та загрожених Московією народів спроможна поставити опір московській експансії.

З другого боку, створення широкої антимосковської коаліції мало й безпосереднє мілітарне значення. Втрата Батурина і з ним усієї генеральної артилерії, а ще більше фатальне розбиття українських сил, внаслідок московського підступу й терору, ясно показали Гетьманові, що навіть найхоробріша шведська армія, ще й відрізана від батьківщини та виснажена важким походом, не зможе сама подолати московське військо, що розпоряджало засобами і збройними силами великої частини України, а головне, спиралося безпосередньо на власну московську базу. Отже, треба було думати й дбати про створення військових резервів, нової збройної сили, що могла б підтримати шведське

військо, а може навіть його заступити. Але насамперед треба було мобілізувати збройні сили, що були в розпорядженні окремих антимосковських чинників на сході й південному сході Європи: Запоріжжя, донські інсургенти, на чолі з Ігнатом Некрасовим, що були тоді на Кубані, Крим і, звичайно, Туреччина. Саме в цей бік були скеровані головні дипломатичні зусилля Мазепи в 1708-1709 рр. Це він був справжнім творцем ідеї східноєвропейських коаліцій XVIII ст., скерованих проти Російської імперії.

Вже перші місяці 1709 р. позначилися великою активністю союзників на полі військовому й дипломатичному. Король і Гетьман вважали своїм головним завданням вигнати московське військо з України і перенести воєнні дії за її межі, на терен Росії, маючи на увазі основну мету кампанії — похід на Москву. Проте експедиція Карла XII на Слобожанщину в лютому 1709 р. ставила перед собою не лише це завдання. Недарма король надавав їй особливого значення, і не випадково, що гетьман Мазепа і вірне йому українське військо взяли активну участь у цьому поході, що мав розпочати наступ проти Москви з півдня (через Білгород або Харків). Поза всяким сумнівом, цей похід був пов'язаний з організацією нової військової коаліції проти Москви, важливими учасниками якої мали бути Туреччина і Крим. З другого боку, ця експедиція мала спонукати до збройного виступу проти Москви донських козаків і народи Північного Кавказу та Надволжя. Побоювання Петра I, що король іде на Вороніж, базу московської фльоти, не були безпідставні.

Це була не перша спроба шведів пробитися на Слобожанщину. Ще наприкінці 1708 р. вони зробили туди кілька диверсій. 30 листопада 1708 р. кінний загін полковника Дюкера числом близько 1500 чол. хотів зайняти місто Недригайлів, але мешканці засіли в замку й не впустили шведів, які у відплату за це спалили передмістя й спустошили околицю. 9 грудня 1708 р. король вислав туди загін у 500 чол. на чолі з підполковником Функом. Населення зустріло шведів вороже. В м. Тернах всі мешканці, навіть жінки, билися проти шведів. Адлерфельд свідчить, що загін Функа вбив близько 1600 чол. у Тернах, спалив це містечко і місто Недригайлів, а також чимало сіл.

Але широко задумана східня експедиція Карла і Мазепи в лютому 1709 р. не вдалася. Союзники дійшли лише до Краснокутська і Городні — в напрямку на Білгород, а потім завернули на Коломак, що відкривало їм дорогу на Харків. На перешкоді стала раптова зміна погоди. Після страшної, багатосніжної зими⁶⁷ в середині лютого раптом прийшла весна: 12 лютого була буря і злива. Почалася відлига й величезна повінь, яка завдала військові важких втрат. Дальший похід був цілком неможливий. Тим часом російське військо, що не покинуло Гетьманщини, користаючися з відсутності головних сил шведів, ще більш поширило терен своєї окупації.

Та найголовніше, невдала експедиція на Слобідську Україну спричинилася до вибуху партизанської війни проти шведів. Карл XII дивився на Слобожанщину як на частину Російської держави (якою вона формально й була). Це була для шведів «ворожа країна», а вони мали вже багатий досвід поводження з населенням таких країн. Отож місцева українська людність зазнала на собі всіх страхіть війни. Дослідники одностайно стверджують, що Карл XII «систематично й свідомо зруйнував пройдену ним територію» (Крупницький). Звичайно, це пояснювалося насамперед військовими міркуваннями (руйнація найближчого запілля ворога). Але чимало важила й помста шведів за вороже ставлення населення. Невтральний учасник походу (Крман) каже, що король «міста і села наказав палити, дома валити аж до основ, жителів забивати... Багато тисяч худоби й череди попалено». Самі шведи признавалися, що вони пройшли цю землю «вогнем і мечем». На 7 миль навкруги все було знищено й спалено. Загинули міста й містечка Краснокутськ, Городня, Коломак, Куземин, Котельва, Мурафа, Колонтаїв, Олешня, Рублівка та інші й багато околичних сіл.

Наслідки цього були фатальні для шведів. На терені Слобожанщини й пограниччі Гетьманщини «почалася нечувана до того партизанська війна» проти шведів, «ведена з упертістю й завзяттям головно українськими селянами» (Крупницький), яку надзвичайно

спритно використало в своїх інтересах російське військо командування *й советська історіографія*.

Проблема партизанської боротьби проти шведів на Україні дуже цікавила і сучасників, і пізніших істориків, зокрема советських, які надають їй особливого значення, перебільшуючи розміри цієї боротьби й називаючи її «народною війною»⁶⁸. Але в розгортанні партизанської боротьби на Лівобережній Україні, в різних її місцевостях і в різні часи, діяли різні чинники, які надавали тій боротьбі неоднакового характеру, розмірів та значення для загального ходу подій.

Сучасний український літописець пише про партизанські дії українського населення таке: «Того ж року (1708—1709) малороссіяне вездѣ на квартирах и по дорогам тайно и явно шведов били, а иных живых к государю привозили, разными способами бьючи и ловлячи блудящих, понеже тогда снѣги великіе были и зима тяжкая морозами, от которых премного шведов погинуло; а хотя мало от войска какіе шведы удалялись, то тот уже и слѣду не зискал, блудили и так их люди ловили или, подкравшись ласкосердіем будьто, убивали; тож чинили шведом и за фуражом іздячим, и от того много войска шведского уменьшылося» (Лизогубівський літопис).

Цей надто сумаричний опис змішує докупи окремі льокальні епізоди, що траплялися то там, то там, зокрема на Сіверщині в жовтні 1708 р., і широку, досить організовану за допомогою російської військової влади партизанку на Слобожанщині та півдні Гетьманщини навесні 1709 р. Звичайно, справа була складніша. Не можна випускати з ока, що партизанські дії населення були поширені головне там, де невіддалік було російське військо й льояльна до нього українська влада (спочатку Мазепи, а потім Скоропадського). Обурене шведськими насильствами та грабунками, а де-не-де й зневагою українських церковних святинь чужовірною солдатескою, населення Сіверщини, під впливом також російської пропаганди, а згодом і закликів української адміністрації, почало вживати партизанських метод боротьби. Про це свідчать і шведські (Цедергельм), і московські джерела. Про це оповідає й угорський посланець до Карла XII Данило Крман (Krmann), що відбув зі шведами весь похід 1708-1709 рр. Так було й пізніше, на шляху шведського війська на південь од Десни, зокрема на території, де діяв уряд гетьмана Скоропадського.

Інший характер мала партизанська боротьба проти шведів навесні 1709 р. У цей період діяльність партизанських загонів, організованих за допомогою російської військової влади, охоплює всю територію, зайняту шведським військом (Полтавський полк і сумежні райони Слобожанщини). Стомлена лютою зимою, знесилена через тяжкий харчовий стан і хвороби, чимало ослаблена в окремих військових операціях шведська армія в цей час особливо відчувала всю силу й небезпеку партизанської війни.

Шведські учасники походу одностайно скаржилися на дії партизанських загонів у квітні 1709 р. Це стверджує і Крман, який пише про становище шведського війська в період облоги Полтави: «Стан шведів був дуже сумний, але кожного дня сподівалися ще гіршого. Українське населення... де тільки можна було, загрожувало шведським обозам і навіть життю шведів. Селяни, що поховалися по лісах, старалися пожитись шведською здобиччю при кожній нагоді. Шведи хотіли доконати Полтаву голодом, а самі упадали на силі під повільним голодом». На партизанку шведи відповідали жорстокими репресіями. «Репресії викликали сиротив, спротив — репресії, і так воно йшло все далі» (Крупницький).

Дуже активною була діяльність союзників, зокрема гетьмана Мазепи, на полі дипломатичному. Починаючи з листопада 1708 р. і особливо в перші місяці 1709 р., Гетьман висилає кілька дипломатичних місій до Туреччини (Д. Горленка і Згури до Сілістрійського сераскера Юсуф-паші, через якого провадилися зносини з турецьким урядом, і, мабуть, до Молдавії та Валахії), до Криму (військового канцеляриста Д. Болбота⁶⁹, а згодом К. Мокієвського і Ф. Мировича), до Станіслава Лещінського (зокрема Ф. Нахимовського⁷⁰), до Запоріжжя (кілька місій, зокрема В. Чуйкевича, К. Мокієвського та Ф. Мировича) і, мабуть, до Дону (чи Кубані, де були тоді некрасовці)⁷¹.

Не всі ці місії були успішні⁷². Туреччина й Крим не відмовлялися підтримати союзників, а інколи навіть прирікали виступити проти Росії, але воліли вичікувати⁷³. Зокрема, невдалий кінець Слобожанської експедиції в лютому 1709 р., а головне — руйнація Запоріжжя не могли не розхолодити турецький і кримський уряди, на допомогу яких особливо сподівалися Карл XII і Мазепа. А втім, Мазепі пощастило не тільки зберегти їх інтерес до антимосковської коаліції, але й втримати відповідні контакти й можливість продовжувати переговори з цими країнами. Хоч Туреччина і навіть Крим так і не виступили проти Росії, але дипломатичні заходи Мазепи навесні 1709 р. забезпечили південний фланг антимосковської боротьби і врятували шведську справу після Полтавської катастрофи.

Неабияке значення в антимосковських плянах Карла XII і Мазепи в 1708-1709 рр. мала надія на допомогу короля Станіслава Лещинського, який, спільно зі шведським корпусом генерала Крассав, мав зайняти Правобережну Україну й піти далі, на лівий берег Дніпра. Мазепа кілька разів посилав своїх довірених людей до Станіслава, закликаючи його прискорити похід на Україну. В листі до короля з Ромна 5 грудня 1708 р. Гетьман писав: «Чекаю щасливого і скорого в. к. м. прибуття, щоб ми могли спільною зброєю й думкою неприятельського московського наміру одразу приборкати дракона, а найпаче тепер, коли почала Москва грамотами своїми простий бунтувати народ і громадянську всчинати війну».

Безпосередні наслідки цієї жвавої дипломатичної діяльності гетьмана Мазепи в 1708-1709 рр. були невеликі. Але немає сумніву, що нова турецько-російська війна, що почалася в 1710 р. і закінчилася Прутською поразкою Росії року 1711, була одним із наслідків Мазепиної політики. І найголовніше те, що тоді, за тих виїняtkово складних, майже безнадійних обставин, на всю широчінь виявився великий дипломатичний талант Мазепи, який вперше за все своє довге життя й десятиліття державно-політичної діяльності міг одверто провадити свою власну зовнішню політику — політику незалежної Української держави.

4. Приєднання Запоріжжя до українсько-шведського союзу

Найбільшим успіхом політики гетьмана Мазепи в 1708-1709 рр. було приєднання Запоріжжя до українсько-шведського союзу, що сталося наприкінці березня 1709 р.

Формально визнаючи зверхність гетьманської влади, Запоріжжя протягом цілого гетьманування Мазепи стояло у виразній опозиції до його уряду, якому закидало ворожу інтересам українського народу національну (промосковську) і соціальну (панську) політику. Не раз воно одверто виступало і навіть повставало проти гетьманського уряду й звичайно підтримувало різні акції полтавської старшинської опозиції. Лідер запорозьких автономістів кошовий отаман Кость Гордієнко, одна з найвизначніших постатей в історії Запоріжжя, ставився недобррозичливо до Мазепи особисто. Тим-то не дивно, що запорожці спочатку дивилися на Мазепину акцію з великим недовір'ям, і тільки згодом брутальна поведінка московської адміністрації на півдні України, терор московського війська на Гетьманщині, впливи булавинців і Криму, а передусім уміла тактика Мазепи, зробили рішучий перелом у настроях Запоріжжя.

Відтоді боротьба за Запоріжжя між Мазепою і Петром I вступає в нову фазу. Ще 1 березня 1709 р. цар писав Меншікову, що на Запоріжжя треба послати «кто поумнѣ, ибо там не все шпагою, но и ртом дѣйствовать надлежит»⁷⁴. Але було вже пізно, й московська спроба усунути Гордієнка не вдалася. Посли гетьмана Мазепи — генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний бунчужний Ф. Миревич і чигиринський полковник К. Мокієвський, які прибули до Переволочної, де був тоді Гордієнко з частиною

запорозького війська, з'ясували всі питання, і 12 березня Запорозька Рада остаточно ухвалила підтримати гетьмана Мазепу й вислати депутацію до нього й шведського короля.

26 березня 1709 р. в с. Диканьці відбулася зустріч Гордієнка з Мазепою, а наступного дня Гордієнко на чолі запорозької делегації з'явився до Карла XII у Великих Будищах. 28 березня (8 квітня н. ст.) був укладений союзний договір між гетьманом Мазепою й кошовим отаманом Гордієнком — з одного боку, і королем Карлом XII — з другого боку. У цьому договорі Запоріжжя приєдналося до українсько-шведського союзу, а король шведський зобов'язався не укладати мирової угоди з царем московським, доки не визволить з-під московської влади Україну й Запоріжжя.

Це був справжній тріумф політики Мазепи, який, дійсно, міг компенсувати втрату Батурина й північного Лівобережжя⁷⁵. Під зверхньою владою гетьмана Мазепи з'єднувалася знову велика частина української території — Лівобережжя та Правобережжя й Запоріжжя. Останнє мало за тих обставин особливе значення, бо відкривало й забезпечувало комунікацію з Польщею й Туреччиною та Кримом. Ще важливіше було те, що Мазепа нарешті подолав вічну запорозьку опозицію й дістав підтримку цього «азилу української вольности», який мав такий великий вплив на широкі народні маси цілої України. Та найбільше значення мала дипломатична й військова допомога Запоріжжя. За його посередництвом Гетьман і король досягли прелімінарного порозуміння з Кримом щодо татарської військової допомоги, а Туреччина почала більш оптимістично оцінювати перспективи союзників. Нарешті, для всіх було ясно, що 8 тисяч запорозького війська, добре обізнаного з тереном боротьби, не тільки забезпечувало Мазепу власною — українською військовою силою, але в певний момент могло вплинути на цілий напрям воєнних подій.

Виступ Запоріжжя викликав повстання української людности проти москалів, яке одразу охопило значні терени Лівобережжя (майже цілий Полтавський полк) та Правобережжя і навіть частину Слобожанщини, створюючи велику загрозу для російського війська. Генерал Репне писав Меншікову 25 березня 1709 р.: «Оные (запорожці), также и тамошніе мужики всѣ отложились и уже давно нам неприятели». 30 березня він писав цареві: «Здѣсь болшой огонь разгараецца, которой надобно заранѣе гасить». До запорожців приєдналися міста Переволочна, Келеберда, Нехвороща, Маячка, Царичанка, Новий Санжарів та інші — старий терен петриківського повстання. Незабаром між Ворсклом, Ореллю і Дніпром вже діяло 15-тисячне військо повстанців.

Повстання в Полтавському полку і з'єднання повстанців із запорожцями мали чималий вплив на Правобережжя, яке раніше хиталося між українсько-шведською і московською орієнтацією. Становище дуже змінилося після прилучення Запоріжжя до Мазепи. Запорожці відразу звернули увагу на Правобережжя. «Кошевой вор пишет универсалы за Днѣпр в Чигирин, прелщая к Мазепиной сторонѣ», — писав князь Г. Долгорукий Меншікову 16 березня 1709 р. А 3 квітня він доповідав цареві, що Гордієнко «яд свой злой еще продолжает, на другую сторону за Днѣпр непрестанно прелестно пишет, дабы побивали свою старшину (прихильну до Москви. — О.О.), а сами б до него за Днѣпр переходили, что уже такая каналія тамо за Днѣпром купами збираецца и разбивает пасѣки...». Це «чигиринское смятеніє» дуже занепокоїло москалів. Щоб «тамошней край удержать и до бунту не допускать и тамошних доброжелаемых охранить», був відряджений до Чигирини з Києва драгунський полк генерала князя Г.С. Волконського, а з Лівобережжя — два драгунських полки і козаки Стародубівського та Ніженського полків⁷⁶. Чигиринським полковником був призначений Гнат Галаган.

Тим часом на Січі відбувалися події, які не могли не послабити позиції Запоріжжя. На початку квітня на кошового отамана, замість Гордієнка, було обрано Петра Сорочинського⁷⁷. Це викликало поважні заколоти і «непрестанне между ними (запорожцями) бон», як повідомляв Петра І Меншіков 14 квітня 1709 р. Сорочинського вважали в московських колах за «самого добраго челоуѣка» і тому сподівалися радикальної зміни в політиці Запоріжжя, зокрема розриву запорозько-шведського союзу.

Але сталося зовсім інакше. Сорочинський не тільки не був прихильником Москви, а ще й сам поїхав до Криму, щоб дістати там допомогу проти московської навали.

Питання про причини цих змін на Запоріжжі ще не з'ясоване як слід в історичній науці. Немає сумніву, що тут діяла «рука Москви», яка давно вже намагалася позбутися Гордієнка. Окрім закликів (проклямацій та листів) Шереметева і Меншікова до запорожців «об отвращении от неприятельской стороны», московський уряд вживав ще інших засобів, про які досить барвисто оповідає сучасний советський історик (Шутой): «В это же время (на початку березня 1709 р.) в Сечь прибыло посольство от Апостола. По указанию русского командования Апостол тщательно готовил это посольство. Он отобрал из своего полка «добрых козаков», т. е. таких, которые были раньше в Сечи кошевыми и были известны запорожцам, причем посольство было снабжено значительными денежными суммами. Задача послов состояла в том, чтобы разойтись по разным куреням и там «диверсии учинить» против мазепинцев, постараться свергнуть Гордиенко и судью»⁷⁸. Але місія «апостольців» (як їх називає Шутой) не пройшла так легко: їх було прикуто до гармат, а листи, що їх привезли вони від Апостола, були послані до Гордієнка. Згодом «апостольцям» пощастило втікти з Січі, й на раді 6 квітня Гордієнко був замінений Сорочинським.

На нашу думку, ця зміна була пов'язана з боротьбою партій та зовнішньополітичних концепцій на Запоріжжі. Очевидно, Гордієнко і Сорочинський були репрезентантами різних партій, що мали відмінні погляди на справи внутрішньої і зовнішньої політики Запоріжжя: Сорочинський був речником старшої, більш консервативної частини козацтва; Гордієнко — молодшої, більш поступової та активної частини козацтва. Але розкол між ними стався, головне, на ґрунті зовнішньої політики. Віддавна на Запоріжжі існували й змагалися між собою дві зовнішньополітичні орієнтації — кримська і польська, що мали також певний зв'язок і з внутрішніми (зокрема економічними) проблемами Запоріжжя. Прилучення Гордієнка до союзу Мазепи з Карлом XII і Станиславом Лещинським неминуче давало перевагу «польській» партії. Цікаво, що Гордієнко кілька разів (зокрема 5 і 15 березня 1709 р., а потім після укладення запорозько-шведської угоди) звертається до Станислава Лещинського, закликаючи його скоріше прибути на Україну. Деякі посланці Гордієнка разом з листами були перехоплені Сенявським і потрапили до рук московського уряду, який доручив гетьманові Скоропадському опублікувати ці листи, щоб скомпромітувати Гордієнка в очах противників Польщі на Україні (зокрема на Правобережжі) та Запоріжжі. За таких обставин «кримська» партія на Запоріжжі воліла взяти владу в свої руки й зміцнити свої відносини з Кримом, в чому, зрештою, були зацікавлені всі антимосковські союзники, не виключаючи й самого Гордієнка.

У боротьбі за Запоріжжя Москва зазнала поразки. Тоді розпочинається наступ Москви проти Запоріжжя з метою знищити те «злое гнѣздо», як називали Січ у московських урядових колах. Було запроваджено економічну блокаду Запоріжжя. Ще 31 березня наказано було гетьманові Скоропадському не пропускати жадних харчових засобів на Січ «и в пристойных мѣстах поставитъ и заставы, чтобъ никто изъ малороссійскаго народа к нимъ, запорожцамъ, какъ водою, такъ и сухимъ путемъ, ни с чѣмъ отнюдь не ѣздилъ».

Проти Запоріжжя й повстанців на півдні Гетьманщини були послані значні військові сили. Карл XII, зайнятий облогою Полтави і боротьбою проти партизанів, реальної допомоги повстанцям подати не міг, і повстання на півдні Гетьманщини незабаром було зліквідоване. 13 квітня 1709 р. Шереметев писав Скоропадському: «Посланная наша партія изъ Голтвы подъ Новымъ Сенжаров... счастливое нападеніе учинила и многихъ запорожцевъ и мужиковъ, которые показали себя в противности, порубила и поколола, а нѣсколько живьемъ взяла, а достальные ушли в замокъ и заперлись, а которые не могли уйтить в замокъ, и тѣ многіе, бѣжавъ отъ страхованія чрезъ рѣку Ворсклу, перетопли».

Але лишалося ще Запоріжжя. На початку квітня московське військо (три полки піхоти) під команду полковника П. Яковлева вирушило з Києва Дніпром до Січі. 16 квітня була взята штурмом і спалена Келеберда. Ще більший спротив зустрів Яковлев у

Переволочні, залога якої складалася з трьох тисяч запорожців на чолі з полковником Зінцем. У Переволочні була велика запорозька флотилія, яка забезпечувала позиції союзників на Дніпрі, а також комунікацію з Правобережжям. На допомогу Яковлеву прийшов князь Волконський. Москалів було зустрінуто гарматним вогнем, після чого Яковлев розпочав штурм фортеці. 18 квітня «по двучасном многом огню... Переволочинской замок взяли», — доповідав Яковлев. Понад 1000 запорожців і більшість «жителєй» було порубано, «кромѣ тѣх, что по куреням побито и позжено. А достальные, бѣжав, топились в рѣках — в Днѣпрѣ и в Ворсклѣ». Переможцям дісталось 3 гармати, прапор, 4 козацьких значки і 12 старшин («понеже живых их брали мало, по всѣх рубили») — «и тот замок («и слободы») совсѣм разорили». При цьому було спалено всі переволоченські млини й запорозьку флотилію. Дорога на Січ була відкрита.

Запоріжжя готувалося до оборони. Сорочинський був у Криму. Його заступник кошовий отаман (мабуть, наказний) Михайло Симоненко з невеличким загоном вирушив на північ, щоб організувати оборону Старого й Нового Кодака, але, внаслідок зради, натрапив на загін москалів і козаків Галагана. У бою загін Симоненка був розбитий: «и всѣх их побили, — писав Шереметєв Петрові І 11 травня, — и самого кошевого живьем взяли и с ним 14 человек, по за тяжелыми ранами тому кошовому отсѣкли голову, послали к полковнику Яковлеву... для посылки в Сѣчу иным на страх...». З листів, взятих у Симоненка, москалі довідалися, що кодацький полковник Довбня, якому було наказано боронитися від московського війська, не в силі цього зробити. Кодак (Старий й Новий) був зайнятий Яковлевим майже без спротиву.

11 травня Яковлев був коло Січі, що тоді, під час повені, була оточена водою. Тригодинний штурм фортеці «и на лотках, и на судах» був відбитий з великими втратами для москалів. Лише за допомогою Галагана, що добре знав топографію місцевості й укріплення Січі, московське військо 14 травня захопило Січ. Під час бою загинув кошовий отаман (наказний) Кирик Копелевський і багато козаків. Доповідаючи про це цареві 19 травня 1709 р., Меншіков писав: «Живьем взято старшин и казаков с 300 человек, пушек, також и амуниции взято в оном городѣ многое число... А ис помянутых живьем взятих воров знатнѣйших велѣл я удержать, а протчих по достоинности казнить и над Сѣчею прежней указ исполнить, також и всѣ их мѣста разорить, дабы оное измѣнническое гнѣздо весма выкоренить»⁷⁹.

Наказ був виконаний повністю. «Послѣдней корень Мазепин» (слова Петра І) — Січ була зруйнована дощенту й усі будови спалені: «зостало Запороже пустое». Мало хто врятувався: «У нас в Сѣчи, — писав згодом кошовий отаман Степаненко гетьманові Скоропадському, — по присязѣ Кгалагановой и московской товариству нашему головы луплено, шию до плахи рубано, вѣшано и иные тиранские смерти задавано, а надто що и в поганствѣ за древних мучителей не поводилося, мертвых из гробов многих не тилко товариства, но и чернецов откопувано, головы оным утинано, шкуры луплено и вѣшано».

Це була друга руйнація Батурина, що, власне, вирішила долю цілої кампанії. Відтоді ініціатива остаточно перейшла до рук московського війська. Петро І оповіщав *urbi et orbī* про «викторію над запорожцями». Головкін спішно вислав «нарочного кур'єра» до російського посла в Царгороді П. Толстого, «дабы он тамо у Порты кому належит об'явил, что тѣ злодѣи, от которых между обoими государствами происходили ссоры, погибли...». У Москві вістку про руйнацію Січі прийняли «со многою радостію» й «со многим триумфом триумфовали». «Оное проклятое гнѣздо, — писав Петрові 2 червня 1709 р., поздоровляючи царя з «такowym щастієм», адмірал Ф. Апраксін, — я чаю, до послѣдняго отчаянія проклятого Мазепу привело, и народ Малороссийской к Вашему Величеству утвердило». Сповнилися давні передбачення Запоріжжя, що як москалі вигонять запорозьке військо з Січі, то «конечно на вічні часи всі українські люди будуть Москві невільниками, чого... давно держава Московська бажає й на те шукає способів».

5. Полтавська катастрофа

Приєднання Запоріжжя до українсько-шведського союзу висунуло на перший план проблему Полтави. Гетьман Мазепа давно вже вказував Карлові XII на особливе значення цієї фортеці й торговельного центру. Невеличка фортеця Полтава мала, проте, велике стратегічне значення, бо стояла на схрещенні важливих шляхів на Запоріжжя й Крим та Туреччину, на Правобережжя й Польщу, на Слобожанщину й Москву та на Дін. Володіння Полтавою забезпечувало панування над усією південною частиною Лівобережжя. Нарешті, в Полтаві були запаси провіанту та фуражу, а також сукна, потрібного для війська.

У Полтаві були досить міцні українські автономістичні настрої. «Полтава издавна нестатечная, и теперь з ней добра не сподѣваться», — писав Головкинові в середині листопада 1708 р. прихильник Москви — охтирський полковник Ф. Осипов, нагадуючи, що «там знайдуться Мазепины и Орликовы приятели». Справа Кочубея та Іскри й чистка, що її в зв'язку з тим перевів Мазепа в Полтаві навесні та влітку 1708 р., усунула від влади в Полтавському полку опозиційні елементи, й на чолі полтавської старшини стали такі прихильники Мазепи, як полковий обозний Дорош, полковий суддя Іван Красноперич, полковий писар Олександр Чуйкевич⁸⁰ та інші. Щоправда, Полтавський полковник Іван Левенець не був близький до Мазепи, який йому не довіряв⁸¹, але й він не належав до прихильників Москви й тому був врешті інтернований у Харкові навесні 1709 р. Крім того, в Полтаві була (до листопада 1708 р.) дуже впливова родина покійного полтавського полковника Павла Герцика, тестя генерального писаря П. Орлика, зокрема син полковника Григорій Герцик, який вже виконував обов'язки наказного полковника, майбутній мазепинець-емігрант⁸².

Мазепа намагався (в кінці листопада 1708 р.) закріпити за собою Полтаву, закликаючи Левенця до співпраці, а згодом надсилаючи туди генерального бунчужного Федора Мировича з універсалами до людности. Але Левенець визнав нового гетьмана Скоропадського, а на початку грудня Полтаву було обсаджено московською залогою.

Перебування Полтави в московських руках загрожувало всім операціям союзників. Та найголовніше, Полтава потрібна була як опірний пункт в організації нової кампанії проти Москви. Спираючися на Полтаву, король і Гетьман могли б чекати на приход короля Станислава й генерала Крассав, а також на приєднання Туреччини та Криму до антимосковської коаліції. Нарешті, Полтава потрібна була для оборони Запоріжжя від московської агресії. Так чи так, радячи королеві оволодіти Полтавою, Мазепа мав на увазі насамперед новий наступ на Москву влітку 1709 р.

Але цей добре розроблений план не вдався. Петро I, зважаючи на стратегічне й політичне значення Полтави, встиг зміцнити фортецю й значно збільшити її московську залогою (до 4200 чол.). Крім того, для оборони Полтави було притягнуто 2600 чол. озброєного місцевого населення (мабуть, здебільшого козаків Полтавського полку). Командантом Полтави Петро призначив полковника А.С. Келіна.

Шведи, що підійшли до Полтави на початку квітня 1709 р., не могли здобути фортеці ні переговорами, ні штурмом і змушені були 1 травня розпочати її облогу, яка дуже затяглася, зокрема через брак у шведів важкої артилерії. Кілька штурмів було відбито. Запорожці чимало допомагали шведам: їм, крім різних диверсій, довелося взяти на себе важкі військово-інженерні роботи (копання шанців тощо). Але трагічна доля Січі дуже вплинула на їхній бойовий настрій. Станислав і Крассав, зайняті боротьбою з московфільськими магнатами в Польщі й затримані російським військом на чолі з фельдмаршал-ляйтенантом бароном Г. Гольцем, залишалися на Поділлі. 13 травня при с. Лидухові (коло Підкаменя) Гольц завдав поразки литовському корпусові Яна-Казимира Сапегі, старости Бобруйського, й Лещінський з Крассав відступили до Висли. Турки й

татари все вичікували дальшого розвитку подій⁸³. І хоч становище Полтави було дуже важке (зокрема, вже бракувало харчів), але й ситуація союзників була не легша.

Змагання могло бути розв'язане лише на полі бою. Карл XII давно чекав генеральної битви. Однак Петро до останнього моменту уникав її, обмежуючися лише малими військовими операціями та диверсіями. Але катастрофічний стан Полтави примусив його рішитися на генеральний бій. 20 червня головні сили російської армії на чолі з Петром I і фельдмаршалом Б. Шереметєвим перейшли на правий берег Ворскла і почали укріплюватися в околицях Полтави.

Російська армія під Полтавою на час генерального бою складалася з 61 батальйону піхоти, 24 кавалерійських (драгунських) полків, українського козацького війська на чолі з гетьманом Скоропадським — разом понад 50 тис. чол. Артилерія мала 72 гармати⁸⁴. Козацьке військо перетинало шведам шлях до Дніпра на ділянці від Переяслава до Кременчука.

З боку шведів у майбутній битві могли взяти участь 23-24 батальйони піхоти, 41 ескадрон кавалерії — разом близько 25 тис. чол. — і тільки 4 гармати⁸⁵ (більша частина артилерії не могла бути використана в бою через брак набоїв⁸⁶; ось коли виявилися фатальні наслідки втрати української артилерії в Батурині!). Інша частина шведської армії (близько 6 тис. чол.) була розташована в таборі під Полтавою, а також займала пости вниз по Ворсклу. Отож, чисельна перевага була на російському боці.

Питання про участь українського війська в Полтавській битві залишається не цілком з'ясованим. Одне ясно, що в генеральному бою воно не мало брати участі — і, справді, не брало. На думку Б. Д. Крупницького, більша частина запорожців і козацьке військо Мазепи були приділені до резерву й знаходилися біля с. Пушкарівки поруч зі шведською артилерією, обозом і частиною кавалерії. Друга (менша) частина запорожців, разом з кількома шведськими відділами, продовжувала облогу Полтави й тримала лінію р. Ворскла, зокрема міста Старі й Нові Санжари, Білики й Кобеляки. Ця допоміжна, хоч досить важлива, роля українського війська цілком зрозуміла: головну силу його становили запорожці (піхота), які не надавалися для регулярних операцій шведської армії під час генерального бою, а гетьманське військо складалося головне з компанійців, себто кавалерії, що мала свої специфічні завдання⁸⁷. Але зовсім слушно каже Крупницький (на підставі численних шведських джерел), що українське військо, навіть не беручи участі в генеральному бою, мало багато діла й відповідальности, охороняючи лівий фланг шведів, забезпечуючи головні сили шведської армії від можливості обхідного руху росіян із заходу, а головне, тримаючи в облозі Полтаву й роблячи її московську залогоу фактично нечинною під час Полтавської битви⁸⁸.

Стратегічна ситуація склалася на некористь шведів, які опинилися між ворожою фортецею (Полтава) й цілою російською армією і змушені були розділити свої сили. Нарешті, шведська армія мусіла прийняти бій у надзвичайно несприятливий момент: король, важко поранений у ногу під час нічної рекогносцировки, не міг сам керувати боєм і головне командування було доручене фельдмаршалові Реншільду. Допомога українського війська гетьмана Мазепи, зокрема запорожців, які особливо відзначилися своєю хоробрістю, не могла врятувати безнадійної ситуації шведів.

Бій був намічений на 29 червня. Однак уночі 26 червня Карла повідомили, що 28 червня до російської армії має приєднатися 40-тисячне калмицьке військо хана Аюки. Довідавшись про це, король вирішив прискорити бій. На світанку 27 червня⁸⁹ шведи напали на російське військо. Попереду чотирма колонами йшла піхота; за нею рухалась кіннота, поділена на шість колон. При війську був поранений Карл, якого везли на ношах, запряжених двома кіньми.

Шведи натрапили на російські редути (земляні укріплення), і тут почався гарячий бій. Шведам вдалося захопити перші редути. Але дальший рух їх був затриманий кіннотою Меншікова. Тоді Карл наказав своїй кінноті рушити вперед, і Меншіков відступив до правого флангу російського табору.

Тим часом навколо редутів точився запеклий бій. Кілька разів шведи атакували редути. Великі втрати в цих атаках змусили Карла відмовитися від дальших спроб захопити редути штурмом. Король вирішив або обійти їх, або пройти між ними. Обійти їх шведам не вдалося, а спроба прорватися вперед скінчилася тим, що 6 батальйонів шведської піхоти і 10 ескадронів кінноти під командуванням генералів Шліппенбаха і Рооса були відрізані від головних сил шведської армії і примушені відступити в Яківецький ліс. Помітивши це, Петро послав туди Меншікова з 5 батальйонами піхоти і 5 драгунськими полками.

Під час бою шведська піхота була майже цілком знищена, а кіннота зазнала великих втрат. Рештки загону Рооса відступили до Полтави, де незабаром змушені були здатися.

Намагаючись прорватися між редутами, правий фланг шведської армії опинився всього за 60 метрів від російського табору і попав під нищівний вогонь російської артилерії. Це внесло замішання в шведські ряди, і Карл змушений був відступити в напрямі до Будищанського лісу, на узліссі якого шведська армія почала перешиковуватися, готуючися до генерального бою.

На початку 9-ї години почалася гарматна стрілянина з обох боків. Але рішуча перевага була на боці російської артилерії. Незважаючи на величезні втрати, шведи хоробро йшли вперед; коли противники зішлись на відстань приблизно 50 метрів, почалась перестрілка з рушниць. О 9-й годині ранку війська кинулися в рукопашний бій.

Під загрозою обходу її правого флангу, шведська кіннота почала відступати, поставивши цим під удар правий фланг піхоти. В цей час ядро розбило ноші Карла XII. Мужній король пересів на коня, але кінь незабаром був убитий. Карл упав на землю і знепритомнів. Його відвезли з поля бою. У рядах шведів почалося замішання. Страшний натиск російського війська по всьому фронту і гураганний вогонь російської артилерії позбавили шведів змоги відбити атаку. Нарешті, похитнувся центр шведської армії — її стара, загартована в боях піхота, і почався загальний відступ шведської армії. Російське військо вдерлося в шведський табір і захопило його.

На 11-ту годину ранку бій був закінчений⁹⁰. Шведи втратили під Полтавою самими вбитими близько 10 тис. чол.; близько 3 тис. чол. було взято в полон разом з артилерією⁹¹. Серед полонених були фельдмаршал граф Реншільд і перший міністер граф Піпер. Росіяни захопили велику грошову здобич і всю королівську канцелярію. Втрати російського війська становили 4500 чол. вбитими і пораненими.

Друга частина шведської армії під командою Левенгавпта пішла вниз по Ворсклу, маючи завдання відступати на південь, до Криму. Але за нею по п'ятах гналися кіннота Меншікова і козаки гетьмана Скоропадського, і 30 червня на Дніпрі, під Переволочною, настигли шведів. Левенгавпт змушений був скапітулювати⁹². Росіянам дісталось понад 16 тис. полонених і 28 гармат. Армія Карла XII фактично перестала існувати.

Тільки сам король з почетом і невеличкою охороною, гетьман Мазепа й кошовий отаман Гордієнко із загonom близько двох тисяч козаків встигли переправитися через Дніпро. Спочатку Карл хотів дістатися до Поділля, щоб там з'єднатися з Крассав і Станиславом Лещінським, але під тиском російської погоні й за порадою Мазепа подався до Туреччини. За ним пішли гетьман Мазепа та інші українські державні діячі.

«Побіда 27 червня, — пише М.С. Грушевський, — дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в Східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіялізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень на цілі... століття».

Для України це була катастрофа. Політичні пляни гетьмана Мазепа та його однодумців були зруйновані, українські землі дісталися на поталу московського переможця, доля Української держави була зважена на терезах російської імперіялістичної політики. Але чин Мазепа не пішов намарне. Він заманіфестував перед усім світом і перед майбутніми поколіннями незламну державну волю української нації. «L'Ukraine a toujours aspiré á être libre» — ці слова Вольтера були присвячені Мазепі.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ ІХ

- ¹ На вимогу московського уряду, Мазепа мусів був видавати універсали до української людности проти шведів. 16 жовтня 1708 р. Гетьман писав Меншікову: «...выдал я во всѣ, рейменту моего полки унѣверсалы с таковым указом: дабы всяк, хто токмо похочет, ишол против неприятеля для промыслу и добычи... А предложил в тых унѣверсалах и тое: что неприятель убрався з всѣми силами своими в полк Стародубскій великую нужду и крайній голод терпит, и по сторонам малолюдные купы от войска для приуготованія корму распускаст, над которыми латво мощно промышлять и добыватца». 21 жовтня Мазепа повідомляв Меншікова, що вже «давно во всѣ рейменту моего малороссійскіе города разослал унѣверсалы мои, повелѣвая в них старшинѣ, дабы жадных неприятельских писем прелестных не слухали...».
- ² Юрій Петрович Кожуховський, син охочепіхотного полковника П. Кожуховського; знатний військовий товариш (1689), їздив з Мазепою до Москви 1689 р. Брав участь у війні проти шведів. *Гадаю, що він зайняв місце забитого 1701 р. Гр. Пашковського*. Компанійський полковник (1708-1709). Року 1708 був посланий (разом з полтавським полковником І. Левенцем) проти Булавина. Пішов з Мазепою до шведів і брав чинну участь у боях взимку 1708-1709 р. В день Полтавської битви здався москалям і був ув'язнений до 1712 р., коли його заслано до Архангельська.
- Ю. Кожуховський був одружений з донькою гетьманича Григорія Самойловича, унукою гетьмана І. Брюховецького (померла «у шведів» десь наприкінці 1708 або на початку 1709 р.).
- ³ Андріяш, компанійський полковник, молдавського походження. Перед вступом шведів на Україну був «в посылкѣ» (у поході). Залишався з Мазепою до Полтавської битви (але участі в ній не брав), коли подався до Криму (разом з генеральним бунчужним Ф. Мировичем і полковниками: компанійським — Волковицьким і запорозьким переволочанським — Нестулієм), а звідти до Молдавії. Був у Бендерах перед смертю Мазепи. У вересні 1709 р. повернувся на Україну і був амнестований. Дальша доля його нам невідома.
- Андріяш — це Андрій Дмитрович Малама, що року 1706 виїхав з м. Дубосар у Молдавії на Україну. Був охочекомонним полковником у 1708-1709 рр., «Бувшій» (1718) «полковник Волошскій» (1726). Року 1718.10.1. дістав універсал Скоропадського на с. Даценки Пириятинської сотні. Помер до 1730. Дружина Ірина Булацель, імовірно донька (чи не сестра? — О.О.) Варлаама Тихоновича Булацеля, полк[овника] Молд[авських] гусар. Помер 1752.*
- Це родоначальник Малам (див. Модзалевського), Род[ословник], т. III). Один з його нащадків — Олександр Миколайович Поль (Катеринослав).*
- ⁴ Про Д. Чечеля і Я. Покотила — див. нижче.
- ⁵ *Чи не Максим Самойлович, що був потім охочекомонним полковником у П. Орлика 1713 р.? (Крупницький, Орлик, монографія).*
- ⁶ Про незадовільний стан українських фортець (окрім нової Києво-Печерської) в 1708 р. збереглося чимало свідчень, українських і чужинецьких. Кочубей у своєму доносі писав, що українські міста, зокрема Батурина, «не оправляются». Генерал-лейтенант Я.В. Брюс писав Петрові І з Глухова 31 жовтня 1708 р.: «Крѣпость здѣшная вся из земли здѣлана не по правилу фортификаціи, и та вездѣ обвалилась», хоч «во иных мѣстех со очищеніем и возможно во оной полкам пяти свободно боронитися...». Так само було в Полтаві та в інших містах. Про потребу «поправить и укрѣпить» Білоцерківську фортецю писав цареві Мазепа у вересні 1708 р. Про стан укріплень Батурина — див. нижче.
- ⁷ Тодішній стан козацького війська, виснаженого безперервними походами й тривалим перебуванням поза межами Гетьманщини, був досить важкий. Московський резидент у Польщі Дашков писав про козаків (Київського, Гадяцького й Білоцерківського полків), посланих Гетьманом на допомогу Сенявському в 1708 р., що вони «наги и босы». Мабуть, це не було загальним явищем, але сам Мазепа не раз указував на подібні факти. Звичайно, стан компанійських та сердюцьких полків був значно кращий.
- ⁸ *«Царський уряд неодноразово наказував, щоб генеральна артилерія перебувала в Батурині. В 1690 р. це було підтверджено царським указом. Таке розпорядження багато разів повторювалось і в наступні*

- роки. В 1701 р. в царській грамоті знову наказувалось, щоб «гетьману жити и войсковою армате быти в Батурине». Це було підтверджено в кінці 1701 р.» (Дядиченко, с. 428).
- В 1691 р. козацьке військо з Батурина «с пушечным нарядом». 12 червня 1705 р. генеральна артилерія виступила з Батурина разом з 30-тисячним козацьким військом. Є згадки про те, що генеральна артилерія і восени 1708 р. перебувала в Батурині: «Артиллерия вся гетманская, — писав гетьманський канцелярист Дубяга після зради Мазепи, — також в Батурине, а принял ничего из оной ныне нет». (ЗНТШ, т. 92, с. 61 (свідчення гетьманського канцеляриста Дубяги); [А. Ригельман, Летопис\[ное\] повествование о Малой России](#), ч. III, с. 42).
- ⁹ Кость Гордієнко (+ 1733), родом, здається, з Полтавщини, визначний державний діяч Запоріжжя, непримиренний ворог Москви. Починаючи з 1702 р., був кількакратно кошовим отаманом. УРЕ, т. III, с. 367, до 1728 р. на чолі Олешківської Січі. [В] П[исьмах] и Б[умагах] П[етра] В[еликого], т. XI, с. 216, пр. 2 згадується: «да приемника — Котки кошевого брат ево родной взять же в местечке Синяве, да запорожцов с 35 человек, да 2 пушки отбиты и 2 имаговницы у казаков Богуславского и Корсунского полку, которые было собрались и хотели идти за Орликом». (Листки Голицина Петру I, 16 квітня 1711 р.).
- ¹⁰ Російський резидент у Польщі Дашков писав Головкінові десь на початку грудня 1708 р.: «Гетман Синявской об'явил нынѣ мнѣ, что оный Мазепа недавно до него присылал резидента его, которой при Мазепѣ, был, с тѣм, что он с ним единомыслил и открывал, что идет до шведа. И гетман Синявской сказываст: для того на той час ни мнѣ открыл, ниже до вас писал, дабы не разумѣли, что он нарочно то чинит, хотя Мазепу от милости монаршеской отринуть. А и прежде он о том писал до вашего сіятельства (графа Головкина) и лист, перенятой от воеводы руского до Тарла писанной, послал... И того ради он и не об'явил на Мазепу, а сказывает, что приказал с резидентом, чтобы он того не чинил, и он не хочет...». Дашков побоювався, «не имѣет ли (Сенявський) с Мазепой коинтелигенции».
- Ця справа була тим більш ризикована для Мазепи, що дружина Сенявського працювала водночас і для росіян, і для Станіслава Лещинського.
- Див. дуже цікаві матеріали в моск[овському] збірнику «Полтавская победа» (АН СССР, М., 1959).
- ¹¹ Мазепа давно вже (ще з 1690-х років) скаржився на подагру й хирагру. Особливо часто згадує він про свою «болѣзнь подагричную обычную» в листах до московського уряду в 1706-1708 рр. Зокрема «для хирокричной болезни» Гетьман не завжди міг «подписовать листов и универсалов» (лист до Меншікова з березня 1708 р., в зв'язку зі справою Кочубея). Влітку 1708 р. він писав Петрові I: «при надходящей глыбокой весьма знемоцилой старости подагричная и хиракричная болѣзнь... для которой на конѣ труда понестъ не могу и хотя мало верхом милоу или другую проѣду, то того много прибореть мушу...» Ф. Протасьєв, що бачив Мазепу в половині жовтня 1708 р., казав Головкінові, що Гетьман «зѣло болен». 19 жовтня 1708 р. Войнаровський передав Меншікову листа від Гетьмана, який повідомляв, що «от подагричной и хирагричной (болѣзни) приключилась ему апелепсія». Звичайно, це треба брати cum grano salis. Але про подагру Мазепи згадують і шведські сучасники. Нарешті, є численні відомості про те, що взимку 1708-1709 р. Гетьман дуже хворував (див. нижче).
- ¹² Австрійський посол у Москві Отто Плейєр повідомляв свій уряд 28 листопада 1707 р.: «Тут потихеньку говорять про те, що Швеція через польського короля (Станіслава Лещинського. — О.О.) зробила українським козакам таку пропозицію. Якщо вони відділяться від Москви й знову повернуться під владу Польщі й почнуть воювати проти Москви, вони дістануть усі свої вольності, якими вони користувалися раніше, коли були під владою Польщі. З цього приводу тут (у Москві) панує великий неспокій, бо, як відомо, за останній час козаки були позбавлені багатьох своїх прав, отже, подібні пропозиції знайдуть сприятливий ґрунт».
- ¹³ Дуже цікаві закреслені рядки в листі Головкина до Мазепи в справі Улашина: «Сего часу получили мы вѣдомость, что король швецкой со всѣм войском своим идет сюды на нас; того ради зѣло потребно, дабы ваше сіятелство с войски регименту своего походом своим ускорил и с нами, как скоро возможно, случился, ибо мы еще незаобычны, како с народом малоросійским обходится... И для того вашего сіятелства зѣло нужно прибытие сюды, понеже, когда в слученіи будем, то лутчее о всем распоряженіе чинитися будет со общаго совѣту. А что ваше сіятелство изволите писать, что войска при вас обрѣтаетца малое число, и тому мы зѣло удивляемся, понеже толко во отлученіи от вас здѣсь три тысячи, да в Польшу на сукурс послано пять тысяч человек. Изволите, ваше сіятелство, розослать в полки регименту вашего жестокие указы, дабы оные немедленно шли за вашим сіятелством. И сам изволиш, ваше сіятелство, поспѣшать, как скоро возможно, к нам, что зѣло нужно. И изволите, ваше сіятелство, писать к нам чрез нарочных почасту, дая знать, гдѣ вы будете обрѣтатись. Також зѣло надлежит смотреть, дабы каких факцей не учинил король швецкой в народѣ малоросійском...». Лист Головкина був посланий з Почепа. Очевидно, справа Улашина справила певне враження на московський уряд.
- ¹⁴ Закликаючи Гетьмана до Новгорода-Сіверського «ради лутчих совѣтов» з московськими міністрами, Головкин водночас од імени царя писав Мазепі «о избраніи наказного гетмана какой знатной и верной особы и о посылкѣ оного к князю Дмитрею Голицыну в слученіе с несколькими малоросійскими войски».
- ¹⁵ Тарле каже — 21 .X., це, мабуть, друга подорож Бистрицького.

¹⁶ З гетьманом Мазепою прибули до шведів: генеральна старшина — обозний Іван Ломиковський, суддя Василь Чуйкевич, писар Пилип Орлик, осаули Михайло Гамалія і Дмитро Максимович, хорунжий Іван Сулима й бунчужний Федір Минович; полковники — миргородський Данило Апостол, прилуцький Дмитро Горленко, лубенський Дмитро Зеленський, а також Андрій Кандиба, незабаром призначений на полковника корсунського, і Кость Мокієвський, колишній полковник київський, а згодом полковник чигиринський. З охотницьких полковників були: компанійські — Андріяш, Гнат Галаган і Юрій Кожуховський, сердюцький — Яків Покотило. В гетьманському почеті було кілька бунчукових товаришів (Семен Лизогуб, мабуть, Андрій Горленко та інші), а також гетьманських дворян і канцеляристів Генеральної Військової Канцелярії.

¹⁷ Корнилович каже, що зустріч у горах була 29.X. [У Тарле] зустріч 28.X. (с. 255).

¹⁸ Військо гетьмана Мазепа, яке він привів до шведів, складалося з частин трьох козацьких полків — Лубенського, Миргородського і Прилуцького (друга частина була залишена в Батурині), трьох компанійських полків — Ю. Кожуховського, Г. Галагана й Андріяша і частини сердюцького полку Я. Покотила. Крім того, при Гетьмані була короґва запорожців (близько 100 чол.) і наймані волохи, калмики і, можливо, татари, що були на службі в Мазепа.

Питання про кількість війська, яке прийшло з Мазепою до шведів, залишається дискусійним: різні джерела подають дуже відмінні числа. Шведські сучасники кажуть про 3-12 тисяч (найбільш авторитетні свідчення Ілленштїєрні — понад 5 тисяч і Цедергьєлма — 4 тисячі). Московські джерела наводять значно менші числа: приміром, Петро I, у листі до Ф.М. Апраксїна з 30 жовтня 1708 р., каже: «толко з двѣ тысячи». На думку Костомарова, Мазепа привів до шведів 4-5 тисяч; Крупницький припускає, що 5 тисяч. Можливо, що було ще менше, бо, здається, всі полки — і козацькі, і охотницькі — не були в комплекті. Приміром, у полку Ю. Кожуховського було, за його свідченням, 150 чол., у полку Я. Покотила — менш як 100 (решта була залишена в Батурині). Сотник Прилуцького полку Корній Савич (це, мабуть, Корній Салогуб, сотник красноколядинський, 1701-1708) казав, що в Мазепа було «с 3 полки кумпанщики и их Прилуцкого полку сотников 9 человек, а у каждого сотника по 9 человек Козаков, и других полков сотники и козаки были же, а сколько человек, не выдает». Запорозький отаман Тиміш Полугер, що був при запорозькій короґві Гетьмана, казав, що з Мазепою перейшло до шведів близько 1200 (1000 — охочих полків і 200 козаків), що збігається зі свідченням Савича. Приблизно таку ж кількість (1500) [подає Рїгельман](#), що мав деякі інформації від Г. Галагана.

Дуже важко зорієнтуватися в цих суперечливих відомостях, що іноді могли мати тенденційний характер. Все ж, на нашу думку, можна прийняти цифру близько 3000, як найбільш імовірну.

¹⁹ Приміром, ніженському наказному полковникові Лук'янові Жураковському цар писав: «... будтс благонаджны что мы вас в настоящїе полковники Нѣжинскіе пожалуем» (29 жовтня 1708 р.); це й сталося 2 листопада 1708 р. Ще більше було обіцяно компанійському полковникові Антонові Ганському (зятеві С. Палія): «... полк ваш здѣсь обрѣтаецца, которых мы до прїѣзду вашего удоволствовали нашим жалованьем. А по прїѣздѣ вашем не только оной полк, но и иные полки охотницкіе, вѣдая верность вашу к нам, дадим под команду» (29 жовтня 1708 р.). Тоді ж був затверджений переяславським полковником наказний полковник Степан Томара.

²⁰ До Запоріжжя було надіслано дві грамоти Петра I — з 30 жовтня й 12 листопада 1708 р. Зокрема в другій грамоті цар повідомляв Запоріжжя, що Мазепа вчинив так, щоб «самоу бытъ самовладѣтельным князем над всею Малоросійскою землею под обороною Станислава...». Тоді ж Петро I обіцяв, що «... посылаю будет к вам нашего, в. г., жалованья на каждой курень по полторы тысячи золотых украинских на каждой год, сверх прежняго настоящаго годового вам жалованья».

²¹ Зокрема відомий указ Петра I з дня 31 жовтня 1708 р. до козацької старшини й міського уряду м. Почєпа.

²² Дмитро Васильович Чечель (+ 1708) походив зі старої української шляхти («породный шляхтичъ православный») на Брацлавщині (*Z dz[iejów] Ukr[ainy]*, с. 34, прим[ітка] — Брацл[авського] повіту). Батько його, Василь Чечель, володів маєтком у Кузьминцях («сдучи ку Соколціовъ») (Див. Баранович, *Україна накануне...*, с. 38, 40; *Арх[ив] ЮЗР*, ч. VI, т. I, с. 23-26; *згад[ано] Кузьминці і Соколів (1545 р.?)*). За молодих літ Д. Чечель перейшов на Лівобережжя, де був знатним військовим товаришем (1695) і дворянином гетьмана Мазепа (1689-1696). Був у почеті Мазепа під час подорожі Гетьмана до Москви 1689 р. Наступного року знову їздив до Москви, як «пристав гетманской», з Київським митрополитом-електом Варлаамом Ясинським. Полковник охочепіхотний (сердюцький) (1696-1708). Брав участь у поході Мазепа на Правобережжя 1704 р. Один з найбільш відданих Мазепі людей. Гетьман надав йому село Тростянку в Батуринській сотні. Після героїчної оборони Батурина, під час якої був поранений, намагався врятуватися, але був затриманий козаками с. Полівки (Конотопської сотні) Яценками, що видали його москалям і за це одержали від Меншікова «оборонный унівѣрсал». Був страчений (колесований) у Глухові.

Твердження д-ра М. Андрусяка про те, що «Colonel Chechil, a Scotch'man in Ukrainian service» («Ivan Mazepa, Hetman of Ukraine» — «The Ukrainian Quarterly», 1946, Vol. III, Na 1, p. 35), звичайно, помилкове.

Мені здається, що Чечелі — італійського походження (*Chechile*) й прийшли на Україну в почеті королеви Бони Сфорца, дружини Жигмонта I. Ще О. Лазаревський («Описание Старой Малороссии», т. II, К., 1893, с. 277, прим. 488) документально встановив походження Д. Чечеля.

Дмитро Чечель був призначений на команданта батуринської застави і цілої фортеці. Кенігсек командував артилерією, а Нестеренко, як батуринський сотник, був начальником міста й цивільного населення Батурина.

²³ Фрідріх («Фридрих») фон-Кенігсек (+ 1708), саксонський військовий інженер, фахівець гарматної справи. На українській службі — осаул Генеральної артилерії. Важко поранений під час оборони Батурина, помер у Конотопі. *Володів (мабуть на ранг) с. Сиволожем, Прохорівської сотні, Ніжинського полку (див. Лазаревський, оп. II, с. 125). Думка Лазаревського, що це пасерб Мазепи — Криштоф Фридрикевич, — мабуть хибна.*

²⁴ Дмитро (Андрійович ?) Нестеренко (+ 1708), сотник батуринський (1691-1708). Страчений москалями у Глухові на початку листопада 1708 р. Користувався довір'ям Мазепи, який давав йому важливі урядові доручення (зокрема, посольство до Запоріжжя в січні 1708 р. у справі Булавина).

На нашу думку, він був сином Андрія Корнійовича Нестеренка, полковника лубенського (1671 — 1672) і сотника понорницького (1682), зять гетьмана Дем'яна Многогрішного.

²⁵ Яків Покотило, з козаків Гелм'язівської сотні, Переяславського полку, полковник охочепіхотний (сердюцький) в 1700-1709 рр., пішов з Мазепою до шведів. В день Полтавської битви піддався москалям. Року 1712 був засланий з родиною до Архангельська (указ 1710 р.).

Мабуть, у Батурині була залишена тільки частина (більша) всього складу сердюцьких полків. Принаймні так було з полком Покотила. Пізніше, вже після загибелі Батурина, в Мазепи були сердюцькі полки Покотила, Дениса, Максима і навіть кол. Чечеля, які стояли в Гадячому у грудні 1708 р. А втім, можливо, що це були ті сердюки, яким пощастило врятуватися з Батурина, як про це оповідає Цедергельм.

²⁶ Про слабкість батуринських укріплень одноставно свідчать сучасники. *1691 р. Мазепа писав царям: «В Батурине городе проезжие байти зело малы и те ветхи и худы да и городовая стена во многих местах обвалилась, а починить нечем лесу такова у них в Малороссии мало и высеч негде». (Дядиченко, с. 471; ЦДЛДА, ф. Книги Малороссийского приказа, № 62, арк. 759 зв.).* Ще року 1700 московський піп Іван Лук'янов, що переїздив через Батурин, звернув увагу, що «город не добре крѣпок, да еще столица гетманская». В. Кочубей у своєму доносі 1708 р. писав, що «Батурин 20 лѣт стоит без починки, и того ради валы около него всюду осунулися и обвалилися; взглядом того и одного дня неприятельского наступления отсидѣтися невозможно». Це стверджує й сам гетьман Мазепа, який у «статьях доносительных... на которые он требует е. ц. в. указу» (середина вересня 1708 р.) писав: «Артилерію войсковую и аммуницію, ради неудобства крѣпости Батуринской (понеже оная весьма обетшала и валы обалились), куда он, Гетман, имѣет вывести? ...А прожде сего к строенію того города за непрестанными воинскими крымскими и нынѣшними походами не было угодного времени. А напред того... та крѣпость строена при прежнем гетманѣ, (Самойловичу)...». Краще укріплена була Гончарівка (батуринське передмістя — подарок, де був палац Мазепи), яку Гетьман, за свідченням Кочубея, «обнести велѣл знатным валом».

²⁷ Іван Яремович Ніс (Нос) (+ 1715), прилуцький городовий отаман (1671-1672), прилуцький полковий обозний (1677), осаул (1685-1692), суддя (1695-1703), і знову обозний (1706-1708); полковник прилуцький (1708-1714); другий генеральний суддя (1714-1715). Свій прилуцького полковника Д. Горленка, був поставлений наказним полковником над козаками Прилуцького полку, що були залишені Мазепою для оборони Батурина. Зрада Носа документально засвідчена в царській жалованій грамоті на «чин полковничій» (з дня 14 листопада 1708 р.), наданий йому за те, що він «противу наших, ц. в., ратных великоросійских людей не бился и там... (за те) бит был, окован и посажен...» (мабуть, прикутий до гармати). О. Лазаревський характеризує Носа, як людину, що вміла «прислуживаться у властных людей и заслуживать у них особья милости». А втім, особливим респектом у москалів він не користувався. Московський резидент при гетьмані Скоропадському Ф. Протасьєв писав про Носа у квітні 1713 р. в офіційному рапорті: «Прилуцкой (полковник) — глуп и таков стар, что уже ис памяти выжил, и сказывают, что ему болѣе ста лѣт».

²⁸ Окрім церков у Батурині, тоді був зруйнований дощенту також Батуринський Крупицький монастир.

²⁹ Жан Балюз, який побував у Батурині 1704 р., писав: «Він (Мазепа) показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив в житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видко латинські книжки».

³⁰ Цей опис Батуринської руїни, напевно, зробив самовидець. Дуже цікаво, що Семен Лизогуб був тоді з Мазепою в Батурині. Покійний П.Г. Клепацький гадав, що автором [Лизогубівського літопису](#) був генеральний обозний Яків Лизогуб, старший брат Семена. На нашу думку, більше даних для цього мав саме Семен Юхимович Лизогуб (близько 1678-1680-1734), вихованець Київської академії (1699), знатний військовий товариш (1707, 1709), бунчужий товариш (1715-1734), зять гетьмана І. Скоропадського. Він був з Мазепою до Полтавської битви. *Потім був амністований, мабуть, як зять Скоропадського.* В кожному разі, можна припускати його співавторство.

Яскраву картину Батуринської трагедії подає «Описаніе о Малой Россіи» Григорія Покаса (1751): «Князь Меншиков з великоросійским войском город Батурин... и жителей тамошних... з женами и дѣтьми их достал... а народ увесь даже до ссущих (немовлят) выколосил и вырубил, с коих кровь дорогами и улицами в Сейм рѣку лилась, будто как обыкновенно на кола млиновые вода идет, при том же и церквее

Божественних не пощажено». Це майже дослівно повторюється в «Історії Русів», що, таким чином, мала за собою понад столітню історичну традицію.
Про руйнацію Батурина — див. нашу статтю «Трагедія Батурина» («Вісник» ООЧСУ. 1953, ч. 4-5 (58-59), с. 19-21).

³¹ Ще 2 листопада 1708 р. Петро I, доставши «зъло радостное писаніє» Меншікова про взяття Батурина, писав йому: «Что ж принадлежит о городъ, и то полагаю на вашу волю ежели возможно от Шведов в нем сидѣть, однакож нѣсколко пушек лутчих вывести в Глухов, то изволте поправить и посадить в гварнизон хотя драгун в прибавку стрѣльцам, пока пѣхота будет. Буде ж (как я от присланного слышал) оной не крѣпок, то зъло лутче такую великую артилерію вышестъ в Глухов, а строеніе зжечь...». Те саме повторював цар і в листі до Меншікова з 4 листопада. Але 3 листопада Меншіков був вже в Конотопі, простуючи до Глухова. Отже, Батурин був знищений Меншіковим вже 2-3 листопада. Ми не маємо докладного рапорту Меншікова в цій справі, бо він склав цареві свій звіт усно (лист Меншікова до Петра I з дня 3 листопада).

³² Див. укази Петра I наказному полковникові прилуцькому і командантові Білоцерківського замку з дня 9 листопада 1708 р. — «Письма и бумаги императора Петра Великого», том VIII, вып. 1, Москва-Ленинград, 1948, с. 290-291, 291-292.

Московський прислужник Федір Лисовський, що його Петро I призначив за протопопа у Гадяче, погрожував 1709 р. гадячанам: «что с Батурином случилось, то потщусь сотворити и с вашим городом».

³³ 2 листопада 1708 р. Петро писав Меншікову «Ежели есть булава и знамена, изволь прислать: для нового гетмана зъло нужно. Також канцелярію возми с собою всю их». На це Меншіков відповідав 3 листопада: «...у нас есть не токмо одна, но и три булавы, также и бунчюг, и между доволным числом всяких знамен, — знамя первое, которое всегда пред гетманом важивали; и оные всѣ... привезу с собою...». Інші клейноди, зокрема 10 булав, за словами старшини (в Бендерах 1709 р.), Мазепа взяв з собою. Войнаровський казав, однак, що з гетьманських клейнодів залишилися тільки 2 булави, в тому числі одна Хмельницького, а решта, мабуть, пропали в Батурині або після Полтави, над берегами Дніпра.

Ласі до клейнодів гетьмана Мазепа знайшлися не тільки в Росії Г.А. Огинський, гетьман польний литовський, лідер москвофільської партії в Литві, писав Петрові I 4 лютого 1709 р.: «...имѣю ведомость, что послѣ того изменника Мазепы осталась булава и калкан между ево пожитками, вѣдаю, что в войску в. ц. в. такія вещи не употребляютца; того ради прошу, дабы в. ц. в. мнѣ оныя изволили пожаловать. Я не заповѣтрюся от него, хотя что буду и имѣть из вещей ево. Я всегда в. ц. в. желаемо служить должен буду». Невідомо, чи цар задоволит прохання Огинського щодо булави Мазепа, але Меншіков доручив (13.II.1709 р.) кн. Д. Голіцинові видати Огинському 6 тисяч з «Мазепиних ефимков». Не дивно, що сучасний російський історик (В. Шутой) називає Огинського «последовательным союзником Петра I».

³⁴ За советськими джерелами, «в настоящее время часть гетманской канцелярии, захваченной Меншиковым в Батурине, хранится в ЛОИИ (Ленинградское Отделение Института Истории АН СССР), в составе военно-походной канцелярии А.Д. Меншикова» («Письма и бумаги императора Петра Великого», том VIII, в. 2, М., 1951, с. 918). Але головні державні акти («привілеї») були вивезені з Батурина Мазепою. Деякі відомості про їх дальшу долю — див акти Бендерської Комісії 1709 р., опубліковані М. Возняком (збірник «Мазепа», т. I).

³⁵ Батуринська артилерія була вивезена до Глухова і Севська. Згодом гетьман I Скоропадський марно домагався повернення бодай частини її на Україну. Повернуто було взагалі тільки 8 гармат, та й то «всѣ особныя, из разных малороссійских полков собранныя, от артиллеріи войсковой (себто взятої з Батурина) ни единой штуки меж ними нѣт».

³⁶ Батуринові було присвячене спеціальне місце у тріумфальному поході Петра I в Москві з нагоди Полтавської перемоги. На статуї, що символізувала Батурин, було написано «Rebellium sedes Baturni sticcto gladio expugnata».

³⁷ Повноважним міністром московського уряду на Глухівській Раді 1708 р. був кн. Г.Ф. Долгорукий.

³⁸ Лук'ян Якович Жураковський (+ 1718), син Ніженського полковника Я.М. Жураковського, ніженський полковий сотник, осаул і суддя (1699, 1701, 1707), ніженський наказний полковник (1701- 1708); полковник ніженський (1708-1718).

Можна думати, що після смерті І. Обидовського (1701) Мазепа не призначав нового полковника, маючи на увазі для цього важливого уряду другого свого небожа А. Войнаровського.

³⁹ Зокрема генеральний хорунжий І. Сулима й генеральний бунчужний Ф. Мирович були одружені з сестрами П. Полуботка, а через них він був посвоячений і з іншими мазепинцями (Д. Максимовичем, Д. Зеленським та ін.).

⁴⁰ ГАФКЭ, «Малороссійскіе подлинныя акты», ч. 379 (1680 р.).

⁴¹ Нечипір Каленикович Калениченко, чернігівський полковий осаул (1671, 1674) і обозний (1689); посланець Самойловича до Дорошенка після Переяславської Ради 1674 р.

Шлюб з Пелагією Нечипірівною Калениченко посвоячив Скоропадського також з Мокрієвичами, Ломиковськими, Грембецькими, Кохановськими та іншими старшинськими фаміліями.

⁴² ГАФКЭ, «Мал. подл. акты», ч. 635.

⁴³ *Був ген[еральним] осаулом 3.Х. 1700 р., а одружився ще генеральним] бунчужним (див. Лаз[аревського]).*

- ⁴⁴ В 1700 р. Скоропадський вже був одружений з Настасією Марківною. Федір Маркевич згодом писав і «року 1700, когда покойный Гетм[ан] Ск[оропадск]ий был на урядѣ асаулства енерального; в тот час оный (Ск[оропадск]ий) был послан наказним гетманом и стоял з войском за Днѣпром, на Омелнику, при котором войску и я служил». (Лазаревській, *Описание...*, III, 121).
- ⁴⁵ Марко Аврамович (+ 1712), жидівського роду, обиватель і орендар прилуцький («славетний обиватель» — 1701), орендар пирятинський (1683-1685), родоначальник відомої й заслуженої в історії української культури старшинсько-шляхетської фамілії Марковичів.
- ⁴⁶ Очевидно, одруження відбулося десь навесні або влітку 1700 р.
- ⁴⁷ Анастасія Марківна Маркович (к. 1671-1729) була одружена: 1 voto з генеральним бунчужним Константином Голубом (його 2 жінка); 2 voto (к. 1700) з гетьманом Іваном Скоропадським (його 2 жінка).
- ⁴⁸ Під час шведської «інкурсії» С. Ширая не було у Стародубі. Він, як писав гетьман Скоропадський в універсалі 11 лютого 1709 р., «для приват своих до града Москвы з'ехал, оставивши в Стародубѣ под самое неприятеля шведа нашествіе, майстрат без призоитых порядков, и там до сего время в своих дѣлах упражняется». Чи виїзд Ширая був пов'язаний з тими заколотами, що мали місце в Стародубі восени 1708 р., чи він був викликаний іншими причинами, невідомо.
- ⁴⁹ Цей дуже важливий і цікавий своїм змістом лист (його віз отаман Запорозької корогви Тиміш Полугер) був перехоплений москалями. П[исьма] и Б[умаги]..., VIII¹, с. 894, кажуть, що Полугер втік зі шведського табору. Див. Костомарові, Мазепа], с. 725, який ясно каже, що «Полугер попался и был приведен в Лебедин на расправу. Відомо навіть хто його спіймав. «В одном из первых чисел декабря (sic!) 1708 года... подвергнут был допросу запор[ожский] отаман Тимофей Полугер, который со ста товарищами съчевиками перешел за Десну с Мазепою, а потом послан был гетманом с письмом к Скоропадскому, котораго Мазепа хотѣл склонить на свою сторону. Полугер попался и был приведен в Лебедин на расправу. Он не показал ничего особенно важного... Незвѣстна судьба, постигшая Полугера».
- ⁵⁰ Наприклад, Петро I не повідомив докладно Скоропадського про свої пляни генеральної атаки на шведів під Полтавою 13-14 червня 1709 р.
- Цікаво, що царська грамота Скоропадському на «уряд гетманській» була видана щойно в 1710 р. Це помилкова дата у виданні цієї грамоти. Фактична дата 5.1.1711. Але грамота не була надіслана Скоропадському. Що Петро I не довіряв Скоропадському, видно також з документів 1711 р. Коментатор їх в офіційному советському виданні «Письма и бумаги Петра Великого», т. XI¹, М., 1962, с. 346, пише ясно: «Петр I не доверял И. И. Скоропадскому. Он опасался, что готовившееся наступление татар и запорожских казаков во главе с Филиппом Орликом может быть использовано украинской войсковой старшиной для враждебных выступлений против русского правительства. В связи с этим царь откладывал отправление грамоты (жалованой на уряд гетьмана. — О.О.) на Украину. Возможно, что она и не была послана, так как данный подлинник остался в архивных делах». Див. ще *Ibid*, с. 364-365.
- ⁵¹ Московська пропаганда широко використовувала всякі канали — не лише дипломатичні — в Західній Європі (зокрема в Німеччині), щоб скомпромітувати там акцію та особу Мазепи й виправдати дії московського уряду на Україні. Треба сказати, що ця пропаганда подекуди мала неабиякий успіх.
- ⁵² Питанню про церковну анатему на гетьмана Мазепу та її неправосильність з церковно-канонічного погляду присвячені розвідки покійних В.О. Біднова й О.Т. Лотоцького у збірнику «Мазепа», т. II, Варшава, 1939, с. 38-68.
- На зневагу імення й пам'яті Мазепи Петро I встановив блазенський т. зв. «орден Юди». Про це — див. С. Платонов, Орден Иуды 1709 года. — «Летопись занятый Постоянной Историко-Археографической Комиссии за 1926 год», Ленінград, 1927, вип. 1 (34), с. 193-198.
- ⁵³ Одним з таких зрадників був сердюцький полковник Бурляй (Бурлій ?), командант Білоцерківської фортеці, який у листопаді 1708 р. здав кн. Д. Голіцинові Білу Церкву й видав здепоновану там частину Генерального Скарбу і особистих скарбів Мазепи. «А при уговорѣ, — писав Голіцин Головіні 21 листопада, — оному полковнику за отдачу фортеці обещано дать 100 рублей, сотником по 40, казакам по 2 рубли». Був сердюцьким полковником ще в 1727 р.
- ⁵⁴ Глухівським сотником був тоді Олексій Туранський. Про нього — див. вище, розділ IV.
- ⁵⁵ Прихильники Мазепи були не тільки серед старшини. Московський уряд не був певний також щодо настроїв українського духовенства (і вищого, і навіть білого — священства) і міського патриціату. Кн. Д. Голіцин на початку 1709 р. повідомляв царя, що у всьому Києві він знав лише одного ченця, прихильного до Москви, — Теофана Прокоповича, тоді префекта Київської академії. Він же (в листопаді 1708 р.) висловлював підозру на київського вїта Дмитра Полоцького, що нібито «о измѣнѣ Мазепиной вѣдал». Чимало духовних осіб і міських урядників були репресовані москалями в зв'язку зі справою Мазепи.
- ⁵⁶ Репресії проти родин мазепинської старшини почалися одразу. Ще 3 листопада 1708 р. Петро I писав Меншікову: «Припало мнѣ на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые нынѣ при нем, многих есть жены и дѣти. Чего для изволь туды нарочно кого нибудь послать з драгуны и взять их за караулом». Тоді були заарештовані дружини Д. Зеленського й І. Бистрицького та інші особи. Так

було, мабуть, скрізь на території, окупованій московським військом. Зокрема, родина Герциків з Полтави була депортована на Слобожанщину, де й знаходилася в ув'язненні. Все майно Герциків було skonфісковане.

- ⁵⁷ Гнат Іванович Галаган (+ 1748), з козаків м. Омельника на Миргородщині; полковник запорозького війська (1706); компанійський полковник (1708-1709); полковник чигиринський (1709-1714); полковник прилуцький (1714-1739).
- ⁵⁸ Дехто з них (зокрема Зеленський і Максимович) були взяті під догляд і фактично перебували під вартою (українською або шведською) в умовах хатнього арешту.
- ⁵⁹ Михайло Гамалія, вільно (як він казав), чи невільно, потрапив до московських рук десь наприкінці лютого 1709 р. Є відомості (з російських джерел), що тоді ж перейшли на бік Москви два охотницькі полковники — компанійський і сердюцький (імення їх невідомі).
- ⁶⁰ Про хворість Мазепи взимку 1708-1709 р. є численні вістки перебіжчиків. Зокрема слуги Ломиковського, що втекли з Ромна в половині грудня, казали: «Мазепа... зъло был болен, которого лѣчил шведскій аптекаръ, и было ему от той болѣзни свободнее, для которой он болѣзни не мог с королем швецким ѣхать (до Гадячого) и для того поостался (в Ромні)». Те ж саме оповідав тоді піп з Ромнішини Іван: «Мазепа... зъло болен и никуда з двора не ѣздит». Отаман м. Сенчи — Кирило Сергієнко казав у Лебедині 8 грудня 1708 р., що тиждень тому «видѣл он, атаман, его, Мазепу, лежит на постелѣ, подушками окладен, и сказывают, что болен». Але пізніше, на весну, Гетьманові, мабуть, трохи полегшало: принаймні джерела не згадують про його хворість, та й активність Мазепи на той час значно зростає.
- ⁶¹ Про кількість війська Мазепи взимку 1708-1709 р. маємо лише уривкові відомості. Сердюк К. Семененко свідчив у Лебедині в грудні 1708 р., що в чотирьох сердюцьких полках залишилося менш як 300 чоловік, а в двох компанійських (Андріяша й Кожуховського) — близько 500; крім того, 300 волохів, «что Мазепа затянул от Огинского», і близько 40 калмиків. Про малу кількість гетьманського війська оповідають і інші перебіжчики. Московський уряд вважав, що війська в Мазепи «и с тысячу не будет» (лист Головкина до Ф. Осипова з 22 листопада 1708 р.), але закордонним дипломатам подавав явно применшені числа (300-400 чол.).
- ⁶² «При нем (гетьмані Мазепі)... войска козацкого ничего нѣтъ», — свідчив 13 грудня в Лебедині піп з Роменщини Іван.
- ⁶³ В 1708-1709 рр. обидва брати Гамалії — Михайло і Антін були генеральними осаулами, і їх звичайно плутають в історичній літературі. На нашу думку, з Мазепою пішов до шведів не Антін, а Михайло Гамалія, який був тоді першим генеральним осаулом (другим був Дмитро Максимович, що дістав цей уряд десь у другій половині липня 1708 р.). Антін Гамалія був призначений генеральним осаулом, зрадець, щойно у другій половині листопада 1708 р., коли Мазепа був у Ромні. Дещо несподіваний факт призначення третього генерального осаула (звичайно їх було два) пояснюється надзвичайними умовами часу, зокрема тим, що Антін Гамалія дістав спеціальне доручення на Правобережжі, де він мав також виконувати обов'язки полковника білоцерківського, замість М. Омельченка, який перейшов на бік Москви й визнав уряд Скоропадського. Гадаємо, що саме Антона Гамалію зустрів у Чигирині в кінці листопада 1708 р. Григорій Герцик. У своїх свідченнях у Києві (в липні 1709 р.), після здачі росіянам у день Полтавської битви, Антін Гамалія обійшов ці факти мовчанкою і взагалі намагався применшити свою службову роллю, ба навіть заперечити свою участь в українському уряді в 1708-1709 рр., що, однак, не врятувало його від заслання до Сибіру (Михайло Гамалія був лише депортований до Москви, а потім повернутий на Україну).
- ⁶⁴ Року 1723 згадується «охочекомонный полк Бурляев, в Шептаковке конститующий (журн[ал] Гетм[анской] канц[елярии] 27.XI. 1723. — Чтенія ИОНЛ», кн. XII, с. 118. — Дядиченко, «Полтава», 260). Можливо, що це був кол[ишиній] сердюцький полковник 1708 р. — Бурляй. Якийсь Петро Бурляев (Бурляй?), про допит якого в Батурині є згадка з 1690 р. (Окініевич, Генеральна] старшина (Рада старшинська), с. 189). Можливо, що це нащадок Хмельничанина К. Бурлія (Бурляя), (Див. покажчик до IX-X томів «Історії України-Руси» Грі/шевського.
- ⁶⁵ Федір Іванович Мирович (+ 1758), син переяславського полковника І. Мировича, бунчуковий товариш; генеральний бунчужний (1708-1709); генеральний осаул у гетьмана П. Орлика (1710, 1711). Виконував низку важливих дипломатичних доручень Мазепи (зокрема, пересправи з Запоріжжям, що завершилися укладенням запорозько-шведського союзу, а також місія до Криму) і Орлика. На еміграції в Криму, Туреччині, Швеції, Польщі (з 1719 р.) і знову в Криму (з 1754 р.). Його політична діяльність стягла великі репресії російського уряду на цілу фамілію Мировичів, яка була заслана до Сибіру з конфіскацією всіх маєтків. Останній живий член українського уряду гетьмана Мазепи, Ф. Мирович до кінця своїх днів залишався непримиреним ворогом Москви і оборонцем української національно-державницької ідеї в душі Бендерської конституції 1710 р.
- ⁶⁶ Від початку лютого й до кінця травня 1709 р. між росіянами і шведами велися напівофіційні розмови в справі миру. Обидві сторони висували свої вимоги щодо «прибыточного миру». 4 травня Головкин повідомляв царя, що «король... (шведський) еще в упорности и гордости пребывает, хотя министры знатно к тому (мирові) и склонны». Російський уряд пропонував тоді шведам розпочати офіційні

переговори, але з цього нічого не вийшло. Мазепа не міг не знати про ці факти і настрої у шведській головній квартирі.

- ⁶⁷ Зима 1708-1709 р. була одною з найлютіших в Європі. Таких великих морозів не пам'ятали навіть старі люди. Морози почалися у вересні 1708 р., а в листопаді вони досягли 30 ступнів (за Реомюром). Крман так описує ночівлю на початку листопада в лісі, на шляху зі Стародуба до Новгород-Сіверського: «Мусіли ми ночувати серед лісу, без вогню, бо дрова позамерзли, і вогонь не хотів їх брати. Виставлені на вітер, не могли ми довго ні стояти, ані лежати; вітер палив нам обличчя і добирався аж до тіла; навіть часте вживання горілки не могло нас зогріти». Сам Карл XII писав, що «зима була надто сувора, холод здався надзвичайним, і багато з неприятелів і наших людей замерзли й відморожували руки, ноги й носи». Один шведський офіцер повідомляв, що бачив по дорозі з Лебедина до Сум понад 2 тис. померзлих солдатів.
- ⁶⁸ Див. В. Щутой, Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр., К., 1951; його ж, Борьба народных масс протяв нашествия армии Карла XII. 1700-1709. Москва, 1958.
- ⁶⁹ Данило Болбот, «значний канцеляриста войсковий» (1707), виконував різні урядові, зокрема дипломатичні доручення Мазепи. Був посланцем до царя (1708), до Криму (куди возив також листа від шведського першого міністра гр. Піпера), а навесні 1709 р. їздив до Очакова, звідки привіз турецького посланця до Січі напередодні її руйнації. На еміграції жив у Бендерах і Ясах (1709).
- Олекса Болбут, канцелярист Чернігівської полкової канцелярії (1730 р.) — чи не його родич (можже, син?).*
- ⁷⁰ Федір Нахимовський (+ 1758), жидівського роду, був на дипломатичній службі в гетьманів Мазепи та Орлика. Григор Орлик писав про нього 1753 р.: «Цей старшина був дуже корисний при листуванні гетьмана Мазепи з небіжчиком шведським королем (Карлом XII). Йому довіряли в найтаємніших місіях, і мій (Г. Орлика) батько користувався ним у найделікатніших і найповажніших справах». На еміграції жив у Туреччині, Швеції, здебільшого у Польщі, а з 1754 р. в Криму, де діяв разом з Ф. Мировичем.
- ⁷¹ Дуже можливо, що зв'язки генерального осаула гетьмана Орлика — Григорія Герцика з нскасовцями (а через них і з Доном) і казанськими татарами та башкирами були нав'язані ще за життя Мазепи, в 1709 р., і його посольство 1710 р. на Кубань було не першим.
- ⁷² Цих місій, зокрема на Запоріжжя, було, звичайно, більше. Наприклад, в листопаді 1708 р. був посланий туди Трохим Василевич (Троцина), б. сотник срібнянський (1688-1707), а на той час прилуцький полковий суддя; місія була успішна, бо запорожці писали до Мазепи 24 листопада 1708 р. «со многими на... (царя) укоризнами, прося... Мазепу о присылкѣ к ним на Кош посланных от короля швецкаго и от Лещинскаго и от него... (Мазепи) для постановленія с ними договоров, за кѣм им, отторгнувшись из под державы нашей (царя), быти, и дабы даны им были войсковые клейноты от короля швецкаго и Лещинскаго. А для разоренія крѣпости нашей (царя) — Каменнаго Затона просили они у шведа и у... Мазепы скорой присылки помощных войск, обѣщая по разореніи той крѣпости поспѣшати к ним в помощь против наших (царя) войск». Але Василевич з тим запорозьким листом був «перенят» москалями, а згодом був вивезений до Петербурга й помер у дорозі.
- ⁷³ У дипломатичних акціях та контракціях у Туреччині й Криму 1708-1709 рр. брав участь (з доручення царя) також уряд гетьмана Скоропадського. На початку грудня 1708 р. був посланий до Юсуф-паші, сераскера Сілістрійського, «в певных и пилных дѣлѣх... для сполного между обома народами покою» Левко Шрамченко (Шрамко), сотник олишівський (1680-1709), згодом ніженський полковий обозний (1709-1730). Під той час їздив до Константинополя швагер гетьмана Скоропадського Андрій Маркович. Наприкінці 1708 р. Скоропадський посилав до Криму знатного бунчукового товариша Івана Черняка (майбутнього полтавського полковника) «со об'явленієм о избраніи на гетманство».
- ⁷⁴ Щоб спаралізувати акцію Мазепи на Запоріжжі, московський уряд, серед інших засобів (агітація, нагороди та обіцянки, підкуп тощо), використав також старі листи Мазепи до Москви в запорозьких справах. 3 лютого 1709 р. Головін наказував дякам Посольського приказу розшукати в архіві й негайно вислати йому «тѣ листы Мазепины, в которых он писывал к покойному Федору Алексѣевичу) Головину о запорожцах, представляя невѣрность и шатость их и совѣтуя о ускромленіи и разореніи оных».
- ⁷⁵ Прилучення Запоріжжя до українсько-шведського союзу дуже стурбувало москвофільську партію в Польщі. Фельдмаршал-лейтенант Гольц писав цареві 18 квітня 1709 р. з м. Погребища: «... коронное войско (Сенявського) зѣло потревожилось, ибо оное чает, что приступленіем запорожцев к королю шведцкому вашего царскаго величества прежнія счастливыя удачи и великіе авантажи нынѣ всемѣрно разрушены суть...».
- ⁷⁶ На чолі цього козацького загону був корсунський полковник А. Кандиба.
- ⁷⁷ *Петро Сорочинський був кошовим 1701 р. (Возняк. [Хто автор] Літопису Самовидця, с. 60; Яворницький. Іст[орія] Запор[ожских] козаков, [т.] III, СПб., 1897, с. 312; [те сам], т. I, Вл[адимир], 1903, с. 169).*
- ⁷⁸ У зв'язку з тим, кн. Г. Долгорукий радив цареві (в листі з 3 березня 1709 р.) використати також С. Палія, «понеже оной в таких лехкомышленных имѣет любовь и немалой кредит».
- ⁷⁹ Москалям дісталось на Запоріжжі, окрім військових клейнодів та інших цінностей, багато зброї, зокрема 36 гармат, 4 мортири й 12 гаківниць.
- ⁸⁰ Олександр Нечипорович Чуйкевич, брат генерального судді В. Чуйкевича. Полтавський полковий писар (1708), бунчуковий товариш (1718, 1720), зн[атний] військовий тов[ариш] (1719). Року 1691 був

попосланий до Польщі (можже Правобережжя?) з ціллю розвідки (Дядиченко, 242). Амнистований у Дядиченка «кол[ишиній] полт[авській] полк[овий] писар».

⁸¹ Мазепа писав до Москви 30 травня 1708 р. про І. Левенця, що «полковник Полтавській издревле есть непостоянен и, в ближайшем с запорожцами сосѣдствѣ пребывая, всегда одним духом с запорожцами дышет».

Дуже цікава згадка в актах Бендерської комісії 1709 р. про те, що Мазепа не допустив на полтавське полковництво Герцика (очевидно, Григорія, який був наказним полковником), хоч його було вибрано вільними голосами, а призначив на цей уряд іншу особу (Левенця). Ця трохи незрозуміла, на перший погляд, звістка (зважаючи на добрі відносини родини Герциків з Мазепою й свояцтво їх з Орликом та й з самим Мазепою — через Громик і Фридрикевичів) пояснюється, мабуть, тим, що Гетьман мусів тоді зважати на місцеві, дуже складні відносини, зокрема на ворожнечу між Кочубеями та Іскрами — з одного боку, і Герциками — з другого боку (це було ще до виступу Кочубея), а тому й призначив на уряд полтавського полковника людину, мовляв, нейтральну (хоч і не дуже прихильну до Кочубеїв та Іскор), досить впливову в Полтаві й до того ще посвоячену з Герциками (брат Григорія Герцика — Іван був одружений з донькою І. Левенця).

Шутой називає його Болковицьким (с. 318; поклик на «Бумаги Меншикова»), який був у Борзні (приблизно початок листопада 1708 р.). Тоді виходить, що при Мазепі було в той час 4 комп[анійські] полки. Можливо, що Волковицький заступав тоді Гр. Новицького, який був резидентом Мазепи при Сенявському. Гадаю, що таке ім'я. Волковицький (шляхетський рід з Галичини).

⁸² Іван Герцик, зять І. Левенця, взимку 1708 р. втік з Полтави з 20 козаками до Ромна, де тоді був Мазепа. З 1709 р. він був, разом з братами — Григорієм та Опанасом, на еміграції в Туреччині і Швеції.

⁸³ 30 квітня 1709 р. Головкін писав цареві на підставі інформацій російського посла в Константинополі П. Толстого, що «никакова опасенія сего лѣта ни от турок, ни от татар имѣти не надлежит». Саме тоді турецький уряд заборонив Кримському ханові виступати проти Росії.

⁸⁴ *58 батальйонів піхоти, 17 полків кавалерії, понад 70 поль[ових] гармат і 32 гармати польової артилерії; разом 43,5 тис. війська і 102 гармати (Е. Колосов. Артилерія в Полтавском сраженні. Полтава. К 250-летию Полтавского сраженія. Сборник статей. Москва, 1959, с. 91-111). Але напередодні другого етапу битви [було] лише 18 тис. чол.; 4 діючі гармати.*

⁸⁵ *22 полки кавалерії, всього 24-25 тис. чоловік, 2 батальйони піхоти й запорожці, разом близько 8 тис. [(Е. Колосов)].*

⁸⁶ *і пороху, каже Тарле (с. 384), але на с. 386 Тарле каже про «снаряди» тільки.*

⁸⁷ Кількість українського війська під Полтавою встановити нелегко через брак автентичних українських джерел. Шведські джерела оцінюють її приблизно на 10000 чол. (близько 2 тисяч гетьманського війська і 8 тисяч запорожців; останнє, на думку Крупницького, дещо перебільшене).

Перебіжчик, козак Галицького полку Гнат Коданченко, свідчив 4 червня 1709 р., що при Мазепі «болши 3000 сво войска нѣт»; зокрема там був сердюцький полк (мабуть, Я. Покотила) і 2 компанійських полки (фактично їх було 3 — Ю. Кожуховського, Андріяша і Волковицького). Але «запорожцов сколько у шведа и у Мазепы, того (Коданченко) не выдает»,

⁸⁸ Військо гетьмана Скоропадського (переважно кіннота) також не брало участі в генеральному бої під Полтавою, але допомагало москалям, охороняючи їх флянги та комунікації. В козацькому війську був тоді й Семен Палій, повернутий із Сибіру. Козаки Скоропадського переслідували (разом з російською кавалерією) шведів до Переволочної.

⁸⁹ *Шведи виступили в 2 години ночі 27. VI. Отже, перед світанком.*

⁹⁰ *Див. Тарле, с. 401. Чи не користувався він моїми працями, виданими в 1939-1941 рр.?*

⁹¹ *Тарле, [с.] 419, каже, що близько 6000; 4635 (с. 412).*

⁹² *Тарле датує капітуляцію 1. VII.1709 (с. 417).*

Див. також:

[Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709.](#)
[Гетьман Іван Мазепа. Збірка портретів.](#)

Мапа України Гоманна, 1716.

Листи та накази Петра I-го. Липень-грудень 1708 року

Північна війна в Новгородському третьому літописі.

Лизогубівський літопис.

Чернігівський літопис.

Ж.-Б. Шерер про взяття Батурина.

О. Рігельман про взяття Батурина.

О. М. Лазаревський. Історичний нарис Батурина.

П. Єфименко. Могила гетьманців в м. Лебедині.

Розділ X

ЕМІГРАЦІЯ І СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ. БЕНДЕРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1710 РОКУ

З великими труднощами й небезпеками, під загрозою московської погоні, що наступала їм на п'яти¹, Карл XII і Мазепа з рештками союзного війська дісталися до турецького кордону. 6 липня вони були в Очакові, а 1 серпня прибули до Бендер, в околиці яких турецький уряд призначив їм резиденцію.

Гетьман Мазепа і члени його уряду, які емігрували до Туреччини, не припинили своєї політичної діяльності. З Гетьманом були: генеральний обозний Ломиковський, генеральний писар Орлик, полковник прилуцький Горленко, а незабаром прибув з Криму генеральний бунчужний Миревич. Там же був і кошовий отаман Гордієнко².

Ми мало знаємо про діяльність українського уряду на еміграції. Звичайно, не можна недоцінювати депресії, яка огорнула й хворого Гетьмана, що був уже на Божій дорозі, і, ще більш, його помічників. Занадто важке було становище України, занадто сумна була їхня особиста доля. Вирвані з рідного ґрунту, маєтково зруйновані, позбавлені своїх рідних і близьких, що лишилися на поталу і помсту московського переможця, вони опинилися під страшною загрозою екстрадикції, якої настирливо домагався російський уряд³. Хоч Туреччина й не погодилася видати Мазепу та інших українських емігрантів, але небезпека залишалася й надалі. Ще гірше було те, що старі суперечності й тертя між старшиною і Гетьманом, з одного боку, поміж Запоріжжям і Гетьманщиною, з другого боку, виходили на поверхню, і то в загостреному й спотвореному еміграційною вузькістю, тіснотою та злиднями вигляді. Дійшло до того, що серед запорозького війська почалися заколоти проти Гетьмана, які лише з великими труднощами вдалося ускромити⁴. Незабаром, ще за життя Мазепа, частина старшини подалася до Яс, під протекцію молдавського господаря, і були чутки, що вона має шукати царської амнесії⁵.

Але все ж мазепинці не склали зброї. Війна, зрештою, ще не була закінчена, сили Шведської держави ще не були вичерпані, а тверда рішучість її хороброго короля вести далі боротьбу з Москвою давала Мазепі надію на кращі часи для України. Найголовніше було те, що українська проблема була офіційно поставлена на форумі міжнародної політики. Український еміграційний уряд надавав особливого значення зовнішньополітичним акціям і, поза всяким сумнівом, основні лінії політики наступного гетьмана Пилипа Орлика були намічені ще за життя Мазепи і за його ініціативою та участю. З другого боку, і в міжнародно-політичних акціях, і в міжнародній громадській opinii українська проблема, як за часів гетьмана Богдана Хмельницького, перестала бути внутрішньою справою чужої, зокрема Російської держави, і вийшла на широкі європейські шляхи. Цьому великою мірою сприяв самий факт українсько-шведського союзу, а згодом ще союз із Кримом (1711) і договір з Туреччиною (1712). З цього погляду, російський уряд був тільки «узурпатором України», як писав 1712 р. П. Орлик, який підкреслював, що «які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське і природне, один із головних принципів якого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли він матиме на це слухний час» («Вивід прав України»). Це був, дійсно, кінець «Переяслава». Це було відродження української національно-державної ідеології, приглушеної наслідками Переяславської угоди в добу Руїни.

Але дні гетьмана Мазепи вже були пораховані. Гетьман був тяжкохворий, коли приїхав до Бендер, і вже не вставав з ліжка⁶. Іван Мазепа упокоївся в Бендерах, уночі з 21 на 22 вересня ст. ст. 1709 р.⁷

Тіло Гетьмана поховане було тимчасово при парафіяльній церкві с. Варниці⁸. У своєму меморіалі до Карла XII з дня 26 вересня 1709 р. старшина писала: «Боліємо над неславним похороном Ясневельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила весь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому Військо Запорозьке звертається до св. Королівського маєстату з проханням змоги поховати тлінні останки свого Гетьмана вочистіше в славнішому місті, зокрема в Ясах, у так званому монастирі *Голя (Голя?)*». Але тіло Гетьмана було перевезено до Галаца, де й поховано в монастирі св. Юрія⁹. Згодом могила Мазепи була знищена.

* * *

Справа обрання нового гетьмана натрапила на низку труднощів і тому затяглася на кілька місяців. Особливі суперечки викликало питання про спадщину Мазепи. За його гетьманування (як, зрештою, й за його попередників) приватний скарб гетьмана не був як слід відокремлений від генерального скарбу. За мирних часів це можна було ще якось регулювати й контролювати, але під час війни з Москвою і на еміграції рештки (хоч досить поважні) українського державного і приватного гетьманського скарбів так перемішалися, що годі було встановити докладно, що куди належало. Те, що йому пощастило врятувати під час загальної руїни і втечі, Мазепа вважав своєю власністю, хоч і не відмовлявся уживати її також на військові та державні витрати. Вмираючи, Гетьман не залишив заповіту, і претендентами на залишені ним гроші і цінності виступили, з одного боку, його небіж і спадкоємець Андрій Войнаровський, а з другого боку, старшина, як репрезентант українського уряду. Обидві сторони звернулися до короля Карла XII, як протектора Української держави. Король призначив комісію для дослідження справи й розгляду претенсій обох сторін. Акти цієї комісії (Бендерської), що зберігалися до останнього часу (їх опублікував р. 1938 покійний М. Возняк)¹⁰, містять дорогоцінний

матеріал для історії гетьманування Мазепи й старшинських відносин на еміграції. З допомогою (ледве чи безкорисливою) генерала Станіслава Понятовського, голови комісії, Войнаровський виграв справу, і Карл XII визнав його єдиним спадкоємцем Мазепиних скарбів¹¹.

Ця прикра справа ще більш загострила еміграційні відносини, що й відбилося на виборах нового гетьмана. Було кілька можливих кандидатів: старша (віком і урядом) старшина висувала Дмитра Горленка, полковника прилуцького (генеральний обозний І. Ломиковський був уже, мабуть, застарий¹²); молодша (бодай віком) підтримувала генерального писаря Пилипа Орлика. Король волів, щоб гетьманом став Войнаровський, і навіть у колах старшини, яка не вважала цю кандидатуру за відповідну («молод на гетьманство»), схилилися до думки, що той, хто дістав скарби Мазепи, мусить узяти на себе й тягар гетьманських обов'язків. Але Войнаровський, якого вабили перспективи незалежного, багатого й безжурного життя, рішуче відмовився кандидувати на гетьмана¹³. Це прихилило Карла XII на бік кандидатури Орлика, яку підтримав і Гордієнко як представник Запоріжжя. 5 квітня 1710 р. Пилип Орлик був обраний на гетьмана України.

Пилип Степанович Орлик (1672-1742), родом з литовсько-білоруської шляхти герба Новина (можливо, чеського походження), народився 11 жовтня 1672 р. в с. Косуті Ошмянського повіту на Віленщині. Спочатку він вчився десь на Литві (*Віленська Єзуїтська колегія*), а високу освіту дістав у Київській колегії (до 1694 р.). Колегія допомогла йому оформити його літературний хист (вірші Орлика вважалися зразковими), а увага його професора Стефана Яворського (майбутнього митрополита) створила йому поважні зв'язки в колах київського духовенства. Року 1698 він був писарем Київської митрополії. Розумна й талановита людина, Орлик нав'язує стосунки у великостаршинських колах, видаючи панегірики на честь Мазепи («Alcides Rossiyski» — 1695 р.) і гетьманського племінника — ніженського полковника Обидовського («Hippotenes Sarmacki» — 1698 р.), а 1698 р. одружується з Ганною Герцик, дочкою полтавського полковника Павла Герцика. Ці літературні і матримоніальні шляхи забезпечили Орликові блискучу старшинську кар'єру. З 1700 р. він служить у Генеральній військовій канцелярії, спочатку як старший військовий канцелярист (1702), далі — як реєнт Генеральної Військової Канцелярії, і, нарешті, здобуває (мабуть, 1706 р.¹⁴) важливий уряд генерального писаря, що ввело його в усі таємниці української дипломатії, а згодом зробило найбільш довіреним помічником Гетьмана.

Поруч із тим іде процес маєткового нагромадження Орлика. Він володіє селом Домишлином (Чернігівський полк) і, здається, Дремайлівкою і Дорогинкою (Ніженський полк), млинами, має двори в Батурині і, за деякими даними, в Ніжені. Року 1708 він дістає великі маєтки в Стародубівському полку (села Кривець і Риловичі) з млинами, винницями, лісовим господарством, де заводить і рудню, а при пій слобідку (Орликівку¹⁵). Однак все це було втрачене, коли Орлик пішов на еміграцію.

І перед зривом з Москвою, і особливо під час війни 1708-1709 рр. роля Орлика, як члена українського уряду, а згодом як фактичного керівника його поточної діяльності (на час хвороби Гетьмана) була дуже важлива. Слушно каже біограф Орлика (Б.Д. Крупницький), що він «безперечно чимало погнув спину для оформлення тої енергійної пропагандивної і дипломатичної акції, яку тепер (1708 -1709) повів Гетьман на Україні, серед запорожців, в Криму, Туреччині, Польщі Станіслава Лещинського».

Орлик не шукав гетьманської булави, і можна повірити йому, коли він писав (у 1719 р.): «Я не просив собі гідности гетьмана; я прийняв її на розказ його величности (Карла XII) і, не маючи публічних фондів для ведення справ, вкладав у те власні гроші». Але він був, без сумніву, найповажнішим кандидатом на наступника Мазепи, і вибір його на гетьмана був справді щасливий для української справи. Бо відтоді й до самого скону (помер 24 травня 1742 р., в Ясах) гетьман Пилип Орлик, чужинець родом, віддав усю свою працю, весь свій блискучий талант, усе життя своє й долю своєї родини для добра

української нації та української визвольної справи і перед лицем цілого світу передав ідею і дух Мазепи наступним поколінням українства¹⁵.

Обираючи Орлика, «достойного тоєй Гетманской чести и могучего, при помощи Божой и при протекції Наяснѣйшого королевского Величества Шведского, высоким своим разумом и искусством, уряд тот Гетманскій, под сее время трудное тяжкій, двигати, управляти и о интересах отчизны Малороссійской радѣти и радити», генеральна старшина й кошовий отаман Запоріжжя уклали з новим гетьманом «договір і постанову» — [«Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis»](#), відомі в історії під іменем Бендерської конституції 5 квітня 1710 р.¹⁷

Бендерська конституція Української козацької держави, цей вікопомний пам'ятник української державно-політичної думки XVII-XVIII ст., була наслідком компромісу трьох основних українських політичних сил, що довгі десятиліття змагалися між собою на батьківщині й тепер, після поразки у війні з Москвою, опинилися в нових умовах на еміграції: гетьманат, як зверхня влада Української держави; старшина, як її провідна верства; Запоріжжя, як її — на той час єдина — військова сила. Суперечливі інтереси цих чинників були гармонійно погоджені в державно-правному акті, що мав бути конституцією України і, разом з тим, маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом. З цього погляду, Бендерська конституція була витвором колективної української політичної думки, підсумком тих обговорень і дискусій, що провадилися на еміграції взимку 1709 -1710 р., а може ще й за життя Мазепи. Можна думати, що головним редактором Бендерської конституції був Пилип Орлик.

Преамбула до Бендерської конституції являє собою цікавий історично-політичний трактат, в якому висловлена ідея споконвічної тяглости української державности. Для творців Бендерської конституції «народ валечный, стародавний Козацкій, прежде сего именованный Козарскій, первь провознесл был славою несмертельною, обширным владѣніем и отвагами рицерскими, которими не тылко окрестным народом, лечь и самому Восточному Панству (Візантійській імперії), на морь и на земли страшен был...». Потому «праведный Судія Бог, за умножившієся неправды и беззаконія, многими казньми наказавши, тот народ Козацкій понизил, смирил и ледво не вѣчною руиною низвергл, на остаток военным оружіем державѣ Польской чрез Болеслава Храброго и Стефана Баторія, королей Польских, поработил». Однак «не до конца прогнѣваючися, ни во вѣки враждуючи, а хотячи на первую слободу помянутый народ Козацкій з подтяжного на тот час панованья польского выпроводити, воздвигнул ревностного Православія святого, отчизны прав и вольностей войсковых стародавних оборонцу, валечного Гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого», який визволив Україну з-під польського підданства. Далі переповідається історія українсько-московських відносин, починаючи з Переяславської угоди 1654 р. й кінчаючи революцією Мазепи. І хоч «неизслѣдованные судьбы Божій, так ревностного небожчиковского (Мазепи) намѣренія, за опачным отмѣнной фортуны военной поводом, не тылко не исполнили, лечь и самого тут в Бендерѣ декретом смертельным прикрили», «однак, осиротѣлое по смерти своего первенствующого Рейментара, Войско Запорожское, не отчаеваючися желаемой себѣ свободы и полагаючи сталую уфность в помощи Божой, в протекції наяснѣйшого короля, его милости, Шведского, и в праведной нашей справѣ, якая всегда обыкла триумфовати», постановило обрати собі нового гетьмана і «для поправки и подвигненья упалых прав своих и вольностей войсковых» укласти з ним «договор и постановление».

Конституція визначає незалежну державу Війська Запорозького й Народу Руського (Exercitus Zaporoviensis gentisque Rossiacae) як стану виборну¹⁸ гетьманську монархію парламентарного типу. Гетьман повинен «всѣ старанья ложити, жебы єдина вѣра Православная Восточного исповѣданія, под послушенством Святѣйшого Апостольского Фрону Константинопольского, вѣчне утвержена была, и з помноженьем хвалы Божой, церквей святых, а з цвѣченьем в науках вызволионных (in artibus liberalibus) синов Руських (filiis Rossiacis) разширялася и, яко крин в тернії, mezi окрестными иновѣрными

панствами, процвітала», і не допускати «жодного иновір'я» (*nulla exotica Religio*) (п. 1). Всі права й кордони Української держави — на заході по р. Случ — повинні бути збережені й гарантовані трактатом, «чтоб Его Величество и Его сукцессорове, Наяснѣйшіе Короли Шведскіе, вѣчными протекторами Украины титуловалися и самим дѣлом зоставали»¹⁹. У майбутніх трактатах з Московською державою король шведський має добитися визволення всіх українських полонених і ув'язнених у Московщині й щоб «всѣ починеные в нынѣшную войну на Украинѣ шкоды нагорожено и слушне от Москвы пополнено» (п. 2). На гетьмана покладено було також «старатися о обновленье давнего з Панством Крымским братерства, коллегации военной и подтверженье вѣчной пріязни, на которую бы окрестные Панства заглядуячися, не дерзали себѣ Украины желати и оную в чом колвек насильствовати» (п. 3). Цей пункт цілком відповідав вимогам Запоріжжя і зв'язаних з ним кіл південної Гетьманщини²⁰.

Бендерська конституція забезпечувала державно-територіальні, військово-політичні та економічні права й інтереси Запоріжжя. Гетьманська влада приймала на себе зобов'язання, «жебы Днѣпр от городков и фортец Московских, також и кгрунта войсковые от поссессии московской очищены и до первобытной области Войска Запорожского привержены были», й там «впредь никому ани фортец строити, ани городков фундовати, ани слобод осажувати, ани яким же колвек способом тых войсковых угодій пустошити» не тільки не дозволяти, але й «до обороны оных... Войску Запорожскому Низовому всякую помощь чинити» (п. 4). Місто Терехтемирів «зо всѣми угодіями и з перевозом на Днѣпрѣ» мало бути привернуте Запоріжжю²¹; «Днѣпр увесь з гори от Переволочной вниз, перевоз Переволочанскій и самый город Переволочную, с городом Келебердою и рѣка Ворскло з млинами, в полку Полтавском знайдуючимися, и фортецу Кодацкую» «при Войску Запорожском» мало бути «заховано», з повним забезпеченням там господарчих прав та інтересів Запоріжжя, якому також «рѣки, рѣчки и всякія прикметы (*omnia loca signata*)» аж до Очакова «мѣют належати» (п. 5).

Та головну увагу в Бендерській конституції приділено забезпеченню політичних інтересів великої старшини («годных и заслужоных в Войску Запорожском особ») супроти гетьманського абсолютизму, що виразно зазначено вже в преамбулі до конституції, де засуджено практику «преждных гетманов Войска Запорожского», які «зостаючи под Самодержцами Московскими, привлащати себѣ дерзали, над слушность и право, самодержавную владзу, которою были значне надвередили давные порядки, права и вольности войсковые, не без всенародной тяжести». Ще ширше розгорнуто цю тезу в п. 6 конституції. Називаючи таку практику «безправьем», творці Бендерської конституції «договорили и постановили... таковое право, которое мѣет быти вѣчне заховано»: «абы в отчизнѣ нашей первенствующими были совѣтниками (*primores consilarii*) енеральная старшина так респектом урядов их первоначальных, яко и уставичной при гетманах резиденцій»; «по ных засѣ обыклым порядком послѣдуючіи полковники городовіе, подобным же публичных совѣтников характером (*depublicorum consiliariorum caractere*) почтены нехай будут»; окрім того, «з каждого полку по единой значной, старинной, благоразумной и заслужоной особѣ» мають бути обрані «за согласіем Гетманским», як «до общей рады (*publico consilio*) енеральніи совѣтники». З цими генеральними особами, полковниками і генеральними радниками повинен гетьман та його «сукцессорове» «о цѣлости отчизны, о добрѣ оной пополитом и о всяких дѣлѣх публичных радитися, ничего, без их соизволения и совѣту, приватною своею владзою, не зачинати, не установляти и в скуток не приводити». Ця Генеральна Рада мала збиратися «в резиденцій гетманской» тричі на рік (на Різдво, на Великдень і на Покрову). На ці ради «не тылко панове полковники з старшиною своею и сотниками, не тылко зо всѣх полков енеральными совѣтниками», але й «от Войска Запорожского Низового, для прислухованья ся и совѣтованія (*pro attendendo et consultando*), послы мѣют и повинни будут, за присланьем к себѣ от Гетмана ординансу, прибывати» своєчасно і «гдѣ что колвек будет от ясновельможного гетмана до общей бы Рады предложено, о том всѣм благосовѣстно, без

жадных, приватного своего и чужого порядку, респектов, без душегубной зависти и вражды, совѣтовати обовязаны будут, так далече, жебы ничего не было в тых Радах з уближеньем чести Гетманской, з публичною отчизны тяжестію и разореніем, а, не дай Боже, и пагубою». Проте і в інший час гетьман мав термінові «публичные справи», зокрема щодо зовнішніх зносин, «управляти и отправовати» лише «з обрадою енеральной старшины», «не утаеваючи пред ними жадных корреспонденцій листовных, найбарзѣй заграничных и тых, якіе могут цѣлости отчистой и добру посполитому вредити». Кожен із сталих членів Генеральної Ради (генеральна старшина, полковники і генеральні радники) повинен «при обнятію своего уряду» виконати присягу (за певною формою) «на вѣрность ку отчизнѣ, на зычливость к рейментарови своему, на захованье повинностей своих, якіе колвек до уряду чіего належатимут». Коли б «что противного, здорового (quid aequitati dissoni in devii), правам и вольностям войсковым вредительного и отчизнѣ неполезного» помічено було в гетьмана, Генеральна Рада має право «волными голосами» чи то приватно, чи, в разі «нужной и неотволочной» потреби, публічно гетьманові «выговорити и... упоминатися, без уближенья и наименьшого поврежденья высокого рейментарского гонору», і гетьман через те не має «уражатися и помсты чинити», а «развращенная исправити старатимется». Взагалі гетьман має генеральну старшину, полковників і генеральних радників «шановати... и за товариство, а не за слуг и предстоятелей работных... консервовати» (pro commilitonibus et non pro servis habere et mancipaliter sibi assistantibus censere), «не принуждаючи их умыслне, для пониженья особ, до публичного, неприличного и непоносного пред собою стоянья, опрочь того, гдѣ потреба укажет» (п. 6). Генеральна старшина застерігала за собою також право обов'язкового докладу гетьманові (п. 8).

Інститут генеральних радників, які, крім сталої участі в Генеральній Раді, мали ще «каждый... в своем полку, з которого на радецтво изберется», «совокупно с паном полковником городовым, постерегати порядков и оные общим совѣтом управляти, застановляючися за кривды и тяжести людскіе» (зародок полкових рад), був правно-політичним завершенням процесу утворення старшинської аристократії («значного військового товариства») на Гетьманщині.

Конституція обмежувала також права гетьмана у царині судівництва, застерігаючи компетенцію Генерального військового суду (п. 7), фінансів, відновляючи уряд генерального підскарбія²², землеволодіння («гетман маетностей добр войсковых не мѣет самовластю себѣ привлащати и иным, мнѣй в Войску Запорожском заслужоним, а найбарзѣй чернцам, попам, вдовам бездѣтным, урядником посполитым и войсковым мелким, слугам своим гетманским и особам приватным, для респектов яких колвек, не раздавати» — п. 9), номінації урядників, як військових, так і посполитих, які «всегда... мѣют быти волными голосами, особливе зась полковники, обираны, а по избранію владою гетманскою подтверживаны», хоч елекція на ці уряди мусить відбуватися «не без волѣ гетманской»; при цьому рішуче заборонялася будь-яка корупція (п. 10)²³. Гетьман має «довольствоватися своими оброками и приходами (sorte et reditibus) на булаву и особу его гетманскую належачими, яко то: индуктою, полком Гадяцким, сотнею Шептаковскою, добрами Почеповскими и Оболонскими и иными интратами, якіе здавна ухвалены и постановлены на уряд гетманскій» (п. 9).

Бендерська конституція приділила увагу також становищу широких народніх мас і взагалі соціально-економічним проблемам тогочасної України-Гетьманщини. Конституція зобов'язує гетьмана «на тое пильное и неусыпное мѣти око, жебы людѣм войсковым и посполитым збытчные не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здырства» (п. 10). У зв'язку з тим, маючи також на увазі інтереси міста, має бути переведена генеральна ревизія «всѣх маетностей, под державцами зостаючих», на підставі матеріалів якої Генеральна Рада могла б «разсудити и постановити, кому годне належит, а кому не належит, войсковые добра и маетности держати, и якіе повинности и послушенства подданскіе мѣются державцам от посполства отдавати». Це була давня і постійна вимога Запоріжжя

до гетьманського уряду. Зокрема конституція вказує на «купцов маетных», які «защищаючися то универсалами гетманскими, то протекцією полковничою и сотницкою, ухияются от двигапья сполных тяжаров посполитых», і зазначає, що гетьман «универсалами своими привернути не занежает... купцев до посполитых повинностей...» (п. 12). Проте конституція застерігала всі «права и привилеи, слушне надани» українським містам, насамперед «городу столечному Києву» (п. 13). Взагалі обіцяно було полегшити становище козаків і посполитих — «людей убогих» (п.п. 10-12, 14, 16). Нарешті, було ухвалено, що «аренды... и... станція компанъйская и сердюцкая... повитій быти отставлены и весьма знесены» (п. 15).

Українська конституція 1710 р. була безперечною перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом, другою поразкою — тоді вже покійного — гетьмана Мазепи після Полтавської катастрофи, яка завдала великого удару гетьманській владі і на Україні, і на еміграції. Щоправда, екзильний гетьман Пилип Орлик здійснював свою владу самостійно, без участі старшини (Генеральної Ради), але тільки тому, що ні тої старшини, ні, зрештою, тої влади на еміграції скоро вже не стало. А на Україні і над гетьманом, і над старшиною однаково запанувала чужа й ворожа їм обом — і всьому українському народові — державно-політична сила і влада Російської імперії.

* * *

Року 1708 Києво-Могилянська академія присвятила своєму великому патроніві й меценатові української культури — гетьманові Івану Мазепі академічний тезис, що його склав молодий студент філософії Іван Новицький²⁴ під керуванням професора і префекта Академії Теофана Проконовича, найвидатнішого українського вченого того часу, а помистецьки оформив його один з найкращих тогочасних українських граверів — Данило Галяховський²⁵. Моттом до цього шедевра українського граверства бароккової доби були слова Горация:

Sifractus illabatur orbis
Impavidum ferient ruinae
(Horacii Carminum liber III, 3).

В'ється переможно стрічка з цими великими словами над суворою й непохитною постаттю Лицаря-Гетьмана, що стоїть з високо піднесеним щитом, опертий на хрест — стилізація фамілійного герба Мазепи, — серед апокаліптичних видив пожеж, руїн, смертей, загибелі немовби візія близького майбутнього — українського світу. Але «незломного мужа з могутнім гартом духа не захитає в чесній постанові ні рев юрби, що кличе до гріха, ні грізний погляд лютого тирана. Нехай лютує буревій на морі, нехай рокочуть громи довкруги, нехай увесь валиться світ — він без тривоги впаде серед звалищ»²⁶.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ X

- ¹ Погоня за Карлом XII і Мазепою була доручена генералові кн. Г.С. Волконському і бригадирові Г.І. Кропотову разом з козацькими полками на чолі з корсунським полковником А. Кандибою.
- ² Інші члени уряду Мазепи скапітулювали під Полтавою: генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральні осаули Д. Максимович і А. Гамалія. Тоді ж пішли до московського полону полковники: лубенський — Д. Зеленський, компанійський — Ю. Кожуховський і сердюцький — Я. Покотило. Генеральний бунчужний Ф. Мирович, компанійські полковники Андріяш і Волковицький і запорозький полковник переволочанський Нестулій подалися до Криму. Доля чигиринського (кол. київського) полковника К. Мокієвського, що був посланий до Криму навесні 1709 р., невідома. Припускаємо, що він десь під той час помер. Решта генеральної старшини і полковників давно вже була в московських руках.
- ³ Петро I вимагав у Туреччині видачі Мазепи в нотах з 10, 14 і 27 липня 1709 р., але турецький уряд відмовився це зробити.
- ⁴ Зокрема, коло Очакова виник заколот серед запорожців, які хотіли розшарпати гетьманський багаж і навіть загрожували видати Гетьмана москалям. *G. Bezviconi («Contribut la istoria relatiilor rominoruse (dincelemai vechi timpuri pind la mijlocul secolului XIX — lea)».* București, 1962, p. 132) каже, що кримський хан заволодів архівом Мазепи.
- ⁵ Войнаровський згодом (під час суперечок за гетьманську спадщину наприкінці 1709 р.) закидав старшині, яка виїхала до Яс, що «вони знали самі про себе і Яснфельдський (Мазепа) знав добре про них, що вони зовсім не мають сюди (до Бендер) вернутись, але, одержавши амнестію заходами волоського господаря, мають перейти до москаля, і це він (Гетьман) висловив без вагання у присутності кошового й інших».
- ⁶ Кн. Г.С. Волконський повідомляв 28 липня 1709 р., що Мазепа «з'яло болен». Шведські джерела свідчать, що від часу приїзду до Бендер Гетьман тяжко хворів і вже не сходив з ліжка. Полковник Андріяш, який повернувся на Україну у вересні 1709 р., був перед тим у Бендерах і бачив Гетьмана, який од слабости не міг вже й говорити. А втім, Г. Сольдан, що йому Карл XII доручив (за кілька днів до смерті Мазепи) оберігати хворого Гетьмана, свідчить, що Мазепа, хоч дуже слабкий, був у повній свідомості і розмовляв з ним, зокрема про охорону свого майна.
- ⁷ *Гетьман Мазепа жив у Бендерах* (див. [збірник] «Мазепа», [т.] I, [с.] 110). Дату смерті Мазепи остаточно встановив Б.Д. Крупницький у розвідці «Про дату смерті Мазепи» (збірник «Мазепа», т. II, Варшава, 1939, с. 90-92).
- ⁸ Шведський дезертир Ф. Шульц, який втік з Бендер на Україну на початку 1710 р., казав, що Мазепа «похоронен в Виноградъ, от Бендер четверть мили».
- ⁹ Тіло Мазепи відвіз до Галацу Григорій Герцик з двома челядниками. Похоронний обряд відправив тамтешній митрополит.
- ¹⁰ Див. розділ VIII, прим. 18.
- ¹¹ П. Орлик писав до шведської королеви Ульрики Елеонори 1719 р.: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання». [Можливо, йдеться про двох людей] *Понятовського і Бистрицького*.
- ¹² Дата народження І. Ломиковського, подана в Родословнику В.Л. Модзалевського (т. III, К., 1912, с. 187) — 1654 р. — дуже сумнівна. Ледве чи він міг бути «генеральним писарем при гетмані Михайлі Ханенку», (1669-1674), маючи 15—20 років. Та й відзиви Мазепи про Ломиковського 1708 р. свідчать про його глибоку старість. Року 1711 Ломиковський склав свій заповіт. *Духовное завѣщаніе ген[ерального] обозного Івана Ломѣковскаго, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 г., «Молодик», 1844, V* (див. А. Лазаревський, *Люди старой Малоросіи, К[іевская] Ст[арина], 1886, № 1, с. 10-16*. Він помер 1714 р. в Ясах.
- ¹³ Войнаровський не заперечував проти кандидатури Орлика і навіть пообіцяв йому 3 000 дукатів, якщо він погодиться бути гетьманом.
- ¹⁴ Хронологічні дати службової діяльності П. Орлика не зовсім ясні. Зокрема, невідомо точно, коли він став генеральним писарем. На думку Крупницького, це було незабаром після 1702 р. Але, здається, це сталося пізніше, правдоподібно коло 1706 р., коли В. Чуйкевич перейшов на уряд другого генерального судді.
- ¹⁵ Крупницький згадує ще про маєтності Орлика на Полтавщині (посаг його дружини) і на Гадяччині (рангові маєтки). Але докладніших відомостей про це не маємо.
- ¹⁶ Про гетьманський період діяльності П. Орлика — див. монографії та розвідки Б.Д. Крупницького (зокрема «Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності». — «Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві», т. 42, Варшава, 1938, і «Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля», Мюнхен, 1956) і І. К. Борщака (зокрема, «Orlikiana» — «Хліборобська Україна», кн. IV, Відень, 1922-1923; «Гетьман Пилип Орлик і Франція» — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 134-135, Львів, 1924; «Вивід прав України» — «Стара Україна», Львів,

1925, I-II; «Великий мазепинець Григор Орлик», Львів, 1932 і англійське видання: «Hryhor Orlyk, France's Cossack General», Toronto, 1956). Публікацію «Діяря гетьмана Пилипа Орлика» (оригінал його відкрив Покійний І.К. Боршак в архіві французького міністерства закордонних справ у Парижі) розпочав був Український Науковий Інститут у Варшаві, але встиг видати лише I том («Праці Українського Наукового Інституту», т. 17, Варшава, 1936), за редакцією Покійного Я. Токаржевського-Карашевича; друк II тому перервала II Світова війна.

I. Боршак датує смерть П. Орлика 26 травня 1742 р.

¹⁷ Бендерська конституція 1710 р. збереглася в двох текстах — латинському, який можна вважати за основний (опубліковано в «Чтениях в Обществѣ исторіи и древностей російских при Московском Университетѣ», 1847, кн. I, с. 1-17), і в українському, що являє собою, мабуть, переклад, зроблений на Україні в першій чверті XVIII ст. (опубліковано в «Источниках Малороссійской исторіи» Д. Бантиш-Каменського, ч. II, с. 242-255. — «Чтения в Московском Обществѣ исторіи и древностей російских», 1859, I). Цей переклад зроблено не досить досконало, іноді неповно (приміром, термін «Rossiacus» перекладено як «Малороссійській», що хоч відповідає змістові цього терміна, але відступає від термінології цього важливого правового акта), й він має деякі неясні місця. Але ми цитуємо саме цей текст (подаючи, в разі потреби, відповідні місця латинського тексту), бо він зроблений на Україні в ті часи і загалом точно передає зміст відповідних пактів і термінів конституції.

Бендерській конституції присвячена спеціальна розвідка М.П. Василенка «Конституція Филиппа Орлика» — «Ученые Записки Института Истории РАН ИИОН», т. IV, Москва, 1929, с. 153-171. Англійський переклад її («The Constitution of Pylyp Orlyk») вміщено в «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», Vol. VI, No. 3, 4 (21-22), 1958, pp. 1260-1295.

Журнальні статті про Б[ендерську] К[онституцію]: О. Оглоблин. *Бендерська Конституція 1710 р.* — «Вісник», 1960, травень, ч.5 (139), Нью-Йорк, с. 4-11; Volodymyr Savchak, *The Ukrainian Constitution of Bendery. To Mark the 250th Anniversary of the Proclamation.* — «The Ukrainian Review», III-IV, London, 1960, pp. 51-66. Б. Балайчук, *Бендерська Конституція.* — «Укр[аїнська] Літ[ературна] Газета», 1960, ч.7 (61) — липень, с. 4; його ж, *Бендерська конституція, як етап у розвитку дер[жавного] устрою.* — *Ibid.*, ч.6 (60) — червень, с. 8; 10. Крохмалюк, *Аргентинські професори про Конституцію Гетьмана Пилипа Орлика.* — «Свобода», 4.204, 22 жовтня 1959, Джерсі-Сіті, с. 2, 4.

¹⁸ Федір Минович писав гетьманичеві Григорію Орликові 1754 р.: «Відомо всім, яку велику вагу має для нас, Козацької нації, гетьманат... Пригадую тільки Вашій Милості, що за стародавніми правами Козацької нації, ствердженими в Бендерах при виборі Вашого славетного батька, вільна елекція гетьманів — це хартія наших вольностей, і без цієї елекції ніхто не може гетьманувати...».

¹⁹ Бендерська конституція була затверджена 10 травня 1710 р. шведським королем Карлом XII (як протектором Української держави), який того ж дня дав гетьманові Орликові формальну ассурацію (Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi), що Швеція не складе зброї, «доки Ясновельможний Пан Гетьман і Військо Запорозьке з цілим Руським народом (gente Rossiaca), звільнені від московського ярма, не будуть повністю привернені до давньої свободи і доки для них у майбутньому мировому трактаті не будуть якнайкраще передбачені і задалегідь визначені умови їхнього забезпечення та непорушність їх кордонів, щоб їх під жадним претекстом не гнобили сильніші сусіди або порушували в майбутньому їхні права».

²⁰ 23 січня 1711 р. був підписаний договір вічного союзу, братерства, дружби й військової взаємодопомоги України з Кримом на засадах повної незалежності України. Кримський хан зобов'язувався не укладати миру з Москвою без згоди Гетьмана і Війська Запорозького.

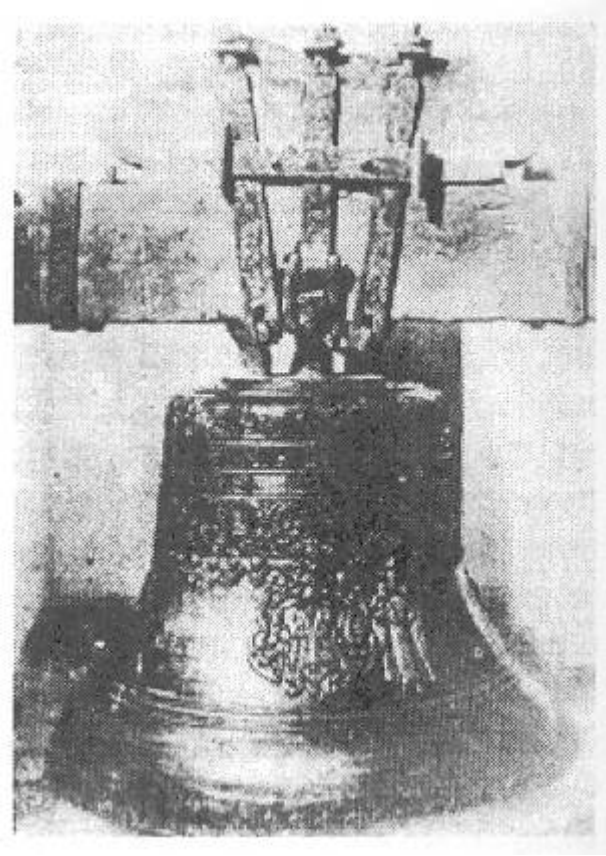
²¹ У Терехтемирові, який «здавна до Войска Запорожского Низового належал й шпиталем оного назывался», мали «шпиталь... для старинных, зубожалых и ранами скалеченных козаков, коштом войсковым построити» й утримувати (п. 5).

²² Конституція встановлювала також новий уряд полкового підскарб'я, по 2 на кожний полк, з «людей значных и маетных», «обшою, полковника, старшины войсковой и посполитой ухвалою», «которые бы о полковых и городовых приходах и посполитых поборах знали, оные в своем завѣдованью и шафунку мѣли и каждого року поражунок з себе чинили», «мѣючи релацию до енерального подскарбега» (п. 9).

²³ Також і полковники «без вольного избранія цѣлой сотнѣ, сотников и иных урядников, для коррумпцій и яких же колвек респектов, а для ураз своих приватных (particulares offensas) не повинны так же от урядов отстановляти» (п. 10).

²⁴ Іван Ілліч Новицький, син охочекомонного полковника Іллі Новицького і брат охочекомонного полковника Григорія Новицького. Вихованець Київської Академії (1708). Бунчуковий товариш (1726-1745), учасник Сулацького походу (1726-1727). Одружений з Анастасією Лук'янівною Жураковською, донькою ніженського полковника й небогою гетьмана Данила Апостола. *Син його, Петро Іванович Новицький був одружений з Оленою Семенівною Безбородько, кузиною кн. О. Безбородько.*

²⁵ Єдиний відомий примірник Гравюри Д. Галяховського з виображенням гетьмана Мазепи зберігався перед II Світовою війною в бібліотеці-музеї Красінських у Варшаві і, правдоподібно, загинув у 1944 р. Репродукція гравюри подана у збірнику В. Липинського «Z dziejów Ukrainy», Краків, 1912, str. 635-638, а також у розвідці проф. В. Січинського «Гравюри Мазепи. Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети Гетьмана» — збірник «Мазепа», т. I, Варшава, 1938, с. 149-152.

Цікаво було б перевірити, чи не збереглася гравюра Галяховського також під опікою Безбородьків. Аджеж Новицькі були споріднені з Безбородьками.

²⁶ Переклад проф. М. Соневицького — див. його статтю «Гораций (з нагоди двотисячоліття народин великого римського поета)» — «Життя і Знання» Львів 1936, с. 169-171.

Олександр Оглоблин

МАЗЕПИН ДЗВІН

Дзвін «Голуб» був вилитий року 1699 відомим українським майстром військовим людвисарем Карпом Балашевичем на замовлення гетьмана Мазепи і був призначений для Батуринської Воскресенської церкви, як про це свідчить напис на дзвоні. Церква тая знаходилася на Гончарівці, де був палац Гетьмана, і, очевидно, була придворною. Мазепа був щедрим добродієм її: відомо, що на будову її (й Покровської церкви в Батурині) він дав понад 15000 золотих.

1699 рік був знаменний в історії України і в житті Мазепи. Того року закінчилася Карловицьким трактатом довголітня війна з Туреччиною і Кримом (звідси, мабуть, походить і назва дзвона «Голуб»), і того ж року скінчилися 60 літ життя Мазепи.

Недовго довелося бути дзвоніві в Батурині. Року 1708 гетьманська столиця була знищена москалями, які сплюндрували навіть церкви. Але Воскресенська церква (дерев'яна) якимось чудом збереглася, хоч і була пошкоджена, як це видно з опису Батурина 1726 р. Чи був тоді там дзвін Мазепи — невідомо.

Мазепин дзвін знайшов собі інший, надійніший притулок, також пов'язаний з ім'ям Великого Гетьмана. Домницький Різдво-Богородицький монастир на Чернігівщині (коло м. Березин) — «Думницкая обитель» на р. Думниці — згадується в універсалах Мазепи з 16.V. 1699 р. і 5.VI. 1700 р. Гетьман був щедрим донатором цього монастиря (про це згадувала також козацька старшина в Бендерах 1709 р.) і фундатором його соборної церкви. В кінці XVIII ст. Домницький монастир знайшов собі нових добродіїв в особі князя Олександра Безбородька та його брата графа Іллі Безбородька, які відбудували старий Мазепин монастир, оздобили його новими кам'яними церквами, дзвіницею та іншими будівлями й забезпечили відповідним капіталом. На дзвіниці Домницького монастиря й зберігся дзвін Мазепи. Коли і як він потрапив туди — невідомо. Але можна думати, що його збереженню допомогла опіка Безбородьків над монастирем.

У 1920-х роках Мазепин дзвін знайшов у Домницькому монастирі молодий чернігівський етнограф Б.К. Пилипенко, згодом науковий співробітник Всеукраїнського історичного музею в Києві. Тоді ж дзвін був перевезений до Чернігівського історичного музею, де й знаходився (у вестибюлі музейного будинку) до початку II світової війни. Там ми й оглядали його у 1930-х роках. Чи пережив він чернігівську воєнну руїну 1941 р. — нам невідомо.

Відомості про Мазепин дзвін Б.К. Пилипенко подав у своїй доповіді в Історичній секції ВУАН у Києві на засіданні Комісії історії козаччини і козацької доби, що відбулося

18 червня 1929 р. Коротке звітлення про це засідання й доповідь з'явилися в журналі «Україна», 1930, ч. 42, ст. 196-197.

Пилипенко збирався написати спеціальну розвідку про цей дзвін, але, мабуть, не встиг її закінчити, бо вже почався большевицький погром української науки, одною з жертв якого був і талановитий український етнограф. *Б.К. Пилипенко був засуджений у 1935 р. у справі Зерова та інших.*

На щастя, Пилипенко свого часу подарував нам відбитку фота з того дзвона та виображення Мазепи на ньому. Репродукції з них подаються в цій книзі*. Годі й казати, що це, хоч трохи деформоване часом, а може, й щербинами долі, виображення дає нам автентичний, документально датований портрет Мазепи наприкінці XVII ст., на межі двох періодів його державно-політичної та культурної діяльності.

Докладнішу студію про цей портрет, як і взагалі про іконографію гетьмана Мазепи, готуємо тепер до друку.

[* Виображення дзвона й гетьмана Мазепи на ньому ми вмістили були у книзі «Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.», що була закінчена друком у 1941 р. у Львові, але в світ не вийшла. (Див. с. 158 нашого видання. — Ред.)]

SUMMARY

There is not the slightest doubt that Hetman Ivan Mazepa was totally dedicated to the ideal of Ukrainian statehood, and to the ideal of a united Ukrainian independent state. These ideals he inherited from his Ukrainian ancestors; he received this heritage from his predecessors — Ukrainian hetmans — from Khmelnytsky down to Samoylovych. These ideals were his guideposts during his entire political and cultural activity, and these same ideals he passed on as heritage to future Ukrainian generations.

The era of Mazepa constitutes the signal time of the rebirth of Ukraine, its political, economic and cultural renaissance after the period of the Ruin, which destroyed the great designs of Khmelnytsky, Vyhovsky and Doroshenko, limited Ukrainian statehood to the territory of the left-bank Dnieper, confronted the Hetman's authority with the growing power of the Kozak officer aristocracy and left Ukraine at the mercy of Muscovite imperialism.

The basic objectives of Mazepa's policies as Hetman of Ukraine, were as follows:

1. Unity (or at least a consolidation) of Ukrainian lands — the Hetmanstate (Hetmanshchyna), the territory on the right-bank of the Dnieper River, the Zaporozhian lands, and if possible, also Slobidska Ukraine and that of the Khans, within the framework of a unified and sovereign Ukrainian state under the Hetmanite regime;

2. Establishment of a strong autocratic Hetmanite authority and class state of a European type, with the preservation of the traditional system of Kozak administration.

Both these objectives defined the policies of Mazepa in all nuances and fluctuations with respect to Poland, Turkey (and the Crimea), and above all, Muscovy.

Mazepa in principle was neither a Russophile nor an enemy of Moscow, although he knew well the tragic history of Ukrainian-Russian relations. With regard to Moscow he conducted a two-pronged policy, whenever it

was necessary for the attainment of his principal objectives, and, of course, whenever it was possible to do so.

He considered coexistence with Moscow possible on the basis of the Treaty of Pereyaslav, concluded by Bohdan Khmelnytsky, for such was the political reality which he inherited from his predecessors, and it seemed to him that it was a unique opportunity to realize the principal Ukrainian national objectives in a union with and the assistance of Moscow, as far as Poland, Turkey (and the Crimea) were concerned.

Moreover, the Hetman needed Moscow's support to cope with and hold in proper limits the growing opposition of his Kozak officers and to impede the increasing waves of social dissatisfaction and protest.

The so-called «Russophilism» of Mazepa in the first period of his reign was part of his two-pronged general policy, in the same manner as his break with Moscow did not stem from nor was it motivated by some innate hostility to Moscow; it stemmed from a deep dedication to the interest of Ukraine and from his love for his own country.

By his brilliant tactics he succeeded in attaining the most important part of his principal objective — recovering the Ukrainian territory on the right-bank of the Dnieper River, despite the fact that Poland was an ally of Moscow during the entire period of his reign.

By his wise and systematic, as well as hard and patient policy, Mazepa succeeded in raising Ukrainian economy and culture to a very high level, in maintaining a social equilibrium in the country, and in creating a new leading strata of society, devoted and obligated to him, which in turn could paralyze the destructive tendencies of the officers' opposition, and which could be brought into the riverbed of constructive political coexistence.

Everything that a man could attain in his place, Mazepa attained with brilliant success and eclat.

But the first so-called «Russian» course of his policies led Mazepa eventually into an impasse and created a great danger for the Ukrainian state. Not only did Mazepa take advantage of Moscow, but the latter availed itself of equal opportunity and took great advantages of Mazepa, and even more of the power and resources of Ukraine.

Then Mazepa channeled the Ukrainian state policies to the other course, which, at least theoretically, was always open to him — the break with Moscow, which led to the armed conflict with it. He pursued that course only when the first course was closed for him as ruler of Ukraine and Ukrainian patriot, and when, according to him (and not him alone) the conditions for it were the most propitious and most opportune: not a Polish or Turko-Tatar alliance, but an alliance with the most powerful enemy of Moscow at that time — Sweden. It seemed that another political conjecture presented itself, which was available to Khmelnytsky and Vyhovsky.

But, regrettably, the transition from one political course to another was effectuated under the circumstances least dependent on him and most unfavorable for him and his cause.

Ukraine could have attained its full liberation from the Moscovite domination only as a result of a new Khmelnytsky era — a national revolution against Moscow — or as a result of a military victory over the latter. The first possibility required full national and social solidarity, which Ukraine lacked at that time; the second possibility depended totally on the Swedish victory, which never happened.

It was too late for the Zaporozhian Host to realize what a true father of Ukraine was Mazepa whom they had come to call «step-father».

At Poltava, on June 27, 1709 Moscow emerged victorious and that decided the fate of Mazepa and Ukraine. But Moscow, both White and Red, failed to defeat Mazepa as a spiritual spokesman of the Ukrainian ideal. It failed to defeat and destroy him. In Hrushevsky's words, death flew over the Ukrainian nation, and it not only has survived the 250 years of Russian slavery, but it has found its rebirth and today it is much stronger ideologically as against the Russian opponent than it was in the times of Peter I. This is why Moscow even today with fanatical vehemence and violent hatred conducts a struggle against the name and symbol of Mazepa, a struggle which it knows it can never win.

Олександр ОГЛОБЛИН

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ДУМКИ ДОБИ МАЗЕПИ*

[*Рукопис знаходиться в архіві О. Оглоблина в м. Кенті. Вперше надруковано у *Вістнику ООЧСУ*, 1955, ч.6 (80), с.10-15.]

Кінець XVII століття на Україні — блискучі й бурхливі часи Гетьмана Івана Мазепи (1687—1709) — позначився великим піднесенням українського політичного, економічного й культурного життя. Але «вічний мир», укладений між Московщиною й Польщею року 1686, який стверджував Андрусівський поділ України, і Коломацька угода українського уряду з Москвою р. 1687, що була дальшим кроком на шляху московського поневолення України, створили велику загрозу для Української Козацької Держави. Московсько-польський військовий союз, втягаючи Україну до антитурецької коаліції, загрожував їй повною ізоляцією, і, в дальших своїх наслідках, цілковитою загладою державної й національної самостійності України.

Цей контраст внутрішнього зросту України (зокрема Лівобережжя) і політичного поневолення її Москвою й (на Правобережжі) Польщею мусів викликати певну реакцію як з боку провідних українських кіл, так і серед широких верств української людности. Національні моменти переплітаються з соціальними й нарастає поважний історичний конфлікт, у процесі якого ідея Соборної Української державности, ущерблена в добу руйни антиукраїнською політикою Москви й Польщі, відроджується й новою силою наснажує український національно-визвольний рух, росте ідея нової Хмельниччини — на цей раз проти Москви.

Одним з яскравих виявів цього конфлікту було повстання Петра Іваненка (Петрика).¹

Петро Іванович Іваненко був полтавський уроженець, одружений з небогою генерального писаря Василя Кочубея, онукою полковника Полтавського Федора Жученка. Людина здібна, освічена й бувала, він був старшим канцеляристом Генеральної Військової Канцелярії й користувався довір'ям та прихильністю, як свого родича Кочубея, так і самого Гетьмана Мазепи, Петрик був добре обізнаний з тогочасною українською політикою. Перекопаний український державник, Петрик розумів усю небезпеку для України з боку Москви й Польщі й вважав, що союз з Кримом (і, мабуть, Туреччиною) був би важливою, а на той час чи не єдиною гарантією державної самостійності України. Є всі підстави думати, що Петрик був довіреною особою керівних українських кіл, з доручення яких він уклав союзний договір України й Криму 1692 року. На початку 1691 року посланий у службових справах до Гадяча й Полтави, він подався на Запоріжжя, де його незабаром було обрано на військового писаря. На весні р. 1692 Петрик вирушив до Криму й 26 травня, у Казикермані, склав угоду з Кримським Ханством, скеровану проти Московщини. Цей договір був укладений між двома «вільними державами» — Україною («Малоросійське Панство»), або «Князівство Малоросійське, Київське й Чернігівське і все

Військо Запорозьке») і Кримом («Панство Кримське»), на засадах рівності й обопільності зобов'язань. Перший пункт договору застерігав, що «Князівство Київське й Чернігівське з усім Військом Запорозьким і народом Малоросійським має бути увільнене, (цебто самостійне й незалежне) при всяких своїх вольностях». Територія Української Держави мала бути поширена й на Правобережжя. Пункт V договору казав про те, що «Чигиринська сторона з усіма містами (цебто Правобережжя, має бути під владою Князівства Малоросійського й Війська Запорозького, в тих межах, що Хмельницький завоював з ордами (Кримськими) від поляків», сюди мали переселитися також Слобідські полки, які склалися здебільшого з правобережних вихідців (п. IV). Договір застерігав основні політичні та економічні інтереси України та Запоріжжя (обопільне право торговельних стосунків між Україною і Кримом; право вільного мисливства, рибальства й добування соли на долішньому Дніпрі та інших річках; порядок дипломатичних та копуслярних зносин, тощо). Головною метою договору було, з військовою допомогою Криму, визволити Україну з-під московської влади.²

Влітку того ж (1692) року до цієї угоди приєдналося й Запоріжжя, й Петрик, обраний гетьманом, за допомогою Кримського Війська, розпочинав збройну боротьбу проти Москви (походи 1692, 1693, 1694 і 1696 років).

Але акція Петрика не вдалася. Військова спілка з Кримом була дуже непопулярна серед української людности, надто-ж на півдні, який зазнав важких руйнацій підчас воєнних дій. Соціальна програма Петрика, який виступав речником інтересів нижчих верств суспільства, була цілком не прийнятна для старшій. Гетьман Мазепа, вражений ще гетьманатом Петрика, виступив проти нього разом з московським військом. Петрик не дістав також рішучої підтримки ні з боку Запоріжжя, ні навіть Криму, що спричинилося до військової поразки повстання. Це й вирішило долю цілої акції Петрика.

Після 1696 року Петрик залишається гетьманом т. зв. Ханської України (частина Південної України між Богом і Дністром, що входила до складу Кримського Ханства) й був ним (з деякими перервами) ще в 1711-1712 роках. На пашу думку це його мав на увазі Мазепа у своїй відомій «Думі іли пісні».³

*Жалься, Боже, України.
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани,
Кличе: «Сюда Атамани!
Ідім Матки ратовати,
Не даймо Єй погибати!*

Дальша доля Петрика невідома.

Історія Петрикового повстання ще мало досліджена. Стара історіографія шукала в цьому передусім соціальних моментів і взагалі не надавала йому належного значення. Документальні студії, розпочаті нами в половині 1920-х років, не могли бути завершені в советських умовах, й зібрані нами архівні матеріали здебільшого залишилися неопублікованими. За останні роки маємо навіть спроби завернути історичну науку в цьому питанні на цілком хибний шлях.

Ще року 1925 український советський історик М. Яворський, без жадних підстав, висунув думку, що повстання Петрика вибухло «завдяки московським інтригам»⁴. З приводу цього ми писали тоді (р. 1927); «Повстання Петрикове настільки яскраво виявило антимосковські змагання українського суспільства, що вбачати тут московську інтригу було б дуже необережно».³

Це не перешкодило, однак, іншому історикові (вже не советському), Др. Миколі Андрусякові, кілька разів, аж до останнього часу, вперто повторювати, що «акція Петрика була водою на московський млин», зной-таки зовсім не турбуючися про будь-які докази на користь цього дивовижного твердження.⁶

Спроба Др. Андрусика пов'язати виступ Петрика з інтригою московського воєводи кн. Василя Голіцина («Київ», Філяделфія, 1951, I «Самостійна Україна», Чикаго, Ст.-Пол, 1951, II, ст. 27) свідчить лише про незнання загально відомих фактів: Голіцин був засланий у вересні 1689 року і політична кар'єра його закінчилася назавжди, а Петрикова акція почалася щойно р. 1691.

Тим часом усі документальні матеріали цілковито стверджують думку добре поінформованого сучасника, козацького історика Самійла Величка, що Петрик мав намір, «щось полезное сотворити і (Малую Росію), от владінія Московского віддалити»⁷. Основна мета Петрика була — визволення України від усякого чужого панування, передусім з-під московського ярма. В численних універсалах, листах, відозвах, розмовах (тоді занотованих) Петрикових завжди повторюється цей головний мотив.

Наведемо кілька прикладів: В листі до Запорозької Січі з дня 18 травня р. 1692 Петрик писав: «Ми, взявши Господа Бога и Пречистую його Богоматір на поміч, незабаром підемо з ордами для відібрання від московської влади милої отчизни своєї України»⁸. В іншому листі до Січі (12. VII. 1692) він пише: «Щоб ми більше нічого ярма і московського, і польського не носили на своїх вольних шиях і не терпіли такої від ворогів своїх неволі, которая нас від Москви і від Ляхів потикает гірше, ніж від бесурманів»⁹. А в Універсалі до людности Полтавського Полку з дня 29. XII. 1692 року Петрик заявляє: «А тее відайте, що ця війна на Москаля піднялася не для чого іншого, але для ваших вольностей і загального всенароднього посполитого добра...»¹⁰.

Документ, що його тут подаємо — лист Петрика до Січі з дня 22 червня 1692 року — не тільки стверджує анти-московський характер Петрикової акції, але докладно й глибоко з'ясовує, як загальні цілі його політики, так і конкретні заходи її, зокрема щодо порозуміння з Кримом. Аналіза анти-української політики Москви в листі Петрика свідчить про високий рівень української національної свідомости й державницької думки того часу. Й мимоволі згадуються величні слова Гетьмана Мазепи, який казав П. Орликові (17.IX. 1707 р.): «Пред Всевідуючим Богом протестуюся й на тому присягаю, то я не для приватної моєї пользи, не для вищих гонорів, не для більшого збогачення ані для іних яких нібудь прихотей, але для вас всіх, под владою і рейментом моїм застаючих, для жінок і дітей ваших, для общего добра матки моєї отчизни бідної України, всього Війська Запорозького и народу Малоросійського і для підвищення й поширення прав і вольностей військових, хочу тое при помочі Божій чинити, щоб ви з жінками й дітьми, і отчизна з Войском Запорожском так од московської шведської сторони не погибли»¹¹.

Лист Петра Іваненка з дня 22. VI. 1692 року не був ще повністю й справно опублікований. Лише уривки (і то здебільшого в московському перекладі) було вміщено в працях М. Костомарова («Мазепа й Мазепинці») і Д. Яворницького («Источники для истории Запорожских Козаков», т. I).

Документ друкуємо тут повністю з фотокопії оригіналу (властиво, тогочасної копії), що знаходиться в Московському Архіві Міністерства Закордонних Справ, у збірці «Малоросійськіє подлінніє акти» ч 851 (836).

- ¹ Докладніше про це — в наших працях; опублікованих у виданнях Української Академії Наук («Ювілейний Збірник на пошану акад. Д.І. Багалія», Київ, 1927. Записки Історично-Філософічного Відділу УАН», кн. XIX, XXIII, XXV) і передрукованих у збірнику УАН «Студії з Криму» (Київ, 1929. Крім того, див. наші розвідки: «Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика» («Записки Історичного та Філологічного Факультетів Львівського Державного Університету ім. І. Франка», т. I, Львів, 1940) і «Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика), вид. УВАН, Авгсбург, 1949.
- ² О. Оглоблин. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка, (Петрика). Київ, 1928. с. 21-24.
- ³ Див. Гетьман Іван Мазепа: Писання, Краків-Львів, 1943, с. 28.
- ⁴ М. Яворський: Нарис Історії України, ч. II, Катеринослав, 1925, с. 135. Розбивка скрізь наша.
- ⁵ О. Оглоблин. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), Київ, 1929. с. 4.
- ⁶ М. Андрусак, Історія Козаччини (курс викладів), Мюнхен, 1946, с. 113.
- ⁷ Літопис Величка т. III, Київ, 1855, с. 102-103.
- ⁸ Московський Архів Міністерства Закордонних Справ. «Малоросійські подлітні акти» (фотокопія в нашому архіві.)
- ⁹ ібід.
- ¹⁰ Московський Архів Міністерства Закордонних Справ, «Малоросійські подлітні акти», ч. 863/848/ (Фотокопія в нашому архіві). (Див. Літопис Величка. 111, 112.
- ¹¹ І. Борщак Мазепа, людина й історичний діяч. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 152, вип. I, Львів, 1933. с. 21, (окрема відбитка).

ДОДАТОК

Мосцѣ Пане Отамане кошовый и все старшие и меншие славнаго Войска Запорозского Низовое Товариство.

Килко крот уже я нисал до Вашмосцѣ, добрих молодцов, славнаго Войска Запорозского, ознаймуючи, для яких я мѣр, оставивши писарский, з Божей лиски и вашеѣ мнѣ даный, уряд, прибилем до Казикермена¹, и о яких дѣлех, ку цѣлости и оборонѣ милой отчизны нашоѣ, Малой Руссиѣ, и васѣ, дорбрих молодцовѣ, Войска Запорозского, трактовати с Панством Кримским зачалем; о том, кончивши все дѣло обещаемѣ ознаймити Вашмосцѣмѣ, добрим молодцам, Войску Запорозскому; в тих теды листах моих о прибытию в Кримскую сторону и о зачатію мирного дѣла в кортцѣ ознаймилем Вашмосцѣмѣ, а тепер, окончивши, хвала Господу Богу, все дѣло доброе, о всем выразили ознаймую. Албовѣм прибывши я з Батурина на Запороже, якѣ много часу при Вашмостех, добрих молодцах, пожилем, так завше старшим и меншим вам, добрим молодцам, виразне говорилием, в яком небезпеченствѣ найдуется Малоросийский Край наш, и до якого через ненавистных монархов приходит упадку отчизна наша. Гдыж тые монархове наши, межи которими мешканіе свое мѣмѣ, власне, як лвѣ лютые пацоки своѣ роззявивши, хотячи нас коли колвек поглотити, сѣрѣч учинити своими неволиками; и не дивно ж кролеви Полскому, поневаж здавна мы его были подданые, а за Божією ласкою и помощію, з ордами за Хмелницкого выбившиися с подданства, такую ему учинили шкоду, од якоѣ он и до сих час не может поправитися, для чого всѣми силами цтаряет як бы моглѣ обпяти в

подданство Малороссийский Край нашъ и тую свою черезъ нас учиненную одомстити шкоду. А хан Кримский за тое на нас враждует, иж мы ему и всему Панству Кримскому, в сусѣдствѣ мешкаючи, як з давних часов на полѣ и на водѣ чинили шкоду в людех и в набитках, так и тепер чинимо завше. Леч дивно Мосовским царям, которіе не через мѣчъ нас обняли, але доброволне для вѣри христіянскоѣ продкове наши им поддалися. До того звѣвши наш край Чигиринский на Заднѣпрскую сторону², обсадилися нашими людми от всѣх сторон неприятельских, и отколь колвек неприятел войною прийдут, то наши города и села попаливши и людей с потребу набравши, назад поворочают, а Москва завше за нашими людьми, як за стѣною, знает в цѣлости; и тим всѣм не контентуючися, старает всеѣх нас починити своими холопами и неволниками, для чего первой наших Гетьманов Многогрѣшного и Попвича³, которіе за нами стояли, забрали зовсѣм в неволю, а потом и нас всѣх хотіли загорнути у вѣчное свое подданство, але им Господь Богъ, для невинних нашей братии душъ, не допомоглъ в досконалость привести их замисловѣ. Албо вѣм гды хотѣли, збуривши Крим, осадити ратными людми Казикерманские городки⁴, а потом, загнавши наше войско из Сѣчи, учинити по городах воеводы, але же не могли доказати, теди допустили тепершнему Его Милости Пану Гетману⁵, подавати старшин городской маетности, которая то старшина, подѣлившия нашею братиею, позаписовали собѣ и дѣтям своим у вѣчность, и тилко, що в плуг не запрагают, а вже, як хотят, збиткуют и робят, як неволниками своими. Для чего теди Москва нашим старшим тое чинити над нашими людми допустила, аби наши люде таким тяжким подданством оплошѣли, и якъ схотят оные москалѣ доказовати над нами своих замисловѣ, то есть учинивши по городам воеводы своѣ, узяти нас в работу вѣчную, то жеби наши люде в том им не противилися, а поколь наши люде, через такие збытечные здирства и тяжари, аамыжичѣют и оплошѣют, они, москали, тим часом Днѣпръ и Самар осадят своими городами, якож уже у Орлѣ городѣ и на Самарѣ в двох городах⁶, Москву посадили, а сего лѣта над Днѣпром, у Протовчѣ и на Самарѣ на килкох мѣсцях города чинити мѣли. До того зась и тое я вам, добрим молодцом, Войску Запорозскому, много кротне, прекладалем, же король Полский, маючи уразу на царей Московских, що не воевали Криму, хотѣл з Ордами йти на Москву и первой одобрати у свое подданство нашу Украину, а потом мѣл воевати Москву, чого если бы доказал, то чи гаразд бы было нашей Украинѣ. Кдыж сами ви, добріе молодци, всѣ того добре свѣдомы, що чинилося За Чернецкого⁹, и за инших пановѣ лядских, которіе разными часы з войсками полскими выходили войною на нашу Украину, і якіе чинили над нами мародерства. Чи не было нашей брати по палях и по полонках у водѣ, и чи не примушены были козацкіе жоны, абы своі дѣти парили у укропѣ; албо на морозѣ лиде чи не поливали ляхи водою и за холяви огню чи не сипали, так же худобы от людей жолнѣре чи отбирали. Чого ляхи оны не забули, але и тепер еще чи не будут над нами чинити. А если бы и Московскіе царѣ докончили с ханом Кримским своего миру, яко уже посла своего до Криму выправили, а нас, як ся вышше доложило, осадити над Днѣпром и над Самарою своими городами, то чи не доказали бы своих замыслов, же первой наши паны нас би притерли, а потом оны, москалѣ, як птаху пудскубеную, хоч и крила мающого безпечне взяли и вѣчными своими учинили неволниками. Бо если бы кроль Полский, албо царѣ Московские с ханом Кримским вѣчный покой утвердили, то до кого бы уже нам удалися, и хто бы нам в такой бидѣ додал помощи. Але, як тепер за Москвою нас будучих татаре берут у неволю и як хто хочет збиткует, так и тогды еще бы брали и збитковалиси и лѣпшей, а в городках Казикарменских знову давали бисте от звѣру и рыбы десятину, а от соли и от козака по пул талера. Тое теды, як через увесь час житія своего в Сѣчи всѣм Вашмосцем, добрим молодцом, Войску Запорозскому, перекладаючи, радилем много начальным товаришом, аби и за такое дѣло хто ся взял и не дал от таких явных небезпеченствѣ прийти до остатнего упадку нашей милой отчизнѣ Украинѣ. Але поневаж никто з Вашмосцѣй за тое взятися и стояти за своими людми не схотѣлъ, а вже час той приходил, що наша Украина мѣла бити заневолена, теди я, яко уже отца своего, жону, дѣти и тровных своих з маетком не подлым оставивши, для того прибылем до вас добрых

молодцовъ на Запороже, так тепер, взявши Господа Бога и Пречистую Его Богоматерь, христіанскую Заступницу, на помощь, вземся за тое дѣло, которое ку цѣлости и охоронѣ милой отчизны нашей Малой Россіи и для помноженія волностей ваших, добрых молодцовъ, Войска Запорозского, ...гається. А потом, прибывши до Казикармена, трактова...м о чиненіи мира з беем, Его Милостію, Камел-Мур...ю ¹¹. А потом, прибывши до Перекопу, тыгъ пункто и ...сягу, которіе в Казикерментъ чинилем, з наяснѣйшим ...ом, Его Милостію, и зо всѣм Панством Кримским, на ...ные часы подтвердили есмо ¹². Що очима своими по...цѣ ваши, Леско Сыса с товариством видѣли и вамѣ, ...им молодцомѣ, Войску Запорозскому, може уже ка... Яко теди не для своегъ отчизны и славы, Богѣ ви...ле для цѣлости и обороны Малороссійского наше... раю, и для помножена и охороны волностей войско... Войска Запорозского Городового и Низового и для ...й войсковой в Днѣпрѣ добычи сее дѣло я зачalem, так жеби вам старшимѣ и меншим, добрим молодцом, славному Войску Запорозскому, все тое от мала и до велика было вѣдомо, посылаю я пункта и присягу свою до Вашмосцѣ, которіе, іменем всей Украины нашоѣ, Малороссіи и всего Войска Запорозского учинивши, далем Панству Кримскому, а Его Милостѣ Камел-Мурза бѣи свои пункта и присягу которіе от усего Криму мнѣ далѣ, тут же посылаю. Зачим хотѣте Вашмосци, добріе молодци, Войско Запорозское, тые пункта от слова до слова в посполитой радѣ вычитать где так розумѣю, же ничего шкодливого собѣ и отчизны нашої милой не найдете. А если бы хто з Вашмостей хотѣл мовити, для чего маемо воевати своих отцовѣ и теж маток, жон своих и приятелей; албо если спустошимо сей край наш, то где дѣнемося, и хто даст нам хлѣба, теди ни дай того Боже, абисмо воевали свою отчизну, и я вамѣ, добрим молодцем, прекладаю, же що то за добрый птах, который каляет и псует свое гнѣздо, и що то за добрый панѣ, который воует свою отчизну. Гды теды прибудемо до Камянного ¹⁰, и Вашмосцѣ добріе молодцы, хто схочет з нами теперишней дорозѣ допомогти компаниѣ тут же из Сѣчи прибудете, то будемо з вами мѣти пораду, куда з ордами повернемося, жебысмо городом своим и селам и людем, в них будучим, жадноѣ и найменшой не учинили кривды. Бо не для то есмо зачали тое дѣло, жеби воевали своих людей, але для того, абисмо при Божой помочи освободии их и себе от московскоѣ и пановѣ нашихѣ драпѣжной неволи. А якѣ за Божим благословеніемѣ и помощію и за вашим войсковим вѣдомом и порадою кончитимется, тое зась вы, добрый молодцы, Войско Запорозское, яко розумные головы, сами уважите и розсудите, чи лѣпшей быти у неволи, чи лѣпшей на волѣ; чи лѣпшей быти чужим слугою, чи быти себѣ паномѣ; чи лѣпшей у москаля албо у ляха неволникомѣ мужикомѣ, чи лѣпшей волным козаком. Бо коли славноѣ памяти Гетман Богдан Хмельницкий з Войском Запорозским и з Ордами з лядского подданства выбився, чи не гаразд нашої Украинѣ дѣялося, чи не было у козаков злата и срѣбра, так же сукон добрых и коней стадами, и товаров чередами, а коли засталисмо ся московскому царевѣ холопами, то горшей спустошена зостала наша Чигиринская сторона, а потом и перегнаних на сюю Днѣпра сторону ¹¹, то не у одного нашего брата не тылко худоби, але и постолов не стало, а болшая часть нашої братьѣ у московских городах зостала заневолена, и каждого року дают в мѣсто дни до Криму в тяжкую татарскую неволю, чога не треба много писать, поколько берут татаре в Московских слободах ¹², и в наших городах, сами ви добріе молодцѣ знаете, як сеѣ зимы в полку Переяславском, а перед тым, у полку Харьковским, под Змиевом и инших мѣсцах. Тут же и тое Вашмосцемѣ ознаймую, же Его Милостѣ Пан Гетман Заднѣпрский ¹³ с порады всѣх пановѣ полковниковѣ секретне прислал до мене чѣловека с таким словом, же скоро мы з Ордами до Самари наближимся, то мают всѣ от Москвы одстати и, з нами злучившися, ити воевати Москву; который челоуѣкѣ тут тепер при мнѣ знайдуется, и я Вашмосцям, як даст Господь Богѣ прийти до Камянного, то вам покажу его; а що онѣ тут говорил под Присягою, тое чули ваши посланцѣ, и вашмоцемѣ, за своим до Сѣчи прибитем, обширне з уст роскажет о всем. Зачим будте Вашмоствѣ ва всем певны и безпечны, и кому мило цнота и вѣра своя, и отчизна, для уволненія жон и дѣтей, и кривных своих от московскоѣ неволѣ, идите з нами, а хто хочет добиватися на

рибѣ, на солѣ и на звѣру, той нехай идет у Днѣпрѣ на Молочное на Берда¹⁴, и на Бугѣ рѣку, и гдѣ хто схочет, безпечно; тылко берѣте с Коша писма, жебы о вас вѣдало Панство Кримское, яко бы от вас Криму и городкам не било якоѣ школы, а од Криму и от городков вам не тилко найменшой кривди и шкоди не будет, але и волос з голови вашеѣ не згинет, а такѣ Солтан, Его Милость¹⁵, наперед себе з ордами выправуючи Батирча Бея и мурзѣ скилко отпускает до вашмосцѣ и посланца одного Ивана Щербака, а Якова Ворону мѣл отпустити, як сам за Перекоп выйдет, а вслѣд за Батирчатем беем идет и сам Солтан, Его Милость. Гды теды прибудет до Камянного Затону, там о всем устная будет мова и порада. А тепер и я низкой мой вашмосцям всем старшим и меншим, добрим молодцом, Войску Запорозскому посилаю покѣлонѣ.

З Акметчита¹⁶, року 1692, іюня 22 дня.

*Вашмосцим, добрим молодцам,
Войску Запорозскому,
зочливий приятель і до услугѣ готовѣ
Петро Иванович, в. р.*

ПРИМІТКИ

¹ Казикерман (Гази-Керман, нині Борислав, турецька фортеця на дих долішньому Дніпрі.

² Лівобережжя, «Край Чигиринський» — Правобережжя Надніпрянщина,

³ Гетьман Іван Самойлович; (1672-1687).

⁴ Турецькі фортеці на долішньому Дніпрі: Казикерман, Мустріт (Нусрет) — Керман (Таванськ), Мубарек — Керман, Аслан (Іслам) — Керман (Ослам Городок) і Шингірей (Шах-Керман, Саксагань).

⁵ Гетьман Іван Мазепа (1687-1706)

⁶ Фортеці Новобогородицька (1688) і Новосергіївська (1689)

⁷ Стефан Чарнецький, гетьман польний коронний, ...кий полководець половини XVII ст. великий ворог ...тор України

⁸ ...емаль — Мурза, бей Казикерманський.

⁹ договір, укладений Петриком з Кримом 26.V.1692 р., датований нами в «Ювілейному Збірнику ВУАН на акад. Д.І. Багалія», Київ, 1927, с. 7720-744.

¹⁰ Камянний Затон на Дніпрі, коло Никополя.

¹¹ т. зв. «великий згін» правобережної людности на Лівобережжя р. 1681.

¹² Слобідська Україна.

¹³ Гетьман Іван Мазепа.

¹⁴ Річки Молочні Води й Берда (коло Озівського моря).

¹⁵ Калга — султан Девлет-Гирей, перший наслідник ханського престолу, згодом був кримським ханом.

¹⁶ Акметчет, нині Симферопіль. О. Савко

Олександр ОГЛОБЛИН

«ДУМА» ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

[*Рукопис знаходиться в архіві О. Оглоблина в м. Кенті. Вперше надруковано в *Українському Православному Календарі за 1959 рік*, Бавнд Брук, Нью Джерсі, 1959, с.94-96.]

Славнозвісна «Дума» Гетьмана Мазепи «Всі покою щиро прагнуть» становить не тільки визначний літературний твір, а й дуже важливий пам'ятник української національно-політичної думки того часу. Більш того. В «Думі» відбилася з великою силою, яскравістю й щирістю політична ідеологія Мазепи та його однодумців, кращих людей тогочасної України. Нарешті, «Дума» Мазепи являє собою документальне зображення становища України кінця XVII століття. Але саме з цього боку цей твір не знайшов собі й досі повного розуміння та належної оцінки в історичній науці.

Причиною того були не лише літературна форма «Думи» й традиційна характеристика її в науці, але й розбіжні думки про датування, отже й походження цього твору. Загалом вважалося, що «Дума» була написана коло 1698 р. Але останнього часу Проф. Кларенс А. Меннінг, автор англійської (мовою) монографії про Мазепу,¹ висловив думку про те, що Мазепа склав свою «Думу» десь на початку 1670-х років, і в ній відображено політичне становище Наддніпрянської України за часів Руїни й бурхливого гетьманування Петра Дорошенка. Можна погодитися з проф. Меннінгом, коли він каже, що «Дума» була підсумком політичної філософії Мазепи й що вона може пояснити нам усі його пізніші акції. Так само немає жадного сумніву, що «Дума» закликала до національної єдності України й утворення незалежного українського державно-політичного проводу.

Проте, ніяк не можна прийняти думку проф. Меннінга щодо написання «Думи» ще під час перебування Мазепи на службі в Дорошенка. Зрештою, Меннінг не подає жадних доводів на користь своєї думки, що могли б бути аргументами проти традиційного датування «Думи», яке спирається на певні документальні джерела.

Як відомо, текст «Думи» й відомості про її походження подав був В. Кочубей у своєму доносі на Гетьмана Мазепу². Наводячи «Думу» Мазепи, як доказ невірності Гетьмана супроти царя, Кочубей писав:

«Сію п̄сню читаючи и уважаючи, один всечесный и розумный отец архимандрит дал мнѣ оную і радил в спряту добром держати»... Під час слідства, на допиті у квітні 1708 року Кочубей дав докладніші відомості: «Сію де п̄сню дал ему архимандрит Никон, который прожде бывал на Москвѣ в Донском монастырѣ; отдал де ему ту п̄сню лѣт с десять и сказал ему, что ту п̄сню скомпоновал он, Гетман».

Годі перевірити деталі Кочубеєвого оповідання, зробленого з певною політичною метою, ще й за таких надзвичайних обставин. Зокрема, можна сумніватися, що Кочубей дістав «Думу» від архимандрита Нікона, який був потім короткий час настоятелем Новгородсіверського Спасо-Преображенського монастиря і незабаром помер. Найпевніше те, що Кочубей одержав «Думу» від самого автора, з яким тоді в нього були дуже добрі відносини. Отже, якщо дата 1698 року,» вказана Кочубеєм, точна, а це не викликає сумніву, то можна думати, що «Дума» не лише існувала в 1698 році, але й була написана саме тоді. Та найбільш переконує нас у цьому аналіза самого твору в світлі тогочасних подій.

1698 рік має особливе значення в історії України. Скінчилося 50 років з того часу, як переможний вибух Великої Української Револуції визволив значну частину українських

земель з-під польського ярма й поклав підвалини для нової Козацько-Гетьманської Держави. Багато-багато води втекло з того часу, як гук гармат на Жовтих Водах провістив цілому світові й передусім українському народові повстання Нової України. І згадуючи за цю вікопомну подію, вдумлива людина кінця століття не могла не подивитися назад — в минуле, вперед — у майбутнє, а головне, навколо себе — на сучасний стан своєї Батьківщини.

Той стан був важкий і сумний, надто-ж в історичній перспективі Хмельниччини. Замість відродженої в нових козацьких формах старої Руської Держави, Українські землі були поділені між трьома головними сусідами України — Туреччиною, Польщею й Московщиною. Великі соборницькі пляни Богдана Хмельницького й Петра Дорошенка, прагнення Івана Самойловича знову об'єднати Правобережжя з Лівобрежжям заходи його й Івана Мазепи прилучити Слобідську Україну до Козацько-Гетьманської Держави — не здійснилися, переходячи з царини поточної політики до сфери політичних мрій. Велика частина Правобережної України, що перед Хмельниччиною була «аки вторая земля обетованная, медом и млеком кипящая», перетворилася в наслідок Руїни «во область пустынь, Богом оставленна» (С. Величко).» Й хоч де-не-де, серед цих руїн і згарищ, починали пробиватися паростки нового українського життя, але над ними знову тяжила воля й сваволя чужого державного й соціального укладу.

Значна частина Полудневої України перебувала тоді під владою Туреччини (узбережжя Чорного моря й турецькі фортеці на долішньому Дністрі) й Криму (територія між Богом і Дніпром). Українські землі Кримського Ханства — так звана Ханська Україна — мали свій напівавтономний устрій, на чолі з гетьманом, що його призначав Хан (т. зв. ханські гетьмани). Десь у середині року 1695 гетьманом Ханської України (з осідком у Дубосарах) знову став Петро Іваненко (Петрик), запеклий ворог Москви й противник Гетьмана Мазепи, переконаний прихильник союзу України з Кримом. Є всі підстави думати, що Петрик не зрікся своїх давніх плянів визволити, за допомогою Криму, з яким він уклав року 1691 союзний договір. Україну-Гетьманщину з-під московського панування. Зрештою, й попередник Петрика на ханському гетьманаті Іван Богатий того ж самого 1695 року закликав Мазепу до зриву з Москвою.

Правобережна Наддніпрянщина, яка, на підставі «вічного миру» 1686 року, залишилась в складі Речі Посполитої Польської, фактично перебувала під владою місцевих козацьких полковників на польській службі. Найвидатніший з них, Семен Палій, «полковник його Королівської милости Український, Фастовський, стражник Український і Поліський», хоробрий полководець і великий український патріот, був прихильником об'єднання Правобережжя з Гетьманщиною в єдиній державі Війська Запорозького, але водночас, спільно з Запоріжжям, був противником соціальної політики Мазепи. Завзятий ворог Туреччини, Палій вагався між польською й московською орієнтацією. Будь-що-будь, у 1694-1695 рр. настало замирення у відносинах Палія з польським урядом та місцевими магнатами, про що Мазепа повідомляв московський уряд восени 1695 року. Так тривало до половини 1699 року, коли, по закінченні війни з Туреччиною, Польща ухвалила ліквідувати Правобережну Козаччину.

Складне було становище й України-Гетьманщини. З одного боку, існування на Лівобережжі Козацько-Гетьманської Держави, з усіма її атрибутами, впливами та можливостями — й господарче та культурне піднесення цієї території в останні десятиліття XVII в. мали величезне значення для національного розвитку України, й це добре розуміли сучасники, а насамперед Гетьман Мазепа. Але, з другого боку, політична ситуація — зовнішня і внутрішня — Української Держави в кінці 1690-х років була надзвичайно важка. Коломацька угода з Московщиною, укладена за умов дуже несприятливих: навіть небезпечних для України, відкрила широкий шлях для експансії московського імперіялізму на півдні Східньої Європи, й передусім дала московському урядові фактично необмежені можливості вилити на ціле українське життя. Вимушена участь України-Гетьманщини в довгій і тяжкій війні з Туреччиною та Кримом, що тривала

безперервно від самого початку гетьманування Мазепи, вимагала від України чимраз більше зусиль і жертв. Спільні українсько-московські походи на південь 1697 і 1698 років були невдалі. Особливо невдалий був похід улітку 1698 року, який коштував багато зусиль з боку українського населення та уряду. Широкі пляни опанування Перекопом (отже, цілим Кримським півостровом) і Очаковом скінчилися безславним відступом союзників і вторгненням татарського війська на Слобожанщину та зруйнуванням м. Салтова й слобід по Дінцю.

Руйнуючи Україну й вимагаючи від неї повної мобілізації всіх сил і ресурсів, війна не давала їй жадної користі. Натомість вона була дуже вигідна для Росії, поширюючими володіння на півдні й збільшуючи її мілітарно-політичні впливи на Україні і в Чорноморському просторі.

1698 року Молдавія й Валахія визнали зверхність московського царя. Властиво, дальше продовження війни було непотрібне для Росії, тим паче що союзники її — Австрія й Польща — наприкінці 1698 року розпочали мирні переговори з Туреччиною в Карловиці, які незабаром закінчилися укладенням мирної угоди 25.XII.1698 р. Росія й Туреччина підписали перемир'я на 2 роки, яке в 1700 році було продовжене ще на 30 літ (Константинопольський трактат 3.VII.1700 року). Озів та інші укріплені міста на півночі Озівського моря дісталися Росії. Дніпровські фортеці мали бути зруйновані. Полудневі кордони України залишалися беззахистні.

Війна ще більш загострила внутрішні відносини на Гетьманщині. Не кажучи вже про соціально-економічні протиріччя, які завжди завдавали великих турбот українському урядові, а зокрема викликали часті конфлікти між ним і Запоріжжям, в цей час набирає особливого напруження традиційна боротьба між гетьманською владою й старшинською опозицією, що було дуже небезпечним для Гетьмана Мазепи, надто-ж з огляду на політику Москви. Правда, в останні роки XVII ст. вже не було таких широких і одвертих виступів опозиції, як, приміром, повстання Петрика, але й далі тривають різні інтриги, змови й доноси на Гетьмана як на Україні, так і в Москві. Зокрема, р. 1699 бунчуковий товариш Данило Забіла, близько споріднений з вищою українською старшиною, зробив донос на Гетьмана до Москви, обвинувачуючи його в «зраді».

Цей брак національної єдності й соціальної солідарності дуже добре бачив Мазепа й розумів усю його небезпеку. «У нас на Україні — писав він пізніше (1707 р.) — і начальні, і підначальні, і духовні, і мирські особи, подібно різним колесам, не перебувають в єдиномислії і згоді: ті схиляються до протекції московської, другі до турецької, третім смакує побратимство з татарами з вродженої антипатії до поляків». Це ставило під загрозу цілу національно-політичну програму Гетьмана й усі наслідки його невтомної діяльності на землі українського суспільно-економічного та культурного життя.

Не краще було й господарче становище України, Крім військових тягот, люднесть зазнала великої шкоди від неврожаю 1698 року, який особливо дався взнаки, бо й попередні роки були здебільшого неврожайні. У доповіді московському урядові в січні 1699 року Гетьман писав: «По прежних килькох неурожайных на хліб годѣх нынѣшній год наступил зѣло голодный, якого многие народу Малоросійського не помнят; за оскудѣніем хлѣба, то лободою, то з половою, то лѣсными нѣякими брунками, приправуючи их теж з половою и з мякинами, з великим своим стогнаніем себе живят, а чистый хлѣб ни у кого не сыщется. Якого тугого часу и в иных перед тым пожиток приносячих рѣчах теперь жадного не мають пожитку. А и окромѣ того помянутого неурожаю, уставичне лѣто и зиму чрез кильконадцять лѣт отправуючи военные походы, не малый в хлѣбах всѣм Малоросійским людем, як на нивах, так и в гуменных зложеннях, чинился убыток. В Малоросійских городѣх отнюдь жита не можем и переплачуючи зѣискати и купити, понеж, за явным неурожаем, нѣчого з сеголѣтного присѣвку у людей нѣт, хоча бы прошлорочное у якого господарного, и то развѣ сотого в опрятах зѣискалося, то, за уставичными дожчами і безпрестанными через усю осень и уже половину зимы трудными бездорожами, не бывает на торги проведено. А если гдѣ

осмачка якая оного на рынку появиться, то килько албо и кильконадцять чоловѣка осмак маючих, албо ремесленных людей обще всѣ на роздѣл свой оное купити хватають, гдѣ не без сварок бывает, бо такую малою продажою не могут себе бѣдныи удоволити».

Такий був стан України в кінці XVII ст.

«Дума» Гетьмана Мазепи 1698 року й була документальною ілюстрацією цього стану України, поділеної між трьома чужими державами й трьома політичними орієнтаціями. Навіть у деталях відповідає вона дійсним фактам того часу: заклик того, що «живе із погани», майже дослівно цитує універсали та листи Петрика; Палій справді служив тоді «Ляхом за грош», дістаючи платню від польського уряду, тощо.

«Дума» створена була не молодую, 30-літньою людиною, яка щойно кинулася у вир українського політичного життя, а досвідченим державним діячем, мужем совіту й розуму, одним з найвидатніших людей тогочасної Європи, який вступав уже в сьомий десяток свого багатого й бурхливого життя (саме на початку 1699 року Мазепі кінчалося 60 років). Це був підсумок не тільки його політичної філософії, але й його багатолітньої державно-політичної діяльності. І разом з тим, це була перспектива й програма самого автора «Думи» й цілого українства на майбутнє.

Вся «Дума» пронизана суворим, але бадьорим духом боротьби. Всі прагнули тоді на Україні покою. Але Гетьман Мазепа якнайкраще знав, що цей спокій настане тільки тоді, коди здійснений, буде ідеал української національної й державної незалежності й соборності. А щоб його здійснити, потрібна саме боротьба: не мир, а меч! І як півтора століття пізніше Шевченко закликав поневолену Москвою Україну «окропити волю» «вражою, злою кров'ю», так Мазепа в своїй «Думі» волав до оспалих сучасників — Нуте врагов, нуте бити!

Й сам, коли надійшла слухна хвилина, підняв свою гостру шаблю проти Москви.

Примітки

- ¹ Clarence A. Manning, *Hetman of Ukraine Ivan Mazepa*, New York, 1957. Pp. 51-54. Втім, думка про те, що «Дума» Мазепи була написана ще до його Гетьманства не нова. Див. І. Борщак, *Мазепа людина й історичний діяч*. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 152, вип. I, окрема відбитка, Львів, 1933, ст. 16.
- ² В тексті «Думи», яка збереглася у власноручному списку Кочубея, очевидно, поплутано порядок деяких строф та окремих рядків.

Гетьман Іван МАЗЕПА
ДУМА ІЛИ ПІСНЯ

Всі покою щиро прагнуть,
А не в еден гуж всі тягнуть;
Той направо, той наліво,
А все, браття, тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали.
Самі себе звоювали.
«Сїй, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічимо!
Однак стирник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчулка бідна матку має
І оної послухає».
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани,
Кличе: «Сюда, Атамани!
Ідім Матки ратовати,
Не даймо ей погибати!»
Другий Ляхом за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чом ти велми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Гди аж по Дніпр Туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж вкінець сил не міла!»
Третій Москві юж голдує
І ей вірне услугує.
Той на Матку нарікає,
І недолю проклинав:
«Ліпше було не родити,
Ніжли в таких бідах жити!»
Од всіх сторон ворогують,
Огнем-мечем руїнують,
Од всіх не маш зичливости,
Ані слушноу учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають.
«Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати!»

Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю:
«Ей, Панове Єнерали,
Чому ж єсьте так оспалі!
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своїй больш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих щабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!»

Власноручний підпис *І. Мазепи*

Олександр ОГЛОБЛИН

БЕНДЕРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1710 РОКУ*

[* Рукопис знаходиться в архіві О. Оглоблина в м. Кенті. Вперше надруковано у *Вістнику ООЧСУ*, 1960, ч.5 (139), с.4-11.]

I

«Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату (короля Швеції) зневолило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський народ скинув московське ярмо й був вільний; але до сьогодні не відомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого Гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність Війська Запорозького»¹.

Так писали керівники української еміграції в Бендерах, у жовтні 1709 року, в своєму меморіалі до Карла XII, в зв'язку зі смертю гетьмана Мазепи, що поставила перед ними

низку кардинальних питань щодо майбутнього устрою Української Козацько-Гетьманської Держави.

Перше й найголовніше питання — це була нова форма української державности, яка мала замінити те, що створене було Переяславською угодою 1654 року й наступними українсько-московськими договорами. Зрив Мазепи з Москвою був не лише ліквідацією українсько-московського союзу, але й позбавляв московського царя його українського титулу («цар Малої Росії»²). Союз України зі Швецією, пов'язаний з протекцією шведського короля над Україною, не давав останньому жадних українських титулів, бо, за свідченням гетьмана П. Орлика (у «Виводі прав України» 1712 року), шведський король «не могтимо ніколи присвоїти собі «титул і герб» Українського Князівства»³. Тим самим єдиним носієм і репрезентантом найвищої влади України залишився Гетьман Війська Запорозького.

Доки живий був гетьман Мазепа, цей стан не викликав жадного сумніву. Українська політична думка давно вже була призвичаєна до того, що гетьман є «зверх'їшій владца і господар отчизни» (формула з часів гетьмана Самойловича)⁴, й революція Мазепи ще більш ствердила це. Можна думати, що за нормальних умовин, в разі перемоги

України у війні з Московщиною, цей етап знайшов би собі логічне правне оформлення і в титулі володаря Української держави (можливо, щось на зразок княжого титулу Юрія Хмельницького). Але поразка України, еміграція мазепинського уряду й смерть гетьмана Мазепи стали цьому на перешкоді. Зокрема, смерть Мазепи в очах українських легалістів зміцнювала на Україні позиції гетьмана Івана Скоропадського. А на еміграції склалися відносини, які чимало послаблювали силу й авторитет гетьманської влади.

За таких обставин, неминуче повстало питання про взаємини основних українських політичних чинників в нових, незвичайних і дуже скомплікованих, умовах еміграції. Старі суперечності між старшинською аристократією й гетьманською владою, і між Запорожжям і Гетьманщиною знову виходили на поверхню українського політичного життя. Якщо раніше інтереси вищої старшини були, тою чи тою мірою, застережені в українсько-московських договорах (зокрема, в Коломацькій угоді 1687 року) і, в кожному разі, старшина в своїх суперечках з гетьманом могла апелювати до царя, який, таким чином, ставав арбітром у внутрішніх українських справах (що, безперечно, дуже посилювало московський вплив на Україні), то тепер в умовах еміграції і невтручання шведів у внутрішні українські відносини, старшина потребувала нового оформлення й гарантії своїх станово-політичних справ. Годі й казати, що після смерті Мазепи становище старшини супроти гетьманської влади було значно вигідніше, а втрата гетьманського скарбу, який, за ухвалою Карла XII, дістався як спадок небожеві Мазепи А. Войнаровському, що відмовився кандидувати на гетьмана⁵, ставила майбутнього гетьмана в повну залежність від старшини і, великою мірою, Запорожжя.

Серед української старшини на еміграції виразно помічаємо дві основні групи. З одного боку старшина старшої генерації, що почала свою державно-політичну діяльність ще в часи Руїни. Це були: генеральний обозний Іван Ломиковський, діяч ще часів М. Ханенка й І. Самойловича, довголітній співробітник Мазепи, який був вже на схилку свого довгого життя (він помер р. 1714); полковник Прилуцький Дмитро Горленко, людина ще не старого віку (народився десь коло 1660 року), вихованець Києво-Могилянської Колегії, дуже близький до Мазепи і його свояк (або родич), діяч з великим адміністративним досвідом (був полковником з 1692 року), представник мазепинського покоління старшини, яке посідало визначне місце в українській політиці, починаючи з 1690-х років; Клим Довгополий, член Генерального Суду, майбутній генеральний суддя (1710). Це були люди великої поваги й авторитету, але політична роля цієї генерації була вже скінчена.

Більше значення мала друга група — молодша генерація старшини. Це були вже люди Мазепинської доби, здебільшого вихованці Києво-Могилянської Академії, діячі, які готові були перейняти на себе провід української державної політики. Визначніші з них -це два

молодші віком члени уряду Мазепи — генеральний писар Пилип Орлик і генеральний бунчужний (згодом генеральний осаул) Федір Мирович (племінник дружини Д. Горленка), а також кол. Полтавський наказний полковник Григорій Герцик (швагер Орлика), майбутній генеральний осаул. До цієї групи належали також: військовий канцелярист Іван Максимович (з відомого роду Максимовичів), майбутній генеральний писар (1710 р.), людина дуже освічена; брати Григорія Герцика — Іван і Опанас Герцики; сини І. Ломиковського (Володимир, Ілля і Михайло), вихованці Київської Академії, Федір Нахимовський, зручний дипломат і довірена особа Мазепи, та інші — молодші діячі. Це були правдиві вихованці Мазепи, і саме ця група старший взяла в свої руки владу після смерті Мазепи й провід української політики та еміграції протягом наступних десятиліть, аж до половини XVIII століття. Ця група найбільше спричинилася до створення Бендерської конституції, а її лідер — Пилип Орлик став екзильним Гетьманом України ⁶.

Але єдину реальну українську силу на еміграції мало тоді Запоріжжя, на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком, людиною великого політичного досвіду, непримиренним ворогом Москви. Головною збройною силою української еміграції були запорожці, які утворили свій осідок-Січ в Олешках, під протекцією Кримського хана. Ясна річ, це надавало Запоріжжю особливого значення і впливу на політичне життя української еміграції. Українсько-московська війна і участь у ній Запоріжжя, а потім спільна еміграційна доля значною мірою усунули давні суперечності між Запоріжжям і Гетьманщиною (чи еміграційною гетьманською старшиною), які так давалися взнаки за часів Мазепи. На еміграції сперечатися, властиво, не було чого, й треба було тільки подбати про те, щоб утворити такий *modus vivendi*, який був конче потрібний в умовах еміграційного існування і був би бажаний на випадок переможного повороту на рідні землі.

Всі ці обставини й відносини створювали можливість компромісу трьох основних українських політичних сил, що довгі століття змагалися між собою на батьківщині й тепер, після поразки у війні з Москвою, опинилися на еміграції: гетьманат, як зверхня влада Української Держави; старшина, як її провідна верства; Запоріжжя, як її — на той час єдина — військова сила. Суперечливі інтереси цих чинників були гармонійно погоджені в державно-правному акті, що мав бути конституцією України і, разом з тим, маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом. З цього погляду, Бендерська конституція 1710 року була витвором колективної української політичної думки, підсумком тих обговорень і дискусій, що провадилися на еміграції взимку 1709-1710 року, а може, ще й за життя Мазепи. Є всі підстави думати, що головним редактором Бендерської конституції був Пилип Орлик ⁷.

А втім, значення Бендерської конституції далеко виходило за межі самої еміграції та її внутрішніх взаємин. На складення цієї конституції великий вплив мали тогочасні зовнішньо-політичні обставини, в яких опинилася українська еміграція. Події, що сталися в першій половині 1710 року, мусли значно піднести дух і настрої еміграції після важкої депресії попередніх місяців, в наслідок військової поразки, труднощів і небезпек еміграційного життя, внутрішніх чвар серед емігрантів, певного дефетизму частини старшини, нарешті, смерті гетьмана Мазепи й жалюгідної боротьби за гетьманську спадщину поміж старшиною (Старшинською Радою) і Войнаровським.

Насамперед пощастило ліквідувати гетьманську кризу, що затяглась на кілька місяців. Орлик погодився бути гетьманом, і ця кандидатура була підтримана Запоріжжям і схвалена Карлом XII, як протектором Української держави. Це був найкращий вихід з дуже важкої ситуації й дуже щасливий вибір для української національно-визвольної справи.

Далі не-абияке значення мало те, що шведський король погодився оформити дану ним раніше гарантію української державної незалежності та кордонів Української держави й зобов'язання визволити Україну з-під московського панування. Це було урочисто

стверджено в королівській «конфірмації» Бендерської конституції й «асекраційному дипломі», виданих Карлом XII гетьманові Пилипові Орликові 10 травня 1710 року ⁸.

Ще більший вплив на настрої провідних кіл української еміграції мало пожвавлення антимосковських чинників в Європі у першій половині 1710 року. Зокрема, у березні 1710 року приїхав до Бендер новий французький посол до Туреччини, граф Дезайєр, який відбув важливі наради з Карлом XII і з П. Орликом, інформуючи їх про підтримку Швеції, в її боротьбі з Москвою, з боку Франції, Англії й Голляндії ⁹. Незабаром після того до Бендер пробився (через Угорщину) Київській воєвода Й. Потоцький з двухтисячним загоном шведсько-польського війська. Ще раніш українська еміграція (властиво, Запоріжжя) нав'язала з Угорщиною (через угорського дипломата Пал Радаї, який побував у Бендерах наприкінці 1709 і на початку 1710 року) ¹⁰. Зміцнювались також стосунки з Кримом ¹¹. Все це давало надію на те, що незабаром почнеться новий шведсько-український наступ проти Москви, за допомогою західно-європейських держав, а також Туреччини й Криму. Хоч на початку 1710 року Турецький уряд підтвердив мирний договір з Росією, але й далі в Константинополі тривало змагання різних чинників — зовнішніх і внутрішніх, що мали на меті викликати війну Туреччини проти Росії. Справді, в листопаді 1710 року була оголошена війна, яка закінчилась великою поразкою на Пруті 1711 року.

Всі ці акції й пересправи відбилися й на українській еміграції й створили атмосферу, в якій могла з'явитися Бендерська конституція. Натхненна духом боротьби, глибокою вірою в правду української справи й надією на її близьку перемогу, Бендерська конституція 1710 року була не лише теоретичним твором української політичної думки на еміграції і міжнародно-політичною декларацією державних прав і прагнень України, а насамперед мала бути конституційним актом незалежності української держави, визволеної від московської окупації.

5 квітня 1710 року Пилип Орлик був обраний на гетьмана України. Обираючи Орлика, «достойного тоєй Гетманської чести и могучого, при помощи Божой и при протекцій Найяснѣшого Королівського величества Шведського, высоким своим разумом и искусством, уряд тот Гетманский, под сее время трудное тяжкій, двигати, управляти и о интересах отчизны Малороссійской ¹² радѣт и радити», генеральна старшина і кошовий отаман Запоріжжя уклали з новим гетьманом «договір і постанову» — [«Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis»](#), відомі в історії під іменем Бендерської конституції 5 квітня 1710 року. Того ж дня гетьман Пилип Орлик склав урочисту присягу на вірність Україні та її новій конституції ¹³.

II

Текст Бендерської конституції складається зі вступу (преамбули) й 16 пактів. Преамбула являє собою цікавий історично-політичний трактат, в якому висловлена ідея споконвічної тяглости української державности. Для творців Бендерської конституції — «народ валечный, стародавний Козацкій, прежде сего именованный Козарскій, первь провознесл был славою несмертельною, обширным владѣніем і отвагами рицерскими, которыми не тылко охрестным народом, лечь и самому Восточному Панству (Візантійській імперії), на морѣ и на земли страшне был...». Потому «Праведный Судія Бог, за умножившієся неправды и беззаконія, многими казньми наказавши, тот народ Козацкій понизил, смирил и ледво не вѣчною руиною низвергл, на остаток военным оружіем державѣ Польской чрез Болеслава Храброго и Стефана Баторія, королей Польских поработил». Однак «не до конца прогнѣваючися, ни во вѣки враждующи, а хочючи на первую слободу помянутый народ Козацкій з подтяжного на тот час панования польского выпровадити, воздвигнул ревностного Православія святого, отчизны прав и

вольностей войсковых стародавних оборонцу, валечного Гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого», який визволив Україну з-під польського підданства. Далі переповідається історія українсько-московських відносин, починаючи з Переяславської угоди 1654 року й кінчаючи революцією Мазепи. Й хоч «неизслѣдованные судьбы Божій, так ревностного небожчиковского (Мазепи) намѣренія, за оначным отмѣнной фортуны военной поводом, не тылко не исполнили, лечь и самого тут в Бендерѣ декретом смертельным прикрили», «однак осиротѣлое по смерти своего первенствующого Рейментара, Войско Запорожское, не отчаеваючися желаемой себѣ свободы и полагаючи сталую уфность в помощи Божой, в протекціи найяснейшого короля, его милости, Шведского, и в праведной нашей справѣ, яка всегда обыкла триумфовать», постановило обрати собі нового гетьмана і «для поправки и подвиженія упалых прав своих и вольностей войсковых» укласти з ним «договор и постановление».

Конституція визначає незалежну державу Війська Запорозького й Народу Руського, як стану виборну гетьманську монархію парламентарного типу. Гетьман, як голова держави, повинен «всѣ старанья ложити, жебы едина вера Православная Восточного исповѣданія, под послушенством Святѣйшого Апостольского Фрону (трону) Константинопольского, вѣчне утвержена была, и з помноженьем хвалы Божой, церквей святых, а з цвѣченъем в науках вызволіоных синов Руських разширялася и, яко крин в терпїи, межи окрестными имовѣрными панствами, процвѣтала», і не допускати «жадного иновѣрія» (п.1). Всі права і кордони Української держави — на заході по рч. Случ — повинні бути збережені й гарантовані трактатом, «чтоб Его Величество и Его сукцессорове, Найяснѣйшіе Короли Шведскіе, вѣчными протекторами Украины титуловалися и самим дѣлом зоставали». У майбутніх трактатах з Московською державою король шведський має добитися визволення всіх українських полонених і ув'язнених у Московщині й щоб «всѣ починенные в нынѣшнюю войну на Украинѣ шкody нагорожено и слушне от Москвы пополнено» (п.2). На гетьмана покладено також «старатися о обновленъе давнего з Панством Крымским братерства, коллегации военной и потверженъе вѣчной прїязни, на которую бы окрестные Панства заглядуячися, не дерзали себѣ Украины желати и оную в чом колвек насильствовати» (п.3). Цей пункт цілком відповідав вимогам Запорозжя і зв'язаних з ним кіл південної Гетьманщини ¹⁴.

Бендерська конституція забезпечувала державно-територіяльні, військово-політичні та економічні права й інтереси Запоріжжя. Гетьманська влада приймала на себе зобов'язання, «жебы Днѣпр от городков и фортец Московских, також и кгрунта войсковіе от посессїи московской очищены и до первобытной области Войска Запорожского привержены были», і там «впредь никому ани фортец строити, ани городков фундувати, ани слобод осажувати, ани яким же колвек способом тых войсковых угодїй пустошити» не тільки не дозволяти, але й «до обороны оных... Войску Запорожскому Низовому всякую помочь чинити» (п.4). Місто Терехтимириєв «зо всѣми угодїями и з перевозом на Днѣпрѣ» мало бути привернуте Запоріжжю ¹⁵; «Днѣпр увесь згори от Переволочной вниз, перевоз Переволочанскїй и самый город Переволочную, с городом Келебердою и рѣка Ворскло з млинами, полку Полтавському знайдучимися, и фортецу Кодацкую» «при Войску Запорожском» мало бути «заховано», з повним забезпеченням там господарчих прав та інтересів Запоріжжя, якому також «рѣки, рѣчки и всякіе прикметы (урочища)» аж до Очакова «мѣют належати» (п.5).

Та головну увагу в Бендерській конституції приділено було забезпеченню політичних інтересів великої старшини («годных и заслужоных в Войску Запорожском особ») супроти гетьманського абсолютизму, що виразно зазначено вже в преамбулі до конституції, де засуджено практику «преждных гетманов Войска Запорожского», які, «востаючи под самодержавцами Московскими привлащати себѣ дерзали, над слушность и право, самодержавною владзу, которую были значне надвередили давные порядки, права и вольности войсковые, не без всенародной тяжести». Ще ширше розгорнуто цю тезу в п.6 конституції. Називаючи таку практику «безправьем», творці Бендерської конституції

«договорили и постановили... таковое право, которое мѣетъ быти вѣчне заховано»: «абы в отчизнѣ пашой первенствующими были совѣтниками енеральная сташина такъ респектомъ урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при гетманахъ резиденцій»; «по ныхъ зась обыклымъ порядкомъ послѣдуючіи полковники городовіе, подобнымъ же публичныхъ совѣтниковъ характеромъ почтены нехай будутъ»; окрімъ того, «зъ каждого полку по единой значной, старинной, благоразумной и заслужонной особѣ» мають бути обрані «за согласіемъ Гетманскимъ», якъ «до общей рады енеральной совѣтники». Зъ цими генеральними особами, полковниками і генеральними радниками повиненъ гетьманъ та його «сукцессорове» «о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитомъ и о всякихъ дѣлѣхъ публичныхъ радитися, ничого, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своєю владою, не зачинати, не установляти и в skutokъ не приводити».

Ця Гетьманська рада мала збиратися «в резиденцій гетманской» тричі на рік — на Різдво, на Великдень і на Покрову. На ці ради «не тьлько панове полковники старшиною своєю и сотниками, не тьлько зо всѣхъ полков енеральнии совѣтники, але й «от Войска Запорожського Низового, для прислухованья ся и совѣтованія, послы мѣютъ и повинни будутъ, за присланьемъ к себѣ от Гетмана ординансу, прибувати» своєчасно і «гдѣ что колвекъ будетъ отъ ясно вельможного гетмана до общей бы рады предложено, а тамъ всѣмъ благосовѣстно, безъ жадныхъ, приватного своего и чужого порядку, респектовъ безъ душегубной зависти и вражды, совѣтовати обовязаны будутъ, такъ далече, жебы ничого не было в тыхъ Радахъ зъ уближеньемъ чести Гетманской, зъ публичною отчизны тяжестію и разореніемъ, а, не дай Боже, и пагубою». Проте, і в інший часъ гетьманъ мавъ термінові «публичныя справи», зокрема щодо зовнішніхъ зносин, «управляти и отпраляти» лише «зъ обрадою енеральной старшины», «не утаеваючи предъ ними жадныхъ корреспонденцій листовныхъ, найбарзѣй заграничныхъ и тыхъ, якіе могутъ цѣлости отчистой и добру посполитому вредити».

Коженъ ізъ сталихъ членівъ Генеральной рады (Генеральна старшина, полковники і генеральні радники (повиненъ «при обнятію своего уряду» виконати присягу (за певною формою) на вѣрность ку отчизнѣ, на зычливость к рейментарови своему, на захованье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимутъ). Коли б «что противного»¹⁶, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизнѣ неполезного» помічено було в гетьмана. Генеральна Рада має право «волными голосами» чи то приватне, чи, в разі «нужной и неотволочной» потреби, публічно гетьманові «выговорити и... упоминатися, безъ уближенья и наименшого поврежденья высокого рейментарского гонору», і гетьманъ черезъ те не має «уражатися и помсты чинити», а «развращения исправити старатимется». Взагалі гетьманъ має генеральну старшину, полковниківъ і генеральнихъ радниківъ «шановати... и за товариство, а не за слугъ и предстоятелей работныхъ... консервовати», «не принуждаючи ихъ умыслие, для пониженья особъ, до публичного, неприличного и непоносного предъ собою стояния, опрочъ того, гдѣ потреба укажетъ (п.6). генеральна старшина застерігала за собою такожъ право обов'язкового доклада гетьманові (п.8).

Інститутъ генеральнихъ радниківъ, які, крімъ сталої участі в Генеральной раді, мали ще «каждый... в своемъ полку, зъ которого на радецтво изберется», «совокупне с паномъ полковникомъ городовымъ, постерегати порядковъ и оные общимъ совѣтомъ управляти, застановляючи за кривды и тяжести людскіе» (зародокъ полковихъ рад), — бувъ правно-політичнимъ завершеннямъ процесу утворення старшинської аристократії («значного військового товариства») на Гетьманщині.

Конституція обмежувала такожъ права гетьмана у царині судівництва, застерігаючи компетенцію генерального Військового Суду (п.7), фінансів (мавъ бути відновлений урядъ генерального підскарбія¹⁷, землеволодіння (обмеження права надавати маєтності — п.9), номінації урядниківъ, якъ військовихъ, такъ і посполитихъ, які «всегда ... мѣютъ быти волними голосами, особливе зась полковники, обираны, а по избранію владою гетманскою подтвержуваны», хоч елекція на ці уряди мусить відбуватися «не безъ волѣ гетманской»; при цьому рішуче заборонялася будь-яка корупція (п.10)¹⁸. Гетьманъ має

«довольствоватися своїми оброками и приходами, на булаву и особу его гетьманскую належачими...» (п.9).

Бендерська конституція приділила увагу також становищу широких народних мас і взагалі соціально-економічним проблемам тогочасної України-Гетьманщини. Гетьман був зобов'язаний «на тое пилное и неусыпное мѣти око, жебы людѣм войсковым и посполитым збытечные не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здырства» (п. 10). Для цього, маючи також на увазі інтереси міст, мала бути переведена генеральна ревізія «всѣх маестностей, под державцами застающих», на підставі якої Генеральна Рада могла б «разсудити и постановити, кому годие належит, а кому не належит, войсковые добра и маестности держати, и якіе повинности и послушенства подданскіе мѣются державцам от посполитства отдавати». Це була давня і постійна вимога Запоріжжя до гетьманського уряду. Зокрема конституція вказує на «купцов мастных», які «защищаючися то универсалами гетманскими, то протекцією полковничою и сотнишкою, ухияются от двиганья сполных тяжаров посполитых», і зазначає, що гетьман «универсалами своими привернути не занежает... Купцев до посполитых повинностей...» (п. 12). Проте, конституція застерігала всі «права и привили слушне надани» українським містам, зокрема «городу столечному Киеву» (п. 13). Взагалі обіцяно було полегшити становище козаків і посполитих — «людей убогих» (п. п.10-12, 14, 16). У зв'язку з тим, було ухвалено, що «аренды... и... станція компанѣйская и сердюцкая... повинни быти отставлены и весьма знесены» (п.15)¹⁹.

Такий основний зміст Бендерської конституції 1910 року. Вона не стала державним законом України-Гетьманщини. Дальший розвиток історичних подій не дозволив здійснитися плянам і мріям творців цього епохального документу, що був синтезом української державно-політичної думки Мазепинської доби. Але вплив Бендерської конституції на українську політичну ідеологію XVIII ст. безперечний. І гетьман Пилип Орлик і інші лідери української еміграції завжди, до кінця свого життя, визнавали основні засади цієї конституції законом для себе і своєї політичної діяльності. Недарма Григор Орлик, син і продовжувач справи свого батька, писав (у мемуарі до французького короля Людовіка XV 12 лютого 1741 року), що батько його діяв «згідно своєму обов'язку і угоді, яку він уложив з Козацькою (Українською) нацією з того часу, як його вибрали гетьманом»²⁰. Й останній, що залишився серед живих, член Мазепинського уряду, Федір Мирович писав р. 1754 до Григора Орлика, що «стародавні права Козацької нації стверджені в Бендерах при виборі Вашого славетного батька», були й надалі залишаються найвищим законом української державности²¹.

Але вплив еміграційної конституції поширювався й на окуповану Москвою Гетьманщину. Бендерська конституція була добре відома на Україні. Микола Ханеико, майбутній генеральний хорунжий, один з найвизначніших державних діячів України першої половини XVIII ст., зберіг у своєму фамільному архіві латинський текст конституції, власноручно ним переписаний²². Тоді ж був зроблений і український переклад її. Цілком слушно каже М.П. Василенко, що основні ідеї Бендерської конституції були популярні на Україні і в часи гетьмана І. Скоропадського (про це свідчить, зокрема, дуже цікавий проєкт реформи державного устрою Гетьманщини. Що його знайшов у московських архівах Проф.Л.О.Окіншевич), і пізніше, в другій половині XVIII ст.²³.

Бендерська конституція 1710 р., ця за виразом В. Липинського, «конституційна хартія України»²⁴, як сталася, так і зосталася «на вѣкопомную Войска Запорожского и всего Народу Руського (Українського) славу и пам'ятку»²⁵.

ПРИМІТКИ

- ¹ «Мазепа». Збірник. Том I. — «Праці Українського Наукового Інституту», том XLVI, Варшава, 1938, с. 115.
- ² Про це — див. нашу працю «Українсько-московська угода 1654». Вид. ООЧСУ-ЛВУ, Нью-Йорк-Торонто, 1954, с. 71 і далі.
- ³ І. Борщак, «Вивід прав України». — «Стара Україна», 1925, I-II, Львів. Див. «Вісник», 1954, ч.5 (67), с. 13.
- ⁴ Див. нашу працю «Гетьман Іван Мазепа та його доба». — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», том 170. Вид. ООЧСУ-ЛВУ, Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960, с. 27.
- ⁵ Див. «Мазепа», I, с. 107-133.
- ⁶ Докладніші відомості про українську старшину на еміграції — див. у нашій праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба. Про П. Орлика — див. Б. Крупницький, Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля, Мюнхен, 1956 (там же й бібліографія).
- ⁷ І. Борщак. «Orlikiana». — «Хліборобська Україна», кн. IV, Відень, 1922 — 1923, с. 365.
- ⁸ Ці документи опублікував О. Бодяньський в «Чтеніях Обществъ исторіи и древностей російских при Московском Университетѣ», 1947, кн. I, с. 17-19.
- ⁹ І. Борщак, Гетьман Пилип Орлик і Франція. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 134-135, Львів, 1924.
- ¹⁰ Я.И. Штернберг, Русско-венгерские отношения периода Полтавской победы. — «Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы», АН СССР, Москва, 1959, с. 96 і далі.
- ¹¹ Б. Крупницький, op. cit., с. 23 і далі.
- ¹² В латинському тексті Бендерської Конституції, де взагалі немає терміну «Мала Росія», тут стоїть просто: «hot Ducasie» («Чтенія», 1847, I, с. 4).
- ¹³ Бендерська конституція 1710 року збереглася в двох текстах — латинському, який можна вважати за основний (опубліковано в «Чтеніях в Обществъ исторіи и Древностей Російских», 1847, кн. I, с. 1-17) і в українському, що являє собою, мабуть, переклад (не досить досконалий), зроблений на Україні в першій чверті XVIII століття (опубліковано в «Источниках Малороссійской исторіи» Д. Бантиш-Каменського, ч. II, с. 242-255. — «Чтенія в Московском Обществъ исторіи и древностей російских», 1859, I). Далі цитуємо цей переклад. Французький переклад (не досить точний) Конституції, разом з оригіналом, опублікований був окремих виданням: «Acta et Constitutiones...», Lausanne, 1916.
- Сучасний український переклад Бендерської конституції, зроблений з латинського оригіналу проф. д-р В. Стецюком, буде опублікований у збірці «Акти Української Державності (X — XX ст.)», що тепер готується нами до друку.
- Присяга П. Орлика — див. «Чтенія», 1847, I, с. 16-17 (латинський текст); «Чтенія», 1859, I, 254-255 (український текст).
- ¹⁴ Договір вічного союзу України з Кримом був підписаний 23 січня 1711 року («Чтенія», 1847, I, с. 44-50).
- ¹⁵ У Терехтемирові, який «здавна до Войска Запорожского Низового належал и шпиталем оного назывался», мали «шпиталь... для старинных, зубожалых и ранами скалеченных козаков, коштом войсковым построити» й утримувати (п. 5).
- ¹⁶ В латинському тексті: «quid aequitati ac devii...». («Чтенія», 1847, I, 9).
- ¹⁷ Конституція встановлювала також новий уряд полкових підскарбіїв, по 2 на кожний полк (п.9).
- ¹⁸ Також і полковники «без вольного избранія цѣлой сотнѣ, сотников и інших урядников, для коррупцій и яких же колвек респектов, а для ураз своих приватных не повинны также от урядов отстановляти» (п.10).
- ¹⁹ Як це не дивно, Бендерська конституція ще майже не досліджена. Єдина спеціальна розвідка відомого українського історика-правника М.П. Василенка «Конституція Пилипа Орлика». — «Ученые записки Института Истории РАН ИИОН», т. IV, Москва, 1929, с. 153-171. Англійський переклад її («The Constitution of Pylyp Orlyk» вміщено в «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Vol. VI, №3, 4 (21-22, 1958, pp. 1260-1295).
- ²⁰ І. Борщак, «Orlikiana». — «Хліборобська Україна», IV, с. 368.
- ²¹ І. Борщак, Великий мазепинець Григор Орлик, Львів, 1932, с. 155.
- ²² Див. нашу працю «Люди Старої України», Мюнхен, 1959, стор.274.
- ²³ М. Василенко, op.cit, с. 168-171.
- ²⁴ «Хліборобська Україна», IV, с. 341.
- ²⁵ «Чтенія», 1959, I, с. 242.

Олександр Оглоблин

НОВІ МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)*

[*Рукопис знаходиться в архіві О. Оглоблина в м. Кенті. Вперше надруковано в Авгсбурзі виданням УВАН у 1949 р., 14 с.]

I

Студії над історією повстання Петрика, що провадилися в 1920-х роках і наслідки яких були частково опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук¹, порушили низку питань, надзвичайно важливих для історії мазепинської доби. Справді, навколо особи Петрика та його повстання проти московського уряду й політики гетьмана Мазепи скупчилося стільки проблем політичних, економічних, ідеологічних — і все це оповите трагічним серпанком бурхливої героїчної епохи та інтригуючою таємничістю джерел, — що навіть пайдрібніші й випадкові матеріали в цій справі, де дослідник нерідко мусів перетворюватися на слідчого, набували першорядного значення. Проблема міжстаршинської боротьби за часів гетьманування Мазепи², яка відкриває перепективу цілої внутрішньополітичної діяльності Гетьмана і дає багато для зрозуміння його тактики в справі зриву з Москвою 1708 р. проблема міжнародньо-політичної орієнтації Української держави кінця XVII — початку XVIII ст., коли в договорі Петрика з Кримом 1692 р. так міцно пов'язані були традиції Богдана Хмельницького — і політичні, і економічні (цілком слушно академік М. Слабченко знаходив у договорі 1692 р. нове потвердження своєї давньої тези про автентичність торговельного договору України з Туреччиною 1649 р., до якого так зневажливо — й то зовсім даремно — поставилася українська історіографія) та Петра Дорошенка з наступними міжнародньо-політичними плянами та акціями Івана Мазепи й Пилипа Орлика; проблема тяглости української державницької ідеології (ідея самостійности, незалежности й соборности Української держави в дусі Хмельниччини й майбутніх державних концепцій Мазепи та Орлика), і то з таким несподіваним і яскравим окресленням ідеї Великого князівства руського, звільненої від «гадяцької» федералістичної оболонки; проблема самої особи вождя повстання — того загадкового Петрика, який невідомо (для істориків) звідки взявся й куди подівся (бо вже неможливо стало повторювати байку «Історії Русов» про вбивство в 1696 р. людини, що жила й діяла ще в 1711—1712 рр.), який так несподівано рано й незрозуміло сильно висунув українську національно-державницьку програму, що її згодом репрезентували Мазепа й Орлик і яка стала свята святих української визвольної боротьби на кілька століть; і ціла низка інших — меншого масштабу й значення — проблем, з яких, проте, кожна має своє значення й інтерес для історика мазепинської доби.

Основні висновки наших студій над історією Петрикового повстання знайшли собі належне визнання в нашій історіографії. Адже професор Д. Дорошенко в своїй цікавій розвідці «Мазепа в історичній літературі і в житті» пише: «Проф. Ол. Оглоблин, який спеціально займався справою Петрика, знайшов документи, які справді наводять на думку про якусь таємну причетність гетьмана до справи Петрика. В усякому разі вони встановлюють напевно, що мотив руху був чисто політичний; малося на думці скинути за

допомогою Криму залежність України від Москви і створити незалежну українську державу на обох сторонах Дніпра з виразно демократичним устроєм»³. З другого боку, професор Б. Крупницький, хоч і не погоджується з нашою думкою про можливість якихось зв'язків між гетьманом Мазепою й виступом Петрика⁴, але зате в новітній своїй праці вважає, що «перехід Петрика на бік Криму в 1692 р. був, безперечно, висловом тих настроїв, які передовсім напували серед полтавської старшини і на Запоріжжі, а ширше серед чималих відповідальних кіл на Гетьманщині. Це була спроба створити українську незалежну державу за допомогою турецько-татарського світу», і що «саме завдяки невдачі Петрика старшинський бльок зазнав рішучої поразки»⁵.

Тим більше треба пошкодувати, що загальнополітичні умови, в яких перебувала українська історична наука з кінця 1920-х років, стали на перешкоді дальшим документальним студіям над повстанням Петрика (як, зрештою, і над цілою добою Мазепи) і унеможливили закінчення розпочатих в 1920-х роках дослідів і навіть публікацію (не кажучи вже про дальші розшуки) відповідних архівних матеріалів. Над темою про Петрика зависла своєрідна залізна заслона, тінь якої неминуче впала й на вільну українську історіографію, де маємо іноді спроби «забути» наслідки давно опублікованих студій й повернути історичну науку на ті позиції, де вона перебувала наприкінці минулого століття.

Прикладом цього є деякі твердження доктора М. Андрусяка в його новітній публікації «Історія Козаччини»⁶. Зокрема доктор Андрусяк вважає, що «акція Петрика була водою на московський млин»⁷. Це він виводить з того, що «те, чого він (Петрик) не міг використати, рішив використати для себе московський уряд» (мова мовиться про «опанування мас»⁸). Демагогічну політику на Україні московський уряд, як добре відомо, провадив задовго перед Петриком, а як спромігся доктор Андрусяк яскраво антимосковський рух Петрика скерувати «на московський млин» — це секрет його наукової методи. Але особливо вражає в писаннях доктора Андрусяка про Петрика цілковите заперечення зв'язку Петрикової справи з акцією старшинської опозиції — з одного боку, і з українськими державницькими прагненнями гетьмана Мазепи, з другого боку. Доктор Андрусяк пише: «...саме в тому часі бувший старший канцелярист Генеральної військової канцелярії Петрик Іваненко, свояк генерального писаря Василя Кочубея і полтавського полковника Федора Жученка, захотів стати при допомозі невдоволених Мазепою запорожців, козаків і татарів гетьманом. Історикові М. Слабченкові «здається», що Петрик «явився знярядям у руках Мазепи, в його боротьбі проти Москви: топ направлених проти Петрика універсалів і так і сяк, в закликах Петрика зустрічаються слова Мазепи, звучать оберігаючі ноти». Знову ж історик Петрикового повстання Олександр Оглоблин досить необачно за доносами й пасквілями робить спершу з Кочубея, згодом навіть з Мазепи промоторів Петрикового повстання, зверненого саме проти гетьмана і його протектора — Москви...»⁹.

Цікаво, що той же автор, очевидно, інакше дивився на Петрика року 1939, коли писав: «Слід звернути увагу, що навіть Петрик, який повстав за гетьмана Мазепи в 1692 році, вийшов у дослідях нового його історика (Олександра Оглоблина) речником незалежної української держави, а не, як у давнішій історіографії — речником інтересів запорозької черні». (М. Андрусяк, Українська історіографія. Праці Укр. наук. інституту в Америці. I, Збірник Укр. наук. інституту в Америці. Сент-Пол, Мінн. — Прага, 1939, с. 10).

Оцінка Петрикового руху в новітній праці доктора Андрусяка щільно пов'язана з його концепцією діяльності гетьмана Мазепи, автономістичний характер якої перед 1705 р. доктор Андрусяк рішуче заперечує¹⁰. На жаль, цю свою концепцію доктор Андрусяк обґрунтовує не в спосіб наведення власних фактів, а голослівно заперечуючи факти, подані іншими дослідниками, і безпідставно знецінюючи вказані ними документи. Не «необачно» й не за «доносами й пасквілями» (до речі, історик не має права цілковито нехтувати навіть такими джерелами, застерігаючи, звичайно, суворо критичне ставлення до них) висунули ми свої твердження (Кочубей) і припущення (Мазепа) щодо справжніх

джерел і промоторів Петрикової акції. Відповідні матеріали опубліковано в наших розвідках 1920-х років, мабуть, добре відомих докторові Андрусякові. Новітні матеріали, що їх частково подаємо тут, тільки стверджують паші давні міркування про роллю Кочубея. Про участь Кочубея в справі Петрика категорично каже сам гетьман Мазепа. Про участь Мазепа в справі Петрика каже Самійло Величко. Але писання Мазепа й Величка не можна вважати за «доноси й пасквілі», як це, справді, досить необачно робить доктор Андрусяк.

II

Тим важливіші нові документальні матеріали, що стосуються до повстання Петрика. Зокрема хочемо спинитися тут на двох документах (один з них був опублікований під час останньої війни, року 1940, і не міг тому звернути на себе увагу дослідників; другий і досі ще не виданий), які кидають нове світло на обставини Петрикової справи.

Перший документ походить з архіву Меншікова (з тої частини його, що знаходиться в Рукописному відділі Всесоюзної бібліотеки ім. Леніна, бувш. Рум'янцівського музею в Москві) і опублікований (не дуже справно) професор Г.П. Георгієвським в грудневому числі московського «Исторического Журнала» за 1940 р.¹¹ Це оригінал листа гетьмана І. Мазепа Меншікову, писаного десь у середині (чи другій половині) березня 1708 р. під свіжим враженням вістки про донос Кочубея та Іскри. Зважаючи на великий інтерес цього листа і неприступність видання, де він був опублікований, наводимо його текст.

«Известую вашей княжой светлости для информации, — писав Гетьман, — что Кочубей исконный мой есть враг, который от начала уряду моего хлопотливого гетманского всегда мне был противный и разные подо мною рвы копал, советуя непрестанно з враждебниками моими, якии уже инныи давно, а инныи в недавном времени поумирали и ищезли. Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем генеральным, имеючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокричной болезни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидавал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою, письма. За якое проступство велел был я его за крепкой взять караул.

Потом и в другой раз он же Кочубей, по приказу моему, взят же был за караул в той власне час, як блиский его кривный проклятый Петрик до орды Крымской передался и великой мятеж в народе малороссийском учинил, о котором были неложныи сведытели, от полковника Миргородского прислании, что его он Кочубей з Жученком, тестем своим, на тот час бывшим полковником Полтавским, до Сечи и до Крыму выправили¹². А Искра, свояк Кочубеев, который родные сестри держал, что я по указу е. ц. в., за явную его Искри змену, за согласие з каймаканом Перекопским и частые пересылки подарков и писм до начальников Крымских, по чолобитью всех полчан полтавских, отставил его от полковничества Полтавского, завзял на мене вражду и злобу, которую, и на полковничестве будучи, внутр таил, и хотя его Искру указал был его ц. в. сковав тогда ж присыла... на Москву, однакож я своим предстательством заступил оногo¹³. За якое мое милосердие теперь мне награждается.

А свободными я их, Кочубея и Искру, учинил от достойной казни по многому и неотступному прошению многих духовных и мирских особ, найпаче же на моление слезное отца пастыра и благодетеля моего великого, блаженные памяти митрополита Киевского Варлаама¹⁴, и покойной матушки моей, такожде милосердствуя о жонах и детех, плачущих и ридающих, обаче ныне весьма недостойны явились помилования».

Цей дуже цікавий документ заслуговує на спеціальну увагу дослідників мазепинської доби, особливо тому, що він дає цілу історію взаємин Мазепа й Кочубея¹⁵, звичайно, в

освітленні Мазепи (і то за надзвичайних обставин 1708 р.), і, можна сказати, з власних уст гетьмана стверджує, що в українських урядових колах того часу вважали за безсумнівну причетність Кочубея до справи Петрика¹⁶. Недарма український посланець до Москви Юрій Харевич казав (1691), що «на Украине говорят, что он (Петрик) на Запороже збѣжал с вѣдома генералного войскового писаря Василья Кучюбѣя... і знатно де совершенно, что тот побѣг Петрушкин на Запороже учинился с вѣдома Кучюбѣева»¹⁷.

Це була офіційна версія українського уряду, хоч, звичайно, не призначена для ширшого загалу, — і разом з тим це була публічна опінія, яка з тих же причин не могла в свій час знайти собі офіційного підтвердження.

III

Другий документ вводить нас в інтимне коло старшинських взаємин кінця XVII — початку XVIII ст. Це оригінал листа полковника Київського Костянтина Мокієвського до гетьмана Мазепи. Лист не має дати, але, поза всяким сумнівом, його написано між 1700 і лютим 1701 р. Зважаючи на те, що цей документ не опублікований і взагалі невідомий історикам мазепинської доби, наводимо тут його повний текст. Мокієвський писав Гетьманові:

«Милостивый мой Добродѣю! Як стелем на том полковництвѣ Кіевском з ласки Велможности Вашой, вѣкгда радостного собѣ мешканя, як поводится в людей, не зажилем. Але все журба за журбою, скорб по скорбѣ, если до Батурина ку Велможности Вашой виежджу, то як нарочен не могу смѣло ку Велможности Вашой вступить. З Батурина кгда до дому поворочаюсь, завше слезами не облившися не введу. В дом свой приехавши, не поживу недель двох, трох, зараз од Велможности Вашой и бѣгут писма строфовалніе ку мнѣ в невинности моей; и щастливый тот лист, який бы мнѣ не был з конфундованем, або з яким лихом. Веселе кгда было у Пана Стольника, Довгополий, напавши на мою жону при людех многих зневажал як хотѣл, курвою називал и иншими ущипливими словами домовлял, що мы обоє слезами крвавами облившись скаржилемся Велможности Вашой не поеднократно, якую ж справедливость одержалем, але еще з болшим жалем одхожу и одходилем. Келѣх церковный у Кобижчи злодѣй украл, а Довгополий направил замковых, которие приехавши коня моего доброго з станѣ (sic!) взявши, поти ездиле, поки в нѣвец его обернули, толко живого прислали, издох; а я за его далем золотих сто. А другого коня у войта взяли, и той издох. Реестр ексцессов Довгополого пополненных в полку моем посылаем до Велможности Вашой, а Велможность Ваша приобещалисте вислати на инквизицію: теды не прислали, и минулось так; а Довгополий з того еще далѣй розширається. А ежели що я неправдивого допосилем Велможности Вашой, без мене теперь рачте розказати вывести инквизицію. Пан Судя Енералний Великодных Свят запросивши мене в дом свой при полчанах Полтавских и моих полчанах всѣ рѣчи минувши, стал мнѣ домовляти накиданем на полчан моих рѣну, капусту и иншие чинить долегливости и кривди, богатством нѣякимсь допинал. И вибѣгши з комнаты Тишчиха, з направи панѣ Судиной, так мене безчестила поганими словами, же з великого жалю моего и стыду, слезами обливаючись, не памятаю як з его дому вийшол. Велможность Ваша рачте з ласки своей панской написати до велможной добродѣйки, нехай жона моя реестр подаст, як пан столник, чили его старости шкод починили в кгрунтах и инших рѣчах в селе Коровинцах жонѣ моей належных; лѣсов три зрубав, греблю спустошив, стави позловлювал, греблею иншою став перепяв, меди, пива з ліоуху повикидал, двор спалив, жидок коня взял, которий стоявся болшей талярій ста, проса насѣяли, на которое орали як на сто день, все казал товарами зпасти и зпасли; и иншие мои бѣди, которие од их поношу и терплю, не могу и виписати.

Так то мнѣ нагорожається за мои одваги кривавие и несносние пращи военние. А що Велможность Ваша пишете, же лишнее говорю, — памятую кгда посылалисте мене на Москву з иншими полковниками, дали мнѣ інформацію и инструкцію що говорити и чого добыватись словесно, и я был того вимогл и позволено нам говорити: теды пан полковнк Гадяцкий, не справуючись ведлуг інформації Велможности Вашей, положивши в Поселском дворѣ инструкцію, мовил так: нам що говорить мужикум? Я на его слова одозвалем: коли ти мужик, а я не мужик, козак. А он отповидѣл: ти шляхтичь, а не козак. А я знову мовил: естемь шляхтичь, а ти перехристь, жидовский сын. Теды потом запитав Лев Кириловичь: для чого на тебе не милостив пан гетман и не написал в перших тебе, да написав пана полковника Гадяцкого, а чулисмо завше твою одвагу рицерскую и працу и ты в нас перший в статях полковник? Теды отказал пан Украинцев: для того не писано, бо есть кривной пану гетману. И знову Лев Кириловичь запитал: для чого ты грамоти Перекупской посылки не взялся собѣ на маетности як тобѣ давано? Теды я одказалем: без вѣдома велможного пана моего не могу и не смѣю брати и мнѣ без маетностей волюю у добродѣя моего взяти всего доброго, як коней, так грошей, так суконь, и що ли колвек потребно не боронит мнѣ. И Лев Кириловичь сам вимовил: правда чулисмо и мы, же панцирь якийсь добрий взялся у пана гетмана и пан гетман писал и казал, жебы отдал, и не далесь; и в жарт обернувшись пред всѣми по плечу моем вдарил: инших, мовит, перебили, поламали, а ему ничего не вчинил, такой вор, и не смѣл ему говорити за панцирь пан гетман. И знову часу того жь былисмо у пана Украинцева з Винѣусом; и питається мене пан Украинцев: яким способом од вас Петрик утік? Отказалем я: питайся в. м. пана полковника Гадяцкого и Полтавского, у их бил з жалованем, они знают о его втѣканю, а пан Винѣус у мене был з жалованем, я своего встерѣгл, в жарт мовил. И потим мовит пан Украинцев: знаете вы хто его выправил? Одповидѣлем: ваш же Михайло той которий полковником Гадяцким был и в змѣнѣ як у вас, так и в нас оказался. Хиба той, мовил пан Украинцев, Михайло нам много приобецал денег, где б он тие денги брал; у вас бы брал да ордѣ давал; для чого жь бы то так было? Одповидѣлем: хотѣл у вас як быто булаву достати, а потим и вами так бы трусил, як сам хотѣл. И Тополницкий нехай признает, якая мова была о пану Судіи, а я як себе самого, так оного вимовлял и во всем екскузовал; а ежели бы я зналем такую его зычливост до себе од пана Судій, присыпалем бы пороху до стѣрки.

*К. Мокієвский»*¹⁸.

Лист не має дати, але час написання його встановити неважко. Посольство до Москви, про яке йде мова, відбулося 1696 р.¹⁹ після відступу татар і Петрика з Лівобережної України в кінці січня того року²⁰. Але лист Мокієвського був написаний значно пізніше. В ньому згадується про весілля «пана Стольника», себто племінника гетьмана — Івана Обидовського, полковника ніженського, яке відбулося (з донькою Василя Кочубея — Ганною) в січні 1698 р.²¹ Далі в листі мова мовиться про Кочубея як генерального суддю — він став ним року 1700²². Нарешті, про Обидовського говориться, як про живу людину, — він помер у лютому року 1701²³. Отож, лист Мокієвського був написаний десь у 1700 — на початку 1701 р.²⁴

Значення цього документа далеко виходить за межі тих фактичних відомостей, які він подає. Насамперед відкривається яскрава картина міжстаршинських взаємин і тої ворожнечі, яка роз'їдала їх в кінці XVII — на початку XVIII ст. З одного боку, Костянтин Мокієвський, старого шляхетсько-козацького роду, полковник київський, «кривний» гетьмана (по матері його Марії Магдаліні, народженій Мокієвській), один з визначних представників вищої української старшини, хоробрий полководець («руський Гектор») і щедрий меценат української церкви²⁵.

З другого боку, родина генерального судді Василя Кочубея — «первенствующої по гетьмані особи», — посвоячена з гетьманом через шлюб Обидовського з Кочубеївною, та її прихильники. Між Мокієвським та його дружиною²⁶ і Кочубеями точиться велика ворожнеча й боротьба, яка не раз набирає форм публічного скандалу. Причини цієї ворожнечі (принаймні зовнішні) доволі дріб'язкові. Це — різні чвари між Мокієвським і Довгополим²⁷ (вочевидь, близьким до Кочубея та його родини) та маєтково-господарчі суперечки між дружиною Мокієвського й Обидовським в с. Коровинцях. Ці суперечки й сварки, врешті, створили нестерпне становище і викликали інтервенцію з боку Гетьмана.

Позиція Мазепа була дуже делікатна. Тут переплітались і інтереси державно-політичного порядку, і родинні та особисті взаємини й почуття. І Мокієвський, і Обидовський були близькими родичами Гетьмана. Але в Мокієвського було багато ворогів, і доволі впливових та активних. А за Обидовським стояла родина Кочубея з її численною парентелею й клієнтелею, де всім і всіма командувала владна й честолюбна судіївна — Любов Кочубей.

Ця обставина особливо ускладнювала справу. Гетьман Мазепа не міг не цінувати Мокієвського, людини заслуженої «одвагами кривавими й незносими працями воєнними», а до того ще й вірної й відданої Гетьманові й своєму родичеві. Бо з гіркого досвіду своїх давніх відносин з Кочубеєм та Кочубеїхою Мазепа аж ніяк не міг цілком довіряти й сприяти їм²⁸, і це, звичайно, ураховував Мокієвський, апелюючи до Гетьмана. Але Гетьман як голова держави передусім мусів зважати на державну рацію стану. Він намагався залагодити цей прикрий і шкідливий для українських державних інтересів конфлікт між двома представниками вищої старшини. І ось тут приточилася справа, яка дала підставу Гетьманові докорити Мокієвському, що він «лишнеє говорить», і то там, де не треба. Гетьман, очевидно, пригадав (або мав це на оці), що коли Мокієвський був послом у Москві в 1696 р., він нібито говорив московським вельможам і високим урядовцям про причетність Кочубея до справи Петрика. Отож, Мокієвський в своєму листі до Гетьмана, що ми його навели вище, розповідає, як воно справді було в Москві.

Ця частина листа має величезний інтерес. З одного боку, вона дає новий причинок до історії повстання Петрика, яке в українських і московських колах того часу звичайно пов'язували з ім'ям Кочубея²⁹.

А з другого боку, лист Мокієвського подає дуже барвистий малюнок московсько-українських взаємин того часу — і політичних, і побутових, і головне, свідчить про намагання московського уряду (який, безперечно, був добре поінформований в українських справах і відносинах) внести дальший розбрат у кола української вищої старшини, розсварити її ще більше між собою і посіяти в неї недовір'я й незичливість до Гетьмана. Московські дипломати прагнуть викликати українських представників на одверті розмови, випитують у них українські політичні таємниці. Зокрема, їх цікавить справа Петрика та участь у ній Кочубея. Не треба забувати, що розмови, згадані в листі Мокієвського, мали місце 1696 р., коли давно був осягнутий певний компроміс між Гетьманом і старшинською опозицією в особі Кочубея, і Мазепа, який 1691 р. казав московському послові, що «Петрушка совершенно побѣжал с вѣдома Кочубѣева і полтавского полковника» (Ф. Жученка³⁰), згодом у своїх зносинах з Москвою вже не повторював цієї версії і, очевидно, намагався вигородити й оборонити Кочубея, а це не могло не викликати певної підозри в Москві і щодо стабілізації внутрішніх взаємин, і, можливо, щодо причетності самого Гетьмана до справи Петрика, який ще довго був сіллю в очах московської політики. Московські дипломати знали, кого розпитувати. Чи Мокієвський «присипав пороху до сірки», чи справді він Кочубея «вимовлял и во всем ескузовал», годі сказати, не маючи інших джерел, крім його власного спростування. Але треба визнати, що московські зусилля не пішли намарне. Українські послы на очах у московських урядовців сваряться між собою; одні з них готові прислужитися Москві, інші (в данім разі Мокієвський говорить про самого себе, і думаємо, що тут йому можна повірити) свідомо й гідно протестують проти цього негідного угодовства. А збоку

дивиться самозадоволене обличчя Льва Кириловича Нарішкіна, начальника Посольського приказу, що, як *tertius gaudens*, з цинічною брутальністю плеще по плечу українського посла. Цей побутовий деталь московсько-українських дипломатичних стосунків більше, ніж довжелезні стовпці московських архівних документів, промовляє про характер московської політики щодо України.

Але над усім цим височіє державна мудрість гетьмана Мазепи, який, тамуючи слухне недовір'я й особистий біль, заподіяний поведінкою старого друга й однодумця Кочубея, прагне за всяку ціну, в обличчі Москви та її нового політичного наступу на Україну в умовах Північної війни, зберегти єдність української державної політики й залагодити старшинські конфлікти. Це була засада Мазепиної політики, засада, що її не захитала навіть зрада Кочубея та Іскри в критичний момент української історії.

IV

«Останні літа Петрикові темпі для нас», — писали ми в розвідці «До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1928), констатуючи на підставі безперечних документальних матеріалів, що, всупереч традиційній версії старої української історіографії, Петрик був живий ще року 1700³¹. Дальші досліді паші встановили, що він жив і діяв на терені т. зв. «ханської України» ще року 1712. Зокрема його ім'я згадується в донесенні фельдмаршала Б. Шереметева Сенатові року 1712 поруч з ім'ям гетьмана Пилипа Орлика, як один з небезпечних осередків антимосковської акції. Беручи до уваги також «ідеологічну спорідненість конституції 1710 р. Орлика й трактату України з Кримом 1711 р. — з аналогічною угодою Петрика 1692 р.», ми висловили думку про можливість участі Петрика в акції Орлика³².

Остання думка викликала поважні заперечення з боку найкращого знавця діяльносте Пилипа Орлика — професора доктора Б. Крупницького. В листі до нас з 29.XI. 1942 р. професор Крупницький писав: «Між іншим в справі Петрика хочу звернути Вашу увагу на одне джерело, якого Ви не використали у Вашій праці «Орлик і Петрик». Це — «Военно-Походный Журнал 1711 и 1712 гг. фельдмаршала Б.П. Шереметева» (СПБ, 1898, під ред. А.З. Мышлаевского). На сторінці 114 журналу під датою 29 грудня 1711 р. Київ — подається: вахмістр Петро Безобразов, який саме 29 грудня 1711 р. вернувся з Бендер, показав: «Как он ѣхал из Бендер чрез мѣстечко Дубосары, гдѣ обрѣтается Петрик (который якобы учинен по указу от Порты над тамошними обывателями гетманом), и с вышеупомянутым посланным с ним конвоем у него ночевал. Который ему говорил, дабы донестъ генералу фельдмаршалу, чтобы повелѣл 4-х человек, которые посланы были к Бреславскому полковнику Иваненку и задержаны, отпустить, понеже никакой вины оные не имѣют. Буде-же не будут отпущены, то конечно со стороны турецкой принято будет за противность и задержаны (будут) от войск Царскаго Величества курьеры, посланные к послам».

Друга вістка там же ст. 123 (дата 31 січня 1712 р. З Києва відомості генер. Рена) згадує вже Петрика в зв'язку з Орликом: «Пишет нам наш сотник рашковскій Якубовскій генваря 20 дня... О московських купцах слышал он, что консилиум чинят, дабы им от войск шведскаго короля и воеводы Киевскаго по дорогам вреду не было. Измѣнник Петрик ѣздил до хана сам бить челом, чтоб Орлик и кошевой с войском пошли к Яссам».

«Отже, помагав Петрик Орлику, чи не помагав? Я думаю, — продовжує проф. Крупницький, — що скорше не помагав. Коли він справді був якимсь «гетьманом» дубосарським, то Орлик являвся для нього конкурентом й то таким, який йому сидів прямо на карку. Дубосари лежать на Дністрі, вище Бендер, а в Бендерах саме знаходилися і Орлик, і більшість Запорозж. війська. Отже в тилу Петрика! Зрозуміло, що Петрик просив хана перевести Орлика і запорожців до Яс. В січні-лютім 1712 р. значна частина

запорожців таки перейшла до Яс, що лежало в інтересі Карла XII і поляків орієнтації Станислава, а не Орлика (див. мою моногр. про Орлика, с. 82). Акція Петрика йшла по лінії інтересів шведсько-польських, а не Орликових. Про співпрацю говорити тяжко, скорше про конфлікт».

«Припущення, що Петрик в 1714 р. міг піти за Орликом в Швецію, невірогідне. В шведських джерелах, які я знаю, нема й сліду про те. А Петрик все ж таки був помітною особою і серед Герциків, Нахимовських, Мировичей й т. д. кинувся б в очі».

Матеріяли, подані професором Крупницьким, справді, дуже важливі (вони не були відомі нам раніше³³). «На підставі цих нових даних мусимо переглянути нашу думку про можливість співпраці Петрика й Орлика. Але передусім треба з'ясувати одне немаловажне питання. Професор Крупицький у своїй монографії про гетьмана Івана Мазепу, спираючись на «Журнал» Шереметева, висловив думку про те, що 1712 р. Петрик жив у Дубосарах «мабуть, вже давно як приватна особа й без жодного значення для тодішніх українських подій»³⁴. Ще гостріше ставить питання доктор Андрусак у згаданій вище праці. Він пише: «Історик Петрикового повстання Олександр Оглоблин доносить необачно... з туманних вісток в одному літописі і в звіті московського фельдмаршала Шереметева з 1712 р. висновує співпрацю Орлика й Петрика після смерті Мазепи; тим часом вже з 1698 р. маємо лист «гетьмана з ханської ласки» Івана Богатого до Мазепи з зазивом зірвати з Москвою, отже політична роля Петрика наприкінці XVII ст. була скінчена. В 1712 р. жив він справді в Дубосарах, але не мав ніякого відношення до мазепинської еміграції»³⁵.

Та виявляється, що кар'єра Петрика в кінці XVII ст. ще не була скінчена. Доктор Андрусак чомусь не звернув уваги на дуже цікаву документальну звістку, опубліковану 1931 р. професором Л. Окіншевичем. Отож у листопаді 1698 р. «два полонених волошеніна» з Дубосар свідчили в Малор. приказі, «что в Дубосарах паки учинень Гетманом проклятый Петрик сего прошлого лѣта чрез бусурманов. При котором нѣтъ болши людей воинских двусот человек. А того Івана Богатого, которой прежде сего был, для того оставлено от гетманства, что бутто он склонен і желателен был к христіанам»³⁶.

З другого боку, вістки з «Журналу» Шереметева не залишають сумніву, що Петрик був гетьманом «ханської України» і в 1711-1712 рр. Тим-то не можемо погодитися з проф. Крупницьким, що Петрик 1712 р. віддавна був приватною особою. З «Журналу» Шереметева цілком ясно, що Петрик виконував тоді урядові функції, мав зносини з ханом та з козацькою адміністрацією сусіднього Правобережжя, отже, так чи інакше міг впливати на тогочасну політику. І цілком зрозуміло, що московський уряд цікавився і був певною мірою занепокоєний його особою, припускаючи можливість спільної акції Петрика й Орлика. Відповідне листування між гетьманом Іваном Скоропадським і Шереметевим, з одного боку, й рапорт Шереметева Сенатові — з другого боку, належать до другої половини 1712 р., отже, звістка в «Журналі» Шереметева від 31 січня того року не може цілком заперечити співпрацю між Петриком та Орликом. Думка про її можливість спиралася, звичайно, не тільки (й не стільки) на «туманних вістках в одному літописі («Хронологія высокославиых ясновелможных гетьманов») і в звіті московського фельдмаршала Шереметева». В нашій розвідці «Орлик і Петрик» ми писали: «Українсько-шведська угода й повстання проти Москви неминуче українську справу переводили на рейки турецько-татарської політики й українсько-татарської спілки. Полтавська катастрофа надала цьому величезної міжнародньої ваги. І коли конституція 1710 р. ствердила давній постулат, що «всегда пріязнь сусѣдская Панства Крымского есть потреба... на которую бы окрестные панства заглядуючися, не дерзали порабощенія себѣ Украины желати и оную в чом колвек насильствовати», а українсько-кримська угода 1711 р., на фоні союзу України зі Швецією та Туреччиною і шведськотурецької протекції, поновила давнє України з Панством Кримським братерство й колегацию воєнну, — Петрик міг легко сказати «нынѣ отпускаеши»³⁷. Дійсно, це була спільна програма й спільна традиція. Отже, співпраця Петрика й Орлика була б можлива, тим паче, що до «актів

1710—1711 рр. великою мірою спричинилися тії соціально-політичні кола і навіть почасти тії ж особи, що їхню участь у справі Петриковій ми доводили в наших студіях з історії повстання Петра Іваненка», а «смерть Мазепи й зміни в українському уряді могли полегшити й персональні зв'язки Петрика з українськими урядовими колами й уможливити його участь в акції Орлика»³⁸.

Але не можна не погодитися з професором Крупницьким, що, з огляду на вістку «Журналу» Шереметєва 1712 р., важко говорити про співпрацю Петрика й Орлика (хоч про конфлікт між ними немає певних даних). На це, мабуть, були свої причини, які потребують спеціального дослідження і, очевидно, нових документальних матеріалів. Зрештою, наводячи звістку про якусь співпрацю Петрика з Орликом, ми застерігали, що «звичайно, ця звістка вимагає спеціальних архівних розшуків»³⁹.

Так чи інакше, треба цілком відкинути припущення (висловлене колись нами), що Петрик «пішов (1714) за Орликом на далеке вигнання»⁴⁰. Мабуть-таки, він «лишився там, на своїй новій — татарській батьківщині тихо й глухо доживати бурхливого віку — свого й своєї епохи»⁴¹.

Трагічна, мабуть, була зустріч двох поколінь української еміграції мазепинської доби...

ПРИМІТКИ

¹ О. Оглоблин. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року, Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. Д.І. Багалія», Київ, 1927; його ж, До історії повстання Петра Іваненка (Петрика), «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XIX, К., 1928; його ж, Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика), «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XXIII, К., 1929; його ж, «Орлик і Петрик», «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XXV, К., 1929. Передруковано в збірнику ВУАН «Студії з Криму» (К., 1929), під титулом «Петрик — ханський гетьман України», і видано окремою збіркою «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Київ, 1929 (вид. ВУАН).

² Див. нашу розвідку «Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика», «Записки історичного та філологічного факультетів Львівського Державного Університету ім. ів. Франка», т. I, Львів, 1940.

³ Мазепа. Збірник. Том I. Варшава, 1938, с. 23.

⁴ В. Крупнускуї. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709), Leipzig, 1942, ss. 35-36.

⁵ Б. Крупницький. Українська суспільно-політична думка в 18 ст. — «Орлик», — 1947, XII, с. 2, 3.

⁶ М. Андрусак. Історія Козаччини (Курс викладів), Мюнхен, чч. III і IV. 1946.

⁷ Ibid., с. 113.

⁸ Ibid.

⁹ М. Андрусак, op. cit., с. 111.

¹⁰ М. Андрусак, Історія козаччини, с. 120.

Див.: М. Андрусак, Лицем до історичної дійсности. (До причин неувінчаности українських державних змагань), Альманах «Наступ». Ідеологічно-історичний збірник, I, Прага, 1941, с. 94-95.

¹¹ Г. Георгиевский, Мазепа й Меншиков. Новые материалы, «Исторический Журнал», 1940, ч. 12, с. 80 Москва,

¹² Таким чином, цілком стверджується (бодай в цій частині) тогочасне оповідання полтавського козака (згодом ченця) Петра Порваницького попові С. Пекалицькому (у Москві) про те, що, в зв'язку зі справою Петрика, «Кучюб'їй взят в замок за караул». Московський Архів Міністерства Юстиції,

- Стовпці Малоросійського Приказу, ч. 6030/219. Див. нашу працю — Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), К., 1929, с. 45, пр. 3.
- ¹³ Див. нашу розвідку «До історії української політичної думки на початку XVIII ст.», «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XIX, К., 1928'.
- ¹⁴ Отже, звернення Кочубея до митрополита Варлаама Ясинського в червні 1692 р., у листі, що його наводить Величко (Лѣтопись С. Величка», т. III, К., 1855, с. 123), дало певні наслідки.
- ¹⁵ Про історію взаємин Мазепи й Кочубея — див. «Ескізи», с. 39-51.
- ¹⁶ А втім, ще в червні 1691 р. гетьман Мазепа казав московському посланцеві дякові Олексі Нікітіну, що «Петрушка совершенно побѣжал с вѣдома Кучубѣева» (Моск. Арх. Мін. Юстиції, кн. Малор. Приказу, ч. 62, опис, червень). Див.: «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», с. 30.
- ¹⁷ «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», с. 29.
- ¹⁸ «Древлехранилище РСФСР», Архів Міністерства Закордонних Справ, «Малоросійськіє подлинніє акты», ч. 825 (810). Подаємо тут цей документ з копії, зробленої в середині XIX ст., що знаходилася в 1920-х роках у Центральному Архівному Управлінні УССР.
- ¹⁹ Д. Эварницкій (Яворницький). Источники для истории Запорожских козаков, т. II, Владимир, 1903, с. 1226. На чолі посольства стояли полковник гадяцький Михайло Борохович, полковник київський Костянтин Мокієвський і полковник переяславський Іван Мирович (там само). До складу посольства входив, очевидно, і Топольницький, свояк гетьмана Мазепи.
- ²⁰ О. Оглоблин. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), с. 59.
- ²¹ Н. Костомаров. Историческія монографіи и изслѣдованія, т. XVI. Мазепа й Мазепинцы, СПб, 1885, с. 217; В. Модзалевскій. Малоросійскій Родословник, т. III, К., 1912, с. 695.
- ²² «Лѣтопись С. Величка», т. III, К., 1855, с. 553-555; В. Модзалевскій, Малоросійскій Родословник, т. II, К., 1910, с. 525.
- ²³ Н. Костомаров, *op. cit.*; с. 243.
- ²⁴ Цей лист Мокієвського, мабуть, стоїть у зв'язку з документом, опублікованим у II томі «Источников Малоросійской Истории» («Чтенія в Обществѣ Истории и Древностей Российских при Имп. Московском Университетѣ», 1859, I) під явно неточною назвою «Извѣтъ Киевскаго Полковника» (очевидно, 1701 р.). Див.: Н. Костомаров, *op. cit.*, с. 243.
- ²⁵ Див.: В. Біднов. Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи, «Мазепа. Збірник», т. I, Варшава, 1938, с. 35; М. Андрусяк, Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч («Мазепа. Збірник», т. II, Варшава, 1938), с. 76.
- ²⁶ За даними акад. М. Возняка («Хто був автором Літопису Самовидця», с. 63) дружина Мокієвського Анастасія Зеленська померла 1695 р. Можливо, що Мокієвський був одружений двічі, але хто була його друга жінка, нам невідомо.
- ²⁷ Не зовсім ясно, про якого Довгополого тут іде мова. Можливо, що це був Клим Довгополий, згодом (1711) генеральний суддя за гетьмана Пилипа Орлика (Н. Костомаров, *op. cit.*, с. 624, 640, 677, 682).
- ²⁸ «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)»; с. 39-51.
- ²⁹ Докладніше про це — «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», с. 6, II, 29-31.
- ³⁰ *Ibid.*, 30.
- ³¹ «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XIX. Передруковано в нашій книзі «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Київ, 1929, с. 56-60.
- ³² О. Оглоблин, «Орлик і Петрик», «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. XXV. Передруковано в збірці «Студії з Криму» (К., 1929) і в нашій книжці «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», К., 1929, с. 61-65.
- ³³ При цій нагоді висловлюємо щирю подяку Вп. П. проф., д-рові Б.Д. Крупницькому за ці цінні вказівки.
- ³⁴ В. Крупнускуй, *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709)*, Leipzig, 1942, s. 38.
- ³⁵ М. Андрусяк, *Історія Козаччини*, с. 111.
- ³⁶ Л. Окипшевич, *Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.*, ч. II. Рада Старшини. (Київ, 1930), ст. 264, пр. I.
- ³⁷ «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», с. 64-65.
- ³⁸ *Ibid.*, с. 65.
- ³⁹ *Ibid.*, с. 65, пр. I.
- ⁴⁰ *Ibid.*, с. 65.
- ⁴¹ *Ibid.* Можливо, що Петрик залишив там нащадків. Відомо, що згодом він називався «Сулимом», а в Ягорлику в другій половині XVIII ст. жив священик Ілля Сулима, який згадується 1765 р. Ханські гетьмани були в Дубосарах ще в 1760-х роках (А. Андрієвскій. Русскіє конфиденты в Турції й Криму в 1765-1768 гг., К., 1894, с. 10).

ТРУДИ І ДНІ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Гетьман Мазепа народився в Білій Церкві 20 березня 1632 року.

Польська Іезуїтська колегія

Двор Яна Казимира

Франція, Італія

Німеччина, Голандія

Польчук

1659 р. — у Виговського (посол).

1663 р. — у Юрія Хмільницького] і Тетері (посольство).

1669 р. — у Дорошенка.

Початок 1673 р. — пос[ол] до Криму.

1674 р. — пос[ол] до Переяславу].

1674 р. — пос[ол] до Криму і Туреччини.

... до[ручення] Самойловичу.

Пос[ол] до Москви,

[й потім Нераз]

1687 рік

Червень.

17. р. Карачворац

Липень.

7. На р. Кильчені.

22. Коломак. «В таборі под Коломаком».

23-24. На Коломаку.

25. На Коломаку.

Серпень.

1. Батурин.

(??) (з.п.) 2. Батурин.

3. Гадяч.

5. Козелець.

10. Гадяч.

13. Гадяч.

17. Ромни.

24. Батурин.

25. Батурин.

27. Батурин.

28. Батурин.

Вересень.

1. Батурин.

11. Батурин.

13. Батурин.
15. Батурин.
17. Батурин.
19. Батурин.
20. Батурин.
30. Батурин.

Жовтень.

4. Батурин.
5. Батурин.
7. Батурин.
8. Батурин.
11. Батурин.
13. Батурин.
17. Батурин.
21. Батурин.
31. Батурин.

Листопад.

(?) 1. Батурин.
10. Батурин.
17. Батурин.
(1687 ?) 29. Батурин.

Грудень.

1. Глухів.
9. Батурин.
18. Батурин.
19. Батурин.
21. Батурин.

1688 рік.

Січень.

11. Батурин.
14. Батурин.
21. Батурин.

Лютий.

9. Батурин.
10 (?). Батурин. (?)
12. Батурин.
21. Батурин.

Березень.

17. Батурин.
24. Батурин.

Травень.

6. Батурин.
7. Батурин.

- 8. Батурин.
- 19. Батурин.
- 24. Батурин.

Червень.

- 1. Батурин.
- 11 (?). Батурин.
- 14. Вирушив гетьман з Батурина.
- 16. «В таборе под Хоружовкою».
- 14. «З-под Конотопу».

Липень.

- (?) 11. Табір на р. Кильчені.
- 20. Р. Самара.
- 22. «Из табора с Самары».

Серпень.

- (?) 1. Р. Самара к Новгородку.
- 18. Побудова городков на р. Самарі (чи не 1689р. (?)).
- 29. «В таборе из-под Цариненки». (197??). (Яв.І, 162).
- 27. Батурин.
- 31. «В Батурине на Кустоловом».

Вересень.

- 5(13). Батурин.
- 8. Батурин.
- (?) 10. Батурин.
- 11. Батурин.
- 12. Батурин.
- 14. Батурин.
- 18. Батурин.
- 21. Батурин.
- 22. Батурин.
- 25. Батурин.
- 29. Батурин.

Жовтень.

- 3. Батурин.
- (?) 16. Москва (?).
- 19. Батурин.
- 23. Батурин.
- 25. Глухів.

Листопад.

- 3. Батурин.
- 9. Батурин.
- 10. Батурин.
- 13. Батурин.
- 15. Батурин.

Грудень.

- 19. Батурин.

30. Батурин.
31. Батурин.

1689 рік.

Січень.

1. Чернігів.
8. Батурин.
10. Батурин.
12. Батурин.
13. Батурин.
14. Мав виїхати до Глухова.
29. Чернігів.

Лютий.

1. Батурин.
 12. Батурин.
 16. Батурин.
- (В ... 4.ІІ.1689 р. Фед[ору] Урлицькому арх. Єлецьк., сказано: «под час битности нашей гетьманской в Черньговъ».)

Березень.

10. Батурин.
11. Батурин.
12. Батурин.
14. Батурин.
17. Батурин. (в цей день гетьман виступив у похід)

Квітень.

14. «Дан в Батуръ, перешовши Орълч».
20. Коломав (з'єднане військо).

Травень.

3. Батурин.
11. Р. Каїрка.
14. Зелена долина.
16. Чорна долина.
17. На Каланчаку.
20. Коло Перекопу.
21. Відступ.

Червень.

12. Рч. Самара.
14. Рч. Коломак.
24. Уход на Гетьманщину.
25. Гадяч з Самарі.

Липень.

7. Батурин.
19. Батурин.

Серпень.

На початку вирушив до Москви.

- 12. Москва.
- 13. Москва.
- 26. Батурин.
- 29. Москва.
- 31. Москва.

Вересень.

9. В дорозі до Троїци(...).

- 10. Троїцька Лавра.
- 19. Отпуск з Москви.
- 20. Москва.
- 30. «З дороги межі Глуховом и Севськом».

Жовтень.

- 1. Батурин.
- 12. Батурин.
- 17. Батурин.

Листопад.

- 9. Батурин.
- 25. Батурин.

Грудень.

- (?) 1. Глухов. (1680 ?!)
- ? 21.

1690 рік.

Січень.

- 8. Батурин.
- 9. Батурин.
- 11. Батурин.
- 31. Хорол.

Лютий.

- 10. Гадяч.
- 11. Гадяч.
- 13. Гадяч.
- 17. Миргород.
- 18. Говтва.
- 20. Хорол.

Березень.

- 5. Лохвиця.
- 6. Лохвиця.
- 10. Лохвиця.
- 15. Батурин.
- 16. Батурин.
- 20. Батурин.

30. Батурин.

Квітень.

3. Батурин.

8. Батурин.

9. Батурин.

10. Батурин.

11. Батурин.

13. Батурин.

23. Батурин.

Травень.

10. Батурин.

17. Батурин.

28. Київ.

30. Батурин.

Червень.

5. Київ.

9. «З под Нежина».

18. Батурин.

19. Батурин.

20. Батурин.

23. Батурин.

28. Батурин.

29. Батурин.

30. Батурин.

Липень.

4. Батурин.

9. Батурин.

11. Батурин.

14. Батурин.

16. Батурин.

18. Батурин.

22. Батурин.

Серпень.

16. Батурин.

Вересень.

29. Батурин.

Жовтень.

... Батурин.

... Батурин.

12. Батурин.

14. Батурин.

17. Батурин.

23. Батурин.

29. Батурин.

Листопад.

- 9. Глухів.
- 10. Батурин.
- 19. Батурин.
- 20. Батурин.

Грудень.

- 6. Батурин.
- 22. Батурин.

1691 рік.

Січень.

- (?) 10. Батурин.
- 13. Батурин.
- 20. Батурин.
- 22. Батурин.

Лютий.

- 5. Лубні. (?)
- 7. Батурин.
- 11. Батурин.
- 24. Батурин.

Березень.

- 8. Батурин.
- 9. Батурин.
- (?) 21. Батурин.
- 25. Батурин.
- 28.

Квітень.

- 13. Батурин.
- 20. Батурин.
- 23. Батурин.
- 28. Батурин. «Понеділок свірепий» (Батурин).
- 29. Батурин.
- 30. Батурин.

Травень.

- 2. Батурин.
- 4. Батурин.
- 9. Батурин.
- 12. Батурин.
- 13. Батурин.
- 24. Батурин.
- 25. Глухів. (?)
- 27. ...

Червень.

- 3. Батурин.

25. Батурин.
27. Батурин.

Липень.

6. Батурин.
11. Батурин.
26. Батурин.

Серпень.

(?) 4. Батурин.
10. Батурин.
13. Батурин.

Вересень.

Жовтень.

10. Батурин.
20. Батурин.
30. Батурин.

Листопад.

2. 3-а Батурин.
14. Батурин.
20. Батурин.
25. Батурин.

Грудень.

17. Батурин.
22. Батурин.
23. ?
27. Батурин.

1692 рік.

Січень.

3. Батурин.
17. (?) Курень.
20. Корол.
22. Биков.
(?)27.
29. Баришівка.

Лютий.

2. Баришівка.
4. Батурин.
до 7. Переяслав. (...7 феvрeлeя)
8. Переяслав.
13. Переяслав.
14. Переяслав.

Березень.

(?) 1. Батурин.
10. Батурин.

Квітень.

5. Батурин.
14. Батурин.
15. Батурин.
21. Батурин.
23. Батурин.
25. Батурин.

Травень.

6. Батурин.
9. Батурин.
14. Батурин.
15. Батурин. (?)
(?) 16. Густ. м-р ??
(?) 29. Батурин.
(?) 31. Батурин.

Червень.

4. Батурин.
13. Батурин.
26. Батурин.

Липень.

1. «У табору под Костянтиновим».
4. «У табору на річці Хороле».
6. «Из табору на Берестовуѣ у рѣчки Хороля».
10. «У табору на урочище Боевом Байрацѣ»
9-10. «З табору с Сватковскогo поля».
? 21. «В... з-под Гадяча» Из табору из-под Гадяча (до 26.VII, коли одержано в Москві).
23. «Из под Гадяча».
25. «Из табору с-под Гадяча».
28.VII. — З табору под Гадячом.
20. VII. — З табору под Гадячом.

Серпень.

1. З табору под Гадячем.
2. З табору под Гадячем на Оболонь.
3. «Из табору под Гадячом».
4-5. «Из табору на Шиловцѣ над річкою Шиловкуч».
7. «З табору з-под Полтави з-под Опришного».
8. «З табору з-под Полтави».
16. Говтва.
20. Говтва.
31. «В таборі под Песками».
? Табір в Ботакві на Артопольці (?)

Вересень.

26. Батурин.

Жовтень.

- 1. Батурич.
- 26. Батурич.

Листопад.

- 4. Батурич.
- 14. Батурич.
- 28. Батурич.

Грудень.

- 9. Батурич.
- 10. Батурич.
- 13. Батурич.
- 23. Батурич.

1693 рік.

Січень.

- 13. Батурич.
- 19. Батурич.
- 24. Батурич.
- 27. Батурич.
- 31. Дубні.

Лютий.

- 8. Лубні.
- 12. Лубні.
- 17. Батурич.
- 19. Батурич.
- ? 20. Батурич.

Березень.

- 1. Батурич.
- 23. Батурич.
- 24. Батурич.
- (?) 29. Батурич.

Квітень.

- 15. Батурич.

Травень.

- 17. Глухів.
- 21. Глухів.
- 23. Батурич.
- 24. Батурич.
- (?) 26. Батурич.
- 27. Батурич.

Червень.

- 7. Батурич.

- 15. Батурин.
- 27. Батурин.

Липень.

- 2. Батурин.
- 4. Батурин.
- 7. Батурин.
- 11. Батурин.
- 12. Батурин.

Серпень.

- (?) 5. Батурин.
- 10. Батурин.
- 11. Батурин.
- 17. Батурин.
- 18. Батурин.
- 22. Батурин.
- 23. Батурин.
- 25. Батурин.
- 31. Батурин.

Вересень.

- 8. Батурин.
- 10. Батурин.
- 27. Батурин.
- Великдень — Батурин.

В кінці ... вересня — вирушив до Чернігова, але повернувся до Батурина.

Жовтень.

- 2. Батурин.
- 6. Батурин.
- 17. Батурин.
- 20. Батурин.
- (?) 27. Глухів.

Листопад.

- 1. Глухів (Величко, III, 192).
- 1. Батурин.
- 9. Гремяч.
- 15. Стародуб.

Грудень.

- 5. Батурин.
- 6. Батурин.
- 7. Батурин.
- 18. Батурин.
- 20. Батурин.
- 29. Батурин (у Вел. III, 20). (Друк, помилка 1694)
- 30. Батурин.

1694 рік.

Січень.

4. Батурин.

6. Батурин.

11. Батурин.

19. Батурин.

20. Батурин.

29. Батурин.

Мав вирушити до Дніпра.

Лютий.

4. Батурин.

18. Батурин.

Березень.

12. Батурин.

Квітень.

23. Батурин.

28. Батурин. (23 чи 28 Вел.)

Травень.

3. Батурин.

4. Батурин.

Червень.

1. Батурин.

6. Батурин.

Липень.

7. Батурин.

9. Батурин.

27. Батурин.

30. Батурин.

Серпень.

8. Батурин.

Вересень.

2.

Жовтень.

23. Батурин.

Листопад.

Грудень.

7. Батурин.

18. Батурин.

1695 рік.

Січень.

9. Батурин.

17. Батурин.

Лютий.

3. Лохвиця.

23. Лубні.

25. Лубні.

Березень.

(?) 27. Батурин.

Квітень.

11. Батурин.

15. Батурин.

16. Батурин.

Травень.

9. Батурин.

17. Батурин. «Вирушає в похід до Кизикирмена».

Червень.

28. Переправа через Дніпро.

Липень.

3. На рч. Омельничку.

11. Вирушив до Кизикирмена.

24. У Кизикирмені.

31. В таборі Кизикирмена.

Серпень.

30. Батурин.

Вересень.

11. Батурин.

Жовтень.

1. Батурин.

Листопад.

15. Батурин.

Грудень.

11. Батурин.

12. Батурин.

18. Батурин.

26. Батурин.

1696 рік.

Січень.

- 2. Батурин.
- 13. «З Куренъ».
- 21. Прилука.
- 23. Прилука.
- 24. Прилука.
- 25. Прилука.
- 31. Лохвиця.

Лютий.

- 8. Рашевка.
- 9. Бобрик.

Березень.

Квітень.

- 4. Батурин.
- 20. Батурин.
- 28. Батурин.

Травень.

- 5. Батурин.
- 6. Батурин.

Червень.

- 9. Вирушив з Янполь.
- 10. Гадяч. Батурин (Петр, 374).
- 19. Батурин. Вирушає в похід і до Покрови стоїть на рч. Коломаку і Орчику.
- 24. (9 ?) «В таборі на Коломаку».
- 30. Батурин (... ?)

Липень.

- 4. «В таборі на Коломаку».
- (?) 6. З'єднання на Коломаку «по Покрові в тиждень рушим з Орчика в доски...» (Вел. III, 384).

Серпень.

- 2. «Отход над Берестового».
- 20. «Из табора над Берестового».
- 24. «В таборі над р'єсчкою Берестовою».

Вересень.

- Острогоревск (з. а.) Білоцер. (з. а.).
- 10. Суми.
- 19. Батурин.
- 27. Батурин.

Жовтень.

- 2. Батурин.
- 14. Батурин.
- 19. Батурин.
- 25. Батурин.

- 27. Батурин.
- 28. Батурин.

Листопад.

- 1. Батурин.
- 7. Батурин.
- 11. Батурин.
- 23. Батурин.
- 26. Батурин.

Грудень.

- 8. Глухів.
- 17. Батурин.

1697 рік.

Січень.

- Рада старшини (...).
- 1. Батурин.
 - 3. Батурин.
 - 17. Батурин.

Лютий.

- 9. Батурин.
- 14. «Обоз над Булсоташем». (Сумніви.)

Березень.

- 2. Батурин.
- 5. Батурин.
- 31. Батурин.

Квітень.

- (1672 ?!) 1. Батурин.
- 30. Батурин.

Травень.

- 5. Батурин.
- 11. Батурин.
- 26. Гадяч.

В кінці березня вирушає в похід до Кодаку. Це скоріше було в середині червня.

Червень.

«В таборе из-под Кодаку от берега Днѣстрового».

Липень.

- 6. Прибув до Кодаку. В таборе под Кодаком на козацкой Днепра стороне.
- 13. Кічное.
- 16. «В таборе от пристани Козацкой».
- 19. Кічное.
- 11. «подклялися есмы от пристани Кадацкой токмо 11 дня и пришли есмы на сее низшее всех порогов Днепровых место, к урочищу Очкасову июля в 13 день».

- (?) 14. Переправа у пристани Кодацкой (Вел., III, 438).
20. «В таборе от низайших порогов от Кочкасу».
18. «Ниже Волкового порога».
20. «О полднѣ рушили от порога Волкого и от Кочкаса плавным вниз реки Днепра на Сечь Запорозских долей походом».
22. «Стали от Волкого порога против Сечи Запорожской».
25. Під скан Кизикірменом.
30. В городку Тавонском у Кизикирменом.

Серпень.

7. «З-под Кизикирмена».
10. «З-под Кизикирмена».
(?) 20. Відступ від Кизикірмену.
26. «В таборе у Томаковського».
15 чи 16/VII — «рушили от Гавани в гору Днепра».
27. «В таборе от Грушевки».
30. «Пристань Кодацкая» й переправа через Дніпро.
31. «З обозу от переходу Кодацкого».

Вересень.

- (?) 3. Коло цілі. у пристани перевозу Кадацкого».

Жовтень.

8. Прибув до Батурина.

Листопад.

Грудень.

8. Глухів.
23. Батурин.
26. Батурин.

1698 рік.

Січень.

- (?) 11. Батурин. (...)
11. Батурин.
13. Батурин.
18. Батурин. (в кінці січня виїхав до Коропа).
19. Батурин.

Лютий.

Березень.

9. Батурин.
10. Батурин.
14. Батурин.

Квітень.

22. ?

28. Батурин.

Травень.

В травні (15) вирушив в похід військовий.

29. «В таборъ над Говитіми».

31. «В таборъ над голтвою пиже Полтави».

Червень.

7. «В таборі за Орелою».

10. «В обозі над Чаплинською» (злучко з Долгоруковим бл. рч. Орелі). 27. «В обозі над речкою Самарою».

Липень.

Рух до Перекопу.

Серпень.

20. Табір над Інгульцем.

21. Вирушив назад з-под Кизикірмену.

31. «З табору на берегу Днепровим».

Вересень.

5. Гадяч.

7. Гадяч.

23. Батурин.

Жовтень.

2. Батурин.

Листопад.

Грудень.

Взимку 1698-1699 рр. — зустріч з Петром у Воронежі.

1699 рік.

Січень.

? 4. Батурин.

22. Гадяч.

24. Гадяч. У Гадячі на початку 1699 р. — Старшинська Рада. (В тексті 7199 рік!).

Лютий.

Березень.

Квітень.

10. Батурин.

28. Батурин.

29. Батурин.

Травень.

12. Батурин.

17. Батурин.

Червень.

1. Батурин.

6. Ямполь.

9. Ямполь.

18. Батурин.

Липень.

2. Глухів.

5. Глухів.

17. Батурин.

Серпень.

1. Батурин.

22. Батурин.

25. Батурин.

29. Батурин.

30. Батурин.

Вересень.

5. Батурин.

15. Глухів.

Жовтень.

7. Батурин.

12. Батурин.

21. Батурин.

24. Батурин.

26. Батурин.

Листопад.

10. Батурин.

18. Батурин.

Мазепа їде до Воронежа. «Отколь от гетмана повернувся в Гадяча к Рождеству»

Грудень.

Господнії, а з Гадячого до Батурина прибыл в ... (sic!).

21. Батурин.

1700 рік.

Січень.

5. Батурин.

12. Батурин. Подорож до Москви ...

Лютий.

Березень.

16. Батурин.

Квітень.

7. Батурин.

19. Батурин.

З'їзд на Великдень у Батурині.

23. Батурин.

Травень.

5. Батурин.

12. Батурин.

14. Батурин.

Червень.

9. Каратурів.

13. Батурин.

22. Батурин.

Липень.

18. Батурин.

27. Батурин.

Серпень.

3. Батурин.

Вересень.

2. Батурин.

7. Батурин.

Жовтень.

Листопад.

10. Батурин.

17. Батурин.

26. Батурин.

Грудень.

1701 рік.

Січень.

Лютий.

21. Батурин.

Березень.

2. Фастів, (сумнівно, чи не Фастовці ?)

11. Батурин.

14. Батурин.

Квітень.

Батурин.

Травень.

16. Батурин.

Червень.

16. Батурин.

26. В Карч-Соткі.

Липень.

3. «В таборі з-под Гомля».

Серпень.

31. Батурин.

Вересень.

4. Батурин.

13. Батурин.

Жовтень.

22. Батурин.

Листопад.

10. Батурин.

22. Батурин.

23. Батурин.

28. Батурин.

Грудень.

1702 рік.

Січень.

Лютий.

Березень.

Квітень.

17. Батурин.

23. Батурин.

Травень.

12. Батурин.

23. Батурин.

Червень.

17. Батурин.

19. Янполь.

25. Глухов.

Липень.

17. Батурин.

Серпень.

1. Батурич.
4. Батурич.
12. (чи 20 ??) «В таборі под Домашеволі».
14. «Из табора от рѣки Убѣді з Батурина» .

Вересень.

Жовтень.

5. Батурич.

Листопад.

6. Батурич.

Грудень.

3. Батурич.
 18. Батурич.
- Взимку 1702-3 у Москві.

1703 рік.

Січень.

18. Батурич.

Лютий.

Березень.

15. Батурич.

Квітень.

9. С. Ярославець. (З міль від Глухова Гетьман їхав в Батурич до Глухова).
10. Глухів.
12. Вийхав «к московской границе для съезду с господином и воеводою кн. М.Г. Ромодановским».
14. Глухів.
16. Батурич.
17. Батурич.
19. Батурич.

Травень.

- (?) 1. Батурич.
- (?) 14. Батурич (у Яворн., помилково 1706 р.).
20. Батурич.
21. Батурич.

Червень.

16. Київ.
17. Батурич.
25. Батурич.
26. Батурич.

Липень.

11. Батурич.

21. Батурич.

Серпень.

Вересень.

11. Батурич.

Жовтень.

Листопад.

Грудень.

1704 рік.

Січень.

16. Батурич.

21. Батурич.

24. Ніжин.

Лютий.

9. Батурич.

20. Батурич.

25. Батурич.

26. Батурич.

Березень.

13. Батурич.

24. Батурич.

Квітень.

4. Батурич.

Травень.

1. Батурич.

8. Батурич.

10. Батурич.

Коло Препятині.

Червень.

Липень.

12. «З обозу от Паволочи».

(?) (1706 ?) 25. Табір під Паволоччю.

15. Під Паволоччю на шляху...

Серпень.

1. «В обозе под Бердичевом».

10. «В таборі на Вчорашном».

Вересень.

1. «В Києві Печерском».

27. «В обозі під Мотарем».

Жовтень.

(?) 12. «Під Паволоччю».

18. Фастів.

29. Батурин.

Листопад.

6. Батурин.

10. Батурин.

25. Батурин.

Грудень.

(?) 2. Бахмач (Коб, 584).

3. Батурин.

7. Батурин.

14. Батурин.

17. Батурин.

1705 рік.

Січень.

На початку року в Москві (січень-лютий).

17. Москва.

Лютий.

Березень.

8. Батурин.

Квітень.

26. Батурин.

Травень.

8. Батурин.

15. Батурин.

Червень.

2. Батурин.

18. Вирушив у похід.

20. «З табору над речкою Галицею».

27. «В обозі під Києвом над р'ячкою Либедю».

Липень.

I 1/2 — Волинь.

14/ VII по 4/VIII табір бл. ст...

27. Вирушив до Збаражу на рч. Случі.

Серпень.

4. Зборів.

(?) 14. Коло Львова.

(?) 23. Вступив в Сакдомирське воєводство.

Вересень.

1. Під Згутешовач.

8. Батурин.

23. Табір під Уманню.

Місячна стоянка під Замостим.

Жовтень.

14. Почеп (чи 1703 р. ?).

13. «В обозу под Замоствсм».

Листопад.

Дубію (+ Біла...).

Грудень.

1706 рік.

Січень.

6. Батурин.

Лютий.

8. Дубно.

11. Дубію.

(вирушає 11/II до Литви).

Березень.

Квітень.

Початок. Мешьк.

23. Мешьк.

До половини квітня в Мешьку коло Бихова (13 мая).

Травень.

22. Гомель.

Червень.

18. Батурин.

21. Батурин.

Коуец червня, подорож до Києва.

Липень.

Серпень.

31. «В Печерском».

Вересень.

- 3. Київ.
- 15. Батурин.
- 16. Батурин.
- 23. Київ.

Жовтень.

- 5. «З Печерського».
- 31. Батурин.

Листопад.

- 16. Батурин.
- 17. Батурин.
- (Яв., L, 986)
- 24. Батурин.
- 10. Батурин. 3т

Грудень.

- 17. Батурин.

1707 рік.

Січень.

- 6. Батурин.
- 7. Батурин.
- 9. Батурин.
- 20. Батурин.

Лютий.

Березень.

- 14. Батурин.

Квітень.

- 11. Жовква.

Травень.

- 10. Бахмач.
- 11. Гонгдові (Батурин).
- (?) 17. Батурин.
- 24. Батурин.
- 28. Батурин (Гонгдові).
- 29. Гонгдові.

Червень.

- 21. З Києва Печерського.

Липень.

- 17. Київ.

Серпень.

- 19. Київ.
- 28. «З обозу под Києвом».

Вересень.

- 3. «З обозу под Києвом».
- (?) 20. Київ.
- 29. Київ.

Жовтень.

- 1. «В Києве Печерском».
- 7. «З обозу под Києвом».
- 8. Київ.
- 10. «З обозу под Києвом».
- 16. Київ.
- 18. Київ.
- 29. «В Києве Печерском».

Листопад.

- 7. Київ.
- 27. Батурин.
- 28. Батурин.

Грудень.

- 10. Батурин.
- 26. Батурин.

1708 рік.

Січень.

- 7. Батурин.
- 11. Батурин.
- 25. Батурин.
- 30. Батурин.

Лютий.

- 6. Фастів.
- 24. Фастів.

Березень.

- 9. Фастів.
- 14. «В обозе от Хвастова».
- 27. Біла Церква.

Квітень.

- 10. Біла Церква.
- 20. Біла Церква.
- 22. Біла Церква.
- 30. «У замку Белоцерковськом».

Травень.

- 1. Батурин.

- 20. Біла Церква.
- 25. «В фортеці Белоцерковській».

Червень.

- 29. Біла Церква — Вирушає до Києва назад в зв'язку з стратою Кочубея.

Липень.

- 1. ?
- 11. Борщаговка.
- 12. Борщаговка.
- 16. З обозу с под Борщаговки.
- 17. Борщаговка.

Серпень.

- 1. Київ.

Вересень.

Жовтень.

- (Коло Салтиковки. Вище?)
- 6. «З обозу от реки Десенки».
- 8. Батурин.
- 21. Борзна.
- 23. (Ввечері нізко Батурин).
- 23. Борзна.
- 30. Дегтярівка.
- (?) 31. Ігнатовка.

Листопад.

- 4-5. Переправа у Мезни.
- 19. Гадяч.
- 24. Вирушив до шведів...
- 24. Ввечері — Короп.
- 25. Переправа через Десну у Оболоченя Орловка (до 28).
- 28. Горки (вечір).
- 29. Горки.

Грудень.

- 5. Ромен.

1709 рік.

Січень.

- Гадяч.
- 13. Нивков.

Лютий.

- 13. Коло Коломаку.

Березень.

- Велика Будища.

19. Будища.

26. Будища.

Квітень.

Табір під Полта Травець.

1. Будища.

Травень.

[М]уки.

1/VIII у Бендерах.

Помер гетьман у Бендерах 22 березня 1709 року.

ЛИСТ ПИЛИПА ОРЛИКА* ДО КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА СТЕФАНА ЯВОРСКОГО (1721)

[* Друкується за виданням «Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». — 1862. — № 10 (октябрь). — С. 1-28.]

Ясне въ Богу преосвященнѣйшии милостивый отче Митрополить Резанскіи, мой велце милостивый въ духу святомъ отче, пастыру и добродѣю.

До сихъ часъ въ бѣдахъ, во изгнаніихъ, въ тѣснотахъ пришелствова душа моя съ ненавидящими міра; теперь уклонившия и душею и сердцемъ отъ душевреднаго того пришелствія, архіерейскую, Вашей святыни, миръ всѣмъ дающую, десницу духомъ лобызаю. Но речеши мнѣ ваша Святыня: «дуже, како вшелъ еси сѣмо, не имый одѣянія, милости монаршей? «для чого спасатися мушу, чтобъ съ симъ моимъ дерзновеннымъ писаніемъ не былъ отверженъ отъ лица вашей Святыни, однакъ съ тоей реляціи, которую до вашей Святыни имѣю, яко ученикъ до учителя, яко (аще и недостойнъ уже наречися) сынъ до отца, яко овца до пастыра, тѣмъ дерзновеннѣй прибѣгаю до вашей святыни, имъ благонадѣжнѣйшій могу быть, что ваша святыня, яко премудрѣйшій мой учитель, благоразумнѣ и наставивши и накажеши мя, яко отецъ блудному сыну объятія своя отческія отверзеши и яко добрый и бодрый пастырь погибшую овцу обращаши, и на раму свою воспріемлеши. А понеже многіе, едны недоброхоты мои, другіе, хотящіи себе оправдати, злословнымъ своимъ донесенемъ милосердное царского величества сердце на болшій гнѣвъ и отмщеніе противъ мене возбудила и подвигнули, будто я единомысленнымъ и единосовѣтнымъ съ Мазепою тоей измѣны былемъ авторомъ и всѣ тайны оныя вѣдалемъ, — того ради заблагодарасудихъ предъ вашею Святынею, яки предъ самымъ прошедшимъ небеса архіереемъ, вѣдущимъ тайная сердца, все то чистою совѣстію, праведно, а не ложнѣ (погубить бо Господь всякого глаголющаго лжу) исповѣдати, что колвекъ могу о той измѣнѣ вѣдати, яко о томъ совершеннѣй выразумѣешь, ваша святыня, съ послѣдующихъ.

Ежели Мазепа передъ тымъ, пока на службѣ царского величества съ войскомъ не былъ въ Полши, и пока діаволь княгиню Долскую союзомъ кумовства въ тайные съ нимъ конференціи не впровадилъ и имѣлъ якую инклинацію до противной стороны и помышлялъ о измѣнѣ, о томъ самъ Богъ, испытующій сердца и утробы, вѣдаетъ; а я

внутрихъ не можемъ проникнути и изслѣдоваты. Однако видя его извнѣ являемую къ царскому величеству непоколебимую вѣрность и радительные службы, по человѣчески разсуджати могу, что онъ Мазепа твердъ былъ въ своей вѣрности и усердную имѣлъ къ царскому величеству любовь.

Оставляю инные того документа, единый токмо въ подтверженіе моего мнѣнія привожу, что въ 1705 году, когда Мазепа обозомъ подъ Замостемъ стоялъ, подосланный былъ до его тайно отъ Станислава Лещинского съ Варшавы съ тайными прелесными пропозиціями Францишекъ волскій, котораго онъ Мазепа наединѣ выслушавъ, по авдіенціи секретной, велѣлъ его Григорію Ивановичу Анненкову за караулъ взять, и тортурами о той посылкѣ прелестной и о инныхъ непріятельскихъ намѣреніяхъ допросить, потомъ его Волского оковавъ, въ Кіевъ до князя Димитрія Михайловича Голицына, а писма тые прелестные до царского величества, одослалъ.

Якій же могъ быть по видимому болшій документъ вѣрности его Мазепиной къ царскому величеству надъ той? Но когда онъ Мазепа стоялъ на квартирахъ зимовыхъ въ Дубнѣ, а Войнаровскій съ Иваномъ Чернишемъ резиденцію свою у двора царского величества въ Гроднѣ континуовадъ, и Димитрій Горленко, бывшій полковникъ Прилуцкій, вмѣсто Гетмана съ своимъ и Кіевскимъ полками на службѣ царского величества тамъ же подъ Гродномъ zostавалъ, писалъ онъ Горленко до Мазепы съ нарочнымъ куріеромъ пространное на килкахъ листахъ письмо, въ которомъ многіе обиды, нонешенія, униженія, досады, коней разграбленіе и смертныя побои козакамъ отъ Великороссійскихъ начальныхъ и подначальныхъ въ то время дѣючіеся выписалъ, наконецъ и тое приложилъ, будто его Горленка наказного Гетмана, кудась едучого, съ коня сопхнено и насилно съ подъ его и съ подъ прочихъ ему послѣдующихъ начальныхъ людей коня въ подводы забраны. Писалъ такожде отъ себе до Мазепы съ тымъ же куріеромъ и Иванъ Чернишъ, а въ письмѣ своемъ прислалъ заключенную копию указу царского величества, которымъ будто опредѣлено было тые два полки городовые Кіевскій и Прилуцкій, подъ комендою Димитрія Горленка бывшіе, посылать въ Прусы, ради наученія и устроенія ихъ въ регулярныя драгунскіе полки. Велѣлъ тые писма и копию указу царского величества Мазепа передъ собою мнѣ прочесть, которыхъ выслушавъ тые формальные сказалъ слова: «якогожъ намъ добра впредь надѣяться за наши вѣрныя службы, и хтожъ бы былъ такіи дуракъ, якъ я, чтобъ подъ сее время не преклонилъса до противной стороны на такіе пропозиціи, якіе Станиславъ Лещинскій до мене прислалъ?»

Не по многомъ времени пріѣхалъ и самъ Димитрій Горленко въ Дубію до Мазепы съ подъ Гродни, оставивъ тамъ подъ камендою сына своего Андрея тые два полки, Кіевскій и Прилуцкій, которіи при инныхъ реляціяхъ доносилъ, и тое Мазепѣ, будто онъ, опасался, чтобъ его съ полками тѣми въ Прусы не послано и въ драгуны не устроено, чимъ бы онъ подвигнулъ на ненависть и вражду противъ себе цѣлое войско, что отъ его початокъ того регулярнаго строю учинилъса, притворилъ себѣ якуюсь болель и подъ покривкою оной упросилъ себѣ у енерала Рена отпускъ, будто къ дому, подаривъ ему за тое килка коней добрихъ и 300, чаю, ефимковъ.

Въ краткихъ числѣхъ по пріѣздѣ Димитрія Горленка въ Дубно, прошенымъ былъ Мазепа въ кумовство и на христины отъ князя Вишневецкого, воеводы Краковскаго, до Бѣлой Криници, котораго дочери, будучи тамъ съ маткою его княгинею Долскою, воспріемникомъ, якіе имѣлъ съ нею денные и ночныя конференціи, и если такъ малый вѣтрикъ реляціи Димитрія Горленка и Ивана Черниша поколибалъ сердце его Мазепы и до измѣны преклонилъ, или княгиня Долская прелестми своими ему оную выперевадовала, о томъ самъ единый Богъ вѣсть. Однако отъ болшой части разсуждаю, что тая прелестница мѣла его обезумить.

По килкаденныхъ пированіяхъ и доволныхъ розговорахъ, повернувшись Мазепа на кватеру свою съ бѣлой Криници до Дубны, велѣлъ мнѣ писать листъ благодарственный до тоей же прелестницы княгини Долской, и послать ей ключъ циферной для корреспонденціи съ собою, отъ которой въ килка дней получилъ онъ Мазепа респонсъ и

въ ономъ малую цодулку цифрами писаную, которая въ децифровани своемъ тое заключала: «Уже я гдѣ надлежитъ послала съ донесенемъ истинной в. м. пана пріязни». По прочитани тоей цедулки циферной, одобраль оную отъ мене, ни единого мнѣ не сказавши слова.

А когда по указу царского величества рушивши съ войскомъ regimentу своего съ Дубна, прибыль до Минска въ 1706 году, поучиль тамъ невѣдомо черезъ кого отъ княгини Долской малое писмечко дворами писаное, въ которомъ она княгиня извещала ему о поворотѣ посланца своего отъ двору, и о посылки листу отъ якогось безыменного короля до его писаного. По прочитаню децифрованного отъ мене того писмечка взяль къ себѣ оное и, засмѣявшись, сказалъ тые слова: «дурная баба! хочеть черезъ мене царское величество обмануть, чтобъ его величество, отступя короля Августа, приняль въ свою протекцію Станислава и воспомогль ему до сукцессіи на королевство Полское, а онъ обѣщаетъ подать такіе способы, которыми латво можетъ царское величество Шведа побить и побѣдить. Уже я о томъ ей дурачествъ государю говорилъ, которому его величество посмѣялся. «Повѣрилъ я тому и ни единого подзору о его Мазепиной измѣнѣ не имѣль. А кто былъ тотъ посланецъ и якій былъ черезъ него листъ, и отъ якого короля, и въ якое время и съ якимъ отвѣтомъ отъ себе Мазепа оногo отпустиль, о томъ я досели не вѣдаю, и не видѣлемъ его, въ чомъ свѣдитель мнѣ есть на небеси вѣренъ.

А когда Мазепа по указу царского величества рушивши съ войскомъ regimentу своего съ Минска, прибыль въ Украину и за пришествіемъ его величества въ Кіевъ и самъ туда жъ спѣшно пріѣхаль, давши ординановъ въ полки, чтобъ наскорѣ подъ Кіевомъ стягались, получилъ тамъ листъ отъ тоей же княгини Долской цифрами писаный, который при себѣ въ комнату спальни велѣль мнѣ перевести и тамъ передъ собою прочесть. А въ листѣ томъ просила она Мазепы, княгиня именемъ Станислава, чтобъ дѣло намѣренное зачиналь, надеженъ будучи скорого себѣ цѣлымъ войскомъ Шведскимъ съ Воляня суккурсу и всѣхъ желаній своихъ, чого тылко претендовати будетъ, неотрицательнаго исполненія, обѣщая на тое прислать ассекурацію Станислава и гваранцію короля Шведского. Слухаль того листу Мазепа (яко видимо было) съ великимъ гнѣвомъ, а выслухавши, порвалься розъяренный съ постели и началъ княгиню поносить тыми словами: «проклятая баба обезумилася: прежде мене просила, чтобъ царское величество воспріяль Станислава въ свою протекцію, а теперъ инное пишетъ; бѣснуется тая баба, хочеть мене, ношеного и искусного птаха, обманить; на бѣду бѣ мнѣ крайнюю пошло, когда бы единой бабѣ даль прелститься; возможное ли дѣло, оставивши живое, искать мертвого и отплывши едного берега, другого не достигнуть? Станиславъ и самъ не есть надеженъ своего королевства; рѣчь посполитая раздвоенная: якій же можетъ быти фундаментъ безумныхъ тоей бабы прелестей? Состарѣлемъся служачи царскому величеству и нынѣшнему и отцу и брату его величества вѣрне, не прелстили мене ани король польскій Янъ, ани ханъ Крымскій, ани Донскіе козаки; а теперъ при кончинѣ вѣку моего единая баба хочеть мене обманити!» Тое вымовивши, взяль съ рукъ моихъ оригинальное циферное письмо и переводъ его и, велѣвши принести огню, спалиль, а до мене обратившись рекль: «пиши до тоей проклятой бабы циорами, не выходя отсюда, въ тые слова:

«Прошу вашей княжой милости оставити тую корреспонденцію, которая мене можетъ погубити и на житій и на гонорѣ и на субстанціи. И не токмо ваша княжая милость не надѣйся, но ни помышляй о томъ, чтобъ я при старости моей вѣрность мою царскому величеству повредиль, которую отъ молодыхъ лѣтъ моихъ досели нерушимо сохраниль и въ опой умрѣти желаю, не хотячи и за живота, и по смерти моей, безчестного измѣнническаго пороку и имени на особу мою нанести и того ради и повторе в. к. м. прошу оставити тую корреспонденцію и болшь о томъ до мене не писать».

Такій листъ циорами написаный велѣль при себѣ запечатать и взяль до рукъ своихъ, который если до княгини Долской одослалъ и черезъ кого (понеже я и въ то время

посланца того не видѣль), или инный рукою своею писалъ, о томъ Богу совѣдѣтельствующею не знаю.

Токможь отъ того времени черезъ цѣлый годъ ни единого мнѣ листу циферного о тыхъ измѣническихъ аферахъ отъ помянутой княгини до переводу не даваль, и знатно, что для отшествія съ войсками до Саксоніи короля шведского и Станислава, оставила была тую корреспонденцію. Писала однакъ единъ листъ цифрами до его Мазепы съ Лвова, въ когоромъ для перестороги доносила ему, что она тамъ же въ Львовъ была у когось (того не упамятаю) воспріемницею съ Борисомъ Петровичомъ Шереметомъ, а сѣдючи у столу на христинахъ между тѣмъ же Борисомъ Петровичемъ и енераломъ Реномъ, воспоминала по случаю передъ нимъ Реномъ имя его Мазепы похвалнымъ словомъ, а енераль Рень, отвѣтуя ей, такожде похвално, будто соболѣзноваль ему Мазепѣ тако: «пожалее Боже того доброго и разумного Ивана! онъ бѣдный не знаетъ что князь Александеръ Даниловичъ яму подъ нимъ ріеть и хочеть, его отставя, самъ въ Украинѣ быть гетманомъ; «а она тому удивившися, вопрошала Бориса Петровича Шеремета, если то можетъ событися? Что будто и онъ когда подтвердиль, рекла она: «и для чога жъ ништо его съ добрихъ пріятелей не перестережетъ?» а Борисъ Петровичъ будто отвѣщаль: «не возможно, и мы сами много терпимъ, но молчать принужденны.» Выслушавъ писма того, Мазепа сказалъ: «знаю я самъ барзо добре, что они и о васъ думаютъ и о мнѣ: хотять меня уконтентовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, города подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людьми Украину осадить. Якожь не треба о томъ много говорить, сами вы слышали, чога имѣете надѣятися, когда князь Александеръ Даниловичъ, въ квартири моей въ Кіевъ, во время бытности царского величества, до уха мнѣ говорилъ: «пора нынѣ за тѣхъ враговъ пріиматца.» «Другое слышали вы, якъ тотъ же Александеръ Даниловичъ публичне о княженіе себѣ черниговское просиль, черезъ которое стелеть и готуетъ путь до гетманства». О чемъ и о инныхъ пространнѣе говорилъ, наипаче о обидахъ своихъ, а именно почиталь онъ Мазепа за великое себѣ уничиженіе и поруганіе, что царское величество, во время пришествія своего и главной арміи своей отъ Гродни въ Кіевъ въ 1706 году, ординоваль свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича съ кавалерією къ Волини, а ему Мазепѣ съ войскомъ реименту его указаль вслѣдъ за его свѣтлостію поступать и, что его свѣтлость повелить, исполнять. А сказываль онъ Мазепа, будто тая кампанія на Волинь по отшествіи войскъ Шведскихъ оттуду во Саксоніи не потребна была, токмо будто его свѣтлость нарочно оную воспріяль для своего возвышенія, а его пониженія, и для показанія цѣлому свѣту, что его гетмана имѣеть подъ своею коммендою, для чога онъ былъ жалостный и вмѣняль себѣ тое въ безчестіе, что онъ при старости лѣтъ за такъ многіе свои вѣрные службы (яко онъ сказываль) получилъ награжденіе быть подъ комендою Меншикова; наконецъ говорилъ, что не такъ бы ему жалостно было, когда бы его дано подъ коменду Шеремета, или инного якого великоименитого и отъ предковъ своихъ заслуженного челоувѣка.

Повторе вмѣняль онъ Мазепа и тое себѣ въ посмѣяніе, поруганіе и обману, что свѣтлѣйшій князь Александеръ Даниловичъ приговориль былъ съ нимъ отдать сестру свою въ супружество Войнаровскому, чога онъ будучи надеженъ черезъ килка лѣтъ ожидалъ совершенства, и не старался нигде о жену Войнаровскому, а когда предлагаль его свѣтлости о исполненіи того приговору, то будто его свѣтлостъ отвѣщаль ему, что уже теперъ невозможно того учинить, понеже царское величество самъ хочеть на сестрѣ его свѣтлости женитца. Кромъ того говорилъ и о инныхъ своихъ досадахъ, наконецъ рекши: «свободи мене, Господи, отъ ихъ панованя», велѣль мнѣ до княгини Долской отписать, благодарствуя ей за пріязнь и пересторогу.

А что Мазепа воспоминаль вышеписанные свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича слова, а именно тые: «пора нынѣ за тѣхъ враговъ пріиматца,» то дѣлалось тое такимъ образомъ: въ 1706 мѣ году, во время бытности царского величества въ Кіевъ, просиль

Мазепа его величества къ себѣ на кушеве, по которомъ свѣтлѣйшій князь Александръ Даниловичъ, будучи маленько шумень и силенъ, взявъ его Мазепу за руку, съль съ нимъ на лавкѣ и прикланяся къ нему, сказалъ до уха такъ голосно, что близъ предстоящая енеральная старшина и нѣкоторые полковники могли слышать тые слова: «Гетманъ Иванъ Степановичъ, пора нынѣ пріиматца за тѣхъ враговъ,» а енеральная старшина и полковники, слыша то и видя, что тайно съ собою хотять говорить, когда начали удалятца, Мазепа, помааніемъ указавъ имъ на одномъ мѣстѣ стоять, отвѣтовалъ его свѣтлости единымъ словомн: «не пора», будто до уха, но нарочно голосно, въ услышаніе енеральной своей старшинѣ и полковникамъ; а его свѣтлость на тое сказалъ: «Не можетъ быть луччая пора, какъ нынѣ, когда здѣсь самъ есть царское величество съ главною своею армеею.» Отвѣщаль Мазепа: «Опасно будетъ не сконча одной войны съ непрітелемъ, другую начинать внутрню. «Паки его свѣтлость отвѣщаль: «ихъ ли враговъ опасатца и шадить? какая съ нихъ полза царскому величеству? Прямо ты вѣренъ царскому величеству; по надобно тебѣ знаменіе тоей вѣрности явить и память по себѣ въ вѣчные роды оставить, чтобъ и впредь будущіи государи вѣдали и имя твое блажили, што единъ такой былъ вѣрный гетманъ Иванъ Степановичъ Мазепа, который такую ползу государству Россійскому учинилъ.» тѣмъ временемъ хотячи царское величество одойти до своей кватери, всталъ съ своего мѣста и пресѣкъ тотъ дискурсъ, который съ обоихъ сторонъ слышанъ былъ енеральной старшинѣ и полковникомъ; а Мазепа, проводивши царское величество и возвратившися съ послѣдствующими себѣ енеральною старшиною и полковники въ внутрнюю свою комлагу, вопрошалъ ихъ: если все слышали, что свѣтлѣйшій князь говорилъ? а когда отвѣщали, что слышали, сказалъ тые слова: «всегда мнѣ тую пѣсенку поють, и на Москвѣ и на всякомъ мѣстѣ; не допусти имъ токмо, Боже, то исполнить, что думаютъ.»

Преразили тые слова страхомъ сердце слышавшихъ и частое было роптаніе и переговоры между полковниками, найпаче, что, по указу царского величества, безъ всякой противности, вѣрнымъ и послушливымъ сердцемъ, козаки своими оброками служатъ далекими и долгими походами, съ последней худобы разоряются, кровь свою проливають, и на разныхъ мѣстахъ, то въ Инхлянтахъ, то въ Полши, то въ Литвѣ, то въ Казанскомъ государствѣ, то въ Донскихъ городахъ, погибають и умаляютьца, а за тые службы, и преждніе за турецкой войны и за теперешніе не токмо жадной нѣтъ милости, но еще и ругають насъ и уничижаютъ и бездѣлицами называютъ, и вѣрной нашей службы въ полушку не ставятъ, а наконецъ и о погибели нашей промышляють.»

Зачалося потомъ дѣло фортификаціи Печерской, наступили переходы черезъ Малороссійскіе города до главной армии то рекрутовъ, то всякихъ начальныхъ особъ, то многочисленныхъ съ запасами и припасами обозовъ, а полковники съ старшиною своею часто, до гетмана приходя, жалостнѣ предлагали, что приставы у того дѣла фортификаційнаго козаковъ палками по головамъ біють, уши шпадами обтинають и всякое поруганіе чиняють, что козаки, оставивши дома свои, косовицу и жнива, поносятъ на службѣ царского величества тяготу дней и варъ, а тамъ Великороссійскіе люде дома ихъ разграбляють, разбирають и палятъ, жонамъ и дочкамъ ихъ насиліе чиняють, кони, быдло и всякую худобу забирають, старшину біють смертными побоями. Надъ то два полковники, Маргородскіи и Прилуцкій, яко началнѣйшіе и паче инныхъ болшее до Мазепы дерзновеніе имѣвши, одозвалися съ тымъ: Миргородцкій сказалъ ему Мазепѣ: «очи всѣхъ на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти а мы достанемо въ такой неволи, то и кури насъ загребуть». А Прилуцкій подтвердилъ тыми словами: якъ мы за душу Хмельницкого всегда Бога молимъ и имя его блажимъ, что Украину отъ ига Ляцкого свободилъ, такъ противнымъ способомъ и мы и дѣти наши во вѣчные роды душу и кости твои будемъ проклинать, если насъ за гетманства своего по смерти своей въ такой неволи зоставишь.» А когда таковыми переговорами часто ему Мазепѣ паприкралися, отказаль имъ тыми словами: «уже я до двору царского величества о таковыхъ обидахъ и разореніяхъ часто и многократнѣ писалъ и, если вамъ угодно, изберѣте отъ себе до

царского величества, или ты Прилуцкій їдь, а я отъ себе съ енеральной старшины пошлю съ тобою Орлика, и буду черезъ васъ до царского величества писать и чоломъ бить, чтобъ права и волности наши ненарушимы были.» Соизволили на то всѣ, и надежны были, что онъ Мазепа обѣщанное исполнить. Но по нѣколикихъ дняхъ предложилъ намъ, будто онъ о той посылкѣ до царского величества говорилъ и совѣтовалъ съ княземъ Димитріемъ Михайловичемъ Голициномъ и будто его княжая милость ему говорилъ, что то дѣло царскому величеству не угодно будетъ, и если пошлешь, то и себѣ бѣду здѣлаешь и ихъ погубишь.

Надѣлавши фортеци Печерской, когда уже зима надходила, распустилъ Мазепа, по указу царского величества, войско по домамъ и самъ до Батурина возвратился, гдѣ въ 1707 году получилъ онъ царскаго величества указъ ѣхать до его величества до Жолквы, куда прѣѣхалъ онъ въ великій пятокъ предъ свѣтлымъ Воскресеніемъ, а по недѣли воиной былъ воинскій совѣтъ, на которомъ и ему Мазепѣ велѣно быть. Не знаюжъ, какое онъ тамъ мѣлъ неуконтентоване, понеже по томъ совѣту ни на обѣдъ до царского величества не пошолъ, а ни у себе ничего черезъ цѣлый день не ѣлъ, и когда мы, старшина енеральная по обыкновенію въ свое время тогожъ дня до его пришли, застали его велми сердитого, и ничего болшъ намъ не сказалъ, кромъ тыхъ словъ: «если бы Богу такъ вѣрнѣ и радителнѣ служилъ, получилъ быхъ наибольшое мздовоздаяніе, а здѣсь, хотя бѣ въ аггела премѣнился, не могль быхъ службою и вѣрностію моею жадного получить благодарствіа.» Тое сказавши, велѣлъ намъ одойти до своихъ кватеръ. А на завтрѣе, чили въ третій день потомъ, посылалъ онъ Мазепа знатного товариша войскового Димитрія Думитрашка съ указомъ царского величества встрѣчь противъ казны, якая отъ Кіева до Жолквы провадилася, для одобранія съ тоеи же казны, чаю, 10000 рублей, отъ его царского величества опредѣленныхъ на заплачене за кони, которые подъ драгунію за полковые денги покуплены были. Тотъ убо Думитрашко, получа указъ царского величества въ канцеляріи, принеслъ до Мазепы купно съ листомъ отъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича до Танского полковника компанійского, а нынѣ Кіевского, себѣ данный, который онъ Мазепа видя, удивилъся и велѣлъ ему Думитрашку, тотъ часъ ѣхать съ указомъ противъ казны, а листъ его свѣтлости оставить и предъ собою положить, который онъ по отъшествіи Думитрашка когда распечаталъ и прочиталъ, порвалъся съ мѣста отъ гнѣву для того, понеже въ томъ листѣ написанъ былъ до Танского ординансъ, чтобъ онъ съ кватеръ своихъ, выбравши на шесть, чаю, мѣсяцей мѣсячные денги и провіанты, ишолъ немедленно съ полкомъ своимъ до его свѣтлости; и того ради разъярившися, закричалъ тако: «Если жъ можетъ быть болшое поруганіе, посмѣяніе и уничиженіе моей особѣ надъ тое! По всякъ день князь Александеръ Даниловичъ съ мною видится, по всякъ часъ съ мною конверсуеетъ, а мнѣ и единого слова о томъ не сказавши, безъ моего вѣдома и согласія ординансы до людей реименту моего посылаетъ! И хто жъ тамъ Танскому безъ моего указу мѣсячные денги и провіанты выдастъ, и якъ онъ можетъ безъ води моей куда нибудь съ полкомъ своимъ, которому я плачу, итѣ, а если бѣ пошолъ, то бѣ я его велѣлъ якъ аса розстрѣлять. Боже мой, ты видишь мою обиду и уничиженіе!» Тѣмъ временемъ принеслъ діаволь вмѣсто себя съ Лвова езуиту Зарленского, а которымъ, когда ему Мазепѣ; донесено, что стоитъ въ антивамерѣ, внезапно оставилъ гнѣвъ и радостно спросилъ: «а онъ откуда явился?» Тое сказавши, велѣлъ обозному енеральному Ломъковскому и мнѣ просить до себе того проклятого езуиту во внутреннюю комнату, а намъ до кватеръ своихъ одыйти. Тамъ убо на единѣ съ собою затворившися, о чомъ черезъ долгое время конферовали, самъ Богъ вѣсть, понеже онъ езуита, кроме того, что его Мазепа посылалъ въ Саксонію до Станислава, болше ничего мнѣ въ Бендерѣ не объявилъ, экскузуючися присягою, на додержане секрету учиненою; однакъ я наименшой и въ тѣ поры не могль мѣти суспиціи о Мазепиной невѣрности къ царскому величеству.

А когда его Мазепу царское величество съ Жолквы съ благословеннія памяти государемъ царевичемъ отпустилъ, въ томъ пути уѣхавши онъ нѣсколько миль отъ Жолквы, просилъ его государя царевича, чтобъ передомъ ѣхалъ; а самъ съвернувши съ

дороги, вступилъ до единого дворца княгиня Долской, гдѣ отъ ей присланного одного ксіендза закону тринитарского заставши, мѣль съ нимъ наединѣ якуюсь конференцію, а по сконченю оной, постигъ государя царевича и континуоваль съ нимъ прележащій путь. Но ни въ то время не было у насъ о невѣрности его Мазепы къ царскому величеству жадного подзору; мнѣніе токмо имѣли что она княгиня, требуя взаимъ денегъ, для выкупленя своихъ клейнотовъ, прислала съ прошеніемъ оныхъ, о которые предъ тымъ и словесно и черезъ писма просила.

Прибывши Мазепа въ Кіевъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратился самъ до Батурина, и тамъ нѣсколко дней переживши, воспріялъ походы паки къ Кіеву, для dokonченя фортецы Печерской, где получилъ указъ царского величества о устроеніи козаковъ, подобіемъ Слободскихъ полковъ, въ пятаки, который такъ устрасилъ и раздражилъ былъ всѣхъ полковниковъ и старшину, что цѣле отчаявшись своихъ волностей, ни о чомъ инномъ не говорили, токмо что тотъ выборъ пятаковъ, степень есть до устроенія въ драгуны и солдаты, для чого много роптали и часто собиралися до обозного енералного Ломъковского, а найпаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковникъ Миргородскій съ библіотеки Печерской взялъ былъ, а потомъ покойнику Кочубею, въ донесене царскому величеству обманническо, на погибель его бѣдного, при инныхъ ложныхъ сплетеніяхъ, объявилъ, будто тые совѣты у гетмана въ Печерскомъ бывали, и на оныхъ пакта тые Гадяцкіе вредъ полковниками и старшиною читывалися, а того въ самомъ дѣлѣ никогда не было, понеже онъ Мазепа ни единого по себѣ знаменія, ни словомъ, ни дѣломъ, въ откровеніе внутреннихъ своихъ мыслей и всезлюбныхъ намѣреній, никому не являлъ, но покриваль оныя притворною вѣрностію; обаче, яко ничтоже есть тайно, еже не откритая, тако и мнѣ случися изслѣдовать сокровенную тую его Мазепы съ противною стороною факцію такимъ образомъ.

Въ томъ же 1707 году, сентября въ 16 день, тамъ же на службѣ царскаго величества въ Печерскомъ, писалъ я отъ Мазепы до двору его величества (не упамятаю, въ якихъ дѣлехъ) долгую экспедицію, которую писанемъ продолжилъ до ночи; а онъ Мазепа, не терпя того продолженія, часто съ внутренней своей комнаты вопрошалъ мене, если уже скончилъ, принуждая скоро окончить и сказывая, что есть еще инное дѣло. По окончаніи убо тоей экспедицій, запечаталъ я и положилъ оную на столъ предъ Мазепою, а онъ, держа рукою въ маленькой обволотѣ писмо, рекль до мене: «княгиня Долская черезъ единого Волошина прислала тое писмечко, зашивши ему въ шапку. Я знаю, что она едножь пишетъ, а чортъ ей просить о тую корреспонденцію; когдася мене тая шаленая баба погубить, и не дармо сказуютъ: у невѣсты волосъ долгій, а разумъ краткій. Возможно ли есть, чтобъ она една баба дурнымъ своимъ разумомъ мене обманила!» То рекше, далъ мнѣ тое писмечко, и велѣлъ распечатать и прочитать. А я, приступя до свѣчки, которая была умбракуломъ отъ очей его Мазепы заслонена, распечаталъ обволоту и вынялъ съ ней писмо цифрами писаное отъ княгини Долской, въ которомъ былъ заключенный маленьки листокъ подъ печатью особною, о якомъ я надѣяся, что такожде отъ княгини и не смотря на печать, распечаталъ, и увидѣлъ въ серединѣ при печати подпись Stanisław Krol, о чомъ я не скажу ему Мазепѣ, прочиталъ самъ первѣе съ разсужденіемъ тотъ листокъ; а когда Мазепа видѣлъ, что я молчу и голосно ему не читаю цифернаго писма, сказалъ: «для чого ты долго медлишь и не читаешь? ты обыкль тые писма, до якихъ имѣешь у себе циферные ключи, и безъ перевозу читать. Отвѣщаль я на тое: прочитаю я на потымъ и безъ ключа циферное княгини писмо, но есть здѣсь листокъ отъ Станислава, до которого не надобно ключа. «Что онъ услышавъ, сказалъ: то не возможно.» Рекль я ему: «возможно, понеже есть и подпись имени его и печать. «Велѣлъ онъ прето дати къ себѣ тотъ листокъ, который когда взялъ, увидѣлъ и прочиталъ, ужаснулься, и отъ страху съ рукъ на столъ упустилъ, рекши тые слова: «о проклятая баба, погубишь мене! «И долго седѣлъ молча и думая, а потомъ допросилъ мене: «что мнѣ дѣлать съ тымъ писмомъ, посылать ли его до царского величества, или удержать?» отвѣщаль я ему: «самъ, ваша велможность,

изволишь разсудить высокимъ своимъ разумомъ, что надобно посылать, чимъ самымъ и вѣрность свою непоколебимую явишь и болшую милость у царского величества поищешь.» А тое я ему мовиль, не помышляя о его измѣнѣ. Замолчалъ онъ на тое, и долго молча думалъ; потомъ велѣлъ мнѣ читать листъ циферный отъ княгини Долской, въ которомъ она извѣщала ему Мазепѣ, что ксіондзь Тринитаръ, посланный отъ ей до двору Станислава въ Саксонію, выѣхалъ оттуль тогожь самого дня, якого войска Шведскіе къ Полци рушали, и повернулься уже съ тымъ писмомъ, якое до его отъ Станислава прислала, и съ словесною інформаціею, чтобъ намѣренное дѣло зачиналъ, пока войска Шведскіе зближаются къ границамъ украинскимъ; а привезлъ съ собою и трактатъ въ 42 пунктахъ для его Мазепы, и цѣлого Войска Запорожского, по которой абы онъ вѣрного кого до ей прислалъ, просила о тое. Когда я тое письмо прочелъ, припомянулъ себѣ, что хоть, а не иншій ксіондзь Тринитаръ, съ которымъ онъ Мазепа, ѣдучи съ Жолкви, видѣлься и конферовалъ въ дворцѣ княгини Долской, и въ тое уже время совершенно я порозумѣлъ, что онъ Мазепа думаетъ лукавое о измѣнѣ. По прочитаню того писма, велѣлъ мнѣ оное передъ собою спалить, а самъ молчалъ долго и думалъ; потомъ сказалъ: «съ умомъ боруся, посылать ли тое письмо до царского величества, или удержать? о чомъ утро посовѣтуемъ, а теперъ одыди до своей кватери, и молися Богу, да якоже хочеть, устроить вещь: можетъ твоя молитва быть пріятнѣйшая, нежели моя, понеже ты по христіанску живешь. Богъ Самъ вѣсть, что я не для себе чиню, по для васъ всѣхъ и жонъ и дѣтей вашихъ.» Тое рекши, отпустилъ меня поздно въ ночи. А я, пришедши до моей кватери и взявши денегъ два рубли, выйшолъ и роздалъ оныя старцамъ и старицамъ бѣднымъ убогимъ, лежачимъ въ куцахъ на улицѣ и въ богадѣльняхъ въ Печеркомъ зостаючимъ, съ тымъ намѣреніемъ, чтобъ Богъ Всемогущій свободилъ мене отъ обстоимыхъ бѣдъ и отвратилъ сердце Мазепино отъ того лукавого предся взятія. Бранили мене старци и старици, по улицѣ лежачій, когда въ нощи толкалъ въ ихъ куци, не милостини отъ мене надѣся, но паче воровства опасаяся; однакожь, слыша отъ мене не воровскіе слова, убиженны прошеніемъ отворять дверци, и пріймали подаемую себѣ милостиню. Нелицемѣрнимъ духомъ и не въ похвалу себѣ тое до вашей святини пишу, но въ откровеніе на исповѣдѣ сей совѣсти моей, что устрасалемся тоей измѣны, дабы въ ней зъ жоною и съ дѣтми не пропасть и не хотѣлемъ къ ней сердца моего прекланять. Но врагъ сіе сотвори, что прелщенный въ боязни согрѣшихъ.

По прешедшей той ночи сентября въ 17 день, прійшолъ я до Мазепы призванный рано, и засталъ его сѣдячого въ концѣ стола, а предъ нимъ крестъ съ животворящимъ древомъ лежачій, и когда я ему Мазепѣ предсталъ, началъ онъ до мене тыми говорить словами:

«До сего часу не смѣлъ я тебѣ прежде времени намѣренія моего и тайны тоей объявлять, якая тебѣ вчерась по случаю открылася, не для того, чтобъ я о твоей къ себѣ вѣрности имѣлъ якое подозрѣніе, понеже никогда не могу такой быть о твоей почтливости опиніи, дабы ты за толикую мою къ тебѣ милость, любовь и благодѣяніе, неблагодарствіемъ мнѣ платилъ и предателемъ моимъ былъ; но разсуждая, что ты хотя человекъ разумный и совести не подозрѣнной, однакъ еще молодой, и несовершенною въ таковыхъ циркументанціяхъ имѣешь експеріенцію, опасалемся, дабы ты и съ Великороссійскими и съ нашими всякого чина людьми конверсуючи, или съ конфиденціи или съ неосторожности не вымовилься предъ кимъ съ тымъ секретомъ, и тымъ самымъ мене и себе не погубилъ. А понеже теперъ предъ тобою не могло то утаитися, прето предъ Всевѣдущимъ Богомъ протестуюся и на томъ присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышшихъ гоноровъ, не для болшаго обогащенія, а ни для инныхъ яковыхъ нибудь прихотей, но для васъ всѣхъ, подъ властію и реиментомъ моимъ зостаючихъ, для жонъ и дѣтей вашихъ, для общаго добра матки моей отчизны бѣдной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссійского, и для подвышшеня и разширеня правъ и волностей войсковыхъ, хочу тое при помощи Божой чинити, чтобъ вы, зъ жонами и дѣтми, и отчизна съ войскомъ Запорожскимъ такъ отъ Московской, якъ и отъ Шведской стороны, не погибли. А если бымъ для якихъ нибудь приватныхъ моихъ прихотей тое

держалъ чинить, побій мене, Боже, въ Троицы святой единый и невинная страсть Христова, на души и на тѣлѣ.» То рекши поцѣловаль крестъ съ животворящимъ древомъ предъ собою лежачій. А до мене обратившись, рекль тые слова: «Держу я о тебѣ крепко и надѣюся, что а ни совѣсть твоя, а ни цнота, а ни почтливость, пи врожоная кровь шляхецкая, не допуститъ тебѣ, абысь мене пана и благодѣтеля своего зрадилъ, однакожь для лучшей конфиденціи, чтобъ я о твоей вѣрности наименшого не мѣль сумнѣнія, якъ я присягнуль, такъ и ты присягни мнѣ предъ тымъ же распятымъ на животворящемъ древѣ Христомъ, что мнѣ додержишь вѣрности своей и секрету.»

Въ чомъ я указъ его Мазепы исполняя, якъ мнѣ изъ устъ своихъ говорилъ, такъ я, словамъ его послѣдуя, присягль и крестъ святой въ рукахъ его поцѣловаль.

По совершеніи присяги, дерзнулъ я сказать ему Мазепѣ тое: «съ самой присяги вижу усердную велможность вашей ревность и отческое о отчизнѣ своей и о всѣхъ насъ промышленіе и попеченіе, но хто можетъ судьбы Божіи изслѣдовать, якій онъ настоящей войнѣ предѣль положилъ и при комъ будетъ вѣкторія? если при Шведахъ, то велможность ваша и мы всѣ щасливчи; а если при царскомъ величествѣ, то и мы пропадемъ и народъ погубимъ. «Отвѣщаль мнѣ Мазепа на тое: «яйца курицу учать! албо жъ я дуракъ, прежде времени отступать, пока не увижу крайней нужды, когда царское величество не доволенъ будетъ, не токмо Украины, но и государства своего, отъ потенціи Шведской оборонить; уже я въ Жолквѣ предлагаль царскому величеству, что если король Шведскій и Станиславъ съ войски своими раздѣляцца, и первый пойдетъ въ государство Московское, а другой въ Украину, то мы войскомъ нашимъ безсилнымъ, частыми походами и войною зруйнованымъ и умаленымъ, не можемъ оборонитца отъ войскъ Шведскихъ и Полскихъ, и того ради просидь я царского величества, тамъ же въ Жолквѣ, чтобъ принамнѣй намъ 10,000 отъ войскъ своихъ регулярныхъ въ суккурсъ изволилъ дать, а его величество мнѣ отказаль: «не токмо 10,000, но ни десять человекъ не могу дать; якъ можете, сами боронитесь. «И тое мене принудило посылать того ксендза Тринитара, капеляна княгини Долской (а о езуитѣ Заленскомъ ани вспомянулъ) до Саксоніи, чтобъ тамъ, видя якую колвекъ мою къ себѣ инклинацію, по непріятелску съ нами не поступали, и огнемъ и мечемъ бѣдной Украины не зносили; однакъ вѣрность мою къ царскому величеству поти буду непременно продолжать, пока не увижу, съ якою потенціею Станиславъ къ границамъ Украинскимъ прійдетъ и якіе будутъ войскъ Шведскихъ въ государствѣ Московскомъ прогресса; и если не сила паша будетъ боронить Украины и себе, то для чого жъ имѣемъ сами въ погибель лѣсти и отчизну погубляти? и самъ Богъ и цѣлый свѣтъ будетъ видѣти, что по нуждѣ тое учинилисмо мы и, яко волный незавоеванный народъ, старалисмося о способѣ цѣлости нашей, а безъ крайней и послѣдней нужды не премѣню я вѣрности моей къ царскому величеству. И для того заблагоразсудилъ писать къ царскому величеству и послать тотъ Станиславовъ листокъ до мене писанный въ объявленіе его величеству моей вѣрности, о чомъ ты заразъ, не отходя отсюда, напиши такъ до царского величества, яко и до Гаврила Ивановича Головкина, и въ его листѣ заключимъ тотъ листокъ Станислава въ донесеніе царскому величеству. И тогожь времени информоваль мене онъ Мазепа, якъ мѣю обадва тые листа къ его царскому величеству, и до сіятельнѣйшаго графа его милости Гаврила Ивановича Головкина, писалъ, которые когда я по его информации написалъ и запечаталь, взяль онъ тѣ писма до рукъ своихъ, сказывая мнѣ, что яже matka его игуменія Печерская мѣеть у себе вѣрного слугу и отчасти сродственнаго, черезъ котораго обѣщала послать тѣ писма до Войнаровского, чтобъ онъ руками своими отдалъ царскому величеству и графу его милости Гаврилу Ивановичу. Але онъ Мазепа обманилъ мене въ томъ и, не посылая тыхъ писемъ съ листомъ Станислава, у себе удержаль, опасаяся, чаю, чтобъ я его не предалъ, имѣя въ рукахъ своихъ документъ, и уже когда мы были на сторонѣ Шведской, отдалъ мнѣ тѣ писма запечатаные, рекши, чаю, ложнѣ тѣ слова: «я тебѣ до сихъ часъ забыль сказать о тыхъ писмахъ, что госпожа добродѣйка matka не посылала оныхъ до Войнаровского, по удержала у себе, и передъ кончиною своею вручила внучцѣ своей, а моей племенницѣ паннѣ Маріаннѣ, и велѣла ей

отдать мнѣ по смерти своей и тое сказать, что она госпожа matka просила едной по Бозѣ живучой черниці о молитвы до Господа Бога, дабы онъ самъ управилъ тое дѣло, если надобно посылать или удержатъ тые писма; и будто тая черница имѣла якоесь откровеніе, что если тѣ писма до царского величества пошлются, то гетманъ погибнетъ.

Писма тые съ трема грамотами царского величества, въ дѣлѣ Кочубея и Искри писанными, вложили я до шкатулки, гдѣ были клейпоты жоны моей и килка тысячей червонныхъ, якую шкатулку единую тылко по баталій Полтавской до карету своей жона моя вставила, и черезъ Днѣпръ въ одной токмо сукнѣ зъ дѣтми переправилася, а всѣ мои животы въ 30 возахъ съ сребромъ и съ грошми надъ Днѣпромъ пропали, и тымъ способомъ писма помянутые у мене остались, съ которыхъ едно до царского величества писаное, съ листкомъ прелестнымъ Станислава, до рукъ вашей святыни посылаю¹, дабы наша святыня вѣдалъ, что черезъ инструментъ того листка отворилася мнѣ сокровенная тайна факціи и коинтелиенціи Мазепиной съ противною стороною, а кромѣ того листка, ни единаго я писма отъ Станислава у его Мазепы не видѣлъ, и не вѣдалъ, если онъ съ нимъ имѣетъ корреспонденцію; и уже въ Бендерѣ, по смерти Мазепиной, явились двѣ писмѣ отъ Станислава, которые Иванъ Максимовичъ, писарь мой преждній енеральный, усмотривши у Войнаровского въ квартири его гдѣсь лежачіе, тайно взялъ и мнѣ объявилъ.

На завтрѣ убо по написаню предвоспомянутой до двору царского величества о томъ Станиславовомъ писмечку экспедицій, то есть сентемврія 18 день, велѣлъ мнѣ Мазепа отписать до Станислава цифрами тыми, которыми съ княгинею Долскою корреспондовалъ, а въ писмѣ томъ объявлялъ онъ Мазепа Станиславу, что указу его не можетъ исполнить и жадного дѣла не смѣетъ начинать съ тыхъ рацій: первая, что Кіевъ и инные фортецы въ Украинѣ великими гварнизонами осажены, подъ которыми козаки, якъ перепелица подъ ястребомъ, не могутъ головы поднести, а въ подтверженіе того припоминалъ онъ Мазепа, якъ за гетмана Брюховецкого гварнизоны Великороссійскіе, выбѣгая съ фортець, окрестные города и села огнемъ и мечемъ руйновали. Другая, что потенція вся царского величества въ Полщи не въ такъ далекомъ разстояніи отъ Украины, якъ войска Шведскіе застають. Третья, что въ Украинѣ и началныи и подначалныи, и духовныи и мірскіи, якъ розные колеса, не въ единомыслномъ суть согласіи, и едны благоволятъ въ протекцій Московской, другій склонны суть до протекцій Турецкой, третій смакують себѣ побратимство Татарское, чинячи тое зъ вроженой къ Полякамъ антипатій. Четвертая, что Самусь съ прочими полковниками, старшиною и козаками, по недавныхъ бунтахъ въ сегобочной Украинѣ, опасаяся отъ войскъ Полскихъ отмщенія, не латво преклонитися могутъ до Рѣчи Посполитой, и того ради надобно первшъ старатца войско и цѣлый народъ до единомыслія припровадить, по обоимъ сторонамъ Днѣпра въ Украинѣ. Пятая, что на килка тысячей войска Великороссійского регулярного и добре екзерцитованого и мундеровнаго, всегда при боку своемъ онъ Мазепа имѣетъ, которое бодримъ окомъ смотритъ на всякіе его поступки и всякое противное начинаніе довольно есть пресѣкти. Шестое, что Рѣчь Посполитая есть еще раздвоеная и съ собою несогласная. Обѣщаль однакъ онъ Мазепа ни въ чомъ интересомъ его Станислава и войскомъ Шведскимъ не шкодитъ, но всячески отъ того оберегатца, и просилъ, чтобъ Ставиславъ прежде старался Рѣчь Посполитую соединить, которая бы единоголосно узнала его за пана и короля своего.

А до княгини Долской такожде велѣлъ писать, чтобъ она трактать той, о якомъ ознаймвала, у себе удержала, а листь отъ его писаный до Станислава експедиовала и для переводу оногю ключъ отъ себе циферный послала.

Здѣ убо вашей святынѣ подъ совѣстію объявляю, что болшъ я писмѣ отъ Мазепы предъ отшествіемъ его въ противную сторону никогда до Станислава не писалъ, кромѣ того единаго вышшепомянутого, а другого съ Ромна, когда уже мы были при Шведахъ, которые на сегобочной Украинѣ перенято, и не знаю до сихъ временъ, если онъ самъ Мазепа собственною своею рувою когда нибудь до тогожъ Станислава писалъ.

Въ томъже 1707 году, по совершеніи фортецы Печерской, распустивши Мазепа войско реименту своего по домамъ, отъѣхаль и самъ въ послѣднихъ числахъ мѣсяца ноемвря до Батурина, куда въ самый праздникъ Рождества Христова на другій день принесль діаволь по колядъ езуиту Заленского, который неѣдучи просто до Батурина, сталъ за двѣ мили въ селъ Оленовцѣ, и написалъ оттуль листъ до Мазепы, даючи знать о своемъ пріѣздѣ и просячи указу, гдѣ мѣеть стать. Поалтеровалъсь тымъ листомъ Мазепа, и призвавши мене предъ себе, сказалъ тые слова: «признаюся тебѣ теперъ, что я зъ Жолкви посылалъ ксендза Заленского до Саксоніи для провѣдованя, якъ скоро оттуль войска Шведскіе рушатъ, которого чортъ сюда принесль, и чекаеть въ Оленовцѣ отъ мене на указъ, гдѣ мѣеть стать; и если онъ сюда пріѣдетъ, то въ явный мене всѣмъ подасть подзоръ». Тое сказавши, велѣль мнѣ заразъ до Оленовки ѣхать и выговорить ему Заленскому, что подъ сее время не надобно было ему такъ далеко до Батурина трудитца, но паче надлежало съ Винници о своемъ поворотѣ съ Саксоніи извѣстити и о повѣренімъ себѣ дѣлѣ выписать реляцію, а не самому ѣхать для возгнищенія въ сердцахъ подзорныхъ противного о своемъ пріѣздѣ мнѣнія; и приказалъ мнѣ его Заленского въ Бахмачъ до дворца своего запровадити. А когда я по указу Мазепы до Оленовки пріѣхаль, и все то Заленскому выговорилъ, удивилъсь онъ, что о томъ секретѣ уже знаю, о якомъ ни единъ духъ, ни же самъ Войнаровскій прежде сего вѣдалъ, яко ему въ Жолквѣ Мазепа сказывалъ. Потомъ причину своего пріѣзду донесль мнѣ, что онъ, вѣдая о зѣѣздѣ въ дни сіе праздничные полковниковъ и старшинъ съ повѣншованемъ гетмана нарочно на тотъ зѣѣздъ до Батурина поспѣшалъ, дабы могль унѣверсалъ Станислава до цѣлой Украины выданный, а чрезъ его присланный, всѣмъ объявить и словесно всякими волностями и королевскимъ особливимъ призраченіемъ и милостию ассекуровать. Выслухавши я тоей реляціи, взялъ его Заленского зъ Оленовки и запровадилъ въ Бахмачъ до дворца, откуда, по указу Мазепы, два разы тогожъ Заленского до его на Гончаровку привозилъ, разъ для авдіенціи, а другій разъ для абшейту; при которой своей авдіенціи отдалъ Заленскій Мазепѣ унѣверсалъ Станислава до цѣлой Украины, въ якомъ онъ мужество, храбрость и отваги Войска Запорожского похвалялъ, разширеніемъ и примноженіемъ правъ и волностей обнадеживалъ и отческимъ сердцемъ подъ свою протекцію цѣлый народъ пригорнуть обѣщаль и возбуждалъ, дабы всѣ до его, яко до ласкаваго на себе отца в дѣдичнаго пана своего, прибѣгали, подъ головою предостойнѣйшого вожда своего и о изверженіи съ шеи своей ига Московского старалися, при скорой непобѣдимыхъ войскъ шведскихъ и полскихъ помощи. По отданю до рукъ Мазепы того унѣверсалу, чинилъ онъ Заленскій реляцію о войскахъ шведскихъ, якъ великіе и мундеровные и что король шведскій едноею стороною отъ Литвы намѣриваетъ ити на Москву, а Станиславъ зъ другой стороны отъ Полщи подъ Кіевъ, съ которымъ будто мѣла и Орда, черезъ посланника Турецкого въ помощь деклярована, лучитися. Листу жадного приватного отъ Станислава онъ Заленскій не мѣлъ, и Мазепа, когда его отпускалъ, ничего до Станислава не писалъ, токмо велѣль ему Заленскому въ Винницѣ неисходно зоставать до далшой вѣдомости. И тотъ то единый токмо былъ пунктъ праведный о Заленскомъ въ донесеній покойника Качубея, въ прочіихъ же едино была сплетеніе или мнѣніе безъ всякихъ доводовъ.

По отъездѣ езуиты того Заленского, разсуждалъ я всегда въ умѣ моемъ, что тая Мазепы съ противною стороною корреспонденція на крайнюю когдасъ мене наразить погибель, если царское величество съ подлинныхъ документовъ довѣдается. И того ради всегда снѣдалемъся внутреню боязнію, страхомъ и скорбію, а смотря на жону и дѣти мои, по всякъ день часто въздыхалемъ, чтобъ съ собою и ихъ не погубить, и когда колвекъ жона моя вопрошала мене о причинѣ такъ частого и тяжкого въздыханія, отвѣтовалемъ ей, что грѣхъ моихъ ради, которыми Бога Создателя моего прогнѣвилемъ, съ жалю въздыхаю. Не вѣрила тому жона моя и всегда мене и любовію и прошеніемъ своимъ до объявленія себѣ скорби моей убиждала, однакъ обязанный будучи присягою никогда предъ нею, съ тымъ секретомъ, не выдалемся, ажъ до самого того дня, якого Мазепа до Шведовъ

съ Батурина выгъзджалъ, въ который объявилемъ я ей, для чого я такъ часто въздыхалъ и въ якую теперь сторону идемъ, рекши ей наконецъ тые слова о Мазепѣ: «и самъ згинеть, и насъ погубить:» что и исполнилося. А между тою моею предъ воспоминаютою боязнію и скорбію разсуждалемъ еще и тое, что онъ Мазепа, не мьючи о той своей факціи жаднаго согласія съ старшиною енеральною и полковниками, не можетъ самъ безъ нихъ и безъ войска едноею своею головою явственню царскому величеству измѣнить, токмо и противную сторону склонностію своею лстить, и царскому величеству вѣрность свою являетъ, метаяся на обѣ стороны для охраненія Украины.

Вскоре по отъздтѣ того Заленского, въ новомъ уже 1708 году въ первыхъ числѣхъ мѣсяца февруарія, воспріялъ Мазепа, по указу царского величества, военный походъ до Бѣлой Церкви, въ которомъ получилъ онъ перестрогу отъ Кочубею съ пунктами отъ его черезъ полковника Ахтирского до двору царского величества посланными, между якими былъ особый пунктъ о Заленскомъ, который барзѣй еще мене устрашилъ, и отъ того времени началъ былъ я думать о способахъ салвованя себе отъ подлежащихъ бѣдъ, по отвсюду одержимъ былемъ стужающими умъ мой мыслями, понеже когда я помышлялъ въ подтверженіе покойника Кочубея донесеня черезъ кого нибудь царское величество перестеречь, съ одной стороны устрашала мене жадного въ рукахъ на писмѣ доводу не имѣющаго великоросійское жестокое и въ цѣломъ свѣтѣ необычное право, черезъ которое многіи невинныи часто погибають, а именно «доводчику первый кнуть.» А до того и самъ мене Мазепа многожды тыми упоминалъ сюда ми: «смотри, Орликъ, чтобъ еси мнѣ додержалъ вѣрности; вѣдаешь ты въ какой я у царского величества милости; не замѣняютъ тамъ мене за тебе: я богатъ, а ты убогъ, а Москва гроши любить; мнѣ ничего не будетъ, а ты погибнешь.» Яко въ Бендерѣ, когда Войнаровскій, по указу его Мазепы, не токмо мене оскорбилъ, но и на житіе мое настоевалъ, а я жалостнѣ ему выговаривалъ: «такое ли есть за вѣрность мою награжденіе?» отказалъ онъ: «еслибъ ты мнѣ не былъ вѣренъ, то такожь бы погиблъ, якъ и Кочубей,» и того ради принужденъ я былъ отъ него удалитца до Ясѣ.

Зъ другой стороны, представляла мнѣ совѣсть христіанская присягу мою, которою на вѣрную службу ему Мазепѣ единому, яко гетману и пану своему (понеже царскому величеству будучи иноземцемъ и пришелцемъ въ Украину, а ни на подданство, а ни на вѣрность, никогда не присягали,) обовязанный былемъ, и того ради почиталемъ себѣ въ мысляхъ моихъ за пагубу душевную не токмо клятвoprеступникомъ, но и предателемъ пана и добродѣя своего, быть, и воздать ему неблагодарнымъ сердцемъ злая возъ благая, ненавѣсть за возлюбленіе и за хлѣбъ ядъ смертоносный.

Наконецъ, ставалъ мнѣ всегда въ мысли покойникъ Мокріевичъ, который будучи въ томъ же, въ якомъ и я былемъ, писарства енерального чину, у гетмана Демяна Многогрѣшнаго, чи праведно, чили неправедно, Богъ вѣсть, обвинилъ его, гетмана своего, о противные государству Россійскому съ Дорошенкомъ пересилки и согласія и предаль его лестію въ ссылку въ Сѣбирь; а якуюжъ напотымъ за тое имѣлъ честь? и уряду писарского отъ Самуйловича лишился, и зъ Украины изгонимый былъ, и на всякомъ мѣстѣ чрезъ все житіе свое предателствомъ укораемый и поносимый былъ и отъ мирскихъ и отъ духовныхъ особъ, найпаче отъ блаженныя памяти преосвященнаго архіепископа Чернѣговского Лазара Барановича, который, когда колвекъ его Мокріевича въ церквь или на обхожденіи видѣлъ, во услышаніе всѣмъ и ему самому именовалъ его Юдою, пана своего предателемъ, а сыновъ ехиднинымъ порожденіемъ, и когда антидору ему давалъ, всегда обыкль былъ тые мовить слова: «и Христось подѣ хлѣбъ далъ, и по хлѣбѣ вниде вонъ сатана.»

И съ тыхъ прето мѣръ разсуждая и жестокость уложенія Великоросійского на донощиковъ узаконеннаго и душе-пагубное клятвoprеступленіе и бесчестный и мнѣ и дѣтемъ моимъ предателства порокъ, колибаемъся умомъ и неспокойными по всякъ день мыслями. А тѣмъ временемъ получилъ въ Бѣлой Церкви Мазепа першъ въ собственноручномъ царского величества писмѣ, потомъ въ публичныхъ грамотахъ, милостивое егожъ величества обнадеживане, что какъ Кочубею, такъ и впредъ иннымъ на

непорочную его Мазепы вѣрность клеветникомъ, никакая вѣра не подастся, но всякъ таковой восприметь достойную казнь. Якое царского величества обнадерживане отвратило мене отъ тыхъ мыслей, а найпаче кода видѣлемъ его Мазепу великою боязнію одержимаго и въ словахъ кающагося того своего начинанія. Но тое покаянiе въ скорѣ премѣнилось въ раскаянiе, понеже обозный енералный Ломѣковскій и полковники Миргородскій и Прилуцкій, до которыхъ присовокупилъся на потымъ и Лубенскій, видя Мазепу въ боязнѣ и въ небезпеченствѣ, часто ему въ Бѣлой Церквѣ стужали, чтобъ и о своей и о общей всѣхъ цѣлости промышляль, обѣщая, при его достоинствѣ и при оборонѣ правъ и волностей войсковыхъ до крове, стоять, и въ наиболшомъ нещастіи не отступить его, яко вожда и рейментара своего, а чтобъ о постоянной ихъ къ себѣ вѣрности и доброжелательствѣ не усумнивалъся, просили его о клятвенную роту, съ которой бы могли ему на вѣрность свою присягнуть, соизволилъ Мазепа по долгомъ себѣ о томъ стужаніи, и велѣль обозному енералному Ломѣковскому, абы онъ самъ такую, акая имъ угодна будетъ, клятвенную роту написалъ.

Исполнилъ тое Ломѣковскій по согласію своихъ единомыслениковъ, и написаную отъ себе роту подаль Мазепѣ, которую онъ исправивши и призвавши ихъ тамъ же въ Бѣлой Церквѣ предъ себе, одобралъ отъ нихъ на вѣрность къ себѣ въ избѣ своей приватне присягу съ цѣлованіемъ креста и Евангеліа святаго, а потомъ и самъ на томъ же Евангеліи присягль имъ въ таковыхъ же терминахъ, якъ и предъ мною въ Печерскомъ присягалъ. И для того-то, по многократныхъ царского величества указахъ, полковника Миргородского Мазепа подъ арештъ не бралъ, по всячески его охороняль, понеже онъ былъ съ нимъ въ согласіи поприсяжномъ. Я убо расуждая, что тая Мазепина съ противною стороною факція можетъ по времени укрѣнитца и свое воспріять совершенство, когда енералная старшина и полковники почали уже приступать къ единомыслію, умыслихъ былъ оную пресѣкть такимъ образомъ. Былъ тамъ же въ Бѣлой Церквѣ при канцелярій нашей войсковой единъ подъячій отъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича, для наученія Малороссійскаго языка и писма данный, которого я хотѣль крестнымъ цѣлованіемъ на секретъ обовязать и послать до свѣтлѣйшаго князя съ донесеніемъ тайнымъ, дабы отъ царского величества была якая особа знатная прислана для одобраня присяги отъ гетмана, енералной старшины, полковниковъ и сотниковъ, понеже гетманъ, будучи оклеветанъ отъ Кочубея, въ великой боязнѣ и отчаяніи милости монаршеской зостаеть, а старшина енералная и полковники часто ропщутъ за многіе обиды и нарушенія правъ и волностей своихъ. И такимъ способомъ намѣривалъ я, безъ поврежденія совѣсти и присяги моей, и факцію Мазепину пресѣкть и старшину всю отъ оной отвратить, но тогожь времени пришла вѣдомость, что Кочубея и Искру безъ всякаго розыску на пытку брано, кнутовано и мучено и обѣщано ихъ прислать къ Мазепѣ для воспріятія смертной казни; якая вѣдомость мене утратила, и того ради принужденъ я былъ оставить тое умышленіе, опасаяся такой же и на себе погибели. *Felix quem faciut aliena pericula cautum.*

Объявляю тое вашей святынѣ подъ совѣстію по самой истинѣ; а если бымъ въ томъ предъ вашою святынею лгалъ, да разрушить мене Богъ до копца.

Перешоль потымъ Мазепа съ войскомъ реименту своего съ сегобочной Украины на тамтую сторону Днѣпра, где, когда получилъ вѣдомость, что король Шведскій отъ Смоленска обратился къ Украинѣ, сказалъ тые слова: «діаволь его сюда несетъ! всѣ мои интереса превратить, и войска Великороссійскіе за собою внутрь Украины впровадитъ на послѣднюю оной руину и на нашу погибель!» — А въ томъ времени одобралъ онъ Мазепа царского величества указъ, чтобъ съ войскомъ реименту своего шоль въ слученеса, чаю, съ енераломъ Инфлянтьтомъ для паленя въ полку Стародубовскомъ некрѣпкихъ городковъ, сель, гумень и млыновъ ординованого, но онъ Мазепа иначе себѣ тотъ указъ тлумачилъ и мнѣль, будто его къ енералу тому хотять приманить и къ рукамъ своимъ прибрать, и того ради велѣль Миргородскому, Прилуцкому и Лубенскому полковникамъ до обозного енерального Ломѣковского собратца, до которыхъ и мене послалъ, и велѣль имъ предложить, если мѣють по указу царского величества въ злученеса сътымъ

генераломъ итить. Отказали на тое всѣ единогласно, чтобъ не ишоль, и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и старался съ нимъ злучится при границахъ, чтобъ не допустить войскъ Великороссійскихъ въ Украину; просили токмо его о объявленіе, чего имѣть съ цѣлою Украиною и Войскомъ Запорожскимъ надѣяться, на якомъ фундаментѣ тую онъ махину заложилъ. Извѣщаль онъ Мазепа на тое съ гнѣвомъ тыми словами: «для чого вамъ о томъ прежде времени вѣдать? спуститесь вы на мою совѣсть и на мое подлое розумѣшко, на которомъ вы не заведетесь болшъ; я по милости Божой мѣю розумъ единъ, нижъ вы всѣ;» и обратившись до Ломъковского сказалъ: «ты уже свой розумъ выстарѣлъ,» а на мене: «у того еще розумъ молодой, дитинный; «а о посылкѣ до короля Шведского отвѣтоваль: «самъ я буду вѣдать, якого часу послать;» и съ гнѣвомъ вынявши съ шкатулы своей унѣверсаль Станислава отъ Заленского принесенный, велѣлъ мнѣ предъ ними прочитать, зъ которого были контенты.

Въ скорихъ потымъ числехъ пришоль дворъ царского величества до Глухова при пѣхотѣ, откуда писано многократнѣ до Мазепы, чтобъ давши кому инному вѣрному коменду надъ войскомъ, самъ пріѣжджалъ въ Глуховъ для совѣтовъ, въ таковомъ состояніи часто потребныхъ.

Требоваль онъ Мазепа и въ тѣ пори совѣту своихъ единомышленниковъ, если мѣеть вѣхатъ до двору царского величества въ Глуховъ; но они скрикнули его, что если поѣдешъ, то и себе и насъ и Украину погубишь. А тое онъ чинилъ, чаю, искушая и предлагая имъ склонность свою внѣшнюю до отъезду въ Глуховъ, а внутрѣ о томъ и не помышлялъ, понеже всегда донесене о себѣ Кочубея въ умѣ мѣючи, опасался и мнѣлъ, будто его хотять министри къ себѣ приманить и, къ рукамъ прибравши, дѣло Кочубеево отновить и розыскать, найпаче когда мѣлъ вѣдомости съ Полщи, что тамъ всюду о его Мазепиной съ Станиславомъ согласіи и факціяхъ прославилось и рознеслося, и того ради притворилъ онъ себѣ было болезнь, и оною предъ министрами царского величества екскузовался. —

А когда обозный генералный Ломъковскій и полковники помянутіи часто Мазепѣ стужали о посылкѣ до короля Шведского, ординоваль мене до нихъ одного вечера, чтобъ крайнѣ постановили, если посылать или оставить тую посылку, чаю, и въ тѣ нори ихъ искушал; о чомъ когда я имъ предложилъ, отвѣщаль Ломъковскій именемъ своимъ и прочіихъ жалѣяся на такую его Мазепы оспалось и умедленіе, что на многократные ихъ предложенія и прошенія не токмо давнѣй не посылалъ и не одозвался до короля еще при границахъ, и тымъ своимъ умедленіемъ на руину и на всенародное кровопролитіе впровадилъ всѣ силы Великороссійскіе въ Украину, по и теперь, когда уже подъ посомъ Шведы зостають, невѣдомо для чого медлить. Возвратилса я отъ Мазепы съ тоєю отъ нихъ реляцією, которой онъ выслухавши, розгнѣвался и сказалъ: «знаю я, что не хто иншій тое переговориваетъ, токмо тотъ чортъ лысый Ломъковскій» И призвавъ ихъ къ себѣ, зъ великимъ гнѣвомъ сказалъ: «вы не совѣтуете, токмо о мнѣ переговоруете; беря васъ чортъ! я, взявши зъ собою Орлика, до двору царского величества поеду, а вы хочъ пропадайте.» ... умягчившись, и оставивши гнѣвъ, вопрошалъ ихъ, если посыла... до короля. Отвѣщали они: «якъ же не посылать? давно тое надлежало учинить, и теперь не треба откладать.» — Услышавъ тое Мазепа, велѣлъ того жъ часу Быстрицкого призвать, и при всѣхъ насъ присягнуть ему на секретъ, а мнѣ приказаль написать ему инструкцію до графа Пицера Латинскимъ діалектомъ, зъ которой учинилъ переводъ по нѣмецку атиекаръ его Мазепы, и съ тымъ переводомъ, ни такимъ ни сякимъ безъ подпису, безъ печати и безъ жадного ни до короля, ни до Пицера писаного листу отъ себе, выправилъ назавтрѣ Быстрицкого, придавши ему за толмача одного невольника Шведского: а въ той инструкціи, ни подписаной рукою Мазепы ни припечатаной, объявлялъ онъ Мазепа великую свою радость съ пришествія королевского величества въ Украину, просилъ себѣ, Войску Запорожскому и всему народу о протекцію и о освобожденіе отъ тяжкого ига Московского, предлагалъ великое свое небезпеченство, и такожде просилъ о скорое прислане помощественного себѣ для обороны войска, для которого переправы обѣщаль онъ на Деснѣ у пристанѣ Макошинской паромы мѣти въ готовности. Повернульса вскорѣ

Быстрицкій съ устною реляціею, что самъ король обѣщаль до тоей пристани съ войскомъ поспѣшить въ приидучій пятокъ, то есть 22 октовріа. На который день надѣялся и ожидалъ Мазепа пришествія королевского, но не получилъ совершенства своей надежды. А въ 23 день того-же октовріа, въ субботу, прибѣгъ Войнаровскій въ Борзну до Мазепы, избѣгши тайно отъ свѣтлѣйшого князя Александра Даниловича, и объявилъ, что его свѣтлость завтра въ недѣлю будетъ въ Борзнѣ на обѣдъ и будто онъ Войнаровскій для того, оставивши свои возы и челядь, тайно отъ его свѣтлости бѣжалъ, что нѣякій офицеръ Нѣмецкой породы другому офицеру въ кватеръ его, Войнаровского, тые слова говорилъ: «пожался, Боже, тыхъ людей: завтра они будутъ въ кайданѣхъ.» О чомъ если онъ Войнаровскій слышалъ, или былъ отъ Мазепы для прелщенія насъ такъ говорить о томъ научоный, досели не знаю. По полученію той вѣдомости о близости свѣтлѣйшого князя и о пришествіи его свѣтлости наутріе въ Борзну, порвался нечаянно Мазепа, якъ вѣхоръ, и поспѣшилъ въ вечеръ, поздно того-жъ дня въ субботу до Батурина, а на завтрешній день въ недѣлю рано, 23 октовріа, переправившись чрезъ Сеймъ рѣку, прибылъ вечеръ до Корона, где перепочовавши, рано въ понедѣльякъ 24 того-жъ переправшіся нагле черезъ Десну и въ ночи прибылъ до regimentу Шведского драгунского, за Орловкою въ одномъ сель стоячого на кватерахъ, откуль обозного енералного Ломѣковского и мене выправилъ до короля, а и самъ вскорѣ туда жъ поспѣшилъ. —

А когда переправившись Мазепа съ войскомъ Шведскимъ черезъ Десну, получили первую вѣдомость о взятю и спаленю Батурина, жалоснимъ былъ, и сказалъ тые слова: «злые и несчастные наши початки! знатно, что Богъ не благословитъ моего намѣренія, а я тѣмъ же Богомъ засвидѣтельствуюся, что не желаемъ и не хотѣлемъ Христіанского кровопролитія, но постановилъ былъ у себе въ намѣреніи, пришедши въ Батуринь съ королемъ Шведскимъ, писать до Царского величества благодарственный за протекцію его листъ и въ немъ выписать всѣ наши обиды преждніе и теперешніе, правъ волностей отягѣ, крайнее разореніе и предуготованную всему народу пагубу, а наконецъ приложить, что мы какъ свободнѣ подъ высокодержавною царскаго величества руку для православного Восточнаго единовѣрія приклонилися, такъ, будучи свободнымъ народомъ, свободнѣ теперъ отходимъ, и за протекцію царскому величеству благодарствуя, не хотимъ руки нашей на кровопролитіе Христіанское простирать, по подъ протекціею короля Шведского совершеннаго нашего освобожденія будемъ ожидать, которое онъ Мазепа (яко самъ сказываль) надѣялся не войною, но покоемъ, черезъ трактатъ получить, и будто хотѣлъ короля Шведского всякими способами до тогожъ съ царскимъ величествомъ покою преклонять. — О безумія! А потымъ тые слова сказалъ: «уже теперъ въ нынѣшнемъ нашемъ несчастливомъ состояніи всѣ дѣла иначе пойдуть, и Украина Батуриномъ уstraшенная боятиса будетъ едно съ нами держать. Велѣлъ однако, по прошенію полковниковъ, унѣверсалы свои въ города писать и выписать въ нихъ причины, для якихъ онъ, отступя отъ царского величества, одѣйшолъ въ протекцію короля Шведского. А прибывши до села Бахмача, першъ самъ публично на Евангеліи святомъ присягль предъ всѣми енералною старшиною, полковниками, сотниками и знатнымъ товариствомъ, что онъ не для приватной своей ползы, но для общаго добра цѣлой отчизны и Войска Запорожского принялъ протекцію короля Шведского; потомъ всѣмъ енералной старшинѣ, полковникомъ и сотникомъ и всему знатному товариству казалъ присягль на вѣрность къ себѣ и натуоужъ короля Швецкого протекцію. —

А что онъ Мазепа, въ тѣхъ же своихъ унѣверсалахъ, велѣлъ приложить, будто онъ отъ зычливыхъ себѣ съ министровъ царского величества пріятелей мѣлъ перестороги, тоя вашей святынѣ истинѣ подъ клятвою душевною обявляю, что жаденъ съ министровъ ани о измѣнѣ его Мазепы не вѣдалъ, ани его ни въ чомъ не перестерегалъ, но такимъ образомъ тое дѣялося, яко съ тоей реляціи вырозумѣешь ваша святыня. —

Посылаль онъ Мазепа съ Борзны до двору царского величества въ Глуховъ съ писмами канцеляристу войскового Болбота, но которого отуду возвращенію обявлялъ намъ всѣмъ, будто единъ съ министровъ царского величества, а другій съ канцеляріи

истинныи его прїатели, черезъ того жъ канцеляристу Болбота перестерегали его Мазепу, чтобъ до двору царского величества не ѣхаль, по, паче своей и цѣлого народа Малоросійского цѣлости всякую усмотриль охорону и старался, дабы всякъ, хто что мѣеть, въ безопасныхъ мѣстѣхъ въ землю закопаль, понеже въ такомъ состоянїи, не надѣяся въ Украинѣ жадного постоянства, царское величество намѣренъ есть и о Гетману и о всемъ народѣ вещь якуось противную устроить. И будто тотъ же министеръ и нѣхтось зъ канцеллярїи черезъ тогожъ канцеляристу Болбота обовязали его Мазепу совѣстїю, дабы о той ихъ пересторогѣ нѣхто не вѣдалъ. Реляція тая Мазепы утѣшила насъ всѣхъ, который напотымъ и унѣверсалами своими велѣлъ тоежъ предъ народомъ оголосить, но солга неправду себѣ, яко мнѣ послѣжде, въ 1714 году, тая его хитрость и прелѣсть открылася такимъ способомъ. Когда покойникъ король Шведскїй съ Турецкой земли черезъ Мултанскую путь свой до Померанїи управлялъ, а я, послѣдуя его величеству, вступилъ въ духовномъ дѣлѣ до Букурештъ, — знайшоль тамъ канцеляристу Болбота, готующагося въ монастырь на монашеское житїе, съ которымъ черезъ два дни тамъ конверсуючи и о измѣнѣ Мазепы, такожде и о нещастїи нашомъ дискуруючи, воспоминаемъ между инными вещами и о той пересторогѣ, пытаемъ его: если то была правда? который подъ совѣстїю объявилъ мнѣ, что Мазепа, посылая его въ Глуховъ до двору царского величества самъ единъ на единъ, приказывалъ ему, чтобъ всячески тамъ старался довѣдатца, якъ о немъ розумѣють и для чого указы засылають, чтобы до двору ехаль. Где онъ Болботъ, по указу Мазепы, о всемъ томъ провѣдывалъ, но ничего ни отъ кого противного о немъ не слышалъ о вашемъ князѣ. Григорїй Федоровичъ Долгорукии истиннымъ сердцемъ чрезъ его-жъ Болбота совѣтовалъ ему Мазепѣ, чтобъ ничего не опасаяся, якъ наискорѣй ѣхаль до двору, представляя и душу и совѣсть свою въ закладъ ему въ томъ, что царское величество ни единого сумнѣнїя о его вѣрности не имѣеть и не слухаетъ никого, если хто о немъ плуатеть. Тое жъ самое и секретарь Ореховскїй о неизреченной царского величества къ нему Мазепѣ сказывалъ предъ Болботомъ милости, равной или болшой еще, нежели къ князю Александру Даниловичу, и совѣтовалъ, чтобъ жители Украинскїи опасны были отъ Шведскихъ хитростей и животы свои въ землю закопывали, или на инныхъ мѣстѣхъ непроходныхъ хранили, понеже Шведы всюду цѣлостїю добръ и всякихъ прибытковъ въ унѣверсалахъ своихъ народы обнадеживаютъ, а обнадеженныхъ потомъ рабують и все граблять. — Но тое все Мазепа иначе перевернулъ и для прелщенїя першъ насъ словесно говорилъ и Болбота тое жъ сказывать присягою обовязалъ, а потомъ, для утѣшенїя и возмущенїя народа, унѣверсалами публиковати повелѣлъ.

Тое все отъ начала даже до конца измѣны Мазепиною праведнѣ предъ вашею святынею, аки предъ самымъ испытующимъ сердца и утробы Богомъ, подъ тайною исповѣди изьявляю, неправду аще подзрѣхъ въ сердцу моемъ, да не услышитъ мене Господь.

Розсудить убо, ваша святыня, съ тоей моею реляціи высокимъ своимъ розумомъ, якая моя большая вина на инныхъ и естли я въ томъ прегрѣшилъ, что по случаю черезъ подосланный Станислава листокъ тайну факціи Мазепиною предъ тымъ отъ мене сокровенную вслѣдовавши и обовязанымъ отъ его до додержаня секрету будучи, тое учинилъ, что мнѣ мой властелинъ повелѣвалъ, то я тымъ самымъ самъ единъ ему Мазепѣ не моглемъ быти оказїею до измѣны, и до отшествїя въ противную сторону, а ии онъ самъ Мазепа дерзнулъ бы съ едною моею головою одыйти, естли бы прочїи съ енеральной стороны, обозный енеральный Ломьковскїй, и съ полковниковъ — Миргородскїй, Прилуцкїй и Лубенскїй до той его факціи не присовокупилися, яко первѣйшии и началнѣйшии въ Войску Запорожскомъ особы, и за собою старшины своей съ полками своими не потягнули и тѣмъ его Мазепу въ зломъ намѣренїи не утвердили.

Вѣдалемъ я о той тайнѣ, по случаю мнѣ откровенной, принужденный былемъ указомъ и страшною Мазепы присягою, а до того и прелестми взаимнѣ присягнуть на вѣрность, не открилемъ никому тайны, сохранялъ я певрежденїе вѣрность, яко слуга пану, яко

иноземець и креатура своему благодѣтелю, и долженъ былемъ тое сохранить, понеже натура мнѣ тое сама съ предковъ моихъ дала не быть придателемъ, и всякому надъ собою властелину вѣрнымъ быть; дозналъ того по мнѣ вѣчно достойныя памяти король Шведскій, для чого отъ его былемъ и почитаемый и любимый. Я убо единъ иноземець тайну тую вѣдалъ, и единъ я не могъ никакого вреду царскому величеству здѣлать, бо unus-nullus; для чого жъ прочіе Украинскіи сыны, ревностное отчизны своей исчадіе, царского величества вѣрныи съ отцевъ своихъ подданныи, тайную тую сами изслѣдовали, изслѣдовавши для чого не открыли, по паче оную присягою своею потвердили и до крове при мазепѣ за права и волности стоять цѣлованіемъ Евангеліа святого обовязались? Благопривѣтствую убо имъ полученной милости монаршой и не завѣдую такого щастя, токмо надъ нещастемъ своимъ уболюваю, что я единъ одерженъ есмь отъ лица помазанника Божія, изгнаніе съ фамиліею моею стражду, не имѣя града пребывающаго. Старалемъся о милосердіи царского величества черезъ святѣйшого патріарху Іеросалимского, черезъ блаженныя памяти господаря и воеводу Мултанского, Константина, черезъ Константина и Михайла Кантакузиновъ, по въ томъ моемъ стараню, суетныя мои были труды. Теперъ убо отчаявся въ людской помощи, всякія надежды одинаго ходатая Богу и челоукомъ царя царствующихъ, Христа Господа, до Христа Господня царского величества представляю, той за мною вопіеть на крестъ: отпусти. Той, милосердствуя о грѣшникахъ, до милосердія возбуждаетъ сердце монаршое; будѣте милосердны, якоже и отецъ вашъ небесный милосердъ есть, той и наказуетъ и устрашаетъ: аще не отпустѣте челоукомъ согрѣшенія ихъ отъ сердець вашихъ, ниже Отецъ Мой, Иже есть на небесѣхъ, отпуститъ вамъ согрѣшенія вашихъ. Петру повелѣнно до седмъ десять крѣтъ седмицею отпущати согрѣшающимъ. вѣрую, яко повелѣнное исполнить милосердное сердце Петрово. А вашей святыни покорно прошу, аще можеша, помози мнѣ по древней своей милости и отческой любви, которой себе навсегда вручаю.

*вашой святыни нижайшій слуга
Idem qui pridem.*

1 /12 Іюня 1721 г.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПУ (1960- 2000)

Бібліографія складається з праць присвячених гетьману Івану Мазепі, які побачили світ після публікації монографії О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1960). Відібрані наукові розвідки з різних дисциплін та галузей, публікації документальних матеріалів, окрім численних перевидань студій, виданих до 1960 р. Поезії та художні твори, газетні публікації до бібліографії не включені з огляду на відповідний фаховий характер студії О. Оглоблина. Збірки наукових праць та конференцій присвячених І.Мазепі подані з повним розписом змісту, у т.ч. і передруків. Використані бібліографічні матеріали (картотека близько 250 позицій, головним чином праці до 1960 р.) про гетьмана Івана Мазепу доктора історичних наук Сергія Івановича Білоконя, за що складаємо йому щирю подяку. З огляду на означені вище умови добору матеріалу з картотеки відібрано 9 позицій, які після порядкового номеру позначені астериском (*). Бібліографію укладено за хронологічним принципом з наданням порядкового номера кожній позиції. Більшість праць переглянуто *de visu*. Для зручності пошуку необхідної інформації до бібліографії складений предметно-тематичний покажчик. Вихідні дані неприступних для нас студій подані за бібліографічними покажчиками: Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР: Бібліографічний покажчик / Укладачі Л.Д. Вітрук, Ф.П. Максименко, В.М. Рябоконт; відп. ред. Р.Г. Симоненко. К., 1971. 198 с; Бойко М. Українська бібліографія Материка і діаспори: Матеріали. Блумінгтон, 1989. 214, II с; Вунар В. Ukraine: A Bibliographic guide to English-language publications. Englewood, 1990. XIII, 405 p; Історія України: Бібліографічний покажчик. 1992 р. / Упоряд. Т.А. Приліпко та ін. К.; Львів, 1994. 307 с; Жарких М. Бібліографія Старої України 1240-1800 рр. К., 1995. Зошит 1. 205 с; Зошит 2. 209 с; Іван Мазепа — гетьман України (1687-1709): [Бібліогр. покажчик] / Уклали Г. Шовкопляс, І. Шовкопляс // Неопалима купина. 1995. № 1/2. С. 234—255; Історія України: Науково-допоміжний покажчик за 1997 рік. К., 1997. 4.1. 290 с; К., 1999. 4.2. 292 с; Мицик Юрій Андрійович: Бібліографічний покажчик / Укладач Т.О. Патрушева. К., 2000. 64 с; та іншими. Подані бібліографічні матеріали в жодному разі не вичерпують проблематику пов'язану з укладанням наукової бібліографії про гетьмана І. Мазепу та його добу. Проте, вони дозволяють дійти висновку, що й на сьогодні студія О. Оглоблина залишається однією з найкращих праць присвячених І. Мазепі.

* * *

1960

1. * *Василенко П.* З нагоди 250 роковин смерті гетьмана Івана Мазепи // Вільна Україна (Нью-Йорк). 1960. № 25. С. 67-69.

2. 250 років перемоги під Полтавою: Нариси. Харків: Харківське книжкове вид-во, 1960. 116 с.

Із змісту:

3. *Заїка А., Литвиненко Є.* 250 років Полтавської битви С. 3-28.

4. *Каганов М., Марініч В.* Дополтавський період Північної війни С. 29-49.

5. *Химерик В., Перцевий П.* Воєнні операції у Прибалтиці в 1710-1720 рр. і кінець Північної війни С. 50-68.

6. *Єрісов О., Черевко Б.* До питання про створення російської регулярної армії С. 69-99.

7. *Богуславський Г. О.* Про долю полтавських трофеїв С. 100—116.
8. *Доманицький В.* Націотворча роля гетьмана Мазепи: Промова на ювілейних урочистостях з приводу 250-ліття смерті Гетьмана І. Мазепи. Чикаго: Українська видавнича, спілка в Чикаго, 1960. 50 с.
9. *Заклинський М.* Мазепин союзник Карло XII // *Визвольний шлях* (Лондон). 1960. № 5. С. 489-500.
10. * *Іларіон, митрополит [Огієнко І.]* Гетьман Іван Мазепа про унію: Історична довідка // *Віра й культура* (Вінніпег). 1960. № 2. С. 11-13.
11. * *Іларіон, митрополит [Огієнко І.]* Заповіт України про православну віру гетьмана Івана Мазепи: Історична довідка // *Віра й культура* (Вінніпег). 1960. № 8. С. 14-16.
12. *Феденко П.* Гетьман І.Мазепа в советській історіографії // *Укр. збірник*. Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1960. Кн.17. С. 7—26.
13. *Ohloblyn O.* The Year 1709 // *Ivan Mazepa: Hetman of Ukraine*. New York: The Ukrainian Congress Committee of America, 1960. P.47-56.

1962

14. *Дядиченко В.* Полтавська битва: Науково-популярний нарис. К.: Радянська школа, 1962. 92 с.
15. *Крупницький Б.* З Мазепинської проблематики // Зб. на пошану Зенона Кузелі / За ред. В.Янева. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней: НТШ, 1962. С. 358—363.
16. *Kentrschynskij B.* Mazepa. Stockholm, 1962. 538 s.
17. *Pauls J.* Historicity of Pushkin's «Poltava». New York: Ukrainian Quarterly, 1962. 47 p.
18. *Pauls J.* Pushkin's «Poltava». New York: Shevchenko Scientific Society, 1962. 108 p.

1963

19. *Луців В.* Гетьман І.Мазепа і його співпрацівники (Будівничі Мазепинської держави) // *Визвольний шлях* (Лондон). 1963. № 6. С. 623-636.
20. *Mackiw T.* Mazepa im Lichte der Zeitengenussischen deutschen Quellen. Munchen: Verlag Ukraine, 1963. 109 s.
21. *Mackiw T.* Mazepa or Mazeppa? // *The Ukrainian Review* (London). 1963. Vol.10, № 4. P.42-45.
22. *Pauls J.* Two Treatments of Mazeppa: Ryleyev's and Pushkin's // *Slavic and East European Studies*. 1963. Vol.7, № 1. P.97-107.

1964

23. *Залеський Т.* Шевченко і гетьман Мазепа // Київ (Філадельфія). 1964. № 3. С. 98-96.
24. *Pauls J.* Musical Works Based of the Legend of Mazepa // *Ukrainian Review* (London). 1964. Vol.11, № 4. P.57-65.

1965

25. *Mackiw T.* A Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639-1709) // *The Ukrainian Review* (London). 1965. Vol.12, №4. P.60-83.
26. *Pauls J.* The Tragedy of Motrya Kochubey // *The Ukrainian Review* (London). 1965. Vol. 12, № 2. P.73-83.

1966

27. *Геркен-Русова Н.* Стимул Мазепи (1916-1966) // *Визвольний шлях* (Лондон). 1966. №7/8. С. 888-897.

28. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської Імперії // *Укр.історик*. 1966. № №3/4. С. 33-40.

29. *Мацьків Т.* Гравюра Мазепи з 1706 р. // *Укр.історик*. 1966. № 1/2. С. 69-72.

30. *Maskiw T.* Reports on Mazepa in Colonial America // *New Review* (Toronto). 1966. Vol. 6, №1. P.14-21.

1967

31. *Вергун І.* Гетьман Іван Мазепа у французькому мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії (частина 1) // *Визвольний шлях* (Лондон). 1967. № 12. С. 1376-1383.

32. *Єремійв М.* Нове про гетьмана І.Мазепу: Спогади Криштофа Гасмана, драгуна Карла XII // *Укр.історик*. 1967. № 1/2. С. 64-66.

33. *Maskiw T.* Prince Mazepa — Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687—1709. Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1967. 126 p.

1968

34. * *Падалка І.* Золото на Росі? [До історії пошуків скарбу українського гетьмана Івана Мазепи] // *Ранок*. 1968. № 8. С. 18.

1969

35. *Кулаковський В.М.* Участь міського населення Лівобережної України в боротьбі з шведськими інтервентами в 1708-1709 рр. // *Укр.іст.журн*. 1969. № 7. С. 138-142.

1970

36. *Мацьків Т.* У 260-ліття українсько-шведського договору 1708— 1709 // *Фенікс* (Мюнхен). 1970. Т.13, № 15/16. С. 82-89.

1971

37. *Шутой В.* Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. К.: Держполітвидав, 1971. 238 с.

38. *Pauls J., La Werne L.* Mazepa in World Literature // *The Ukrainian Review* (London). 1971. Vol.18, №2. P.62-69.

1972

39. *Дядиченко В.А.* Петро І і Україна // *Укр. іст. журн*. 1972. № 6. С. 54-63.

1973

40. Дядиченко В.А. Ще раз про Петра та Україну // Укр. іст. жури. 1973. № 1. С. 159-160.

1974

41. Babinski H. The Mazeppa Legend in European Romanticism. New York: Columbia University Press, 1974. 164 p.

1975

42. Даниленко С. Як вони перекручують історію. Правда про уніатство [Про намагання українських буржуазних націоналістів та Ватикану возвеличити зрадника українського народу Мазепу] // Людина і світ. 1975. № 8. С. 49-53.

43. Олексій Г. Анатемувания Мазепи російською церквою // Календар-альманах видавництва «Тризуб». 1975. Вінніпег, 1975. С. 152-157.

44. On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704-1708 / Ed. O.Subtelny. Preface by O.Ohloblyn. New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1975. 159 p.

1976

45. М.Р. [Бжеський Р.] Рік Мазепи чи рік Пушкіна? Детройт, 1976. 9 с.

1977

46. Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В.Омельченко. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1977. С. 329-340.

1978

47. Subtelny O. Mazepa, Peter I and Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. 1978. Vol.2, № 2. P. 158-183.

1979

48. *Галин М.* Могила гетьмана Мазепи // Церковний календар-альманах на рік Божий 1979. Чикаго, 1979. С. 78.

49. *Мацьків Т.* Князь Іван Мазепа — Гетьман України (1639-1709) // Укр.історик. 1979. № 1/4. С. 55-68.

50. *Mackiw T.* Mazepa's Title: Prince of the Holy Roman Empire // The Nationalities Papers (Charleston). 1979. Vol.7, № 1. P.95-99.

51. *Subtelny O.* The Ukrainian-Crimean Treaty of 1711 // Harvard Ukrainian Studies. 1979/1980. Vol.3/4, Part 2. P.808-817.

1980

52. *Strumins'kyj B.* Mazepiana in Harvard Manuscript Collection, 1691-1709 // Harvard Library Bulletin. 1980. Vol.28, № 1. P.64-80.

53. *Subtelny O.* Mazepists and Stanislawists: The First Ukrainian and Polish Hmigras // Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. *P.Potichnyj*. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. P.83-95.

54. *Subtelny O.* Russia and the Ukraine: The Difference That Peter I Made // Russian Review. 1980. Vol.39, № 1. P.1-17.

1981

55. *Мацьків Т.* Листування Івана Мазепи з Адамом Синявським // Укр. історик. 1981. № 1/4. С. 192-199.

56. *Perfeky G.* Mazepa's Speech to His Countrymen // Journal of Ukrainian Studies (Toronto). 1981. Vol. 6, №2. P.66-72.

57. *Subtelny O.* The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. Boulder: Columbia University Press, 1981. 280 p. (укр. перевид. К., 1994)

1983

58. *Mackiw T.* English Reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687-1709. Munich; Toronto: Ukrainian Historical Association, 1983. 177 p.

1984

59. *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в працях М.Грушевського // Укр. історик. 1984. № 1/4. С. 110-122.

1985

60. Вишневецький Л. Мазепа: історія життя і зради // Наука і суспільство. 1985. № 9. С. 34-37.

61. Пеленська Х. Польська легенда про Мазепу // Віднова (Мюнхен). 1985. № 3. С. 79-86.

62. Прицак О. «Анатема» // Календар «Слово». Торонто, 1985. С. 75-78.

1986

63. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М.Костомарова // Укр. історик. 1986. № 3/4. С. 5-14.

1987

64. Винар Л. Універсал Івана Мазепи для Івана Дяківського: історіографічна замітка // Укр. історик. 1987. № 1/4. С. 70-72.

65. Горбач О. Універсал гетьмана Івана Мазепи з 10.12. 1700 р. // Укр. історик. 1987. № 1/4. С. 67-69.

66. Господин А. Мазепа у світовій літературі / Передмова А. Курдидик. Вінніпег: Накладом читальні «Просвіти» у Вінніпегу, 1987. 58 с.

67. Мацьків Т. Декілька зауваг до статті «Мазепа: історія життя і зради» // Альманах Українського Народного Союзу. Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1987. С. 89-100.

68. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера // Укр. історик. 1987. № 1/4. С. 73-82.

69. * Про могилу гетьмана Мазепи // Наш світ (Нью-Йорк). 1987. № 4. С. 9-10. Підпис О.Г-й

70. Шандрюк П. Полтавська битва і її наслідки для України // Пропам'ятна книга. П'ятдесятиліття Союзу Бувших Українських Вояків в Канаді. Гамільтон, 1987. С. 303-314.

71. Mackiw T. The Swedish Invasion into Ukraine in 1708 and the Ukrainian Problem // Ukrainian Quarterly. 1987. Vol.43, № 3/4. P. 21-224.

1988

72. Барабаш Ю. Іван Мазепа — ще одна літературна версія // Київ. 1988. № 12. С. 140-149.

73. Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французькому мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії (частина 2—3) // Визвольний шлях (Лондон). 1988. № 1. С. 68-86; № 2. С. 210-225.

74. Котляр М. Ф. Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста // Укр.іст.журн. 1988. № 8. С. 134-140.

75. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / 3 передм. Л.Винара. Мюнхен: УВУ, 1988. 286 с. (2-е вид., дон. і перероб. — К.; Полтава, 1995)

76. Mackiw T. Mazepa's Love Affairs and its Veracity // Ukrainian Quarterly. 1988. Vol.44, № 1/2. P.100-107.

1989

77. *Винар Л.* Олександр Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // Укр. історик. 1989. № 4. С. 44-49.
78. *Марочкін В.* Гірка чаша Мазепи // Україна. 1989. № 25. С. 14-15.
79. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа (1639-1709) // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1989. Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1989. С. 82-87.
80. *Мацьків Т.* Як була вирішена битва під Полтавою? // Укр. історик. 1989. № 4. С. 17-28.
81. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва // Укр. історик. 1989. № 4. С. 7-16; 1990. № 1/4. С. 45-54; 1991. № 1/2. С. 82-94. 1990
82. *Вінтоняк О.* Анатема на Гетьмана Мазепу // Укр. історик. 1990. № 1/4. С. 64-70.
83. *Вінтоняк О.* Анафема на гетьмана Мазепу // Дніпро (К.). 1990. № 8. С. 110-113. (інший варіант статті. Див. позицію № 82)
84. *Брайчевський М., Марочкін В.* Іван Мазепа: правда і вигадки (полемічні нотатки) // Україна. 1990. № 6. С. 10—12.
85. *Пінчук Ю.А.* М.І.Костомаров та його твір «Мазепинці» // УІЖ. 1990. № 8. С. 130-133.
86. *Koropeckyj R.* The Siap, The Feral Child, and the Steed: Pasek Settles Accounts Mazerpa // Harvard Ukrainian Studies. 1990. Vol.14, № 3/4. P.415-426.

1991

87. *Білокінь С.* Іван Мазепа в об'єктивному і суб'єктивному світлі // *Борщак І., Мартель Р.* Життя й пориви великого гетьмана: Авторизований переклад і передмова М.Рудницького / Упоряд. Л.Ю.Копаня, післямова С. І.Білоконя. К.: Вид-во «Радянський письменник»; журнал «Київ», 1991. С. 307-315.
88. *Горак Р.* Крик Івана Мазепи (Післямова до трилогії Б.Лепкого «Мазепа») // Дзвін (Львів). 1991. № 2. С. 91-107.
89. *Господин А.* Битва, яку програв Пушкін // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 40-41.
90. *Господин А.* Його зоря славна вождя знаменує: І.Мазепа у світовій літературі // Пам'ятки України. 1991. № 5. С. 31-33.
91. *Єнсен А.* Мазепа: Історичні картини / Пер. зі швед. *Н.Іваничук*; наук. ред. *Б.Якимовича* // Вітчизна. 1991. № 10. С. 101-148. № 11. С. 134-154.
92. Іван Мазепа: Листи та вірші / *Макаров А.* Мазепа — будівничий. К., 1991. 72 с.

Із змісту:

93. *Слабоштицький М.* Живий голос Івана Мазепи С. III—VII.
94. *Характерник.* Гетьман Мазепа. С. 9-31.
95. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями (Промова Івана Мазепи до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 р.) С. 32-34.
96. *Макаров А.* Мазепа — будівничий С. 35-44.
97. Ілюстрації С. 45-71.
98. *Кравчук Л.* «Маневр був і тоді, коли жив Мазепа...» // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 14-15.
99. *Крапива П.* Мотрона, Марія... // Радянська жінка. 1991. № 1. С. 4-5.
100. Мазепа — людина й історичний діяч / Упоряд. *Й. Чікало*. К.: Асоціація укр. експортерів друкованої продукції, 1991. 48 с.

Із змісту:

101. *Борицак І.* Мазепа — людина й історичний діяч С. 5-28.
102. *Луців В.* Життя і смерть гетьмана Мазепа на чужині С. 29-32.
103. *Крупницький Б.* Мазепа в світлі психологічної методи С. 33-43.
104. *Іванченко Р.* Коментар науковця С. 44—47.
105. Листи Івана Мазепа до Мотрони Кочубеївни / Публікація *В.Шевчука* // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 42-44.
106. *Мацьків Т.* 1687—1709: Неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 34-35.
107. *Мицик Ю.А.* Невідомі документи Івана Мазепа // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 56-58.
108. ...Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного... [Документ про меценатську діяльність Івана Мазепа] // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 20-21.
109. *Палієнко В.* Заціліла гармата [Про гармату відлиту коштом І.Мазепа в 1698 р.] // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 58.
110. *Панашенко В.В.* Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.) // Укр.іст.журн. 1991. № 2. С. 107-111.
111. *Погребенник Ф.* Оповідь Гната Хоткевича про Івана Мазепа // Україна. 1991. № 1. С. 25.
112. *Саченко С.* Мазепа — будівничий // Наука і суспільство. 1991. № 4. С. 44-46.
113. *Сергійчук В.І.* Чи зрадив українському народу Мазепа? (Погляд на історичну постать в умовах перебудови) // Вісник Київського університету: Історико-філологічні науки. 1991. Вип.1. С. 29-43.
114. *Славутич Я.* «Озмітеся всі за руки...»: Гетьман Іван Мазепа як поет // Київ. 1991. № 3. С. 97-103.
115. *Субтельний О.* Порівняльний підхід у дослідженнях постаті Мазепа // Укр.іст.журн. 1991. № 2. С. 125-129.
116. *Шевчук В.* І славили, і ганили... Іван Мазепа в давній українській поезії // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 36-39.
117. *Якимович Б.* Альфред Єнсен та його «Мазепа» // Вітчизна. 1991. № 11. С. 154-159. 1992
118. *Дзьобай О.* Чотири документи Івана Мазепа з 1705 // ЗНТШ. Львів, 1992. Т.222. С. 351-359.
119. *Єфремов Ю.М.* Украина и «Руина»: От Хмельницкого к Мазепе: (Малоизвестные трагические страницы из истории украинского народа). К.: Республиканский центр духовной культуры, 1992. 58, 3 с.
120. *Єнсен А.* Мазепа: Історичні картини / Пер. зі шведської. *Н.Іваничук*; наук. ред. *Б.Якимович*. К.: Вид-во «Український письменник», 1992. 205 с.
121. Листи Івана Мазепа до Мотрі Кочубей / Вступ, публікація та підготовка до друку *Г.Ярової* // Нова генерація. 1992. № 1. С. 16.
122. Іван Мазепа: Художня-документальна книга: Для середнього і старшого шкільного віку / Упорядник і автор передмови *В.Шевчук*. К.: Вид-во «Веселка», 1992.

Із змісту:

123. *Шевчук В.* Від упорядника С. 5—9.
124. *Костомаров М.* Іван Мазепа С. 10-45.
125. *Борицак І.* Людина й історичний діяч С. 46-76.
126. Лист *Жана Балюза* про Мазепа С. 76-77.
127. «La Gazette de France» про Мазепа (1687-1708) С. 77-78.
128. Французький дипломат *барон Адольф д'Авріль* на могилі Мазепа С. 78-89.

129. *Брайчевський М.* Правда і вигадки С. 84-85.
130. *Марочкін В.* Бунтівний гетьман. Чи був зрадником гетьман Іван Мазепа? С. 86-91.
131. Життя і смерть гетьмана Мазепа на чужині С. 92-96.
132. *Пилипчук Р.* Микола Садовський. Над могилою Івана Мазепа С. 97-100.
133. Вірші на герб Івана Мазепа С. 101-106.
134. Вірші Івана Мазепа С. 107-111.
135. Листи Івана Мазепа до Мотрони Кочубеївни С. 112—115.
136. Універсали, листи, донесення цареві від Івана Мазепа про всілякі події на Україні та за її межами (переклав *В.Шевчук*) С. 116—129.
137. *Литвак Б.Г.* «Гетман-злодей» // *Костомаров Н.И.* Мазепа. М.: Изд-во «Республика», 1992. С. 3-16.
138. Мазепа на Запоріжжі // *Кашенко А.Ф.* Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. К., 1992. С. 165-166.
139. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709: Битва під Полтавою // *Криниця.* 1992. № 7. С. 29-31.
140. Північна війна та її наслідки для України: Зб. історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». Полтава: Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», 1992. 46 с.
- Із змісту:
141. *Лобурець В.* Роздуми про Полтавську битву С. 3-4.
142. *Бочарова С.* Північна війна та її наслідки в долі України С. 5-12.
143. *Демченко К.* І.Мазепа — гетьман України С. 13—14.
144. *Шендрик Л.* П.Орлик і перша хвиля української політичної еміграції С. 15-18.
145. *Горбенко С.* До аналізу внутрішньої політики гетьмана І.С. Мазепа напередодні Полтавської облоги С. 19-24.
146. *Єрмак О.* Гетьманування І.С. Мазепа в оцінці В.Б. Антоновича С. 25-26.
147. *Касимова І.* Роль Полтавської ученої архівної комісії в дослідженні та охороні пам'яток Полтавської битви С. 27-28.
148. *Жук В.* Перший музей на полі Полтавської битви С. 29-31.
149. *Нестуля О.* З історії пам'ятника «Слави» в Полтаві С. 32-33.
150. *Кулатова І., Супруненко О.* Пам'ятка археології на території заповідника «Поле Полтавської битви» С. 34-37.
151. *Галян Г.* Пам'ятки культової архітектури — свідки Полтавської битви С. 38-42.
152. *Мокляк В.* Дзвін 1704 р. з церкви с. Жуки С. 43-46.
153. *Пуцко В.* Гетьман Іван Мазепа — меценат українського церковного мистецтва // *Церковний календар на 1992 р.* Б.м., 1992. С. 152-170.
154. *Радовський В.* Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепа // *Дзвін (Львів).* 1992. № 7/8. С. 123-126.
155. *Ротач П.* Він пройшов крізь віки героєм // *Криниця.* 1992. № 7. С. 27-28.
156. *Сергійчук В.І.* Заради всієї України [Про гетьмана І.Мазепу і його час] // *Всесвіт.* 1992. № 1/2. С. 90-95.
157. *Сергійчук В. І.* Кого зрадив гетьман Мазепа. К.: МП «Фотовідеосервіс», 1992. 69 с.

1993

158. *Апанович О.М.* Велика ідея гетьмана Мазепа // *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. К.: Вид-во «Либідь», 1993. С. 149-208.
159. *Голобуцький В.* Гетьман Мазепа і запорозькі козаки // *Рідна школа.* 1993. № 3. С. 31-38.

160. *Замлинський В.* Стисла хронологія українських гетьманів: Іван Мазепа // Київська старовина. 1993. № 5. С. 90-91.

161. *Ивонина Л.И.* Французская историография конца XIX — начала XX вв. о Мазепе // Проблемы историографии та джерелознавства історії запорізького козацтва: 36. статей. Запоріжжя: Запорозький державний університет, 1993. С. 27-33.

162. *Котляр М.* Мазепа Іван Степанович // *Котляр М., Кульчицький С.* Шляхами віків: Довідник з історії України. К.: Вид-во «Україна», 1993. С. 80-81.

163. Мазепа: Збірник / Передм., упоряд. тексту й іл., комент. *Ю.І.Іванченка*. К.: Вид-во «Мистецтво», 1993. 240 с.

Із змісту:

164. Від упорядника С. 5-8.

165. *Готвальд Ю.* Мазепа С. 9-84.

166. *Будзиновський В.* Гетьман Мазепа С. 85-152.

167. *Борщак І.* Мазепа — людина й історичний діяч. С. 153-206.

Додатки

168. *Мацьків Т.* Легенда й правда про Мазепу С. 207-213.

169. *Мацьків Т.* Мазепа — творець українсько-шведського союзу С. 214-217.

170. Французький дипломат *Жан де Балюз* про Мазепу С. 217-218.

171. Поезія Івана Мазепи С. 219-222.

172. Листи Івана Мазепи до Марії Кочубеївни С. 223-224.

173. Угода та Конституція Пилипа Орлика (переклад з книжної української мови *В.Шевчука*) С. 225-236.

174. Порядок українських гетьманів С. 237-238.

175. *Мацьків Т.* Легенда і правда про Мазепу // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: (Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.): У 3 вин. К.: НАН України. Ін-т історії України; Дніпропетровський державний університет, 1993. Вип.3. С. 122-127.

176. *Мацьків Т.* Справа княжого титулу гетьмана Івана Мазепи // Київська старовина. 1993. № 6. С. 100-102.

177. *Мищик Ю.А.* Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика // *Бористен*. 1993. № 4. С. 5-6.

178. *Рогожин Н.В., Рогожин О.Г.* Що розповіла знахідка: Листи царя Петра I до гетьмана Івана Мазепи про справу полковника Міклашевського // *Старожитності*. 1993. № 5/6. С. 14-16.

179. *Смолій В.А.* Іван Мазепа // *Історія України в особах IX-XVIII ст.* К.: Вид-во «Україна», 1993. С. 327-338.

180. *Чуприна В.* І.Мазепа і національно-визвольний рух в Україні в другій половині 17 — першій половині 18 ст. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (Луцьк, вересень-жовтень 1993 р.). Луцьк, 1993. С. 154-155.

181. *Шарварок О.* «Собор Мазепин сяє, біліє...», або чи вважав Тарас Шевченко гетьмана зрадником українського народу: Історико-літературний есей // Київ. 1993. № 3. С. 126-133.

182. *Шевчук В.* Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення: (3 циклу «Етюди до історії українського державотворення») // *Розбудова держави*. 1993. № 2. С. 31-47.

183. *Maslanka J.* Postać Mazepy w literaturze i stuce europejskiej // *Краківські Українознавчі Зошити*. Краків: Вид-во «Швайпольт Фіоль», 1993. Т.1/2. С. 41-49.

1994

184. *Апанович О.* Іван Мазепа — «зжидитель храмів і скарбів духовних» // *Людина і світ*. 1994. № 8. С. 2-4.

185. Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті / Упоряд. та передмова М. Слабошпицького. К.: Вид-во «Рада», 1994. 174 с.

Із змісту:

186. Слабошпицький М. Мазепин дзвін С. 5-10.

187. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва С. 11-47.

188. Мазепа І. Маніфест до українського війська і народу, 1708 р. С. 48-50.

189. Мацьків Т. Як була вирішена битва під Полтавою? С. 51-65.

190. Шандрук П. Полтавська битва і її наслідки для України С. 66-75.

191. Вінтоняк О. Анатема на гетьмана Мазепу С. 76-84.

192. Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри С. 85-107.

193. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера С. 108-123.

194. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова С. 124-136.

195. Залеський Т. Шевченко і гетьман Мазепа С. 137-146.

196. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М. Грушевського С. 147-162.

197. Донцов Д. Гетьман Мазепа в західно-європейській літературі С. 163-173.

198. Жила В. Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою // Календар-альманах «Нового часу» на 1994 рік. Торонто, 1994. С. 96-112.

199. Каюков В.І. Гетьман І.С. Мазепа — славний син українського народу // Початкова школа. 1994. № 3. С. 30-33.

200. Литвин М. Могутній дух Мазепи // Рідна школа. 1994. № 8. С. 10-14.

201. Мацьків Т. Мазепіяна в «Українському Історикі» // Укр. історик. 1994. № 1/4. С. 50-56.

202. Мицик Ю.А. Мазепа про заселення Південної України // Кур'єр Кривбасу. 1994. № 14. С. 24.

203. Павленко С. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. 1994. № 3. С. 26-28.

204. Ричка В. Місця поховання І.Мазепи: пошуки та наукові гіпотези // Укр. козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. К.; Черкаси: НАН України. Ін-т історії України; Черкаський державний педагогічний інститут, 1994. С.48—50.

205. Рудницький Л.А. Мазепа на американській сцені // Всесвіт. 1994. №9. С. 149-155.

206. Сергійчук В.І. Мазепіяна на сторінках «Українського Історика» // Укр.історик. 1994. № 1/4. С. 61-63.

207. Слабошпицький М. Мазепин дзвін [До 350-річчя з дня народження гетьмана України] // Дивослово. 1994. № 7. С. 3-5.

208. Смолій В.А. З думою про Україну (Іван Мазепа) // Українська ідея перші речники / Наук. ред. А.І.Погребняк. К.: АН України. Ін-т національних відносин і політології; Т-во «Знання» України, 1994. С. 47-62.

209. Смолій В. Іван Мазепа // Віче. 1994. № 2. С. 111-124.

210. Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К.: Вид-во«Варта», 1994. С. 385-400. (Перевид. 1995).

211. * Тріумф і драма Івана Мазепи // Український історичний календар '95. К., 1994. С. 148-149.

212. Станіславський В.В. Науково-теоретичний семінар «Гетьман Іван Мазепа: політичний діяч та державотворець» // Укр. іст. жури. 1994. № 6. С. 149-150.

1995

213. Гетьман Іван Мазепа та його доба (До 285-річчя від дня смерті): Тези доповідей наукової конференції «Гетьман Іван Мазепа та його доба» / Відп. за випуск В.Каменська. К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1995. 47 с.

Із змісту:

214. Ярова Г. Передмова С. 4-5.

215. Бутич І. Універсали Івана Мазепи С. 5-7.

216. *Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В.* Проблема формування оціночних критеріїв історичної особистості гетьмана Івана Мазепи в історичних концепціях істориків-державників С. 8-11.
217. *Мельник Л.* Діяльність Петра I і його похідної канцелярії в Гетьманщині (осінь 1708- зима 1709 рр.) С. 11—13.
218. *Томазов В.* Генеалогія Мазепи у науковому доробку О.М. Лазаревського С. 13—16.
219. *Мокляк В.* Гетьман Іван Мазепа в дожовтневій українській історіографії С. 16-19.
220. *Мапгях В.* До історії гетьманування І.Мазепи (Документальні публікації часопису «Киевская старина») С. 19-21.
221. *Горобець В.* Мазепіана в науковому спадку Бориса Крупницького С. 22-24.
222. *Станіславський В.* Запорозька Січ у політичних планах Карла XII (кінець 1708 — перша половина 1709 рр.) С. 24-26.
223. *Лякін В.* До питання вивчення проблем історії козацтва та гетьманства на підставі закордонних джерел С. 26-28.
224. *Васильєв М.* Гетьман Іван Мазепа як військовий інженер та воєначальник С. 28-30.
225. *Цибульська О., Цибульський В.* До проблеми українськошведських відносин в період Хмельниччини С. 31—32.
226. *Браціло Л.* Тканини в козацькому вжитку С. 32—35.
227. *Томілович Л.* Історія села Мазепинці С. 35-36.
228. *Панченко В.* Герби та печатки міст Лівобережжя часів гетьманування Мазепи С. 37-40.
229. *Сокульський А.* І.Мазепа — головний керманіч України кінця XVII — початку XVIII ст. С. 40-42.
230. *Сокирко О.* Військо Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст. (Спроба історико-побутової реконструкції) С. 43-45.
231. Іван Мазепа // Гетьмани України: Довідкове видання / Ред. *Т.М. Телітенко*. К.: Вид-во «Україна», 1995. С. 57-61.
232. Іван Мазепа — гетьман України (1687—1709): [Бібліографічний покажчик] / Уклали *Г. Шовкопляс, І. Шовкопляс*; передмова *Г. Ярової*, біографічна довідка *В.Замлинського* // Неопалима купина. 1995. № 1/2. С. 234-255.
233. *Литвин М.* Таємниця могили Івана Мазепи // Старожитності. 1995. № 3/4. С. 8-9.
234. *Лях Р.Д., Ковалевська О. О.* І.С. Мазепа та історичне краєзнавство // Сьома Всеукраїнська наукова конференція: «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: (Матеріали пленарного і секційного засідань): У 2 ч. К.: Вид-во «Рідний край», 1995. Ч.1. С. 16-18.
235. *Палієнко В. І.* Козацька артилерія за часів гетьмана Івана Мазепи // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). К.; Черкаси: НАН України. Ін-т історії України; Черкаський державний педагогічний ін-т, 1995. С. 154-156.
236. *Пуцко В.* Гетьман Іван Мазепа і розвиток українського мистецтва // Київська старовина. 1995. № 1. С. 98-104.
237. *Ракшанов В.* Творчість гетьмана Івана Мазепи, його постать у світовій літературі та публіцистиці. Черкаси: Вид-во «Засвітки» при фірмі «Ракша», 1995. 91 с.
238. *Резакевич К.* Про могилу Івана Мазепи // Київська старовина. 1995. № 3. С. 49-53.
239. *Сулима М.* Драма про Івана Мазепу // Розбудова держави. 1995. № 11. С. 56-57.
240. *Томілович Л.* Мазепа і Білоцерківщина // Сіверянський літопис. 1995. № 4. С. 72-73.
241. *Хведченя С.* Гетьман Мазепа — фундатор київських храмів / / Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наукових праць: (На пошану історика,

лауреата Державної премії ім.Тараса Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. К.: НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідна фундація ім. О.Ольжича, 1995. Ч.2. С. 101-107.

242. *Шевченко Ю.* Позика в Упиря, або Чернігівський епізод кар'єри Івана Мазепи // Сіверянський літопис. 1995. № 2. С. 58-60.

243. *Шендрик Л., Янович О.* Гетьман І.С. Мазепа [у портретах] // Криниця. 1995. № 1/3. С. 98-102.

244. *Широцький К.* Чи створив француз Норблен портрет гетьмана Мазепи? // Артания. 1995. № 1. С. 46-47.

245. *Maskiw T.* Promoveantur ut amoveatur, or how Hetman Mazepa became Prince of the Holy Roman Empire // Ukrainian Review (London). 1995. Vol.42, №1. P.27-31.

1996

246. * *Дорошкевич В.* Мазепа і Кравчук // Нова політика. 1996. № 5. С. 49-53; № 6. С. 42-43; 1997. № 1. С. 56-60.

247. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упоряд. *В.В. Станіславський.* К.: НАН України. Ін-т історії України, 1996. 194 с.

248. Іван Мазепа // Український історичний календар ' 96 / За ред. акад. П.П.Толочка. К., 1995. С. 86-87.

249. *Колесник Г.* Мазепа та інші (розмову записав *Л. Голота*) // Слово Просвіти. 1996. № 11. С. 20-21.

250. *Литвиненко Т.* Історіософські аспекти пенталогії «Мазепа» // Слово і час. 1997. № 11/12. С. 31-32.

251. *Мацьків Т.* Чому гетьман Мазепа став князем Св. Римської Імперії? // Науковий зб. УВУ. Мюнхен; Львів, 1996. Т.18. С. 41-47.

252. *Мицик Ю.А.* Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу. 1996. № 49/50. С. 27-32.

253. *Ракишанов В.* Поетична творчість гетьмана Івана Мазепи (уривок) // Холодний Яр. 1996. № 4. С. 61-67.

254. Триумф і драма Івана Мазепи // Заклик. 1996. № 7. С. 26-28.

1997

255. *Верба І. В.* Дилема Петрик-Мазепа в наукових студіях Олександра Оглоблина // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських читань: У 2 кн. К.; Черкаси: НАН України. Ін-т історії України; Черкаський державний педагогічний ін-т; Науковий центр по дослідженню історії середнього Подніпров'я, 1997. Кн.1. С. 216-217.

256. * *Витай П.* Іван Мазепа, 1639-1709 // Самостійна Україна. 1997. № 42/43. С. 4.

257. *Ковалевська О.О.* І.С. Мазепа в історіографії XVIII-XX століть: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / Донецький державний ун-т. Донецьк, 1997. 24 с.

258. *Мацьків Т.* Легенда і правда про Мазепу // Між сусідами: Альманах Фундації Св. Володимира — Хрестителя Київської Русі. Краків, 1997. Кн.7. С. 90-95.

259. *Мицик Ю.А.* З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. 1997. № 3. С. 99-105; № 4. С. 143-150; № 6. С. 66-71; 1998. № 1. С. 91-103.

260. *Павленко С.* Міф про хабар І.Мазепи // Сіверянський літопис. 1997. № 6. С. 103-124.

261. *Станіславський В.* Запоріжжя та Крим у підготовці спільного виступу проти російської держави (листопад 1708 — червень 1709 рр.) // *Середньовічна Україна: Зб. наук. праць: (Пам'яті члена-кореспондента НАН України І.О.Гуржія).* К.: НАН України. Ін-т історії України, 1997. Вип.2. С. 224-235.

262. * *Хведченя С.* Гетьман Мазепа — фундатор київських храмів // *Народна творчість і етнографія.* 1997. № 5/6. С. 77-80.

1998

263. *Єремєєв І.С.* Герб гетьмана Івана Мазепи // *Єремєєв І.С.* Герби гетьманів України. К.: Вид-во «УЦІММ-ПРЕС», 1998. С. 43-44.

264. *Жуковський А.* Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // *Укр.іст.журн.* 1998. № 6. С. 134—145.

265. *Ковалевська О.О., Пінчук Ю.А.* Про маловідомі сторінки з життєпису гетьмана України Івана Мазепи // *Історія України.* 1998. № 3. С. 6-8

266. *Неврлий М.* Невідомий портрет і грамота Мазепи // *Самостійна Україна.* 1998. № 3. С. 16-19.

267. *Павленко С. О.* Міф про Мазепу. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. 246 с.

1999

268. *Карпенко М.* Гетьман Іван Мазепа як будівничий Української держави. Суми: Вид-во «Ярославіа», 1999. 24 с.

269. *Ковалевська О.* Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії // *Історіографічні дослідження в Україні: Наук. зб. (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка) / Відп. ред. Ю.А.Пінчук.* К.: НАН України. Ін-т історії України, 1999. Вип.7. С. 173-189.

270. *Конончук М.* Іван Мазепа: правда художня, правда історична // *Зб. на пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий зб.* К.: Вид-во «Твім інтер», 1999. С. 212-227.

271. *Кресін О.* Мазепинство як історичний і політичний феномен та історіографічна тема // *Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.* К.: НАН України. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1999. Т.3. С. 97—142.

272. *Мороз М.* Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч // *Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість: Зб. матеріалів міжнародної студентської науково-практичної конференції (20-23 квітня 1999 р.).* К., 1999. С. 257-258.

273. *Тетерина Д.* Іван Мазепа — патріот-державник України // *Самостійна Україна.* 1999. № 4. С. 29-34; 2000. № 1. С. 17-24.

2000

274. *Ковалевська О.* Постаць Івана Мазепи в художній літературі XVII-XX століть // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Об'єднаний випуск зб. наук. праць на пошану акад. В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження) / Відп. ред.*

М.Ф. Дмитрієнко, Ю.А. Пінчук: У 2 ч. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. 4.2: Історіографія. С. 120-135.

275. *Мацьків Т.* Чому гетьман Мазепа став князем Св. Римської імперії // // На службі Клію: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. *М.Брайчевський, І.Гирич, О.Домбровський.* К.; Нью-Йорк, Торонто; Париж, Львів: Вид-во Отців Василян «Місіонер», 2000. С. 190-195.

Уклав *Олексій Ясь*

